Title गीता टीका सर्वतोभद्रनाम्नी

Author राजानक राम:

Extent २६६ पत्र Age सं. १९०८

Subject वेदान्त

गीताटीकासर्वतोभद्रनाम

नं० १७८

5384

7 4½ double
F = 167.
Complete

१७

नं १६८

गीता टीका

सर्वतोभद्र नाम्नी

१६६ पत्र

सं. १-६०८

टीका का

अज्ञानक [illegible]

८

श्री॰
ग॰ टी॰
१

ॐनमःशिवायसदाशिवायपरमशिवायसानुचरायनमः ॐस्वज्योतिर्द्योतितानन्तनामरूपायतेनमः अनामरूपचिन्मा
त्रवपुषेपरमात्मने १ प्रमातृणामुपाधिद्विविधरुचिभेदाङ्कुराणांया विविद्याभासत्वस्फटिकतटवत्संश्रयतियत् स्वरूपंस
र्वेषांविगलितविकल्पाभ्रपटल प्रसन्नेहृद्व्योम्निस्फुरतुजगतांतत्स्ववपुषा २ यस्माद्व्योमत्रयंवाप्रमेयविमलाभोगाङ्ग
गद्यक्रियो नानादर्शनवादविस्तरगिरःस्यात्तुवहिर्नत्तमाः तद्ब्रह्मैवपरंपराशरसुतस्यैवंमहर्षेर्मतंसन्तःसन्ततसन्निवे
शितधियोध्यायन्त्वनुबन्धच्छिदे ३ सकलविबुधमध्येकेपिगीतापदानांविदितगुणविशेषाहन्तसन्तःकृतार्थाः कतिचि
दलिपुलैकेतेहिवल्गन्तिलक्ष्मीकरकमलमधूनांचर्वणेयेरसज्ञाः ४ प्रकृतिगुरुभिर्गाढोद्योगैरवन्ध्यसमाधिभिर्बहुभिर
मलप्रज्ञैरेतांकृतांकिलवृत्तयः किमधिकमिहब्रूयान्मादृक्किमत्रतदूर्मिहेस्वमतिसुहृदोमुग्धानांनोयदत्रविडम्बकाः ५
प्रसन्नत्वादस्मिन्सुगमइतिसर्वःप्रविशतिप्रविष्टोगाम्भीर्यादनधिगततगार्थेत्रपतति तदेवंगीतार्थार्णवमवतितीर्षुप्रतिज
नंविधास्येव्याकृत्यार्थान्वयमिषमिमंपोतमभयं ६ नित्यान्योन्यविरुद्धदर्शनकथात्तेपादिनाकःत्तमः सम्मुग्धप्रतिकूल
दुर्मदधियांप्रौढेपिसम्बोधने तत्सिद्धान्ततयैवभक्त्यतिशयव्यक्तेश्वरानुग्रहग्रस्तप्रायसमग्रसंशयमलःकोप्यत्रबोध्यो
जनः ७ इहखलुनिखिलवेदवेदान्तसिद्धान्तस्मृतीतिहासपुराणादिविविधशास्त्रविस्तरविप्रकीर्णचतुर्वर्गोपदेशकला
लापचितप्रज्ञाद्युपदेशपुरुषप्रतिपत्तिसौकर्यायसारतस्संक्षिप्य महाभारताख्यमितिहासंभगवान्कृष्णद्वैपायनोव्यासाभि
धेयदिवातन्मूर्तिमाविष्टःपरमेश्वरएवसाक्षान्निबबन्ध ८ तत्रापिचापवर्गस्यपरपुरुषार्थत्वादुपादेयतमस्यमोक्षधर्मादि १

म

प्रकरणेषुविविधैःप्रकारभेदैःप्रतिपाद्यमानमपिविनेयबुद्धिभिस्सम्यक्प्रतिपत्तुमशक्यत्वमापाद्यमानैर्मृदुतरमतीनामपिहृद
यङ्गमेनप्रसन्नगाम्भीर्येणवाक्यबन्धेनेतिहासक्रमागतसुहृत्संवादकथारूपेणायोगपाखिललोकोपदेशायभगवद्वा
क्यमपवर्गप्रतिपादकंगीताख्यप्रकरणंप्रतिपादयांचकार यस्यायंसमस्तोप्यात्मशास्त्रोपनिषद्भूतंसिद्धान्तश्चात्मैवे
दंसर्वमिति यतःपरमर्षिरयमस्मिन्नेवमहाभारतेदेहसन्न्यासावसरेसमाहृतनिरुत्तरसमाधिदशानुभूतपरमार्थामो
दाधिवासितस्वविमलमतिवचनगाङ्गेयगीतस्तवराजाभिधानभगवत्स्तोत्रद्वारेणतत्स्वरूपंसमस्तव्यस्तमभिधायाप्यु
पसंहारे यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वंसर्वतश्चयः यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः १ इतिश्लोकेनपरमसारसंग्रहा
रूपयमर्थमुद्दिष्टवांस्तमेवेहप्रकरणेगर्भीचकार तथाचेमंश्लोकंपरमार्थविवेचनविचक्षणाएवंव्याचक्षते तस्मैयच
छब्दरूपंचकविशिष्टविशेषणप्रतिपाद्यस्वरूपायसर्वात्मनेनमः सर्वस्यात्मनेसर्वमात्मायस्येत्युभयथावृत्तिसमाश्रय
णेनपरमकारणस्यात्मनएव परमेश्वरस्यवास्तवमद्वितीयत्वमसहायत्वंचानेनपदेनप्रतिपादितम् यदुक्तमिह यो
मांपश्यतिसर्वत्रसर्वंचमयिपश्यति तस्याहंनप्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यतीति सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचा
त्मनि ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनइत्यादि कस्मैतस्मैनमइत्येकत्वेपिसर्वज्ञत्वादिनिरतिशयैश्वर्यप्रतिपादका
नियच्छब्दविशिष्टानिविशेषणानिक्रमेणव्याख्यायन्ते तत्रतस्मैभगवतेनमोयस्मिन्सर्वं इदमत्यन्ताभिन्नानन्ताभास
मयंभावजातंसंवेद्यमानतामात्रनिबन्धनतत्तत्स्वात्मलाभंसत् स्वापादिसर्वावस्थानुगतैकसंवेदितत्त्वमात्रस्वभा

रा॰टी॰ वेद्यप्रकाशात्मनियस्मिन्स्थितमितिशेषः नानात्वमेवेदंयदृशादिरूपंपरिस्फुरतीत्यर्थः तस्मैनमइतिसम्बन्धः अनेनसमस्तसं
गी॰ वेद्यपदार्थसार्थकसंवेदकत्वप्रतिपादनपरेणविशेषणेनेश्वरस्यात्मनः सर्वज्ञत्वलक्षणोधर्मःशक्तिविशेषोवाप्रतिपादितः
२ तदेतदिहैवोक्तम् सर्वज्ञत्वमेकमात्मानंव्युपदिशद्भगवता सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेत्यादिना॥
तथामत्स्थानिसर्वभूतानीत्यादिनाच एतेनचनानाज्ञातृवादःक्षणिकज्ञानेएवज्ञातृभ्रमवादः तथाचैतन्यविशिष्टेशरीरे
एवज्ञातृवादोनिरस्तः नन्वस्तुनामकश्चिदेकःसर्वज्ञोयेनसंवेद्यमानमिदंसर्वमवतिष्ठते किन्तुयदिदंसर्वंतेनसंवेद्यते,
तत्कुतोजातंकस्तस्यकर्तेतिसंशयनिरासायतस्मैएवसर्वकर्तृत्वप्रतिपादनार्थंविशेषणमाह यतःसर्वमिति यतोयस्मा
देकस्मात्कर्तुःसर्वमिदंकार्यंप्रभवतीतिशेषः अनेनवक्ष्यमाणयायुक्त्या एकस्यचोक्तस्यतत्त्वस्यसर्वकर्तृत्वंप्रतिपादितं
इदं तथाचेहैवोक्तंभगवता मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिनेत्यादिना तथा नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचर
न मित्यादिनाच तथाभगवदनुग्रहोन्मिषितदिव्यदृग्दृष्टवेदस्वरूपपरामर्शप्रथितपरवाचःसव्यसाचिनोवचनादपिनान्यो
स्तिकर्ताजगतस्त्वमेकोधाताविधाताचविभुर्भवश्चेत्यादिनापिचतेनसर्वज्ञस्यैककर्तृत्ववादोपिनिरस्तः ननुसर्वकर्ताय
दिदंकरोतितत्किमुपादायकरोतीत्याशङ्क्यनिरसितुंतस्यनिरुपादानंसर्वकर्तृत्वंप्रतिपादयितुमन्यद्विशेषणमाह यस्स
र्वमिति सर्वत्वेननानाभावभेदात्मनाप्रसृतमपीदंकार्यंयएव यतउक्ततत्त्वलक्षणाद्वस्तुनोनव्यतिरिक्तमित्यर्थः तस्मै
नमः अनेनस्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तोपादानरूपवस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वमस्यप्रतिपादितम् उक्तंचैतदर्जुनोक्तौचेहकर्तासिसर्व २

णयतःस्वयंवैविभो ततःसर्वमिदंत्वमेवेत्यादिएतेनचमायाप्रकृत्याद्युपादानाधीनकर्तृत्ववादोनिरस्तः ननुभवतुनामैवंनि
रुपादानमस्यकर्तृत्वं किन्तुयदिदंकार्यमित्थंपरस्परविलक्षणलक्षणभंगुरभावभेदात्मनावभासतेतेनएषस्वरूपविक्रियांकस्मा
न्नकरोतीत्याह सर्वतश्चयइति सर्वस्मिन्नेवेवस्तुनियएवैकःस्फुरति तस्मैनमइति अनेनतदीयाद्भुतमायाशक्तिजनि
तव्यामोहावस्थायामेवसर्वमिदंकार्यं संसारिणाजनेननानात्वेनप्रतिपद्यते परमकारणानुग्रहशक्त्युन्मीलितविद्यात्म
कदिव्यचक्षुषात्तुप्रबुद्धेननिरूप्यमाणेस्मिन्सर्वस्मिन्कार्ये तदेकतत्त्वव्यतिरिक्तंनकिंचित्प्रकाशतेइतिप्रतिपादितम् यथा
तत्तदर्थक्रियाविशिष्टेनबालादिनालोकेनविलोक्यमानाः कटककुंडलकेयूरादयोगुणीभूतकांचनमयस्वभावाः पर
स्परभिन्नत्वेनैवप्रतिभासन्ते उत्पन्नतत्प्रकृतिजिज्ञासैर्निरूप्यमाणेषुतेषुसर्वेषुगुणीभूतकटकादिभिन्नव्यक्तिकाञ्च
नमयैकस्वरूपव्यतिरिक्तंपरमाणुमात्रमपिनोपलभ्यते तथैवमायादशायांभिन्नेष्वपिप्रबोधावस्थायांप्रत्यवमृश्यमा
णेषु कार्येषुसर्वभावेषु विशुद्धसंविन्मात्रस्वभावताव्यतिरिक्तं नकिंचिदुपलभ्यतइतिवास्तवेनरूपेणाणुमपिस्फुरदि
दंसर्वकार्यंकर्तृमनागपिस्वरूपविक्रियांनावहतीतिप्रतिपादितम् तदेतदिहैवोक्तम् अव्यक्तोयमचिन्त्योयमविका
र्योयमुच्यतइत्यादिना एतेनात्मनऔपाधिकपंकासम्पर्कवादोपिअपाकृतः नन्वेवंसत्यपिकार्येनिरुपाधिरयमात्मा
भवतुनामयदापुनरिदंकार्यंनारभतेतदाएषकिंरूपमित्याशंकानिराकरणायसदासर्वात्मकत्वप्रतिपादनार्थंविशेष
णान्तरमाह यश्चसर्वमयोनित्यमिति पूर्वोक्तविशेषणप्रतिपादितेनप्रकारेणयोनित्यसततमेवसर्वमयःसर्वात्मक

ए॰टी॰
गी॰
३

3

तस्मैनमः इत्यनेनस्फुरत्यपितास्मिन्नं तत्तदेहंतादृतद्रूपेकार्यकलापेपरनिर्मलस्वसम्पूर्णचिन्मात्रस्वरूपापरिच्युतेरी
श्वरस्यात्मनः प्रयोजनविचारवादोपिपरिहृतः यदुक्तं नमेपार्थास्तिकर्तव्यंप्र वर्त्तएवचकर्माणि तथा नमांक
र्माणिलिंपन्तिनमेकर्मफलेस्पृहा इतिमांयोभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते इत्याद्यपिच सर्वमेकःसर्वतः
सर्वकर्तानिरुपादानोनिरूपाधिर्नित्यसर्वात्मकत्वेनावभासतइत्यनेनश्लोकेनात्मनएवपरमेश्वरस्यस्वरूपयत्त
त्रयरमर्षिणाप्रतिपादितं तदेवेहसिद्धान्तनयागभीकृतमितिवेदितव्यं तदयमेवंस्वभावोभगवानात्मास्वेच्छा
मात्रोपकरणोयोगेन्द्रसर्गवत्स्वप्नपदार्थवन्मनोराज्यविरच्यमानविचित्रभावाभासवद्दानन्यसाधारणनिरतिश
यक्रीडामात्रप्रयोजनो यदिदमत्यद्भुतजगच्चित्रं उल्लिखति तत्रतदिच्छयैवनियमितापृक्रियेयंप्रकरणेस्मिन्नाभी
कृतेत्यपिवेदितव्यम् तथाहिस्वेच्छामात्राधीनकर्तृत्वात्तस्यैवपरस्यतत्त्वसमुख्ययाहृत्यावेद्यतावभासनमात्रेण
जगतःकारणत्वव्यवस्थितम् यदाहभगवानेव बीजंमांसर्वभूतानांविद्धिपार्थसनातनमित्यादि तथा यदाभू
तपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ततएवचविस्तारंब्रह्मसम्पद्यतेतदा तथाअहंबीजप्रदःपिताइति तथा अहंकृ
त्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथेत्यादि ततस्तदीयएवयथाप्रतिपादितःस्वभावोवेद्यत्वमात्रसामान्यलक्षणंजगज्ज
डचेतनविभक्तस्थूलसूक्ष्मप्रकृत्यात्मकतयाद्विधावभासयति यदाह भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच अहं
कारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा अपरेयमितस्त्वन्याप्रकृतिंविद्धिमेपरां जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत् ३

स्व यम

इति एतयोश्चप्रकृत्योर्जडात्मकोयःस्थूलोभेदस्तमपिकारणात्मनाकार्यात्मनाचद्विधासएवभगवानाभासयति त
त्रसर्वस्यैवघस्यवस्तुनःस्वभावाद्यात्मनापर्यवसितंतद्रूपत्वात्सत्त्वादिगुणत्रयमेकंसामान्यमनुगतत्वेनयदवस्थितंतंतदवान्तर
कारणतयावभासयति यच्चमहदादिपृथिव्यन्तमनुगम्यकार्यकारणकलापात्मकशरीरभावेनशब्दादिविषयभावेन
चपरिणतंतत्कार्यतयावभासयति यदुक्तं मयाध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरं इति यश्चचेतनात्मकोभेदस्त
मप्यासुरसर्गतयादैवसर्गतयाचद्विप्रकारं तावदवभासयति यदुक्तं द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन्दैवआसुरएवच इ
५ध्येमो त्यादि तत्रासुरसर्गोँत्तमभेदेनद्विप्रकारः तयोरत्यन्तन्यग्भूतसत्त्वरजस्कतमोमात्रबहुलोम्लेच्छादिरूपोनिकृष्टआ
सुरसर्गः यंगात्तसमसंज्ञयावक्ष्यति तदपेक्षयारजोलेशानुगततमःप्रधानोमनुष्यात्मकः किंचित्प्रकृष्टोपरःयस्यै
वंलक्षणमुक्तं प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते असत्यमप्रतिष्ठंते
जगदाहुरनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतंअकिंचित्कमहेतुकम् इत्यादि प्रद्विषन्तोभ्यसूयकाइत्यन्तम् स्वक्रीडामपि
यद्विषयामेवमाहभगवान् तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवभूमिषु
आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि मामप्राप्यैवकौन्तेयततोयान्त्यधमांगतिम् इति एवंद्विप्रकारस्ताव
दासुरःसर्गःदैवमपिसर्गंदेवादिमनुष्यभेदेनद्विप्रकारंतावदवभासयति तत्रापिदेवाद्यात्मकःप्रकारोद्विविधः प
करन्द्रादिदेवताविशेषात्मकोयस्तत्तदधिकारनिर्वर्तनावधिस्तावत्ताःक्रियाःसनिष्क्रकःस्वाधिकारावसानकालम

गी॰टी॰
गी॰
४

तिवाह्य स्वकारणे परिणमति द्वितीयो मनुष्यत्वोपात्ततत्तद्यज्ञादिक्रियाफलभूतसुखमात्रानुभवमयं तेषु तेषु लोका
न्तरेषु भोगमुपभुञ्जानः स्वकर्मफलावसानकालमतिवाह्य पुनः पुनः कर्मभूमिं प्रतिपद्यते उभयरूपोऽप्ययं सत्त्व
गुणप्रधानः एवं गुणविशेषस्य तारतम्यादानन्त्याच्च सर्वसर्गभेदानामानन्त्यमवसेयम् मनुष्यरूपोऽपि देवः स
र्गो द्विविधः तत्रैकः सत्त्वलेशानुगतरजोगुणप्रधानो यः प्रवृत्तिमार्गोन्मुखत्वात्तत्त्वज्ञानानुन्मेषे सति सत्त्वलेशानु
चौ गतरजोगुणवशात्त्रय्यादिशास्त्रोदितयज्ञदानतपःप्रभृतिक्रियैकप्रवणः संसारमनुभवति यस्य ज्ञानमुक्तत्वादेवमु ज्ञानानर्हत्वात्
पक्रम्य लक्षणमुक्तम् व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेव कुरुनन्दन बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् यामिमां पु
ष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः
क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतीः प्रति भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ
न विधीयते इति तथा क्रियामात्रनिर्दिष्टत्वमुद्दिश्योक्तम् त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ते पु
ण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ए
वं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते इति तथा तान्प्रति स्वक्रियाक्रीडामपि भगवाननेनैवाह यत ईश्वरेच्छ
यैव ते तथा संसारितां सम्प्रत्यनुभवन्ति द्वितीयो मनुष्यात्मको देवः सर्गभेदो रजोलेशानुगतः सत्त्वप्रधानो यः प्रबल
विकल्पानिलनिश्चलत्वात्कुलशैलस्थैर्याभ्यां पुरःसरीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यामनुसार्यमाणसन्देहादिचोरविघ्नौघावरणत्वा ४

द्भिंव्यंजितमस्मासु तत्र परमेश्वरदर्शनमहोत्सव एव एवंभूतलक्षणस्तयेह निर्दिष्टः अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽशान्तिरपैशुनम् दया भूतेष्वलोलत्वं चमार्दवं ह्रीरचापलं
तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरद्रोहो नातिमानिता भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारतेत्यादिना तथाविध एव हि प्रारब्धप्र
करणप्रतिपाद्यपरमरहस्योपदेशविषयतयेह परिगृहीतः यदाहोपदेशं प्रति एवं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं ईसं
इत्याद्युपक्रम्य स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं चैतदुत्तममित्यादि तथा चतुर्विधा भ
जन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन इत्यादि तथा प्रकरणपरिसमाप्तौ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म समासेनैव निबोध मे समासेनैव कौ
न्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परेत्युपक्रम्य समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् भक्त्या मामभिजानाति सोऽहं यश्चास्मि तत्त्वत
इति तथा श्रद्धादिविषयमप्याह श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं संयतस्तत्परेन्द्रियः ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छ
तीति श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैरिति श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः इत्यादि च इत्थं सर्गभे
देष्ववस्थितेऽयं समनन्तरप्रतिपादितो दैवसर्गभेदो मनुष्यात्मको योगस्योपदेशस्य विषयत्वेन परिगृहीतस्तस्यैताव
त्स्वरूपमुपादीयते इह एवत्वप्रतिपादितस्वरूपस्य सर्वकर्तुः परमेश्वरस्य सततं कर्तृत्वानवलोपात् क्रियाशक्तिनिरपावि
रहेऽस्य व्यवस्थिते तन्मायावैभवोद्भावितभेदानामपि जीवानां परमार्थतस्तदात्मकत्वात्तद्देवक्रियाशक्त्यविरहः सर्वदैव
स्थित इति सर्वात्मना कर्मणां परित्यागानुपपत्तेः शास्त्रचोदितानां तेषां बन्धकत्वशक्तिप्रतिलम्भहेतुर्वक्ष्यमाणज्ञान

क्ष यथा

रा॰टी॰
गी॰
५

संस्कृतानामधिकारिणां देशकालावस्थाद्यपेतं म कल्पानुकल्पक्रमेण यथाशक्ति विविधानुष्ठानमेव सकलस्योपदेश-
विषयभूतस्य जनस्य [illegible] परमार्थस्वरूपसमापत्तिलक्षणमोक्षाधिगमहेतुरित्ययमिहोपदेशो विवक्षितः अतश्च कस्य-
चिदप्यधिकारिणः कस्यांचिदप्यवस्थायां घोरस्यापि शास्त्रचोदितस्य कर्मणः परिहारानुपपत्तौ स्थितायां तादृशमेव घोर-
कर्माधिकृतमुक्तोपदेशलक्षणविशिष्टमर्जुनमुद्दिश्य भगवत्कर्तृकं रहस्यमिदमुपदेष्टुं मुनिपुंगवः प्रचक्रमे धर्मक्षेत्रे इ-
त्यादि किमकुर्वत संजयेत्यन्तम् धृतराष्ट्रप्रश्नचोदितसंजयवाक्यानि दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादीनि तुमुलोऽभ्यनुना-
दयन्नित्यन्तानि परस्परवधाध्यवसायसंरब्धसकलकुरुपाण्डवसैन्यसमागतसुभटघोरसमरसंरम्भोद्योगसूचकत्वात्क-
त र्मघोरप्रतिपादनतात्पर्याणि निगदव्याख्यातानि तथा अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वेत्याद्युपक्रम्य संजयोक्तान्येवार्जुनवाक्या-
नि सेनयोर्निरूपणोपक्रमाणि उभयोः सेनयोर्मध्य इत्यादीनि सुबोधानि ततः संजयोक्तान्येव हृषीकेशवाक्यान्यपि स्फुटा-
र्थान्येव ततस्तत्रापश्यदित्यादि सीदमानोऽब्रवीदित्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिबन्धुवर्गदर्शनक्रियात्मकं संजयवाक्यमपि प
व्यक्तार्थम् ततः प्रस्तुतोपदेशप्रतिषेध्य तर्वस्तानसमुद्भूतपितृमातामहादिबन्धुवधपर्यवसायस्वधर्मकर्मविचिकित्सस्य
करुणावेशविवशस्यार्जुनस्याधर्ममेव धर्मत्वेन व्यपदिशतो दृष्ट्वेमान्स्वजनानित्यादीनि तन्मे क्षेमतरमित्यन्तानि मनुष्यस्वभा-
वसुलभमिथ्याज्ञानप्रतिपादकवाक्यानि निगदव्याख्यातान्येव ततश्चैवमुक्त्वेत्यादि संजयवाक्यमपि गतार्थमेवेति नास्मा-
र्यतः प्रथमोध्यायो व्याख्यातो न तु गौरवभयात्प्रतिपद्येन एवमयं प्रथमोऽध्यायो यथोपक्रान्तउपदेशप्रभगवत्प्रवृत्तिहेतुत्व ५

र्जुनविषादप्रतिपादनार्थः समाप्तः योऽपानुग्रहनीतिनाटकविधिप्रस्तावनेयं प्रभोर्गीतानाम्नःप्रथमस्ययाविरचनाव्या
ख्यामृतं ध्यायताम् दिव्याख्यादस्यधारसप्रविकसत्कौतूहलानांमनः सम्पानामवधानमत्रनिविडं बूभ्रान्तवद्दारम्
कृ राजानैरामकण्ठविरचितेवाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॐ क्वचित्सद्भिः पा
दैः क्वचिदर्धश्लोकेन मुनेर्वाक्यार्थपरिसमाप्तिस्तत्रतत्रेतिहासभागे दृश्यते तदिह प्रकरणे तत्रतत्र तथैवावगन्तव्यम् मूलग्र
न्थश्लोकाः ४७ ग्रन्थेन सह विवरणम् ८९ श्रीगणपतये नमः अथैवं व्यामोहवशाविसंस्थुलमर्जुनं प्रतिसंजातानुजि
घृतस्य भगवतः परमार्थोपदेशप्रक्रमपिशुनानि वाक्यान्युपदेष्टुं संजय उवाच तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं
सीदमानमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १ स्पष्टार्थः श्लोकः यदुवाच भगवांस्तदाह कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थि
तं अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन २ इदमेवंविधप्रस्तावप्रकरणीयस्वकर्मकरणावसादकारणं व्यामोहात्मकंक
श्मलं पापं त्वां भ वंतं कुतः कस्मान्निमित्ताद्विषमे संकटे उपस्थितमागतं हे अर्जुन कीदृशं कश्मलमनार्यजुष्टं अशिष्ट
सेवितं अतएवास्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिप्रतिकूलं अकीर्त्तिकरमपवादसम्पादकम् इति पदसङ्गतिः स्फुटैव अर्थविशेषं त्विमं
गर्भीकृत्य भगवानेतदाह अर्जुनशब्दोच्चारणं सहिमात्रसम्बोधनार्थः किंतर्हि तत्प्रकृष्टाभिजनप्रतापपराक्रमादिगुणगरिम
प्रत्यायनार्थः तच्छब्दोपि परमार्थतो मोहादिमलविविक्तस्वभावस्यात्मनः प्रत्यायकत्वे प्रयुक्तः तेन वस्तुतो यस्त्वं तस्या न
नेन व्यामोहकलंकेन सम्बन्धः प्रकाशस्य तमसेवात्यन्तमसम्भाव्य इति कुतस्त्वामिदमुपस्थितमित्यनेन वाक्येन गर्भीकृ

ग.टी.
गी.
६

तम् अतएवचैतत्पापमनार्यैस्तत्त्वविद्भिःसाधुभिःसेवितम् इत्याद्युक्तम् अनेनैतेवक्रमेणोतद्विशेषयितुमाह माक्लैब्यं
गच्छकौन्तेयनैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रंहृदयदौर्बल्यंत्यक्त्वोत्तिष्ठपरंतप १ हेपरन्तपशत्रुजनतापजनक क्लैब्यंकापुरुषत्वंमा
गाः यतस्त्वयिजगद्विख्यातविक्रमादिगुणमहिम्नि नैतदेवंविधमल्पसत्त्वजनोचितमुपपद्यते तस्मात्क्षुद्रमसारंहृदयदौ
र्बल्यमाशयकार्पण्यंविहायोत्तिष्ठ स्वप्रशस्तेऽस्माख्येसंग्रामकर्मणेयुद्धमंगल्लीष अत्रापित्वच्छब्दस्यपूर्वोक्तार्थगर्भीका
रेणप्रयोगोमन्तव्यः क्लैब्यशब्दस्यचविवेकशून्यत्वगर्भीकारेणाऽस्मन्नदपिविशेषणमेवंयोजनीयमिति अथसम्प्रत्
नाविर्भूतात्मनात्मस्वरूपविवेचदत्तमप्रत्तत्वाद्देहादिकमेवात्मत्वेनप्रतिपद्यमानोगुर्वादिवधमहापातकपर्यव
सायिसमरानुष्ठानंदोषोद्भावनेनप्रतिषेद्धुमर्जुनउवाच कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन इषुभिःप्रतियोत्स्या
मिपूजार्हावरिसूदन मधुसूदन कथंकेनशास्त्रोपपन्नेनप्रकारेणभीष्मंपितामहंद्रोणंचगुरुंब्राह्मणं संख्येसा
यकैःप्रतीपंसंप्रहारेणयोजयिष्यामि यदिवाप्रतिशब्दयोगेद्वितीयाव्याख्येया युधिष्ठिराकर्मकएव परस्मैपदमत्रच्छा
न्दसम् अन्यत्राप्येवंद्रष्टव्यं यतस्तौविद्याभिधानधनप्रदानपरमोपकारिणौप्राणैरपिपरितोषणीयहृदयौपूजनमे
वार्हतः अत्रैतेनकथमितिप्रकारप्रश्नेनप्रस्तुतरणापरिजिहीर्षायाः कश्मलत्वंभगवतोपन्यस्तंधर्मविरोधादनुपपा
न्नमेवेत्यभिप्रायःसूचितोर्जुनेनयतआह गुरूनहत्वाहिमहानुभावाञ्छ्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके नत्वर्थकामांस्तु
गुरूनिहत्यभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान् यस्मात्संग्राममपरिहारेणगुरूणांवधःपरिहृतोभवतितांस्त्वग्रहत्वाभितान्न

द्रोणादिकंप्रति=

प्रतियोत्स्येइतिकर्त्तव्ये प्रतियोत्स्यामीतिच्छान्दसःपाठः=

वर्तुं।

६

वर्त्रौ

मप्यभ्युदयहेतुं प्रशस्तं स्यान्मम न पुनरहं धनलिप्सुस्तान् आपादयतश्छोणितोपचितान्निष्टान्विषयान्समश्नीयाम् किंच
नचै नैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः एतदेव
न जानीमः द्वयोर्मध्ये कतरदस्माकं प्रयोजनवत्तया गरीयो गुरुतरं स्यात् कयोस्तयोर्वस्तुनोरित्याह यदि वा वयं
तान्प्रतिद्वन्द्विनो जयेम तिरस्कुर्वीमहि यदि वास्मांस्ते तिरस्कुर्वीरन् एतयोरर्थयोरेकतरस्य गरीयस्त्वापरिज्ञाने कारणमा
न् ह यस्माद्याञ्ज्ञातीन्व्यापाद्य वयं बन्धुविरहात्प्राणान्धारयितुं नेच्छामः ते धृतराष्ट्रपुत्रा भ्रातरोऽस्माकं पुरः स्थिताः किमुक्तं भ
वति यदि तावदस्माभिः ज्ञातयो हताः स्युः तदस्य पक्षस्य का गरीयस्ता दुःखमात्रफलत्वात् एवं चार्थादिदमुक्तं स्यात् यदि
न् तेऽस्माञ्जयेयुस्तस्य पक्षो गरीयान्भवेदिति अथ समरकर्मानुष्ठानं धर्मसुखबाधकत्वात्परिहार्यतया प्रतिपाद्यापि स्वात्मनि वे
दुर्व्यभिमानदोषमाशङ्कमानो भगवति संप्रशायानमात्मानमावेदयन्नाह कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां ध
र्मसंमूढचेताः यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् हे भगवन्नहं कार्पण्यदोषेण बन्धुहिंसा
जनितेन दैन्येनोपहतस्वभावः प्रध्वंसितस्वात्रधर्मास्तथा एव धर्मेषु शास्त्रोदितेषु आचारेषु सम्मूढचेताः संशयितमनस्को भ
गवन्तं पृच्छामि अतस्त्वं यन्मे वस्तु श्रेयः प्रशस्यतरं स्यात्तन्निश्चितं निस्सन्देहमादिश यतः शिष्यः शासनीयस्त्वयाहम् प
तेन प्रपन्नमुपपन्नं सन्तं गुरुर्भूत्वा मां शाधि त्वमुपदेशयेति किंच न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रिया
णाम् अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् यस्मान्नमहं किंचित्त्वां वर्जयित्वा न तर्कयामि यो मम शो

राज्यं स्वर्गाधिपत्यं चावाप्य यच्छोषणं मम स्यात् तन्निवारकं किञ्चिदपि न पश्यामीति सम्बन्धः ॥
गा

गी॰ टी॰ ८

कंशोचनमपसारयेत् कीदृशमिन्द्रियाणांवाह्याभ्यन्तराणामकरणानामुच्छोषणंसंतापकंकिंकृत्वाशोचनंनिर्विपक्षं।
स्फीतंभूपालाधिपत्यंलब्ध्वापि अथवास्वल्पमिदमुच्यते देवानामप्यैश्वर्यमधिगम्यममकार्पण्यदोषोपहतस्वभाव।
स्यशोचनमेवस्यात् अतोमांशाधीति एवंशोचनक्रियापेक्षमवाप्तिक्रियायाः पौर्वकाल्यमवसेयम् नत्वपनोदनक्रि
यापेक्षम् तथाहिसति भिन्नकर्तृकत्वाच्छब्ददोषः समन्वयाभावाच्चार्थदोषोदुर्निवारःस्यादिति अथयुद्धनिषेद्धनिश्चि
तबुद्धित्वंधनंजयस्यप्रतिपादयितुं सञ्जयउवाच एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशःपरन्तपः नयोत्स्यइतिगोविन्दमुक्त्वा
तूष्णींबभूवह ९ तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत सेनयोरुभयोर्मध्येसीदन्तमिदंवचः १० श्लोकद्वयमेतत्स्पष्टा
र्थम् किन्तुहृषीकानीन्द्रियाणितेषामीशेननियन्त्राभगवता गुडाकांनिद्रामावृत्तेन तस्यापीशस्तयानभिभवनीयस्यार्जु
नविशेषणाभ्यामाख्येयमिति एवमविद्याव्यामोहपरित्यक्तसंग्रामाध्यवसायमर्जुनंसम्यग्ज्ञानोपदेशेनात्रस्वकर्माणिप्रवर्तयि
तुंभगवानुवाच तंमानुष्येणोपहृतान्तरात्माविषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञः कृपापरीतःसमवीक्ष्यबन्धूनभिप्रपन्नान्मु
खमन्तकस्य ११ उपदेशाभावात्संभवत्यनुदितंदैवसर्गोचितप्रतत्त्वंमानुष्येणमनुष्यभावेनसंशयविपर्ययज्ञानबहुले
नोपहृतान्तरात्माप्रत्यभिज्ञानाभावात्तिरस्कृतमस्यात्मस्वरूपोवर्त्तमस्तिशेषः यस्माद्विषादेनशोकजेनानवसायेनमोहे
नचविपर्ययप्रत्ययहेतुनोवैचित्त्येनयत्तोभिभवस्सामर्थ्यभंगाकृतः तस्माद्धेतोर्विसंज्ञोविगतवत्त्माणसम्यग्ज्ञानोसि कृ
तएतदवगतमित्याह यतस्त्वंदुर्निवारप्रसरस्यकृतान्तस्यवदनेप्रविष्टान्बान्धवान्निरूप्यकृपापरीहीतोगृहीतःकृपःसीकृत

अपनोदनक्रियायाः
अवाप्तिक्रियायाश्चभि
न्नकर्तृत्वंस्यात्

।त्सांमी।

ग्र

ग्र ८

7

यदिकृपयागृहीतइतिस्यात् तदाग्रहणेकृपाकर्त्री
समावेशनेत्वसतिकर्त्रीभिन्नकर्तृत्वंस्यात्=

गृहीताकृपायेनसकृपागृहीतः बहुव्रीहिः नतुकृपयागृहीतः तत्पुरुषः

करुणःसंवृत्तः आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वाद्गृहीतशब्दस्यपूर्वनिपाताभावोऽवसेयः तेनबहुव्रीहिरेवायंनतत्पुरुषः
तस्मिन्सतिभिन्नकर्तृत्वप्रसंगः अनेनश्लोकेनवक्ष्यमाणस्यात्मज्ञानस्यप्रथमप्रतिपाद्यंशरीरशरीरिव्यतिरेकज्ञानमासू
त्रितम् यतएकान्तविनश्वरशरीरसन्निवेशविशेषबद्धबन्धुबुद्धित्वमिदंशरीरिस्वरूपापरामर्शनिबन्धनम् अतएवाह
अशोच्यानन्वशोचस्त्वंप्राज्ञवन्नाभिभाषसे गतासूनगतासूंश्चनानुशोचन्तिपण्डिताः ११ त्वंत्वतिगुर्वादिविषयपर्यव
घु सायिनः समरव्यापारस्याधर्मत्वदुःखोदर्कत्वोपन्यस्यलोकद्वयबाधकत्वंप्राज्ञवद्बुद्धिमानिवनजल्पसि नैषानैष्ठिकी
बुद्धिः शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावजनितत्वाद्विमतिरेषा नह्येतेगुर्वादयोवश्यंविनाशिशरीरमात्रात्मकाः किन्तुनि
त्याःशरीरिणएतेनव्यतिरिक्ताः अतएवकिंकुर्वंस्त्वंप्राज्ञवन्नाभिभाषसे अशोच्यान् विनाशाभावात्परमार्थतश्च
दुःखयोगाभावादशोचनीयान्परिदेवनस्याविषयभूतानन्वशोचन् शोकविषयत्वेनभावयन् यतश्चैतेनित्याः अत
एवतान् गतासूंस्तेभ्यस्तेभ्यःशरीरेभ्यउत्क्रान्तप्राणान्मृतव्यपदेशभाजस्तथाचागतासूंस्तेषुतेषुशरीरेष्ववस्थितप्रा
णत्वाज्जीवव्यपदेशभाजःपण्डिताविज्ञातपरमार्थानानुशोचन्ति तथाचजीवावस्थायामेवैषांतावन्नित्यत्वंप्रतिपादयि
ह्ल तुमाह नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम् १२ यंमांवर्तमानंमन्यसेसो
ऽहंनजातुनासं नञ्द्वयेनपूर्वकालभावमेवप्रकृतंप्रतिपादयति नाहमभूत्वाभवामिकिंतुप्रागपिभूत्वाइदानीमपिभ
वामियथाहंतथात्वमपिसम्प्रतिवर्तमानत्वेनप्रतिभासमानःपूर्वमप्यासीरेवनत्वभूत्वाभवसि यथाचत्वमेवमिमेपिव

र्तमानत्वेनप्रतिभासमानाः सर्वेराजानः पूर्वमासन्नेवनपुनरभूत्वाभावएषां नचसर्वएववयमितः परमस्माच्छरीर
दनन्तरंनभविष्यामः भविष्यामएवेत्यनेनयुष्मदस्मत्परपरिभेदेनव्यवस्थितस्यजीवलोकस्यकालत्रयेपिसत्तासंभ
वान्नित्यत्वंप्रतिजानीते आसमित्यादिनभूतादिक्रियाकर्तृत्वव्यपदेशोविनाशधर्मकशरीरसामानाधिकरण्यभ्रमकृ
तः ननुनित्यस्यभूतादिव्यपदेशउपपद्यतेइति ननुदेहनिष्ठस्यजीवस्यकर्तृत्वजातत्वाद्युपलम्भस्तत्कथंतद्विनाशेता-
स्यनित्यत्वंस्यादितिदुराशंकांप्रत्यक्षोपलम्भनिदर्शनप्रतिपादनेनपरिहर्तुमाह देहिनोस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनं
जरा तथादेहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्यति अस्मिन्वर्तमानबुद्ध्यापरिगृहीतेदेहे यथाअस्यदेहिनस्तत्त्ववेदिनआत्म
नः कौमारंकुमारभावोबाल्यं तथायौवनंतारुण्यं तथाजरावृद्धभावइत्यवस्थात्रयमनित्यं तेनदेहिनाभूतादित्वे-
नानुबन्धीयमानंसम्बध्यते तथातेनैवनिदर्शनेनरुतोदेहादन्यस्यदेहस्यप्राप्तिस्तस्यात्मनोदेहद्वयव्यापकस्य[illegible]
[illegible]स्थितैव ततस्तत्त्वज्ञोमोहंनगच्छति शरीरविनाशेशरीरिणम[illegible]विनष्टंमन्यते" नित्यमेव
तमवगच्छति किमनेनोक्तंभवति यथाबाल्याद्यवस्थाविनाशेनकश्चिदात्मविनाशंमन्यते किंतुसर्वःकश्चित्प्रति
पत्ताबाल्याद्यवस्थाअतीतानागतत्वेनानुसन्धानःप्रतिपत्तारमात्मानमेकंस्थितंमन्यते तथैवनानादेहसम्बन्धमती
ना तानागत[illegible]त्वेनानुसन्धानःप्रबुद्धोनित्यमात्मानमवगच्छति एताभिश्चस्थूलाभिःकौमाराद्यवस्थाभिस्तद्गताःसूक्ष्माजा
गराद्योप्यवस्थाःप्रतिपादितावेदितव्याः तथाहि तास्वन्योन्यभिन्नरूपासुप्रवर्तमानासूत्पादविनाशवतीषूपलब्धृ

8

संधीयमानं
संबध्यमानं

गच्छति शरीरविनाशेशरीरिणमपिविनष्टंमन्यते। धीरस्तुपंडितस्तत्त्ववित्त
त्रदेहान्तरप्राप्तौनमुह्यति नतंशरीरिणमात्मानंशरीरविनाशेनष्टंमन्यते ।।
इत्यस्मादर्शेपाठांतरं

तैनैकेनलक्षणेनयुक्तत्वाभ्योत्पन्नविलक्षणस्वभावश्चात्मासर्वस्यैवस्वसंवेदनसिद्धोव्यापकत्वेनव्यवस्थितस्ततश्च
यथैकस्मिन्देहेपरस्परविविक्तक्षणिकस्वभावजाग्रदाद्यवस्थाविशेषसंवेदित्वमात्रैकलक्षणएकआत्मासिद्धः तथा
देहान्तरेष्वपिलक्षणाविशेषस्यसहत्वस्याप्यभावादेकएवसिद्धः तदनेनमायैकीकृतदेहदेहिव्यतिरेकोपपत्तिप्रति
पादनद्वारेणपारमार्थिकमात्मैक्यंमनुपक्रम्येदानींयथाप्रतिपादितेआत्मस्वरूपेयेनहेतुनासर्वजन्तवोमुह्यन्ति अस्य
चैवंतंप्रतिपद्यन्तेतत्प्रतिपादनपूर्वंतत्प्रतिबन्धोपायमप्युपदेष्टुमाह मात्रास्पर्शास्तुकौन्तेयशीतोष्णसुखदुःखदाः
आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत १४ मीयन्तएताभिरितिकृत्वादेहत्वविशिष्टस्यप्रमातुःप्रमेयार्थपरिच्छे
दसाधनेमात्राइन्द्रियशक्तयउच्यन्ते स्पृश्यन्तेवेद्यतयापरामृश्यन्तइतिस्पर्शाइन्द्रियास्तेषांचद्विप्रकाराः श्रोत्रादिवाह्ये
न्द्रियस्पृश्यमानाःशब्दादिरूपाःकेवलान्तःकरणस्पृश्यमानाःसुखादिरूपाः तच्छाह्योव्यतिरेकेपरमार्थतोनित्यस्यात्म
नोमात्रास्पर्शाःपुनःशीतोष्णसुखदुःखदाइतिसम्बन्धःतेचशरीरेणसंबध्यमानाःशीतमनुभवाम्युष्णमनुभवामीति
प्रत्ययंददति अन्तःकरणेनसंबध्यमानाःसुखमनुभवामिदुःखमनुभवामीतिप्रत्ययंददति ततश्चशीतोष्णसुखदुः
खादिस्वात्मधर्मत्वमारोपयन्तः उत्पादविनाशस्वभावत्वादनित्याआत्मन्यनित्यताभ्रममुत्पादयन्तःसर्वप्राणभृतो
मोहयन्तीत्यर्थः यतश्चतेपरमार्थतःप्रतिक्षणविनाशिनः ततःपोदितोपपत्त्यानित्यमात्मानंप्रत्यवमर्शस्तांस्तितिक्ष
स्वसहस्व तत्समर्पितेनानित्यसुखादिस्पर्शमात्रेणानित्यनिर्विकारस्वात्मावष्टम्भप्रतिष्ठां मात्याक्षीः यथात्रैलोकै

गी.
प्र.टी.
९

कवीरणात्वयाङ्वरिट्यौद्दुरमापतन्तः प्रतिद्वन्द्विनो निष्प्रकम्पनिजपौरुषपरिस्पन्दसुस्थितेन मनागप्यन्तरनुपजात
विक्रियेणासकृत्सावलस्मुद्भूदभरतया मोदास्तथैव निसर्गनिर्विकारे सत्येवात्मन्यहंकारमारोप्यत्तेपि स्पर्शाख्याः
प्रतिद्वन्द्विनः प्रकृतिनिःसारतत्त्वरूपनिरूपणमात्रेणासह्यन्ताम् यथास्थितवस्तुविमर्शाभावमात्रजनितोयं मा-
मोहो यदात्मनि देहबुद्ध्यादिधर्मारोपेणाकृशोहं स्थूलोहं सुखितोहं दुःखितोहं स्यादयः प्रत्ययास्तत्सामानाधिकरण्येन
प्रादुर्भवंतितत्वतः पुनस्तेस्वात्मैक्येनावस्थिता बहिरन्तःकरणशक्तिभिः केवलं स्पृशन्तेन तु तावता कंचिदस्यात्मनो
विकारकणिकां सम्पादयितुं तमाः स्फटिकदर्पणोपमो ह्ययमात्मा नीलपीताद्याभासतुल्याभिः स्फुरन्तीभिरपिनि
कटस्थत्वादिप्रतीतिभिर्न्नान्यथाकर्त्तुं शक्यते यथोक्तम् आसक्तिसामर्थ्यवशाद्धि चित्राः पदार्थजातस्य विभान्ति
भासः प्रपद्यते न त्वन्तर्गतजातधीमान्विकारमादर्श इव प्रसन्न इति अत एव मात्रास्पर्शग्रहेनेन्द्रियार्थव्यपदेशः कृतः
तदनेन श्लोकेन सर्वसंवेद्यभङ्गुरस्वभावको मायाजागराद्यवस्थावत्स्वबोधावस्थास्वपि सर्वप्राणिगतासु संवेदकत्वे
नैवैकेन स्वभावेन युक्तो निर्व्यापकपकपवात्मा प्रतिपादितः नचैतावतैकस्य सुखित्वादौ सति सर्वस्य सुखित्वादि
प्रसङ्गः यतो मायोद्भाविताद्योन्यभेदाभासापत्र प्रमातारः सततं परस्परविभक्तमात्मानमवगच्छन्ति न तु पारमा
र्थिकः परः प्रमाता तत्र हि एकस्मिन्सर्वदा सर्वत्र सर्वथा निर्विशेषस्वभावे सर्वमिदं प्रतिबद्धं यथोक्तं तं प्रपद्ये प्रजा
स्रजमिति उपक्रम्य यस्मिन्नित्यं ततते तन्तौ दृढं स्रगिवतिष्ठति सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्कं विश्वकर्मणीति तदेवं स्वभा- ९

9

वेसत्येस्वात्मनिसम्यगवस्थितत्वंमुक्तलक्षणमितिप्रतिपादयितुमाह यंहिनव्यथयन्त्येतेपुरुषंपुरुषर्षभ समदुःख
सुखंधीरंसोमृतत्वायकल्पते १५ यंपुरुषमुक्तलक्षणज्ञानैकतानंनिर्विकल्पप्रत्येकतयामुमुक्षुत्वावस्थायांवर्तमा
नमतएवधीरंपरिज्ञातसदसत्पदार्थपरमार्थमतएवच समदुःखसुखंसममेमनोवेद्यत्वमात्रेणैकेनरूपेणस्पर्श्य-
मानेतत्सुखदुःखवेद्यस्यतथाविधचन्दनादिवद्वेद्यत्वमात्राविशिष्टरूपैःस्रग्वादिभिरन्तरनुपजनितविकारस्तन्तमेतेजन्म
विनाशधर्मयोगादनित्याःसाक्षितोहमित्यादिविपर्ययप्रत्ययहेतवःस्पर्शशब्दाभिहिताविषयाःपाह्लादयोनव्यथयन्ति
नचालयन्ति तद्धिविविक्तवेदकैकस्वभावात्स्वस्मादात्मनोनप्रच्यावयन्तिसोमृतत्वायपरमार्थसत्यपरमात्मसमापत्तिवा-
शादविनाशित्वायकल्पतेसंपद्यतेमुक्तोभवतीत्यर्थः अथैवमुपपन्नमुपन्यासपूर्वमात्मनोवेदकैकस्वभावस्यपारमार्थि
कींसत्तांतथातत्प्रमेयरूपस्यदेहादेस्तुजन्मविनाशवतस्तदभावंप्रतिपादयितुमाह नासतोविद्यतेभावोनाभावो तस्याःपरमार्थि
विद्यतेसतः उभयोरपिदृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६ इहस्वभावादेवयदविद्यमानंवस्तुतस्यासतोभावःसत्ता काःसत्तायाअभावं
नास्ति तथैवस्वभावतस्सतोनित्यस्याभावोविनाशोनास्ति एतयोस्सदसतोःप्रकाशतमसोरिवात्यन्तपरस्परविरो-
धात् किन्त्वेतयोःद्वयोरपितत्त्वविद्भिःसाक्षात्कृतपारमार्थ्यैरन्तोनिष्ठानिश्चयोदृष्टोविज्ञातः नत्वतत्त्वविद्भिरिदंचिन्त्या
द्भुतस्वभावपरमेश्वरमायाशक्त्युद्भावितविषयप्रत्ययतयासत्यमात्मानमप्रत्यवमृश्यन्तएवासदनित्यत्वादिनावालव-
सद्भावरहितदेहादिवस्तुविदन्तयासंवेद्यमानत्वात्सत्त्वेनप्रतिपद्यन्ते परमार्थतस्तुसन्नित्यमात्मतत्त्वमप्रतिभिज्ञायमा

नत्वादसत्त्वेनप्रतिपद्यन्तेततश्चतत्त्वतःकिंसत्किमसदित्युपदेष्टुमाह अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् विनाश
मव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति १७ एतयोःसदसतोर्मध्यात्तदविनाशिविनाशधर्मरहितत्वात्परमार्थतःसद्विद्धिजा
नीहि किंतद्येनैकेनेदमन्योन्यभिन्नावभासमयंसर्वंचराचरंवस्तुजातंततंकर्तृत्वविवर्तयाविस्फारितं तात्त्विकविवर्त
यावाप्तम् एकएवहिपरमार्थतःसर्वकर्तासर्वज्ञःपरमेश्वरःपरमात्मातदवभासितान्योन्यभेदानांतुदेहानांदे
हादिकमेवात्मत्वेनप्रतिपद्यमानानांपरिमितविषयंकर्तृत्वंतात्कर्तृत्वंचनवास्तवमेवमस्यात्मतत्त्वाभिधानस्यवस्तुनोव्य
यस्यदेशकालाद्यवच्छेदरहितत्वादव्ययस्वभावस्यतद्विलक्षणःकार्यतेयद्रूपोनकिंचिदर्थोविनाशमभावंकर्तुमर्हति
नहिनित्यस्यसर्वथानवच्छिन्नमहिम्नोर्थस्यानित्योवच्छेद्यःपदार्थोविनाशायप्रभवतीतिसत्स्वरूपंप्रतिपाद्यासत्स्वरू
पंप्रतिपादयितुमाह अन्तवन्तइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः विनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत १८ सर्व
10 शरीरेषुसर्वावस्थासुचाविलुप्तोपलब्धृत्वमात्रैकलक्षणत्वान्नित्याविनाशिनस्तथादेहादिभिरवच्छेत्तुं अशक्यत्वा
दप्रमेयस्येयत्तादिकलनाविषयभूतस्यशरीरिणआत्मनइमेदेहास्तद्विलक्षणाअन्योन्यभिन्नागमापायधर्मकत्वात्
[redacted]विनाशिनोविनश्वरस्वभावत्वात्परिच्छेद्यत्वात् अन्तवन्तइयत्ताकलनाविषयभूतावेद्यत्वमात्रेण
सम्बद्धाइतिदेहरूपस्यवस्तुनःपरमार्थविनश्वरस्यैतेयत्वमात्रादिनाहेतुनात्मसंबद्धस्यविनाशेसत्यात्मनोपिविनाश
प्रतिपत्तिरविद्याविजृम्भितम् तच्चत्वयिनोपपन्नम् अतोयथाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठिताहंकारोवर्तमाणोपि ९

तथादेशकाला ३ दि३

पत्याउध्यरिहंस्वकर्मानुतिष्ठन्युद्धस्वप्रस्तुतंसमरकर्मसमाचरेति अथयुद्धंनामपरहननरूपतया हिंसात्मकंक
र्मतत्कथमहंगुरुहत्यादिफलकत्वेनघोरेकर्मणिप्रवर्तेयइतियन्मन्यसेतदेतदात्मस्वरूपानभिज्ञत्वजनितमोह
विलसितमेवयतः यएनंवेत्तिहन्तारंयश्चैनंमन्यतेहतम् उभौतौनविजानीतोनायंहन्तिनहन्यते १९ योमाया
वशादत्यन्तनिर्विकारंपरमार्थसन्तमात्मानमप्रत्यवमृष्यस्थूलदेहलक्षणंदेहमेवात्मत्वेनमन्यमानोहननादिदेहधर्मा
ध्यारोपणेनएनंसत्यमात्मानंहन्तारंहननक्रियाकर्तारंवेत्तिप्रतिपद्यते यश्चैनमेवप्रतिपादितलक्षणमविनाशिनमा
त्मानंविनाशलक्षणदेहधर्माध्यारोपणेनहतंहिंसितंमन्यते तावुभावपिमोहवशादनात्मन्यात्माभिमानग्रहग्रस्त
गू सम्यग्ज्ञानैर्नजानीतः सत्यस्यात्मनःस्वरूपंनबुध्येते यतोयंपरमात्मासर्वमेवेदंपरमंनिर्विकारंचिन्मात्रस्वभावःस्वात्म
तयासर्वदाविमृषन्नहन्तिनचहन्यते हन्तृत्वनिबन्धनंहननक्रियाकर्तृत्वंनप्रतिपद्यतेनापिहन्तव्यंनिबन्धनंहनन ता
क्रियाकर्मत्वं एतेहिविकल्पविपर्ययज्ञानात्मकव्यवहाराणांदेवज्ञानामेवसंभवन्ति नपरमात्मनः नजायतेम्रिय
तेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभविताबानभूयः अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २० अथयुक्तलक्षण
आत्मादेशकालाकारावस्थाद्यवच्छेदरहितश्चिन्मात्रस्वरूपत्वान्नजायतेनउत्पद्यतेनित्यमुत्पन्नरूपत्वान्नापिम्रियतेविन
श्यतिनापिजन्ममरणान्तरालवर्तिस्थितस्थावस्थानुरूपंभावविकारमनुभवति तेहिजन्मस्थितिविनाशात्मकावस्थाभे
दादेहाद्यनित्यभावाश्रयाः तेहिभावाअभूतपूर्वधर्माविर्भावेजातास्त्युच्यन्ते भूतपूर्वधर्मतिरोभावेचविनष्टास्त्युच्यन्ते

,सोर,

गी.
भा.टी.
११

तदन्तरालेवतत्प्रत्ययप्रवाहस्याहृष्यमस्यमास्थितारस्युच्यन्ते सर्वतेषामपुर्भावीभावः आत्मनस्त्वसदाभूतस्यनाभा
वसम्बन्धः सदैकलक्षणाव्यभिचाराच्चनधर्मान्तराविर्भावतिरोभावोवेति जन्मस्थितिविनाशलक्षणावस्थात्रयप्र
तिषेधोस्यानेनश्लोकेनप्रतिपादितः इदानीमेतएवभावविकाराविशेषतो ऽस्यप्रतिषिध्यन्ते तत्राद्यमात्मानजा
यतेनोक्तेनक्रमेणोत्पद्यते इत्यजोजन्मलक्षणानित्यभावविकाररहितः तथानित्यः सदैकस्वभावोवियुक्तः इत्यनेना
स्यप्रतिक्षणंधर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणोविपरिणामाख्योविकारःप्रतिषिध्यते शाश्वतः शश्वत्सम्पूर्णेनस्वरू
पेणायुक्तः इत्यनेनविवृद्धिलक्षणोविकारोस्यप्रतिषिध्यते नस्वयमनित्यभाववत्पूर्वमपचितोभूत्वोपचयरूपंविकार
मापद्यते तथापुराणः पूर्वकोटेरसम्भवात्सततमेवविरक्तनः इत्यनेनापक्षयलक्षणोविकारःप्रतिषिध्यते नह्य
यमुपचितोभूत्वापुनरपचीयतेदेहादिभाववत् तथाशरीरेहन्यमानेनायमात्माहन्यते शरीरस्यैवानित्यत्वाज्जन्मा
द्यवस्थात्रयोविनाशावस्थापिसम्भवति नत्वनित्यस्यात्मनः इत्यनेनविनाशलक्षणोविकारोस्यप्रतिषिद्धः अस्तित्व
लक्षणस्तुषष्ठोविकारः प्रागुक्तावस्थात्रयमध्येभूत्वाभावग्राहेनप्रतिपादितइति अधुनानोक्तोयदिवाकेचिदस्तित्वंवि
कारत्वेननेच्छन्तीतिनोक्तः एवंसकलभावविकाररहितम् वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययम् कथंसपुरुषः
हन्यतेहन्तिवाकथं पार्थकंघातयतिहन्तिकम् २२ एवंप्रतिपादितस्वरूपमविनाशिनमात्मानंयः पुरुषः प्रमाताजानातिसदैव
इतिपाठान्तरम्॥ सततदभिन्नमात्मानंप्रतिपद्यमानः कथंकेनप्रकारेणहन्यतेविनश्यतेहन्तिवापरंविनाशयतिहननक्रियाकर्तृकर्मभा ११

वोयंशरीरमात्रप्रतिबद्धात्माभिमानेष्वप्रतिबुद्धेषुलेत्रतेष्वेवव्यवस्थितः नतुहननादिनादेहविनाशेसतिचेतनधर्मोनु
पलम्भः नतदात्मनोदेहविनाशेसतिकथमविनाशत्वमवगम्यतइतिव्यामोहव्यपोहायदृष्टान्तनिदर्शनपूर्वंपुनरपिनि
त्यत्वमसकृद्दर्शितमाह वासांसिजीर्णानियथाविहायनवानिगृह्णातिनरोपराणि तथाशरीराणिविहायजी
र्णान्यन्यानिसंयातिनवानिदेही २३ यथाकश्चित्पुरुषोजीर्णान्युपभुक्तानिवस्त्राणित्यक्त्वैवमन्यानिनवानि
उपभोगक्षमाणिगृह्णात्युपादत्तइत्यनेनजन्मादिविविधविकाराक्रान्तनानाशरीरसंयोगवियोगवशान्नात्मनस्तत्त्वं
वेदितृत्वमात्रैकलक्षणोवियोगइतिनित्यत्वप्रवादमनित्येष्वशरीरधर्मैर्मनागप्यसंस्पृष्टोयतः नैनंछिन्दन्तिशस्त्राणि
नैनंदहतिपावकः नचैनंक्लेदयन्त्यापोनशोषयतिमारुतः २४ एनमात्मानंशस्त्राणिखड्गादीनिशरीरमिवनछि
न्दन्तिनद्विधाकुर्वन्ति तथैवाग्निर्नैनंदहति नापःक्लेदयन्ति नचमारुतःशोषमुपनयति छेदादिभिःविक्रियमाणे
शरीरेनतस्यनिसर्गनिर्विकारस्यविकारसंस्पर्शः तथाहि अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएवच नित्यःसर्वगतःस्था
णुरचलोयंसनातनः २५ अयमात्माच्छेदादिक्रियाविकार्योनभवति पूर्वोक्तस्यैवनिर्वचनमेतत् तथानित्यत्वा
दीनिविशेषणान्यविनाशित्वार्थानिपरस्परसहायभूतानिप्रतिपत्तिदार्ढ्यायबहूनिप्रयुक्तानिवेदितव्यानितथाचाय
म् अव्यक्तोयमचिन्त्योयमविकार्योयमुच्यते तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि २६ शब्दादिग्राह्यार्थविष
याणांश्रोत्रादीनामिन्द्रियाणामविषयभूतत्वादयमव्यक्तइत्युच्यते तथावेदैकैकस्वभावत्वादन्तःकरणेनापीदंत

वेदीकर्त्तुं

गी॰ यांविषयीकर्तुमशक्यस्त्वचिंत्यश्चिंतनक्रियायाअगोचरः तथासर्वदाचैतन्यमात्रातिरिक्तधर्मान्तरासंस्पर्शादवि
म॰टी॰ कार्योविक्रियांनेतुमशक्यः तस्मादेवमुक्तेनप्रकारेणसर्वतःसर्वेन्द्रियगोचराद्घटादेरत्यन्तव्यतिरिक्तंवेदकत्वेनस
१२ र्वार्थव्यापकमेनमात्मानंबुद्ध्वाशरीरविनाशेनतद्विनाशभ्रमेणानेनमनुशोचितुमर्हसि एवंतावदनुच्छेणेत्यादि
ग्रन्थेनवितत्यप्रतिपादितामपिसकलप्रकरणप्रतिपाद्यस्यब्रह्माद्वैतज्ञानस्यशरीरशरीरिव्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपा
दनरूपांप्रथमांभूमिकांस्वस्थत्वानिर्मलप्रज्ञावधानविशेषावसेयत्वात्संप्रत्यप्रतिपद्यमानमर्जुनंमन्वानोभगवा
न्सर्वपक्षान्तराक्षेपेणबोधयितुमाह अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृतम् तथापित्वंमहाबाहोनैनंशोचितु
मर्हसि २६ अथवामउपदिष्टोपपत्तिक्रमेणयथोक्तमर्थमप्रतिपद्यमानस्त्वमेनमात्मानंनित्यजातंनित्यंवामृतं
मन्यसे तथापितेनापिप्रकारेणानेनंविनाशित्वेनशोचितुमर्हसि इदमत्रतात्पर्यम् आत्मविषयाद्वयीप्रतिपत्तिः
सम्भाव्यते नित्योवास्यादनित्योवातृतीयःपक्षोनसम्भवति तत्रनित्यत्वप्रतिपत्तायद्येनंनित्यजातमेवसदैवो।
त्पन्नंविनाशरहितंमन्यसे तथाप्यस्याविनाशित्वाच्छोकस्यकोवसरः अथविनाशिप्रतिपत्तानित्यमेवमृतंसत्ता त्व
रहितमेनंमन्यसे तथापिनित्यविनष्टत्वादस्यशोचनीयत्वाभावः अन्येत्वेवंव्याचक्षतेयद्येनमात्मानंनित्यंसदैव
जन्ममरणाद्धर्ममनुषक्तमनित्यत्वान्मन्यसे तथाप्येनंशोचितुंनार्हसिएतमेवजन्ममरणप्रवाहाविच्छेदंकेचिदनित्य न्निं
त्वेनावगम्यमानस्यास्यात्मनःप्रतिपादयितुमाह जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच तस्मादपरिहार्येर्थेनत्वं १२

12

प्रोचितमर्हसि २८ हिशब्दो हेतौ यस्माज्जातस्य जन्मलक्षणविकारभाजो देहस्यैवात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य ध्रुवो ऽवश्यंभा
वी मृत्युर्विनाशाख्यो विकार एवमेव मृतस्य विनष्टस्य जन्मावश्यंभावीति कस्यैव जन्ममरणविकारलक्षणयोगः इति
तत्त्वमविचार्यतो ऽपि लोकस्यायं प्रवादः स्थित एव जातो म्रियते मृते जायते इत्येवंविधस्तस्माल्लोकप्रवाददृष्ट्यापि
शोकस्यानुपपत्तिरेव अन्यमपि प्रकारं शोकपरिहाराय अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्तनिध
नान्येव तत्र का परिदेवना २९ पृथिव्यादिभूतसन्निवेशविषयशरीरात्मकत्वात्सर्वप्राणभृतो भूतशब्देनात्रोच्यंते
तान्येतानि भूतानि अव्यक्तादीनि अप्रत्यक्षपूर्वरूपाणि तथैवाव्यक्तनिधनानि परोक्षपर्यन्तानि नह्येतानि पूर्वमेवंवि
धान्यासन्नु नश्यंवंविधानि भविष्यन्तीति ज्ञायते ततो द्वयोरप्येतयोः कोष्ठयोः तान्यशोच्यानि यदपि व्यक्तमध्यानि व्य
क्तानि तेन तेन रूपेणावेद्यमानामध्यावस्था जन्मविनाशान्तरालवर्तिनी दशा येषां तथाविधान्यप्यशोच्यान्येव व्य पि॰
क्तावस्थायामेषां हि भ्रममात्रमेव स्थैर्यप्रतिपत्तिः एतानि हि येन येन प्रकारेण कल्प्यन्ते तेन तेनाविनश्वराण्येव
तानि कानि वा भवन्तु परिणामित्वादाविर्भवतिरोभवद्धर्माक्रान्तानि वा भवन्तु सर्वथा विकल्प्यमानानामेकस्यास्थिर
स्वरूपस्यासम्भवादशोच्यान्येवेति देहात्मकभूतसन्निवेशमात्रत्वेन प्रतिपन्नेषु शरीरेषु कः परिदेवनावसर इति इदा २
नीं बहुप्रकारं प्रतिपाद्यमानो ऽप्ययमर्थो ऽतिगम्भीरत्वान्नैवंरसयावधारयितुमनुष्ठातुं चाशक्य इत्यर्जुनेनैतदर्थविष
यमनध्यवसायं परिहर्तुं प्रकृष्टप्रयत्नप्रतिपत्तव्यतामस्यार्थस्य दर्शयितुमाह आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेना

म्यां

गी॰
रा॰टी॰
१३

माश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चित् २९ एनमात्मानंयथा
प्रतिपादितस्वरूपंकश्चिन्मनुष्यसहस्रेषुमध्येप्रकृष्टपुण्यपरिपाकवशाद्बहूनांजन्मनामन्ते पश्यति तत्त्वतः
प्रत्यभिज्ञानेनसाक्षात्कुरुते योपिपश्यतिसआश्चर्यवद्यथाश्चर्यंकश्चिद्दृष्टपूर्वमद्भुतंकदाचित्कथंचित्क्षण
मात्रंपश्यतितद्वदेनंकश्चित्कृतपुण्यःक्षणमात्रंपश्यतितथैवाद्भुततद्रूपमिवप्रतिभासमानंकश्चिदेवतथा
विधमेनंवदतिपरप्रबोधनायाचष्टेतथैवकश्चित्तादृशमेवपरेणप्रतिपाद्यमानंशृणोत्यवधारयति कश्चि
त्तुप्रतिभगवदनुग्रहेणानधिष्ठितत्वाद्विघ्नोपहतान्तःकरणएनंयथाप्रतिपादितस्वरूपमात्मानंश्रुत्वा
पिकुतश्चित्तत्प्रतिपादनकुशलादाचार्यादपिनवेदतत्त्वतोनजानाति सचतथाविधोनुपदेशएवतंपुनर्भ
क्तिश्रद्धादिगुणसूचितभगवदनुग्रहत्वात्पात्रमेवैतत्त्वोपदेशस्येतरत्रोपयुक्तोभवेत्यर्थः किमत्रतात्पर्यम् अ
स्यात्मनोगुरुशिष्यक्रमेणस्वयमनुभवेनवासन्तुजातुकेचित्पुण्यभाजःप्रतिपत्तारः किंतुनिरन्तराभ्यासपरि
शीलनविशीर्णकल्मषकलविकल्पावरणतांविनैर्मलेनसर्वकालमस्थिरतयाचास्यप्रतिपत्तिपात्रमिति
विरलविरलोलतेष्वेकः कश्चिदेवचरमजन्माभवेदितियथोक्तेनक्रमेणसम्यगवधारणीयं नतमन्दोत्सा
हेनात्रयोगेपनापिभवताभवितव्यम् यदयमत्रनिश्चयस्तमाह देहीनित्यमवध्योयंदेहेसर्वस्यभारत तस्मा
त्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ३० अयमसमनन्तरप्रतिपादितदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थाव्यतिरिक्तवे १३

त्त

दकत्वमात्रैकलक्षणो देही देहस्य वेद्यत्वमात्रेणास्वस्य वेदकत्वमात्रेण स्वामी परः प्रमाता सर्वस्य देहमात्रमेवा
त्मत्वेनाभिमन्यमानस्य मायीयस्य प्रमातुर्जन्तुजातस्य तत्र तत्र नानारूपे देहे शरीर एक एव व्यापकतया तिष्ठ
त्ययं सततमेवावध्यो हन्तुं विनाशयितुमशक्यः न ह्यागमापायिधर्मकाणां नानाविधानां सर्वदा वेद्यत्वमा
त्रस्वभावानां शरीराणां विनाशे तद्व्यापकस्यैकस्यानवच्छिन्नमहिम्नो वेदकत्वमात्राव्यभिचार्यैकलक्षणस्य
सत्यस्यात्मनो विनाशः सम्भवति यत एवमतस्तस्याविनाशित्वेनित्यस्यानुशोच्यत्वं तावन्नास्त्येव तस्माद्धिना
शैकस्वभावानि भूतानि शष्पिकादिभूतसन्निवेशविशेषात्मकानि शरीराण्येव शरीरित्वेन प्रतिपन्नानि विनश्य
न्ति यद्यपि त्वमनुशोचितुं परिदेवितुं नार्हसि न ह्यस्य नाशो विवेकिनः कः शोकस्यावसर इत्यर्थः अथ प्रतिपादितोप
पत्त्यातीतात्मस्वरूपं संप्रतिपत्तुमशक्तमर्जुनं मन्यमानो भगवान्क्षत्रियजात्युचिताभिमानोद्दीपनेनाव
श्यानुष्ठेये स्वकर्मणि प्रवर्तयितुमाह ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रिय
स्य न विद्यते ३१ यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ३२
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३४ अकीर्तिं चापि भूता
नि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३५ भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महा
रथाः येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३६ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः निन्दन्त

गी.
ए.टी.
४

15

स्तवसामर्थ्यंततोदुःखतरंनुकिम् ३७ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीम् तस्मादुत्तिष्ठकौन्तेययुद्धाय
कृतनिश्चयः ३८ स्वधर्ममपिचावेक्ष्य इत्यादिश्लोकसप्तकमेतन्निगदव्याख्यातम् एवंस्वर्गादिअनित्यफलहेतु
प्रवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनापिसर्वप्रकारस्वकर्मत्यागेव्यवस्थितेनिरतिशयनित्यफलप्राप्तिहेतुनिवृत्ति
लक्षणधर्मसमाश्रयणेनेतद्रूपपरित्यागेकोदोषइतिप्रकृतमेवज्ञानोपदेशंपुनरपिसिद्धान्तीकुर्वन्नाह सु
खदुःखेसमेकृत्वालाभालाभौजयाजयौ ततोयुद्धाययुज्यस्वनैवंपापमवाप्स्यसि ३९ एवमनेनप्रकारेणवर्त
मानःपापज्ञातिवधादितःसम्भाव्यमानंकिल्बिषंनावाप्स्यसिनलप्स्यसे कथंवर्तमानःप्रथमंतावद्ग्रन्थोपदिष्ट
र्थानिसंशयप्रतिपत्तिप्ररूढनिष्कम्पप्रज्ञाप्रत्यभिज्ञातसमस्तप्राणभृत्सर्वावस्थाव्यापकसामान्यसंविन्मात्र
स्वभावेनित्यनिरस्तानन्दनिर्भरतयास्वरूपव्यतिरिक्तप्राप्यपदार्थान्तरप्रेप्साविरहितेसत्येसात्मन्यकृत्रिममात्
माभिमानमास्थायमायाख्यमोहजनितदेहाद्यनात्मभूतभावात्मप्रत्ययलक्षणविपर्ययज्ञानैःसर्वप्राणिभिरु
पादेयतयाहेयतयाचपरिकल्पितभेदेप्रतिक्षणविनश्वरेसुखदुःखेहर्षविषादौसमेदृष्टयात्मनि[illegible]तामात्रेणस ब्य
म्बद्धत्वादनुपजनितविशेषात्मकविकारतया निर्विशेषेकृत्वा सम्यक्प्रतिपत्यासम्पाद्यएवमेवतद्धेतुभूतौला
भादिलिप्सितार्थलाभालाभौतयोरपिहेतुभूतौजयपराजयौतथैवसमौनिर्विशेषौसम्पाद्यत्वमात्रेणसम्बद्धाः
वेदकस्यात्मनेनैकंविधविकारलेशसमर्पयितुंक्षमाः यथानीलपीतादयःप्रकाशत्वमात्रेणसम्बद्धाःप्रकाशक ४

तत्त्वतोयथावस्थितेनरूपेणानिक्षिप्यत्यर्थः एतेहिसुख
दुःखादयोवेद्य ५२

स्यार्कलोकस्यनकंचिद्विशेषंनीलपीतादिकंउन्मेषयितुंशक्ताः केवलंप्रकाशत्वमात्रेणैकेनरूपेणतत्रसंबद्धाः
तदेतत्सुखादीनांवेद्यत्वमात्ररूपंसाम्यम् एवंसुखादीनिसमीकृत्यततएतत्समाधिप्रतिपत्तेरनन्तरमेतत्समा
धिस्वप्रतिष्ठितमतिर्युद्धशास्त्रोपलक्षितायस्वकर्मणेयुज्यस्वसमुत्थस्वयथोक्तज्ञाननिष्ठतयास्वकर्मानुतिष्ठेत्य
र्थः एवंज्ञानक्रियासमुच्चयमेवोपदेशयन्तयाविनिश्चितस्यज्ञानविषयामतिमुक्तकल्पामत्वातांक्रियाविषयांव
क्तुमुपक्रममाणस्तएवज्ञानकर्मणीसांख्ययोगशब्दाभ्यामवहरन्नाह एषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमां
शृणु बुद्ध्यायुक्तोययापार्थकर्मबंधंप्रहास्यसि इदमात्मादिसत् इदंदेहादिअसदितिहेयोपादेयपदार्थप
रिगणनासंख्यातामधिकृत्यकृतंशास्त्रमनर्थंतयामुख्यंसांख्यमिहोच्यते तदुक्तंज्ञानमपिसांख्यंनतुका
पिलादिप्रणीततस्यनानात्मवादपरमार्थत्वात् तस्मिन्सांख्यविषयेप्रथमप्रबन्धेनप्रतिपादिताबुद्धिः एतज्ञान
वोपदिष्टायथाप्रज्ञयातत्सांख्यसम्यक् युज्यतेबुध्यतेवा उक्तज्ञानसमाधिगम्येनपरमार्थलक्षणेनार्थेनस
म्बंधोयोगः तदुक्तंकर्मैवयोगशब्देनेहोक्तम् नहिकेवलस्यज्ञानस्ययोगार्थसंबंधहेतुत्वसम्भवति
किंतुतदनुगतस्यकर्मणएवेतिप्रबन्धेनवक्ष्यते इत्थंविधेयोगेकर्मणीमांवक्ष्यमाणांबुद्धिंशृणुअवधार
य यथाकर्मैवतत्त्वतोमोक्षकारणतयाविज्ञायतेतएवाह यथावक्ष्यमाणयाबुद्ध्यायुक्तःसंबद्धस्त्वंकर्मकृतं
ज्ञानशून्यजनविषयंबन्धमस्वातन्त्र्यंप्रहास्यसित्यक्ष्यसि तादृशंहिकर्मानुष्ठानमिहोपदेक्ष्यते येनसकलस

मृत्युजननबन्धहेतोरपिकर्मणोमोक्षहेतुत्वमेवपर्यवस्यत्यतएवास्यकर्मयोगस्यचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगान्ति
कप्रापकत्वंप्रतिपादयितुमाह नेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतो
भयात् इहवक्तंप्रक्रान्तेकर्मयोगेचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदभिक्रमनाशोनास्ति सहियथोपदिष्टक्रम
स्वभ्यस्तसमस्तभूमिकाभिर्निर्वर्त्यस्वरूपत्वात् पूर्वपूर्वभूमिकानामनवाप्तावुत्तरोत्तरभूमिकारोहणानुपक्र
मोल्लंघनलक्षणोभिक्रमेसतिविनश्यति स्वरूपमेवनलभते सतादृशोविनाशइहयोगसमनन्तरंवक्ष्यमाणो
पपत्यानविद्यते तथात्रतत्तदङ्गवैकल्यादसम्यगनुष्ठितव्याध्यादिर्वर्तमानशरीरानुभवनीयः पुनर्गर्भवा
सदुःखादिर्भविष्यच्छरीरानुभवनीयःप्रत्यवायोनिष्कामयोगेसम्भवति इहतुपूर्ववत्सोपिनविद्यते यतोस्यधर्म
स्ययथोक्तज्ञानपूर्वकतयाशास्त्रचोदितस्यकर्मानुष्ठानसमाधिरूपस्यसदाचारविशेषस्यसंबन्धिस्वल्पमपिप्र
मितकालत्वावनुभूतस्वरूपंमहतःसमस्तभयहेतोरनात्मन्यात्मप्रत्ययलक्षणाद्ध्यासात्साध्यासादज्ञानात्।
योगिनंत्रायतेपरिरक्षतिपुनस्तत्संबन्धंतिरस्करोतीत्यर्थः अत्रहिधर्मेसततमनस्तमितसमस्तवस्तुप्रत्येकदे
तसामान्यसंविद्रूपपरप्रकाशैकलक्षणस्वात्मप्रत्ययमयोनिरन्तरःसमाधिःसकृद्विभातत्वेनैवनिर्वर्त्यसम्पूर्णास्वरूपोविधीयते
सचविभातमात्रःसंपूर्णंफलंसम्पादयतितथाचवक्ष्यति स्थित्वास्यामन्तकालेपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ततोस्मिन्पूर्वापरक्रमा।
भ्यस्तभूमिकासम्पाद्यचित्तवृत्ति(निरोध)लक्षण[redacted]योगवदभिनाशप्रत्यवायोनसम्भवतः नचास्यप्रस्तुतस्यकर्मयो

स्ना।
गलक्षणस्यधर्मस्यप्रकर्षप्रतिपादनान्निरोधयोगस्येहसर्वात्मनापरिहारोवगन्तव्यः सन्नत्रतत्तत्स्नानादिक्रियावि
शेषवत्सर्वापराधादिनियतकालानुष्ठेयतयानियतेतिकर्त्तव्यताकोन्तर्भवत्येव अस्मिंस्तुविशुद्धभक्तिश्रद्धादिगु
णाभ्यक्तिसूचितविवेकजज्ञानाविर्भावोभवाद्दृशोपिकृतः नसर्वःकश्चिदितिप्रतिपादयितुमाह॥ व्यवसायात्
मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनन्दन बहुशाखाह्यनन्ताश्चबुद्धयोव्यवसायिनां व्यवसायोनिश्चयःसआत्मास्वरूपंयस्या
सातथाभूतास्वभावतोबुद्धिरेकलक्षणैवनिश्चयआत्मादिसदर्थविषयापिसम्भवति देहाद्यसदर्थविषयोपिस
म्भवति अत्र योसदर्थविषयस्सनिश्चयाभासोनिश्चयएवनभवत्यतःसदर्थविषयमप्यव्यवसायरहितानामव्य
वसायिनांबुद्धयोबहुशाखाएकस्मिन्नप्यर्थेनानाविकल्पजालाकुलाअपर्यवसिताश्च यतःसर्वाभिकांक्षापरि
त्यैकहेतौपरमार्थसत्यात्मनि अलब्धबुद्धिप्रतिष्ठाइदंप्राप्यमिदंप्राप्यमित्यनित्यमर्थंप्राप्त्यालम्बमानान
क्वचिद्विशान्तिंलभन्तइत्येवंविधानांपुरुषाणांस्वर्गादिभोगमात्रंपरत्वेनप्रतिपन्नानांयाबुद्धिःसावक्तंप्रक्रान्ते
परस्मिन्धर्मेननियुज्यते इत्याह यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदन्त्यविपश्चितः वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवा
दिनः कामात्मानःस्वर्गपराजन्मकर्मफलेप्सवः क्रियाविशेषबहुलाभोगैश्वर्यगतीःप्रति भोगैश्वर्यप्रसक्ता
नांतयापहृतचेतसाम् व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते॥ येषांव्यवसायात्मिकानिश्चयस्वभावाबुद्धि
भोगैश्वर्यप्रसक्तानांपुंसांसमाधौआत्मलक्षणपरमार्थसतत्त्वविषयेप्रणिधानेनविधीयते नारोपिष्यतेतस्मात्तद

सैषं

स्ना

गी. रा. टी. ९ र्थप्रतिपत्तियोग्यताभावात् ये हि भोगानामिष्टानां विषयाणामैश्वर्यस्वाम्यप्रकर्षेणावस्थानस्य परिहाररूपेणातिशये
नासक्ता निषक्तास्तया एव तेषां भोगासक्तानां भोगात्मकानित्यवस्तुव्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधिविषयव्यवसायेना
लम्बत एव कीदृशानां तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ बुद्धिर्न विधीयते तया वाचा अपहृतचेतसां स्वीकृतमनसां
कया वाचा यामिमां पुष्पितां परमार्थबोधलक्षणफलरहितत्वात् भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तां प्रसिद्धां वाचां वेदवादप
प्रभृत्य रा अविपश्चितो वदन्ति व्यावर्तते वेदशब्दोऽत्र ज्ञानं गुणं क्रियामात्रविधायकवेदैकदेशवचनोऽवगन्तव्यः तस्य तथावि
धस्य वेदस्य वादोऽभिधानं परः प्रकृष्टस्तदेव तत्त्वं येषां ते तथोक्ताः अत एव नान्यदस्तीति वादिनः स्वर्गादिफलप्राप्तिहे
तुभूतानां क्रियाविशेषाणां विधायकाद्वेदादृते अन्यच्छास्त्रं नास्त्येवेति वदनशीलाः अत एवाविपश्चितः यज्ञादिक्रियाफ
लभूतानित्याशुचिसातिशयभोगमात्ररूपमर्थं पुरुषार्थफलत्वेन प्रतिपन्नाः सन्तो न विद्वांसो ये ह्यविनाशि विशुद्धनि
रतिशयमात्मतत्त्वलक्षणमेतद्विपरीतमर्थं फलत्वेन प्रतिपाद्यन्ते ते विपश्चित्त्वं भजन्ते अत एवाविपश्चित्त्वप्रतिपा
दकानि तेषां विशेषणान्याह तथा च कामात्मानः कामाः प्रियाः प्राह्लादयः सर्वस्वभूतत्वादात्मा येषां अत एव का
मात्मत्वात्स्वर्गपराः उत्तमभोगाधिकरणं स्वर्गः प्राप्यतया परः प्रकृष्टो येषां ते तथाविधाः तथा जन्मकर्मफलेप्सवः
भोगप्रदत्येवश्यंभाविजन्म क्वचिदपि योन्यन्ते सम्भवः यस्मिंश्च सति धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्मिंश्च सति सुखादिल
क्षणं फलमित्येतानि प्राप्तुमिच्छवः अत एव भोगैश्वर्यसिद्धविषयाधिपत्यस्य गतीर्विविधमार्गान्फलभूतान्प्रतित ९

16

त्साधनभूताः क्रियाविशेषाः नानाविधायज्ञदानतपःप्रभृतयः कर्मभेदाबहुलाभूयांसोयेषांनकेवलंनित्यनैमित्ति
कक्रियामात्रसक्तायावत्काम्यानपिक्रियाविशेषान्विस्तारयन्तः इत्येवंविधाःप्रवक्तारोयांवाचंवदन्तितयावर्जितचि
त्तानांभोगासक्तानांबुद्धिःसमाधौनविधीयतेइतिसम्बन्धः ॥ इदमत्रतात्पर्यं येस्वयमेवप्रबोधशून्यत्वाद्भोगमात्र
परास्तेन्यैस्तथाविधैरेवतमेवार्थंप्रशंसद्भिः परिपोष्यमाणतादृक्संकल्पाःपरमार्थप्राप्तिव्यवसायाद्दूरमपकृष्य
न्तइतितथाविधानांबुद्धिःकथंसमाधौविधीयतांअर्हतिइति अतश्चस्वभावतःप्रत्यक्तविज्ञानोपदेशपात्रभूतस्त्वम
विपश्चित्प्ररोचनावचनैर्वञ्च्यमानचित्ततां विहाययथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठोभवेत्याह ॥ त्रैगुण्यविषयावेदानि॰
स्त्रैगुण्योभवार्जुन निर्द्वन्द्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ सत्वरजस्तमांसित्रयोगुणाएवत्रैगुण्यम् सु
खदुःखमोहमयबुद्धिमयत्वात्त्रैगुण्यंविषयआश्रयोयस्यसत्रैगुण्यविषयःसंसारिद्रूपवर्गः उपचारात्त्रैगुण्यश
ब्देनात्रोच्यते नदेवंविधंत्रैगुण्यंविषयोगोचरोयेषांतेतथाभूतावेदाः येहिस्वर्गाद्यर्थिनःतेतस्याप्तिहेतुक्रि
याविशेषेषुवेदैर्नियुज्यन्ते यतःतेसर्वतोव्यतिरिक्तस्वरूपःसर्वगतएकोयथोक्तविशेषणः सतःआत्माआत्म
त्वेननप्रतिपद्यते ततस्तेषांसन्नेवात्मानास्तित्वंतन्निस्त्रैगुण्यःसन्नात्मवान्भवनिष्क्रान्तःत्रैगुण्यंनिस्त्रैगुण्योगु
णात्रयातीतोवेद्यत्वमात्रेणसर्वोघात्मभिर्गुणैर्वेदैकैकस्वभावःसम्बन्धीनतुतद्धर्मकोगुणेभ्योत्यन्तविविक्तस्वभा
वःपरमार्थतोयमात्मातमीदृशमात्मत्वेनप्रत्यवमृशन्नात्मवान्भवपरमार्थसन्तमेवात्मानमुक्तोपदेशप्रतिपत्तिशे

गी॰
रा॰ टी॰
९

17

थित्वादसत्त्वमिवमाकार्षीरित्यर्थः॥ यदा च गुणत्रयातीतस्वभावमात्मानमात्मतया प्रतिपद्यसे तदा निर्द्वन्द्वो द्वन्द्वेभ्यः
सुखदुःखवत्सलाजरामरणादिभ्यः क्लेशेभ्यो निष्क्रान्तो भव एतानि हि द्वन्द्वानि अनात्मनि त्रिगुणे देहादौ आत्मप्रत्य
यनिबन्धनानि यतश्च निर्द्वन्द्वः ततो नित्यसत्त्वस्थोपि भव नित्यमविनाशि यत्सत्त्वं सद्भावस्तत्र स्थितः उपलब्धप्रति
ष्ठत्वादृशः सन्निर्योगक्षेमोपि भव [illegible] अप्राप्तस्य प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः निष्क्रा
न्तस्ताभ्यां निर्योगक्षेमस्तथाविधो भव न हि नित्यसंपूर्णत्वात्सर्वतो निरभिलाषात्मनः प्राप्यं किंचित्संभवति न चापू
र्वतया प्राप्तस्य कस्यचिदर्थस्य विनाशाशङ्कया परिरक्षणं अतो विपर्ययप्रत्ययगृहीतात्माभासदेहादिनिबन्धनेष्वे
व योगक्षेमेष्विति ततो व्यावृत्तात्मप्रत्ययतया सत्यात्मप्रत्यवमर्शीदात्मवान्भव न तु भोगैश्वर्यप्रसक्तत्वात्प्रवृत्तिपरो
नुष्ठानेकनिष्ठोपदेशशतसंकुले वेदशास्त्रे सर्वमनुष्ठेयतयावगन्तव्यम् किं तु यावता पारमार्थबोधलक्षणस्या
भिप्रेतार्थक्रियासिद्धिर्भवति तावदेव ततः उपादेयतया बुद्धेन प्रतिपत्तव्यमित्याह॥ यावानर्थ उदपाने सर्वतः सं
प्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥ सर्वतः सर्वासु दिक्षु समृद्धसलिले उदपाने ह्रदप्रस्रवणादौ
अर्थिनो यावानर्थः यावन्मात्रमेकदेशात्तत्तृष्णाप्रशमनाद्यर्थक्रियासमर्थसलिलस्योपयोगमात्रप्रयोजनं तावानेव ल
विजानतो विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु निखिलेषु सरहस्येषु वेदेष्वर्थः प्रयोजनम् यावता शास्त्रैकदे
शेन परमार्थोपलब्धिलक्षणार्थक्रियानिर्वृत्तिर्भवति तावदेव तेन ततो विधिसहस्रसंकुलादप्युपादातव्यं किमु ९

पदेश पुरुषविषय
त्वेन विधीयमानक्रि
याविशेषेतिकर्त्त
व्यता ४६

तू वेद३

कं भवति यथा तृषितेनार्थिना समस्तसम्पूर्णात् समुद्रकल्पादपि जलाशयात् स्वार्थक्रियासम्पत्तिमात्रं तत् समुदकं लोकं
समुपादीयते न सर्वो जलाशयः एवं ज्ञानक्रियाविषयविविधार्थसार्थसम्पूर्णादपि वेदशास्त्रात् तत्त्वजिज्ञासुना तदव
गममात्रोपयोग्येवार्थ उपादातव्यो न तु सर्वमेव शास्त्रमिति अथ विजानता सर्वशास्त्रेभ्यो यद् उपादेयं तदर्जुनं शास्तु
त्य उपदेष्टुमाह॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि॥ तव सम्यक्त्वे
वोपदिष्टतत्त्वज्ञानोपपत्तिप्ररूढदृढप्रतिपत्तिवशाद् नित्येभ्यो देहादिभ्यो व्यावर्तमानात्मप्रत्ययत्वे सत्य् अहं तद्विन्मय
ज्योतीरूपं परं तत्त्वमहमित्यात्मत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य सतः कर्मण्येवाधिकारोस्तु यद्धर्मकायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यव्यापा त्क
रविशेषात्मकं वर्णाश्रमविभागेन देशकालावस्थापेक्षं मुख्यगौणविविधेति कर्तव्यताकलापेन नित्यादिभेदेनाव
श्यकर्तव्यतया शास्त्रेषु विहितं तस्मिन्नधिकारः कर्तृत्वं भवतु तदीयफलं तु स्वार्थसिद्धये प्रवर्तस्वेत्यर्थः यतः कर्मता
कँदा वच्छरीरत्वाव्यभिचारिनिकेन नित्यक्लेशाकर्म अथ यत्पाद्यवस्थायां कश्चिन्नियमविशेषोवलम्बनीय एव ततश्च
स एव कर्मविशेषतां प्राप्नोति आश्रमान्तरकर्मनियमवद्विश्यमशक्यः सर्वात्मना कर्मत्यागः किंच रागद्वेषतान्नामाऽ
त्यागोपि त्यागाभिधानः स तत्त्वज्ञानवासनामेवाविष्करोति तथाविधस्य यतो द्वेषतां विना कस्यचिदर्थस्य हानं
न सम्भवति न चोपादित्सितं प्रियमर्थं विनाद्वेष्यता सम्भवतीति कर्मत्यागाभिधाने रागद्वेषप्रसङ्गोऽनिवारः य
दि च तत्त्वस्यैकत्वात् कर्मणां यथेष्टमनियमेनानुष्ठानमेव त्यागत्वेनाभिमतम् तथापि पूर्ववद् रागद्वेषावेशान्यथानु

साग

पपत्स्यसि ष्यतत्वज्ञतातामेवानुष्ठातुरभिव्यनक्तीत्यकर्मता वा विरुद्धकर्मता वा निरस्तानन्तनिजानन्दनिर्भरं परं तत्वमा
त्मत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य सर्वसाम्यलक्षणं परमं समाधिं रुरुक्षतः तत्वज्ञानाभिनिवेशिनो योगिनो द्वयमप्यनुपप
न्नमिति तथाविधस्य तव कर्मण्येवाधिकारोस्तु किन्तु तेषां कर्मणामनात्मज्ञजनसम्भवितनानाभिसन्धानप्रा
र्थितेषु दृष्टानुश्रविकविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेष्वधिकारो मा भूत् येन तत्वज्ञतया फलान्यधिकृत्य ते
षु तेषु कर्मसु प्रवर्तन्ते तेषां तानि क्रियमाणान्येव कर्माणि वासनारूपतयान्तःकरणभूमौ बीजभूतान्येवावति
ष्ठन्ते अतस्तानि स्वक्रियाफलोपभोगप्रत्ययविविधवासनारूपस्य तेषु तेषु योन्यन्तरेषु तस्य तस्य जन्मनः पुनः पुनः
कारणतां प्रतिपद्यन्ते जन्म च तस्य तस्य कर्मणः कर्म च तस्य तस्य फलस्य हेतुत्वं भजते इति वासनाजन्मकर्मफल
चक्रमेतदनिशमावर्तमानमज्ञानां बंधाय कल्प्यते इति त्वमपि सामान्यपुरुषवत्कर्मफलहेतुर्मा भूः उक्तया प्रक्रिय
या कर्मणां शुभाशुभानां फलानि सुखबाधात्मकानि हेतुर्जन्मनो निमित्तं यस्य स तथाविधो यथा न भवसि तथोक्तज्ञा
ननिष्ठः सन् कुर्वन्नेव कर्माणि तेन ज्ञानाग्निना दग्धबीजतामापादयन्परमेश्वरस्वभावसमापत्तिलक्षणं मोक्षमवाप्नु
हीत्यर्थः अन्यच्च कस्याचिदवस्थायामशक्तस्य कर्मपरिहारस्य विधीयमानत्वाद्धकर्मेति मत्वा सेतत्त्रतादृशोप्यकर्म
णि सङ्गोस्तु तव मा भूत् तत्रापि हि सङ्गः कर्मान्तरवत् बन्धहेतुरेवेत्युक्तमेव प्राक् यत एवमतः योगस्थः कुरु कर्मा
णि संगं त्यक्त्वा धनंजय सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते इह शास्त्रविहितानां कर्मणामनुष्ठाने यथोक्ता ९

18

त्मोद्देशेन ज्ञाननिष्ठत्वलक्षणः समाधिर्योग उच्यते यथा कपिलादिप्रणीतस्य सांख्यसंज्ञकस्य ज्ञानस्य पातंजलादिप्रणी
तेचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणो योगो निष्ठा तथेहोपदिष्टस्यात्माद्वयज्ञानस्य कर्मानुष्ठानसमाधौ निष्ठेति योगशब्देन सो
प्युक्तः तत्र ज्ञानिष्ठो योगे स्थितश्चाश्रमान्तरपरिहारेणाकृतशक्तिष्वस्य यथोक्तानि कर्माण्यनुतिष्ठ कथं सङ्गं तत्तदभि
संहितफलप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपत्त्या तावन्मात्रोपायलीनचित्तत्वं त्यक्त्वा परिहृत्य अत एव सिद्धौ फलसम्पत्तौ असिद्धौ कर्म
वततद्विघाते द्वयोरपि निर्विकारत्वात्समो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वान्नित्यपरिहार्याणि यथोक्तान्मतत्वप्रत्यवमर्श
जनितानन्दत्वज्ञस्य कर्मणः फलेनानित्येन सिद्धेनासिद्धेन वा कश्चित्सुखदुःखात्मको विशेष इति सर्वसाम्यदशाधिरू २
ढो भूत्वा यथोक्तयोगनिष्ठो भव यतः समत्वं सर्वास्ववस्थास्वविकारलेशासंस्पृष्टत्वमेवैष योग उच्यते साम्यप्राप्तिरेवा
स्य निष्ठेत्यर्थः अत एवैतद्योगनिष्ठस्य योगिनो लक्षणमाह" यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह त्यागे यस्य
हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान्" यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः पुरुषस्य सर्वे समारम्भाः सर्वाः स्वक्रियाः प्रवृत्तयोऽव
पूर्णं भाविनोपि निराशीर्बन्धना भवन्ति स त्यागीति संबन्धः आशीः अनित्यभोगविषयाकांक्षा तदेव बंधनं संसार
हेतुत्वात्स्यात्तन्मनाशीर्बन्धनं निष्क्रान्ता आशीर्बन्धनान्निराशीर्बंधनाः भोगात्मबन्धनरहिता इत्यर्थः अत एवावश्या
नुष्ठेयकर्मरूपं सर्वं शुभमशुभं च त्यागे फलाशासंन्यासे हुतं समग्नाविव बीजजातं फलप्रसवसामर्थ्यविनाशाय निहि
तं स एवं विधो नित्यकर्मानुष्ठातैव त्यागी त्यागवान् न पुनः क्लेशभीरुत्वादिना कर्माण्यपरित्यजेत्स त्यागी भवति इति युक्तिर

स

अप्रागेवउक्तोसएवैवंविधःसमाध्यवस्थाज्ञानयुक्तोनतुयःकर्मत्यागादिमात्रेज्ञानंमन्यते अतएवंविधोत्र बु
द्धियुक्तःकर्मसमाचरेत् नकेवलमित्याह दूरेणाह्यवरंकर्मबुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौशरणमन्विच्छ कृपणाःफल
हेतवः यस्माद्बुद्धियोगाद्यथोक्तज्ञानसमाधानाद्दूरेणातिशयेनकेवलंतद्रहितंकर्मावरंनिकृष्टं ज्ञानशून्यंक
र्मसंसारहेतुत्वात्तेनोत्पन्नाधममित्यर्थः अतस्त्वंबुद्धौयथोक्तेसम्यक्ज्ञानेशरणमाश्रयमन्विच्छ अभिकांक्षतामेवोपा
यतयावलम्बस्वेत्यर्थः यतोयेफलहेतवः अनित्यंभोगलक्षणंफलमेवहेतुस्तत्साधनभूतासुक्रियासुप्रयोजकं
कारणंयेषांतेज्ञानशून्यकर्ममात्रानुष्ठायिनःकृपणास्तत्फलतार्थिताहीनाः तनुज्ञातिशरीराद्यभिमानावच्छिन्न
मतएवानित्यभोगात्मकफलतृष्णातुरमात्मानमन्यमानाः सन्तोदराचाराः अतएवतद्विलक्षणास्तज्ञानिनःस्वरूपप
तिपादयितुमाह " बुद्धियुक्तोजहातीहउभेसुकृतदुष्कृते तस्माद्योगाययुज्यस्वयोगःकर्मसुकौशलम् " इहात्मैवपर
मेश्वरएकंतत्त्वम् सएवचस्वमायामहिम्नाज्ञेयभावापादेनसर्वस्यकार्यजातस्यैकःकर्तापारमार्थिकः विचित्रंचेदं
कार्यंनिर्मिमाणःस्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तंनतस्योपादानमपेक्षतेनापिसहकारिणंनचेदमित्थमवभासमानमपिकार्यं
चिन्मात्रस्वरूपत्वादतिरिक्तंविकारलेशंकंचिदर्पयितुंप्रभवति तदेवंविधनित्यनिरतिशयैश्वर्ययुक्तमेकंतत्त्वमात्मत्वे
ननिष्प्रकंपयाप्रतिपत्यायःप्रसवमश्नाति सबुद्ध्यापरमेणबोधेनसम्यक्ज्ञानेनयुक्तःसम्बद्धद्रष्टोच्यतेसचैवंविधःद्रष्टोप
दिश्यमानेकर्मयोगेपिकृतः कुर्वन्नपिकर्माणीश्वरभावानुप्रवेशात्सर्वंसमत्वेनपश्यन्निर्द्वंद्वःस्वर्गादिस्वफलहेतुत्वात्सुकृ

तेसत्कर्मईदृंडःस्वहेतुत्वात् उत्कृष्टं उत्कृष्टकर्मेत्यनुत्पन्नविवेकज्ञानैर्विषमदर्शिभिः परिकल्पितभेदे सुकृतदुष्कृते द्वे अ
पि जहातीति त्यजतीति तस्य योगिनः सर्वसमत्वसमाहितस्य क्रियमाणमपि कर्म सुकृतदुष्कृतलक्षणं भेदं जनयती
त्यर्थः एवमनेन श्लोकार्द्धेन तत्त्वज्ञानवान्नियतं कर्म कुर्यादेव न च तत्र पारमार्थिकं सदसद्विकल्पमारोपयेदित्युप
दिष्टं भवति यत एवं तस्मात्त्वं यथोक्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टः सन्योगाय युज्यस्व [illegible] स्वकर्मानुष्ठानद्वारेण युक्तो भ
व यतः कर्मसु क्रियमाणेषु यत्कौशलं मुक्तं ज्ञाननिष्ठत्वेन साधुकारित्वं स एव योगः समाधिरिह नाम्नः एतमेवार्थं
हेतूपन्यासपूर्वं विवरीतमाह॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनाम
यम्॥ यस्मात्कर्मजं अतत्त्वज्ञैः क्रियमाणात्कर्मणोऽवश्यं भाविसुखदुःखात्मकं फलं सर्वदा सर्वतो निरभिकात्तस्मात्
मनिष्टत्वात् अनभिसंधानेन त्यक्त्वा विहाय फलाभिसन्ध्यनुष्ठीयमानकर्मप्रतिबद्धाज्जन्मनः पुनर्भवलक्षणाद्ब
न्धनादस्मात्तज्ज्ञा निर्मुक्ताः सन्तो निर्विघ्नतया नाम यन्नित्यसुखोदितं विकल्पदोषरहितं पदं पारमार्थिकस्वरूपप्रतिष्ठा
त्मकं धाम गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति अतस्त्वं बुद्धियुक्तो योगाय युज्यस्वेति पूर्वेण संबन्धः यदा चैतत्परमसुखं गाहं तत्त्वज्ञा
नमक्रमपि क्षणिति मनसि प्रतिष्ठां न निबध्नाति तदा त्वया अशिथिलोत्साहेन न भवितव्यम् यतः क्रमेण तज्ज्ञानस्य
सिद्ध्यत्याह॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते य
दा स्थास्यति निश्चला समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि यदा यस्मिन्काले त्वमस्योपदिष्टस्य ज्ञानस्योपपन्न

योगायस

म८

गी॰ रा॰ टी॰ २०

त्वमात्मप्रतिपत्त्या मोहकलिलं अनादिजन्माभ्यस्तदेहाद्यात्मप्रत्ययस्वरूपमज्ञानकर्दमं व्यतितरिष्यसि विपर्ययतत्त्वप्रतिप
त्त्या लंघयिष्यसि तदैवं श्रुतमिदं श्रोतव्यमिति संशयाविष्टजनोचितयोर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्यश्रुतयोर्निर्वे
दं विरागं गमिष्यसि ततश्च निश्चयाभावादिदं श्रुतमिदं श्रोतव्यमिति विच्छिन्नविचिकित्सा विक्षततया या श्रुतिर्नानाशा
स्त्रश्रवणात् तस्यामनुपादेयत्वाद्विप्रतिपन्ना प्रतिकूला सती तव मतिः प्रज्ञा निश्चिता यथोक्तात्मज्ञाननिवृत्तसन्देहा अत ए
वाचलाविकल्पैर्बलवद्भिरप्यप्रकम्प्या सती स्थास्यति आत्मनि समाधौ स्थितिं प्रतिष्ठां लप्स्यते तदानेन क्रमेण यथोक्तं
योगं कर्मसमाधिलक्षणमवाप्स्यसि प्रतिपत्स्यसे संश्रयिष्यसे अथ ते तदा मतिः स्थास्यतीति भगवद्वचनं श्रुत्वा स्थित
प्रज्ञत्वस्य समभ्युक्तत्वं अनवगच्छन्नर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत कि
मासीत व्रजेत किम् ॥ हे भगवन् केशव कर्मसु किल कौशलं योगयुक्तो निश्चलप्रज्ञता च स्थितप्रज्ञता तदेवंविधस्यास्य
स्थितप्रज्ञस्य का भाषा कथमसौ भाष्यते किमस्य व्याख्यानं विरुद्धमिवास्य चेष्टितं यतो वाङ्मनःकायैस्त्रिभिर्व्यापा
रणं कर्मोच्यते ताः तिस्रोऽपि चेष्टा नास्योपपद्यन्ते किमसौ भाषेत भाषणक्रियां चानुतिष्ठेत् न ह्यस्यैकतत्त्वनिश्चलप्र
ज्ञत्वाद्भाषणं वचनकर्मोपपद्यते किमसौ व्रजेत् गमनक्रियोपलक्षितं कायव्यापारमाचरेत् सोऽप्यस्य पूर्ववन्नोप
पद्यते उत आसीत वाङ्मनःसम्प्रचारपरिहारेणान्तर्धैर्यवद्वृत्त्यानुतिष्ठेत् सोऽप्यस्य कर्मकौशललक्षणो योगे वर्तमानस्यो
भयकर्मनिवृत्त्यात्मिका नोपपद्यते इति स्वरूपानवधारणात् कास्य भाषेत्युक्तम् एतच्च प्रश्नत्रयमविवृत्ततकर्म^क्रिया २०
कौ

20

२

मात्रविषयं वेदितव्यं अथ यस्य सर्वे समारम्भा इत्यादौ बुद्धिमत्त्वहेतुनोक्तस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपमुक्तप्रायमपि तु शिष्याणामव्या
त्सम्यगनवधारितमिदानीं केनाप्यंशेन विशेषेण न रुच्यमानमवधार्यतेऽज्ञं नं बोधयितुं भगवानाह॥ प्रजहाति यदा
कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥ इह खलु सर्वेहस्थानामुपनिषद्भूतेऽस्मि
न्विज्ञाने कश्चिदेव खलु देवेको जन्मसहस्रपरिशीलितपर्यवभाते कालमतापरागनष्ठरजस्तमोमयमलतया सत्त्वमात्रशेष
त्वे सति समुपजातस्वरूपप्रत्यवमर्शयोग्यप्रज्ञस्य मज्जन्मगुरुषातिशयोपकारी यस्तथाविधावसरोपजातानुजिघृक्षा
परमेश्वरप्रेषिताभ्यां सततसहचरीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यां दत्तदृढहस्तावलम्बो यथोक्तज्ञाननिःश्रेणीस्थिरनिवेशितपदः
परमकारणसमापत्तिप्रतिबिम्बरूपं परमं धामाधिरोढुं अध्यवसितः यमुद्दिश्यात्मतत्त्वमेवाहन्तयाप्यपदिशन्वक्ष्यति
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः इति तथा बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञान
वान्मां प्रपद्यते इत्यादिना ईदृशश्च सन्नेवेदमाचरति तदा स्थितप्रज्ञो भवति किमाचरति यदा मनोगतान् संकल्पवर्तिनः
कामान् तत्त्वज्ञानुष्ठेयकर्मफलभूतान् स्वर्गादीन् प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति मनागपि तान्न संकल्पयति न तु कर्माणि
प्रजहाति कथमेतत्सम्भवति कर्माणि च करोति फलं च प्रजहाति इत्येतदुपपादयितुं विशेषणमाह आत्मन्येवात्
मना तुष्ट इति सर्वः कश्चित्स्वसंविदाधिकरणं तोषं प्रीतिमनुभवति किं तु प्राप्तपूर्वेण केनचिदनित्येन प्राप्येन स्वस्वभा
वनभूतेन वस्तुना प्राप्तेनानित्यमेव तोषं प्राप्नोति अयं तु योगी सततसन्निहितानस्तमितचित्प्रकाशात्मना परामर्शाभा
वमात्राद्व्यवधानमिव प्राप्तेन सर्वदा स्वस्वभावसम्पूर्णस्वमहिमत्वादखिलवस्तुस्पृहाविच्छेदकारिणा स्वयं निहितविस्मितेन महा

ब

निधानेनैव पुनः प्रहृष्टितस्मृतिवशात्प्रतिलब्धेनात्मनैव स्वरूपेण स्वभावेन निरुत्तरेणालाभेन लब्धसहजानन्दः एवंवि
पश्चात्यं कृपणप्रार्थनीयानुत्पादविनाशधर्मकान्कामान्कथं न प्रजह्यात् यदा चैवंभूतः सन्कामान् सर्वकर्माणिऊ
र्वन्नपि प्रजहाति तदा स्थितप्रज्ञो यथोक्तस्वभावलब्धप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति सामान्येनास्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्वा
तदेव विशेषतो वक्तुमाह ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ इह
कर्मफलभूतेषु सुखदुःखेषु प्राप्यमाने प्राप्ते च बहुप्रकारतया सर्वप्राणिनां विकारहेतुत्वमापद्यते यं तूक्तलक्षणः स्थित
प्रज्ञः प्राप्यमाने दुःखेषु सत्सु दुःखेष्वनुद्विग्नमना निर्भयचित्त एव भवति सुखेषु च प्राप्यमानेषु विगतस्पृहो निवृत्ताभि
लाषो भवति यथोक्तपरिपूर्णात्मस्वरूपलब्धप्रतिष्ठत्वात्सर्वसाम्यसमाधिं समापन्नो तत एव वीतरागभयक्रोधो रागः
सुखविषयोभिलाषस्तथा भयं सुखप्रतीघातहेतोरशक्यप्रतीकारात्संत्रासः तथा क्रोधः शक्यप्रतीकारतया विधप्र
तिरोधः एते वीता विगता यस्य तथाविधः स्थितप्रज्ञ उच्यते एवं प्राप्यमानसुखदुःखे निर्विकारतया स्थितप्रज्ञस्य
लक्षणमुक्त्वा प्राप्तसुखदुःखयोर्निर्विकारतया तं प्रतिपादयितुमाह ॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ना यि
भिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ योगी तत्तदनंतभेदं सुखसाधनभूतं दुःखसाधनभूतं वा सुखात्मकमेव वा स्वात्मकं दुः
शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति नापूर्वत्वाणिकहर्षलक्षणां क्षोभमाश्रयति यतः सर्वस्मिन्वस्तुनि अनभिस्नेहः इदं मम स
र्वस्वमेतेन विना मम सर्वं अन्यद्दुःखकारणं इत्यभीष्टेषु वस्तुषु अनुरागोभिस्नेहः स यस्य नास्ति स तथोक्तः तथा अशु
भं प्राप्य न द्वेष्टि न तत्प्रतिषेधप्रयत्नलक्षणां क्षोभमुपयाति य एवंविधः प्राप्तयोरपि प्रियाप्रिययोर्नित्यं निर्विकारस्त्वा २९

त्ममात्रस्यव्यवस्थितबुद्धिः तस्यप्रतिष्ठिताप्रज्ञेत्युच्यते एवंप्रतिष्ठितप्रज्ञत्वंयेनकर्मणा उपायभूतेननिष्पद्य
ते तद्वानपिस्थितप्रज्ञएवेतिप्रतिपादयितुमाह॥ यदासंहरतेचायंकूर्मोऽङ्गानीवसर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थे
भ्यःस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥ चशब्दोव्यतिरेके यदातुनरयंयोगीसर्वतः सर्वेभ्यः इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यइन्द्रियाणि
श्रोत्रादीनिसंहरतिव्यतिरेचयतिस्वभावतश्चिदर्करश्मिरूपाणि तन्निष्ठान्येवकरोति कथंकूर्मःकच्छपोयथा
स्वावयवान्स्वशरीरनिष्ठान्करोत्येव तदासौस्थितप्रज्ञइत्युच्यते अथोविषयेभ्यइन्द्रियसंहारः किंशब्दाद्यग्रह
णेनवाकिंवाग्रह्यमाणेषुशब्दादिष्वपि निर्विकारत्वेनात्रोक्तइतिपक्षद्वयसम्भावनायां पूर्वपक्षस्यैवप्रतिपाद
नपूर्वमुत्तरमेवपक्षंसमर्थयितुमाह॥ विषयाविनिवर्तन्तेनिराहारस्यदेहिनः रसवर्जंरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते॥
अभ्युपगम्यैतदुच्यते अस्यैतत् निराहारस्यशास्त्रविहितानपिशब्दादीननाहरतस्त्वाहरतः परिहरतोविषयाः
इष्टाःशब्दादयोविनिवर्तन्ते प्रत्यासत्त्यभावात्स्वकार्यंरागादिकंनारभन्ते किंतुरसवर्जं तद्विषयरसमभिलाष
रागाख्यंक्लेशंवर्जयित्वा सहितदानीप्रसन्नस्तनुर्वावर्तते परमनैष्ठिकस्यरसोपिनिवर्ततेनामपरंप्रकृष्टंसमा
ध्युपेयंवस्तुदृष्ट्वासाक्षात्कृत्ययदिवाएषयोगीयदापरंतत्त्वंविषयपरिहारसमाधिक्रमेणापश्यति तदातंदृष्टवत
स्तस्यरसोपिजातुनिवर्ततइति एकान्तेनिष्ठार्थत्वेनव्याख्येय एवंविषयपरिहारपरमसमाधेः परमांपिकाष्ठांप्राप्तस्य
सत्कुशलत्वंप्रतिपादयन्पूर्वोक्तत्वानपूर्वमनिषिद्धविषयमेवात्मकसत्कुलसमाधिसिद्धान्तीकुर्वन्नाह॥ यततस्यापिहि

कौन्तेयपुरुषस्यविपश्चितः इन्द्रियाणिप्रमाथीनिहरन्तिप्रसभंमनः तानिसंयम्यमनसायुक्तआसीततत्परः वशेहि
यस्येन्द्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥६१ यस्मात् तस्मादपिविषयानाहरणसमाहितस्यपरतत्त्वदर्शनयोग्यतामपिप्रा
प्तस्य विदुषोविपश्चितोज्ञानविज्ञानजागरूकस्याच्छिद्रान्वेषणपराणिप्रमथनशीलानिइन्द्रियाणिप्रसभंप्रसह्यै
वकंचिदवकाशलेशंलब्ध्वामनश्चित्तंहरन्ति लब्धादपिसमाधिफलाद्अपकर्षन्ति विषयाभिमुखतांनयन्ति
श्रूयन्तेहियथाविधिविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठायोगिनःचिरादपि इन्द्रियैःकामान्प्रतिप्रवर्तनेनप्रमथितचित्ताःय
तएवमयंसङ्कुलोविषयपरिहारसमाधिस्ततस्तानीन्द्रियाणि मनसायथोक्तज्ञाननिष्ठेनचेतसासंयम्यात्मव
शानिकृत्वा युक्तोयथोक्तलक्षणेस्वात्मतत्त्वेसमाहितः सर्वास्ववस्थासुतदेकनिष्ठःसंस्तत्परः शास्त्रानिषिद्धश
ब्दादिग्रहणप्रवृत्तेन्द्रियनिष्ठएवासीतयस्मात् यथोक्तेनक्रमेणयस्ययोगिनइन्द्रियाणिवशेविधेयत्वेवर्तन्ते तस्य
प्रतिष्ठितालब्धनिश्चलस्थितिप्रज्ञोच्यते अत्रायंदृष्टान्तः कश्चिद्ग्राहडिकस्तादृशस्सम्भवति योमंत्रप्रभावेण
भुजगान्प्रतिषेद्धुमलम् सयदातादृशमन्त्रोपासनपोथिल्यलक्षणंप्रमादमातिष्ठति तदातेछिद्रान्वेषिणोभु
जगास्तंव्यापादयन्त्येव कश्चित्तुगारुडशास्त्ररहस्यवेदित्वात्तादृशातिशययुक्तोभवति येनतैरेवभुजगैःस्रग
दामभिरिवक्रीडति तंचतेनकदाचिदभिभवितुंप्रभवन्ति एवंयोगीकयाचिद्युक्त्याकंचित्कालंविषयान्परि
हृत्यसमाधिमभ्यस्यति तस्यमनागप्यवधानविच्छेदात्तेलब्धावकाशाविषयाश्चित्तंप्रमथ्नंत्येवयस्तुयथोक्तेपा

रमार्थिकेस्वात्मन्येव [illegible] सदास्वव्यवस्थितः सविषयैः क्रीडन्नपिनकथंचिद्बाधितेपाकवः यथो
र्मवसन्विषयमध्येपिनवसत्येवबुद्धिमान् सर्वमसत्येवऽबुद्धिरसत्स्विषयेष्वपि अथकूर्मोऽङ्गानीवत्युपमाननिर्देशा
द्विषयेभ्योत्यन्तव्यावर्त्तनमेवेन्द्रियाणांसंहारः संयमोय स्तभ्योऽस्यैव तंप्रतिपादयन्प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्यश्लोकपंच
केनमुख्यलक्षणमाह ॥ ध्यायतोविषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायतेकामः कामात्क्रोधोभिजायते क्रो
धाद्भवतिसंमोहःसम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानि
न्द्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसोह्या
शुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥
इहखल्वचिन्त्यपरमेश्वरमायाप्रभावितसम्यक्ज्ञानतया शारीरमात्रमात्मत्वेनप्रतिपन्नस्यसंसारिणः सतः पुंसः स
न्निहितमपिसुखैश्वर्यंनिरतिशया [illegible] नतनिजानन्दसुधासागरं सत्यंस्वात्मानमविमृषतो दुःखैकपरिनामानि
त्यकृत्रिमसुखसाधनस्पृहतयाप्राणाह्लादीन्विषयान्ध्यायतः सततंचिन्तयतः तेषुसंगोनिविडनिमग्नमानसत्वमुप
जायते उत्पद्यते तस्मात्तथाविधात्संगात्कामस्तद्विषयाभिलाषोरागाख्यः क्लेशःसंजायतेसमुद्भवति तस्माच्च
तत्प्रतिकूलेषुवस्तुषु क्रोधःद्वेषाख्यःक्लेशप्रकारोभिजायते प्रभवति ततस्तुसंमोहः आत्मानात्मादिवस्तुविवेक
विरहात्मकमज्ञानंप्रभवति मोहाख्यःक्लेशइत्यर्थः ततश्चस्मृतिर्विभ्राम्यति सत्यस्मर्तव्यमात्मानमस्पृशा

ते स्मृतिभ्रंशात्

गी॰ ए॰ तीस्वरूपलोपमिवाप्नोति तादृशाच्चास्मा[illegible]द्बुद्धिः परमार्थनिश्चयात्मकं ज्ञानं नश्यति तिरोभवति तस्माच्च हेतोः
टी॰ पुरुषः सत्यस्वरूपप्रतिष्ठाभावलक्षणं नाशमुपगच्छतीति संसारिणं पुरुषमधिकृत्य प्रतिष्ठितबुद्धित्वस्य हेतुपरम्परां प्र
२३ तिपाद्येदानीमनुनिवृत्तात्तृष्णाच्छिद्यमानसंदेहतिरस्करिणीतिरोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्वस्वभावप्रकाशस्य
प्राप्तप्रबोधस्य मुमुक्षोः प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य कारणक्रमं प्रतिपादयितुमाह ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति
इति आत्मवश्यैर्विधेयात्मा तु प्रमान् विधेयः प्रत्यवमर्शी विषयभूतत्वात्स्वाधीन आत्मा स्वभावो यस्य स तादृशः पुरुषः
आत्मवश्यैस्तादृशस्य सत्यस्यात्मनः स्वशक्तितया प्रतिपाद्यमानत्वाद्विधेयैस्तदधीनप्रवृत्तिस्थितिसंहृतिभिरिन्द्रियैर्वी
हाम्यन्तैः करणैः किरणैरिवार्कः पदार्थान्विषयांश्चरन्नात्मप्रसादं मलादिकलंकसंपर्काभावरूपं वैशद्यमधिगच्छ
ति प्रतिलभते अत एव कीदृशैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् रागद्वेषविमुक्तैः रागद्वेषौ हि विषयमात्रध्यानसंप्रसक्तस्य विस्मृ
तस्वात्मनः पुंसो विषयान्प्रति प्रवर्तमानेष्विन्द्रियेषु परिस्फुरतः यस्य तु सर्वतः परिपूर्णत्वान्नित्यनिरभिलाषस्वरूपप्रत्य
वमर्शपूर्वकः सर्वज्ञानक्रियाव्यवहारः तस्य रागद्वेषाभ्यां विमुक्तानीन्द्रियाणि स्वं स्वं विषयं अभिप्रवर्तन्त इति तादृशैरि
न्द्रियैर्विषयांश्चरन्प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तम् एवंविधे च निसर्गनिर्मलस्वरूपाभिव्यक्तिलक्षणे प्रसादे सति रागादिक्ले
शनिबन्धनानां सर्वेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां दुःखानां हानिः परिक्षयोऽस्य पुंस उपजायते यतो यथोक्ते प्र
कारेण प्रसन्नं नीरागद्वेषकलंकं चेतो यस्य तादृशस्य पुंसः आशु प्रसादसमनन्तरमेव बुद्धिः प्रज्ञा पर्यवतिष्ठते परितः समं २३

न

नात्मन्येवात्मनि निर्विघ्नां प्रतिष्ठां लभते यत एवं तस्मात्कारणाद्यस्य पुरुषस्य सर्वतः सर्वेभ्यः सुखहेतुभ्यो दुःखहेतु
भ्यश्चेन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो दुःखहेतुष्वपि द्वेषविरहितत्वेन सुखहेतुष्वपि नीरागतया प्रसृतान्येव निगृहीतानि नि
यमितानि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि तस्य तथाविधस्य प्रत्यासन्नपरमेश्वरसायुज्यस्य प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिष्ठिता स्वात्मनि
लब्धस्थितिः न त्वन्यस्य यः प्रतनुप्रयत्नलक्षणसमाधिनिरुद्धान्यपि हृतरागद्वेषमयमूलत्वात्प्रसृतानि कार्यक स्वैरंत
एप रा वनिगृहीतानीन्द्रियाणि मन्यते अत एव समस्तसंसारिजनविलक्षणप्रबुद्धस्य वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह" यानि
शा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः "सर्ववस्तुप्रकाशकस्वरूपप्रका
शनिरूपणारूपा वृत्तिरिह संसारिणः प्रतिनिपुणत्वेनोक्ता तद्विषयत्वेन हि सर्वभूतान्यनुन्मिषितदृक्शक्तित्वात्प्रसु
प्तानि तिष्ठन्ति एवंविधायां सर्वभूतानां निशा तस्यां तद्विषये संयमी यथोक्तप्रकारेण निगृहीतसर्वेन्द्रियः प्रबुद्धो जागर
्ति प्रविकसितस्वभावनिर्मलविज्ञानमयविलोचनविभाव्यमानां तामेवाविमृश्यन्विगतमोहनिद्र आस्ते यस्यां
तु प्रतिक्षणविनश्वरस्य स्वदुःखसाधनभूतविषयग्रहणोत्सर्गमात्रव्यग्रसमग्रेन्द्रियग्रामायां संसारव्यवहारवृत्तौ सर्व
भूतानि समस्तप्राणभृतो जाग्रति तावन्मात्रावहितत्वात् विनिद्रतामिवानुभवन्ति सा तादृशी वृत्तिः पश्यतः सद
सत्पदार्थस्यार्थपरमार्थमालोकयतो मुनेः संयमिनः प्रबुद्धस्य रात्रिर्निशा तां प्रति तस्य निरवधानत्वात् एवं सततमत
स्तमितसामान्यसंवित्प्रशान्तमनि स्वभावे स्वयमवस्थितप्रसन्नबुद्धिः प्रबुद्धैव सदसदात्मकामोदैर्विविधैः पदार्थैः प

का :पवन

रिवयमुपगच्छन्नपितत्तत्संपर्कसंजातैःसुखादिभिर्मनागपिनविकृतिंनीयतइत्युपमा ननिदर्शनेनस्फुटतरंतत्स्व
रूपंप्रतिपादयितुमाह॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशन्तियद्वत् तद्वत्कामायंप्रविशन्तिसर्वेसशा
न्तिमाप्नोतिनकामकामी॥ सएवबुद्धःपुरुषातिशयःशान्तिंसकलविकल्पकल्लोलक्षोभपरिक्षयान्निस्तिमितचित्त
वृत्तितामपिगच्छतिप्राप्नोति कोसौयंकामाविषयास्तद्वत्प्रविशन्ति निरभिलाषमेवावगाहन्ते कथंयथास
मुद्रंनानादिगन्तरागतसरिद्रूपाआपःकीदृशं ताभिरापूर्यमाणंभ्रियमाणमपि अचलप्रतिष्ठंनिष्प्रकम्पापा
रगम्भीरनिजावस्थानम् अनेनोपमानेनप्रत्यासत्तिसामर्थ्यात्सम्बध्यमानेऽपिसुखादिहेतुभिःशब्दादिभिर्यः
क्षोभंनेतुंनशक्यते सएवशान्तइत्युच्यते नतुयस्तेष्वसन्निहितेषुशान्तः यथोक्तं विकारहेतौसतिविक्रियन्तेये
षांनचेतांसितएवधीराः इत्यतएवाह नकामकामीशान्तिमाप्नोति मनसाकामान्सुखसाधनभूतान्विषयान्
कामयमानोभिलषन्नैवेन्द्रियव्यापारपरिहारमात्रेणनशममाप्नोतीत्येवमभिप्रायंप्रकटयितुमाह॥ विहायका
मान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः निर्ममोनिरहंकारःसशान्तिमधिगच्छति॥ यःसर्वानशेषान्कामानिष्टान्शब्दादि
विषयानभिलाषान्मनसैवविहायपरित्यज्येन्द्रियैर्विषयांश्चरति अवगाहते सशान्तिमुक्तरूपांअधिगच्छतिप्रा
प्नोति कीदृशःसन् नित्यतृप्ताद्वयचिन्मात्रप्रतिलब्धात्मप्रत्ययत्वान्निःस्पृहः स्पृहातोविषयसुखलोलुभताया
निष्क्रान्तः तथानिर्ममःप्रतिनियतेषुदेहेन्द्रियविषयादिषुभावेषुममैवेदमिति ममत्वाभिमानान्निष्क्रान्तःतथा २४

नग्रन्थे

निरहंकारः देहबुद्धिप्राणादिष्वात्मप्रत्ययरूपादवच्छिन्नादहंकारादपि निष्क्रान्तः इत्येतदन्तेनापवर्गमार्गप्रवण
म स्यैषः प्रथममेव सहजभक्त्याद्यव्यभिचारि विरूढचितोपदेशयोगप्रबुद्धितया सद्गुरूपदिष्टदेहदेहिव्यतिरेक
ज्ञाननिरन्तराभ्यासवशाद्देहादिवर्ग आवर्तमानात्मप्रत्ययस्याद्वैतसामान्यसंवित्प्ररोहादहंप्रतीतेश्चिदर्करश्मिरू
पाणामन्तर्बहिष्करणशक्तीनां प्रासचोदितेषु विषयेषु विसृष्टत्वमेव निग्रहं निरुत्तरपदप्राप्तिहेतुं सिद्धान्तीकृत्यस
मस्तपाध्यायप्रदर्शितपरमरहस्योपदेशप्रमाणभूतार्थप्रतिपादकं द्वितीयमध्यायमुपसंहरन्नाह" एषा ब्राह्मी
स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति " एषा विहाय कामान्यः सर्वानि
त्यक्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादिता ब्रह्मणः परस्य तत्त्वस्य परमात्मसत्तकस्य संबधिनी स्थितिः एतया ब्रह्मणि स्थीयते
इति विषयान्तरनिवृत्तगतितया प्रतिष्ठा क्रियते अत एवैनां प्राप्य यथोक्तेन क्रमेण स्वात्मीकारेण स्वीकृत्याभियु
क्तो न मुह्यति देहादिष्वात्मप्रत्ययरूपं वैचित्र्यं न भजते यतोऽस्यामन्तकालेषु परमसमयेऽपि स्थित्वा विश्रम्य नि
र्वाणं नानाविकल्पक्षोभप्रत्ययात्प्रशान्तं ब्रह्मपर्यं तत्त्वं स्वस्वभावमयमृच्छति गच्छति तदेकात्म्यमापद्यत इत्यो
म् द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिन्हृदयस्य गाम्भीर्यं विमलं गृहीते गीतानां विबुधदर्पितानां प्रणयतः तेदास्मेषानन्दास्तर य
समपूर्वरसयन्तां सदा वः शुभावो भवतकृतकृत्याः कृतधियाम् ॥ इति श्रीमद्राजानकरामकण्ठविरचिते विविक्ता
र्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे द्वितीयोऽध्यायः २ श्रीगणेशाय नमः अथ ज्ञानस्य कर्मणश्च

वाच न

गी॰रा॰ भगवद्भाषितानि निष्कृष्य प्रशंसावचनान्यनुविमृशन् सम्यक्तत्त्वयाथार्थ्यमवधार्य किमेतयोरुपादेयतरं स्यादिति सं
टी॰ शयानो भगवंतम् अर्जुन उ॰ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव १
२५ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुयाम् २ हेऽगुणास्वं कर्मबुद्धियोगा
दित्यादि वदतः तव कर्मणः सकाशाद्यदि बुद्धिर्ज्यायसी मता ज्ञानं प्रकृष्टतरत्वेनाभिप्रेतं तत्किं केन हेतुना बन्ध
हेतुत्वात्सर्वस्मिन्कर्मणि दारुणविपाकत्वाद्घोरे विशेषतोस्मिन् गुरुज्ञातिज्ञातादिमहापातकहेतौ संग्रामरूपे मां
कर्मण्यनधिकारस्ते इत्यादिना नियोजयसि प्रवर्तयसि इत्थं च परस्परविरुद्धज्ञानकर्मप्रशंसारूपत्वाद्व्यामिश्रेण सं
कीर्णेन वाक्येन मम बुद्धिं प्रज्ञां मोहयसीव निश्चयोपदेशेन प्रबोधनमिच्छन्तं संशयापादकवचनप्रणयनाद्धि विभ्रमि
वमापादयसीत्यर्थः तस्मात्कारणादेतयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्यादेकं ज्ञानं वा कर्म वेदमेवानुष्ठेयमिति निश्चित्य निर्णी
य ब्रूहि येनैकतरेण स्वगृहीतेन सता श्रेयोपवर्गलक्षणमभ्युदयमहमाप्नुयां लभेयमिति अथान्यथैव त्वं यथोक्तम
न्यैश्च त्वया प्रतिपन्नमित्यर्जुनं प्रत्युपालम्भमिवाविष्कुर्वंस्तत्संशयच्छेदाय भगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन्द्विविधा
निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां ३ संख्या यथा प्रतिपादितलक्षणशरीरिशरी
राद्युपादेयहेयपदार्थसंख्यानं तद्विदो मुख्यतया सांख्या उच्यन्ते योगो यथोक्तसांख्यनिश्चितार्थसाक्षात्कारकारणक्रिया
विशेषः स विद्यते येषां ते पि मुख्यतया योगिनः कपिलादयो हिरण्यगर्भादयश्च गौणा एवंभूताः सांख्ययोगिनश्चोच्यन्ते २५

25

यथोक्तलक्षणस्यात्मादेर्थस्य तेषामनिश्चयादसाक्षात्काराच्च तदेवंविधानां मुख्यानां सांख्यानां योगिनां च पुरा सर्गादथवा
त्पूर्वं द्वितीयेध्याये मयैकैव निष्ठोक्ता निश्चयसिद्धान्तः प्रतिपादितः कीदृशी निष्ठा द्विविधा द्विप्रकारानुष्ठातव्यरूपा निष्ठा युग
पत्ययोर्द्वे विधे विधाने प्रकारौ यस्याः सा तथोक्ता केन प्रकारेण द्विविधेत्याह ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगि
नामिति यथाप्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रस्वरूपस्यात्मतत्त्वस्य प्रत्यभिज्ञालक्षणा प्रतिपत्तिरिह ज्ञानमुच्यते तद्विषयो यो
गः समाधिः कर्मण्यपि सतीति यथोक्तस्वरूपाप्रच्युतिलक्षणं प्रणिधानम् तेन ज्ञानयोगेन मुख्यानां यथोक्तानां सांख्यानां
निष्ठा मयोक्ता ते हि नैष्ठिकाः सांख्ये येषां कर्माण्यप्रवृत्तानामपि यथोक्तात्मज्ञानविषयः समाधिरविप्लुतः कर्म यथावर्ण
यथाश्रमं शास्त्रचोदिता सा सा क्रिया तत्र योगः समाधिर्यथोक्तज्ञानापरित्यागेन तदनुष्ठाननिष्ठिता तेन कर्मयोगेन मुख्या
नां योगिनां निष्ठोक्ता एवं ज्ञानयोगस्य कर्माविनाभावात्कर्मयोगस्य च ज्ञानाविनाभावादेकैव प्रकारद्वयनिर्वर्त्या निष्ठा म
या पूर्वमुक्ता तत्प्रतिपादकश्च ग्रन्थस्तत्रोक्तः कथं विस्मृतो भगवतः तथा च दूरेण ह्यवरं कर्मेत्यादिना ज्ञानस्य प्रकर्षप्रति
पादनमुपक्रम्य तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम् तस्माद्योगाय युज्यस्व कर्मनिष्ठो भव यतः कर्मसु यो योगस्तत्कौशलं
सा बुद्धिमत्ता ज्ञानित्वमित्यनेन ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठेति तत्रोक्तम् तथा कर्मण्येवाधिकारस्ते तस्माद्योगाय युज्य
स्वेत्यादिना कर्मणोवश्यकरणीयत्वमवस्थाप्य तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम् कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषि
णः कर्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति तथा रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेया

ज्ञा

ज्ञानप्रसादमधिगच्छति इत्याद्यनेनापिकर्मयोगेनयोगिनांनिष्ठातेउक्ताकिंबहुनाहरेणाप्सर्वंकर्मेत्यतः प्रभृत्याध्यायपरिसमा
प्तियावदेकपुरुषानुष्ठेयद्विविधनिष्ठाप्रतिपादनपरत्वेनसर्वोग्रन्थस्तत्रव्याख्यातः तत्कामेव्यामिश्रवचनतायैवंतेबुद्धि
मोहउत्पन्नः अथमम्यसेयथोक्तामलक्षणोकार्यावहितत्वंज्ञानमिश्रकम् कर्मचनानाविषयहानादानरूपव्यापारात्मा
कंतदेतयोःज्ञानकर्मणोःपरस्परविरुद्धयोर्युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वंकथमुपपद्यतइत्यत्रोच्यते सम्यगनवधारितज्ञानक
र्मानुष्ठाननिष्ठा तवैवंविधबुद्धिमोहकारणमतस्तांपुनरुच्यमानामवधारयेतिमनसिकृत्वाह॥ नकर्मणामनारम्भान्नै
ष्कर्म्यंपुरुषोऽश्नुते नचसंन्यसनादेवसिद्धिंसमधिगच्छति ४॥ अगृहीतयथाप्रतिपादितसमन्वितसमुच्चयार्थनिश्चयत्वात्
सर्वथाकर्मणांज्ञानविरोधित्वंमन्वानस्तत्रयदेतन्नैष्कर्म्यमविद्यमानकर्मत्वंसिद्धिहेतुत्वेनप्रतिभाति तत्सिद्धिकामःपुरु
षःकर्मणांसर्वक्रियाणामनारम्भादननुष्ठानान्नाश्नुतेप्राप्नोतिवक्ष्यमाणयायुक्त्याशरीरस्थित्याव्यभिचारिणांशास्त्रीयाणां त्वा
चकर्मणांदुष्परिहरत्वात् अतोनकर्मणामेषामकरणमात्रमभावत्वेनेहविवक्षितम् किंतर्ह्यन्यलक्षणस्वकार्यसम्पाद
नसामर्थ्यभङ्गेनैषामभावापादनमिहाभिप्रेतम् अथविहितकर्माननुष्ठानमात्रंकर्मत्यागः संन्यासोऽभिमतः तदेवंवि
धात्संन्यसनमात्रादेवकेवलाद्यथाप्रतिपादितज्ञानशून्यात् नपुरुषःसिद्धिमपवर्गलक्षणांसम्पत्तिंसमधिगच्छतिसमा
साद्यति यदीहज्ञानरहिताद्विहितकर्मपरिहारमात्रान्मोक्षलक्षणफलावाप्तिःस्यात्तत्त्वज्ञादयोमोहात्मकत्वान्नैष्कर्म्यमा २६
पद्यन्तोऽवश्याविशेषाःसिद्धिपुहेतवःस्युर्नचविहितकर्मानारम्भमात्रान्नैष्कर्म्यसिद्धिरिति यदुक्तंतत्रहेतुमाह॥ नहिकश्चि

26

त्तणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥ हिशब्दोहेतौयस्मात्कश्चिद्देहीजातुकदाचित्त
त्तदवस्थाविशिष्टःकस्मिंश्चिदपिकालेनक्षणमपिसूक्ष्ममपितदवयवमकर्मकृत्तिष्ठति कर्मकुर्वाणःस्थितिमनुभव
तिवर्त्ततेइत्यर्थः तथाचबाल्ययौवनवार्धकरूपासुस्थूलास्ववस्थासुमनोवाक्कायैःसर्वःकश्चिद्देहीकर्मकुर्वन्नास्ते
इतिसुव्यक्तमेव तदन्तर्गतासुचजागरस्वप्नसुषुप्तरूपासुसूक्ष्मास्ववस्थासुनकश्चिदकर्मकृत् यतोजागरावस्थायां
शब्दादिविषयग्रहणव्यग्रेन्द्रियव्यापाररूपायांसर्वस्यतत्कर्मनिष्ठत्वंस्फुटमेव स्वप्नावस्थायामपिविषयग्रहणविलो
पान्नकस्यचिदकर्मत्वेनस्थितिः सुषुप्तावस्थायांतुतत्कालव्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेपिप्रतिबोधकालेसुखदुःख
मोहरूपानुभूतविषयप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्त्यामानसंकर्मविद्यतएव याश्चापियोगिविषयाएतज्जागरादयोवस्था
स्तास्वप्येषैववार्तायतःजागरस्वप्नयोर्ग्राह्यग्रहणाद्विकल्पानुपरमात् सुषुप्तावस्थायामपितत्कालग्राह्यग्रहणाग्र
हीतस्मृतसंवेदनाभावेसत्यपिसुषुप्त्यनेनतथाविधसमाध्यवस्थाप्रत्यवमर्शान्यथानुपपत्तिरितितिसृष्वपियोग्यवस्था
सुनकश्चिदकर्मकृत् वर्तितुमर्हतीतिविहितकर्मानारम्भमात्रान्नैष्कर्म्यसिद्धिरितिपूर्वेणसम्बन्धः इत्यसर्वकर्मा
भावस्यानुपपत्तौहेतुमाह हिशब्दोहेतौ यस्मात्सर्वःकश्चिद्देहभृदवशःपरतन्त्रएवसन् प्रकृतिजैःप्रधानभवैर्गुणैः
सत्वादिभिःकर्मशास्त्राविहितंशारीरिकत्वाव्यभिचारिचकार्यतेनुष्ठाप्यते इहहिपरमेश्वरेच्छापरिकल्पितकारणभावप्र
कृत्यावच्छिन्नत्वमसोन्यगुणप्रधानभावपरिणतसत्वादिगुणमयंतत्तच्छरीरमशेषशरीरिणामारभते गुणाश्चात्मसा

विनाभाववृत्तित्वाद्रजोगुणानुगतत्वे सति सर्वकं विच्छरीरिणां सात्विकादिकर्माधिकृतं कुर्वतं इति प्रकृतिजैर्गुणैः स
र्वः कर्म कार्यते इत्युक्तम् एवं च सर्वदेहिनां सर्वावस्थासु सर्वकर्मच्छेदानुपपत्तेः स्थितानां कर्मणामनारंभमात्रे
णानैष्कर्म्याभिचारि दुष्परिहरः कर्मान्तरसम्भावात्कैवल्यलक्षणासिद्ध्यभावः प्रसक्त इति तथाविधस्य प्रायेण योगि
त्वमतिपादनार्थमाह॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६
उक्तयोपपत्त्या मानसस्य कर्मण उपरमाभावाद्यो योगी मनसान्तःकरणेनेन्द्रियार्थाञ्छब्दादीन्संस्मरन्नयन्नास्ते नै
ष्कर्म्यबुद्धिमालम्ब्यावतिष्ठति स मिथ्याचार उच्यते तादृशानुपयोगाचरणात्फलविसंवादाद्वृथैवेत्यर्थः यतः कर्मेन्द्रि
याणि कर्मेन्द्रियशब्देन द्वबहिष्करणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते तेन शब्दादिग्रहणव्यापाराधिकृतानि
श्रोत्रादीन्यत्ताणि नियम्य स्वव्यापारात्प्रतिषिध्यासौ कं चित्कालं तथास्तेन न तावता सर्वात्मना सर्वक्लेशोच्छेदल
क्षणकैवल्यफलप्राप्तिः यतस्तथाविधयोः समाध्यवस्थायां घटितयोः क्लेशाः प्रसुप्ता भवेयुः येषां व्युत्थाने पुनः प्रबो
धादनुच्छेद आपद्यते यस्मिंस्तु समाधौ दग्धबीजकल्पता मापाद्यमानास्ते क्लेशाः सत्यप्यालंबने प्ररोहसामर्थ्यं न
भजंते तदपि कृतस्येह विवक्षितस्य योगिनः पूर्वस्माद्विशेषणरागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्नित्यादिना
पूर्वोक्तमपि स्मारयन्पुनराह॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्य
७ ते॥ तद्व्यतिरेके सपुनरसक्तः संगरहितो योगी पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्यते ^ कोऽसौ यो मनसा यथा प्रतिपादितल

प्रकर्षत्वेनव्यतिरिच्यते ^

तणामयात्मलब्धप्रतिष्ठत्वात्सर्वं साम्प्रदप्यापिहृदेनान्तःकरणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनि नियम्य रागादिदोषसंस्पर्शा
न्नतशब्दादेर्विषयात्प्रतिषिध्य एवंविपे रागादिस्पर्शशून्यैः कर्मेन्द्रियैः कर्महस्तपादोषपाह्णादिग्रहणरूपेषयिकृतैर
ऽहैः कर्मयोगमारभते कर्मणा शास्त्रचोदितपाह्णादिग्रहणरूपया क्रियया योगसंबन्धमारभते प्रस्तोति रागद्वेषा
परिहारः प्रकरणप्रतिपाद्यसिद्धिसाधनेन तु कर्मणामनारम्भस्तस्मात्॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्मज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः॥८॥ नियतं वर्णविभागेनाश्रमविभागेन च शास्त्रेण नियंत्रितं कर्म तां ता
क्रियां कुरुष्वनुतिष्ठ मा कदाचन त्यादीं यतो कर्मणः कर्माभावात्क्रियात्यागात्कर्मविहितकर्मानुष्ठानं ज्यायः श्रे
ष्ठं यतः केषांचिदेव कर्मणामनारम्भे कर्माभावभ्रमो न सिद्धिहेतुः क्लेशानामनवच्छेदात् यथोक्तेन समाधिना
त्वनुष्ठीयमाने कर्मण्युत्थानहेतुषु विषयेषु सत्स्वपि क्लेशोन्मेषाभावाय पर्यवस्यत्यप्रशस्ततरम् नच शरीरित्वे
सति सर्वकर्माभाव उपपद्यते यतस्त्वाकर्मणः सर्वात्मना कर्मरहितस्य स्याएकल्पस्य शरीरयात्रापि देहहृ
तिरपि न प्रसिद्ध्येन्नघटेत नच पानाशनशयनासनागमनाकुंचनकण्डूयनादिक्रियाकलापमन्तरेणाके
न विद्धर्त्तुं शक्यम् इत्येवं कर्मणः सर्वथाभावानुपपत्तौ स्थितायां न सर्वेनाम कर्मानुष्ठीयमानं सिद्धये क।
ल्पत इत्याह॥ यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबन्धनः तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर॥९॥ यज्ञोयज
नं सुखयाहृत्यादेवत प्रजनं देवतमपि यस्मिन्सर्वमित्यादिश्लोकव्याख्यातस्वरूपः परमेश्वरः परमात्मैवैकं।

तत्त्वमिहाभिप्रेतम् तस्य पूजनमपि यथाप्रतिपादितविज्ञानपरिशीलनविशुद्धया संविदा स्वभावत्वेन परामर्श
नलक्षणमाराधनं सोर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं यत्कर्म तस्मात्तथाविधात्कर्मणोन्यत्र तादृशं कर्म वर्जयित्वान्या
दृशं कर्म कुर्वाणः सर्वोयं लोकः कर्मबन्धनो भवति कर्म शास्त्रचोदितमप्यनुष्ठानं बन्धनं संसारदायित्वा
त्पारतन्त्र्यहेतुर्यस्य स तथा यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानशून्यतया विधिवदनुष्ठीयमानं शास्त्रीयमपि कर्म बन्धना
यैव कल्पते यथाप्रतिपादितविज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानं तु परमेश्वराराधनलक्षणमव्ययागहेतुत्वात्प
रसिद्धिदं भवतीत्यर्थः तथा च वक्ष्यति यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् स्वकर्मणा तमेवार्च्य सि
द्धिं विन्दति मानव इति यत एवं ततस्त्वं तदर्थं तादृशस्य यज्ञस्य सम्पत्तये कर्म शास्त्रचोदितां क्रियां समाचार
सम्यक्कुर्वित्यर्थः कीदृशस्तस्य सम्यक्करणेधिकृत इति विशेषणमाह मुक्तसङ्ग इति मुक्तश्च संकल्पात्परि
हृतः सङ्गो रागद्वेषादिदोषहेतुर्विषयेषु निमज्जनं तदेकनिमग्नचित्तत्वं येन स तथाविधः सन्नित्यनेन मुमुक्षोस्
तावत्कर्मापरित्यागः प्रतिपादितः इदानीं कश्चित्प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृत इति द्विविधशास्त्रोपदेशविषय कृतः कश्चिन्निवृत्ति लक्षणधर्माधि ४
भूते लोके न कस्यचिदपि कर्मपरित्याग उपपद्यते इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिधर्माधिकृतस्यैव तावत् आ
गमोपन्यासपूर्वकं कर्मापरित्यागमुपपादयितुमाह" सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः "प्रजाशब्देनात्र
कर्मभूमिजन्मानः परज्ञानरहिताः स्वर्गादिभोगार्थिनो मनुष्या एव गृह्यन्ते ^ तेन प्रजापतिः परमेश्वरेच्छाकल्पित।
तेषामेव प्रक्रान्तप्रजापत्युपदेशविषयत्वोपपत्तेः ^२

२८

28

मार्गलक्षणकर्माधिकारो देवताविशेषः यथोक्ताः प्रजाः सहयज्ञाः यज्ञेन नानादेवतायजनात्मकेन विधिविशेषेण
सह सार्धं सृष्ट्वा निर्माय उवाचोपदिदेश किमुवाचेत्याह ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥ देवान्भा
वयतानेन ते देवा भावयन्तु वः परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥ इष्टान्कामान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥ अनेन सहजन्मना यज्ञेन क्रियमाणेन यूयं प्रसविष्यध्वं प्रसवं सन्तानमवा
प्स्यथ वृद्धिं गमिष्यथेत्यर्थः प्रसविष्यध्वमिति प्रयोगश्छान्दसोऽन्यत्राप्येवं द्रष्टव्यः एष च युष्माकमनुष्ठीयमानः स
न्निष्टकामधुग्भवतु क्रियाफलत्वेनाभिमतान् कामान्स्वर्गादिभोगान्पुरयान्पूरयतु किमनेन कर्मणेत्याह अने
न देवानिन्द्रप्रभृतीन्भावयत यागहोमादिष्टेतिकर्तव्यताविशिष्टेन यज्ञेन तर्पितान्सततं तृप्तिलक्षणास्ततो लब्धया
तस्त्यर्थः ते चैवं भवतीभिरिष्टत्वात्प्रसन्नास्सन्तो युष्मान्भावयन्तु वर्धयन्तु नरकतिर्यगादिपतनलक्षणादभावा
दुत्तारयन्त्वा एवमन्योन्यभावनपरास्सन्तः परं श्रेयो यथाभिमतमभ्युदयमवाप्स्यथ लप्स्यध्वे यस्माद्यज्ञेन यागे
न भाविताः सन्तो देवाः इष्टानभिप्रेतान्कामान्भोगान्युष्मभ्यं दास्यन्तीति प्रतिपादयिष्यन्ति एवं तैर्देवैर्दत्तान्भोगानेभ्यो
भ्यो यज्ञविधिनाप्रदायानपहृत्य यस्तान्कामानश्नाति स स्तेनः चौर एव देवद्रव्यापहारित्वाद्वायेन युज्यते एतद
न्तं प्रजापतिवचनम् अतः परं भगवद्वाक्यम् ॥ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः भुञ्जते ते त्वघं पापा
ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥ इत्थं प्रजापतिनियममनतिक्रमन्तो यथोक्ताद्यज्ञादनुष्ठिताच्छिष्टं विघससंज्ञमन्नमश्नन्तो

प्रजाभिः=

देवेभ्यो॰

गी॰ए॰
टी॰
२९

भुंजानाः सर्वैः समस्तैर्नित्यादियज्ञाननुष्ठानसम्भवैः किल्बिषैः पापैर्मुच्यन्ते तस्मात्ते न ते स्तेना भवन्तीत्यर्थः ते तु पुनः पापाः पातकिनो ऽघं पापमेव भुंजन्ते ये आत्मकारणात्स्वहेतोर्न तु देवाद्यर्थं पचन्ति पाकं साधयन्ति ते ऽस्मृशास्त्रीयक्रियाः सन्तो निरयमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यस्मात्सर्वमेतद्दत्तसंज्ञात्परस्माद्ब्रह्मणः प्रवृत्तमनतिक्रमणीयमेवेति क्रममाह ॥ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥ अन्नात्प्राणसंधारणहेतोरोदनादेरभ्यवहार्याद्भूतानि सर्वे प्राणभृतो भवन्ति सन्तो लभन्ते प्राणवृत्तिनिबन्धं हि भूतानां जीवितमन्ननिबन्धना च प्राणवृत्तिः तदेवंविधस्यान्नस्य पर्जन्यादेवात्मसम्भवः स चैवंविधः पर्जन्यो यज्ञात् सोमार्काग्नीन्द्रादिदेवतायजनात्मिकाद्धविर्विशेषाद्भवति यज्ञे हि तर्पिता देवता ब्रीह्यादिसम्पत्तये पर्जन्यं नियुंजते स च काले वर्षादिना ब्रीहीन्सम्पादयति यथोक्तं अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ईदृशश्च यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणो विशिष्टेतिकर्तव्यतारूपाद्विधानात्सम्भवो यस्य तथाविधः तच्चेदृशं कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणः शास्त्ररूपादुद्भवो यस्य तत्तथाविधम् अपौरुषेयशब्दात्मकेन वेदादिशास्त्ररूपेण ब्रह्मणा यज्ञसम्पादनसाधनं कर्मोपदिश्यते तच्चैत्थंभूतं शब्दात्मकं ब्रह्म अक्षरसमुद्भवम् न क्षरति स चलति न स्वरूपाच्च्यवत इत्यक्षरम् परं ब्रह्म परमकारणं तस्मादुद्भवो यस्य तत्तादृशं परस्माद्धि ब्रह्मणः परमकारणात्स्वरूपमजहत एव शास्त्रं वस्त्वास्थित्याविस्वरूपतामव्यभिच २९

29

त्सूर्यादिवत्प्रकाशोव्यपदेशमात्रभिन्नस्वरूपंप्रसरति अतएवतदपिब्रह्मशब्देनोक्तम् यतएवंविधेयंप्रक्रियाप्र
वृत्ता ततः परंब्रह्मसर्वगतत्वेनसमस्तवस्तुव्यापकत्वेनव्यवस्थितंसन्नित्यंसदैवयथोक्तस्वरूपेयज्ञेप्रतिष्ठितम् य
दर्थमेवप्रसृतंतस्यार्थस्यकिलयज्ञेप्रतिष्ठास्थितिः यतएवमतः॥ एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः अघायु
रिन्द्रियारामोमोघंपार्थसजीवति॥१६॥ एवंयथोक्तेनप्रकारेणपरब्रह्मस्वरूपेणपरमेश्वरेणैवजगत्क्रीडास्थितयेप्रव
र्तितंप्रवृत्तिलक्षणधर्मनिष्ठतया आविष्कृतंचक्रंणाख्यादिपदार्थसमूहंयइहलोकेनानुवर्तयति स्वयंयथाशा
स्त्रमनुवर्तमानोन्यानपिजनान्नानुष्ठापयतिसतादृशः परमेश्वरप्रवर्तितप्रक्रियाव्युत्थापकत्वादघायुः पापायैवा
युर्जीवितंयस्यसतादृशः सन्मोघंनिष्फलंजीवतितादृशस्यहितत्वज्ञानशून्यत्वादपवर्गलक्षणोत्तमफलाभावा
दीश्वरव्यवस्थापितनियमातिक्रमात्स्वर्गादिभोगलक्षणावरफलाभावादपिनिष्फलमेवजीवितम् एवंप्रवृ
त्तिलक्षणधर्मादिकृतस्योपदेशस्यसंसारिणःशास्त्रोक्तकर्मपरिहारानुपपत्तिंप्रतिपाद्येदानींनिवृत्तिलक्षणधर्मा
नुष्ठानप्रतिष्ठितबुद्धेरपिमहत्तोक्तांप्रतिपादयितुमाह॥ यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः आत्मन्येवचसं
तुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते॥१७॥ नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥१८॥ तस्मा
दसक्तःसततंकार्यंकर्मसमाचर असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः॥१९॥ इहसर्वस्यकस्यचिज्जन्तोःप्राप्तंस्वा
प्राप्तुमिच्छतस्तत्साधनभूतेशब्दादौविषयेरतिः रागोभिलाषोजायते ततःप्रयत्नविशेषेणतस्मिन्प्राप्तेसति॥

गी॰रा॰ त्मिसंस्पर्शोच्छ्रुता ततः संतोषोऽभिकांक्षानिवृत्तिरित्येवं रतितृप्तिसंतोषाः सदासन्निहिते निरतिशयानन्दनिर्भरे स्वात्म
टी॰ न्येव प्रतिष्ठिताः तस्य तद्व्यतिरिक्तप्रापणीयवस्त्वन्तरनिरपेक्षणीयस्य प्राप्तस्वार्थसाधनभूतं कार्यं करणीयं न वि
३१ द्यते न सम्भवति यतः सदाकृतकृत्यत्वात्तस्यैव कश्चित्कृतेन प्रागकृतत्वादुपादेयतयेदानीं निर्वर्तितेनार्थः प्रयो
जनम् नाप्यकृतेन हेयत्वात्परिहृतेन कश्चिदर्थः प्रयोजनमस्त्येवास्यैवंविधस्य स्वात्मप्रतिष्ठितबुद्धेर्योगिनः स
र्वभूतेषु समस्तेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु च सत्त्वेषु मध्ये न कश्चिदर्थव्यपाश्रयः अर्थस्य प्राप्यस्य वस्तुनो व्यपाश्रय आल
म्बनम् इदमत्र तात्पर्यम् प्राक्प्रतिपादितस्थिरबुद्धित्वदशामधिरूढस्य योगिनः फललिप्सया ममैवेदमित्यसा
धारणतया कार्यं साध्यं वस्तु न किंचन विद्यते सर्ववर्णाश्रमसाधारणं च शास्त्रचोदितं कार्यं तत्तन्नियतकरणीयं प्र
तिपादितविज्ञाननिष्ठस्य विद्यत एव यत एवं तस्मात्कारणात्त्वमुक्तः सन्सततं कार्यं कर्म शास्त्रविहितत्वादवश्यानु
ष्ठेयं युद्धादिव्यापारम् असक्तः तृणाकस्य स्वत्वसाधनभूतेषु विषयेषु निमग्नचित्तवृत्तिः सन्समाचर सम्यग्यथा
प्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वे मनागप्यप्रमत्ततयाचरन्नतिष्ठ यस्मात्पुरुषो मुमुक्षुः संसारासक्तो मुक्तसंग
सन् शास्त्रनियंत्रितं कर्माचरन् कुर्वन्परं प्रकृष्टमपवर्गलक्षणं प्राप्यं वस्त्वाप्नोति लभते ततः कर्मत्यागात्सिद्धिः क
स्यचिदस्तीति सर्वकर्मत्यागानुपपत्तेः प्रागेव प्रतिपादितत्वात् कस्यचिद्वा कर्मणां त्यागे सर्वकर्मत्यागाभिमतग्रहात्
रागद्वेषदोषाविर्भावस्य दुर्निवारत्वात् अत्रैवोदाहरणमाह कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ इहलो ३१

30

केजनकादयोराजर्षयः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रसिद्धाः कर्मणैवस्ववर्णाश्रमनियतेनक्रियाविशेषेण प्रजा
पालनादिनासंसिद्धिंनिरतिशयपुरुषार्थप्राप्तिलक्षणांफलमास्थिताः स्वीकृतवन्तः तथाचमोक्षधर्मेषु एकस्मिन्
अधिष्ठानेसंवादंश्रूयतामयम् 'कर्तादिषुचमत्कर्मत्यमतकायाश्चत्रिदंडके इत्युपक्रान्तेसुलभाजनकसंवादेज 'शास्त्रा'
नकवाक्यानिसन्तीसोहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकांचनः मुक्तसंगःस्थितोराज्येविशिष्टोन्यैस्त्रिदण्डिभिः मोक्षे
हित्रिविधानिष्ठादृष्टापूर्वैर्महात्मभिः ज्ञानंलोकोत्तरंयच्चसर्वत्यागश्चकर्मणाम् ज्ञाननिष्ठांवदन्त्येकेमोक्षशा
स्त्रविदोजनाः कर्मनिष्ठांतथैवान्येयतयःसूक्ष्मदर्शिनः प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानंकर्मचकेवलम् तृतीयेयंस
माख्यातानिष्ठातेनमहात्मना तृतीयासमस्तत्वयद्रूपेत्यर्थः तथान्यत्र आकिंचन्येनमोक्षोस्तिकैवल्येनास्तिब
न्धनम् कैवल्येचेतरेणैवजन्तुःज्ञानेनमुच्यतेइति अथतत्त्वविदोप्यन्यंकर्मापरित्यागेहेतुमाह लोकसंग्र
हमेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि २० यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्तते २१
लोकशब्देनत्रिवर्गमात्रोपदेशविषयभूतोजनोत्रविवक्षितः तस्यसंग्रहःशास्त्रार्थानुष्ठानलक्षणास्वपक्षस्वीका
रः तंवक्ष्यमाणहेतुनावश्यकरणीयतयासंपश्यन्सम्यग्बुमानस्त्वंशिष्टपरामातिष्ठन्कर्तुंशास्त्रविहितानिक ध्य
र्माण्येवचरितुमर्हसि अतःश्रेष्ठःकुलविद्यावृत्तादिभिर्धीयानोयद्यत्किंचित्कर्माचरत्यनुतिष्ठति तत्तदेवनाम्य
त् इतरोजनःस्वयंकार्याकार्यविवेकशून्यमतिर्लोकोनुतिष्ठति यतःसश्रेष्ठोजनोयद्वस्तुप्रमाणंकुरुते स्वयम्

गी॰ट॰ टी॰ ३१ नुष्ठानादुपपन्नत्वेन व्यवस्थापयति तं लोकोऽनुवर्त्तते अनुसरति तस्मात्परमार्थज्ञानेनापि लोकसंग्रहार्थं शास्त्रचोदि
तं कर्म सर्वथानुष्ठेयमित्यत्रात्मानमेवोदाहरणीकुर्वन्नाह॥ न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन नानवाप्तम
वाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि॥२२॥ हे पार्थ मम स्वार्थसाधनतया कर्त्तव्यं कार्यं न किंचिदस्ति यस्मात्त्रिषु लोकेषु समस्ते ज
गत्यनवाप्तं पूर्वमनासादितमिदानीमवाप्तव्यं स्वेच्छाग्रहणायलब्धव्यं न किंचिदस्ति अलब्धलाभार्थो हि सर्वः कश्चित्का स्व
र्यमारभते मम तु यथाप्रतिपादिततत्त्वज्ञाननिष्ठाप्रतिष्ठितप्रज्ञस्य न किंचित्प्राप्यमस्ति अतश्चतादृशोऽपि सन् लोकव
त्कर्माणि शास्त्रविहिते प्रवर्त्ते सततमुद्युक्तो भवामि अनेन यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्तस्य कार्यं न विद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादस
क्तः सततं कार्यं कर्म समाचर इति यदुक्तं तदेकानुष्ठात्पुरुषविषयमेवेति निःसंशयं तथा प्रतिपादितवान् अथ
तत्त्वज्ञोऽपि सन्भगवांल्लोकवत्कर्माणि प्रवर्त्तत इत्याह॥ यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनु
ष्याः पार्थ सर्वशः॥२३॥ यद्यहं वर्णाश्रमोचितानि कर्माण्यतन्द्रितः अनलसः सन् कदाचिदपि न वर्त्तेयं नानुतिष्ठेयम्
तत्सर्व एव मनुष्याः कर्माण्यपि कृता मानवाः प्रमाणभूतचरितस्य मम वर्त्म मार्गमाचारमनुवर्त्तेरन् अनुसरेयुः
किंचातः इत्याह॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् संकरस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः॥२४॥ यद्यहं लो
कवच्छास्त्रचोदितं कर्म नाचरेयम् तदमी लोकाः समस्ता निर्भिन्नानि संसारिपुरुषोचितानि तत्तत्स्वकर्मफलोपभोगा
धिकरणभूतान्युत्सीदेयुः उत्सादं विनाशं भजेयुः कर्मनिबन्धना हि लोकानां स्थितिः किंच तथाविधं कर्माकुर्वन् ३१

व

31

संकरस्यवर्णविभागाभिज्ञोभावस्यकर्ताप्रवर्तकोभवेयम् सर्वेहिपुरुषामांशास्त्रीयंकर्मकुर्वाणमनुवर्तमानाः स्वंस्वं
तत्तज्जातिविहितंकर्मयथेष्टमन्यज्जातिविहितत्वादिनाविरोधेनाप्याचरन्तःसंकीर्णवर्णतामाप्नुयुः अतोहमेववर्ण
संकरदोषस्यकर्तास्याम् किंचातःमाप्रजाएतान्कर्मभूमिजन्मनःशास्त्रचोदितकर्माधिकृतान्सर्वान्संसारिणःपुरु
षानपहन्याम् उपघातेनविनाशेनयोजयेयम् एताहिप्रजाःयथाविहितंकर्मानाचरन्त्यः स्वर्गादिप्राप्तेर्येतानि
सर्गतस्तत्तज्ज्ञानशून्यत्वात्केवलस्यलक्षणाउत्तमात्पुरुषार्थाद्दूरंबहिष्कृताःनरकतिर्यग्भावप्राप्तिलक्षणंविनाशमा
प्नुयुः तदिदंपरमेश्वरेच्छापरिकल्पितजगत्क्रीडानियमभ्रंशापादकत्वंममैवाचरितंभवेत् अतः॥ सक्ताःकर्मण्यवि
द्वांसोयथाकुर्वन्तिभारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥ यथायेनप्रकारेणाविद्वांसोयथोक्तात्मतत्त्व
ज्ञानशून्यत्वात्सम्यग्विद्वत्तयारहिताःपुरुषाःकर्मणिक्षणिकस्वर्गसाधनभूतेयज्ञादिक्रियात्मकेव्यापारेसक्ताःस्व
देवपरत्वेनमन्यमानास्तावन्मात्रपरिसमाप्तपुरुषार्थाःसन्तः कुर्वन्तिविहितानिकर्माण्याचरन्ति तथैवतेनप्र
कारेणसामान्यजनदुर्लक्ष्यस्वहृदयसंवेद्यतत्त्वज्ञाननिष्ठत्वान्नतत्सक्तादृशाभियोगरूपेणविद्वान्परमार्थपण्डितः
कुर्यात्कर्माण्याचरेत् कीदृशःसन् असक्तोनिरन्तरानन्दात्मतास्वादसततपरितृप्तत्वाल्लोकवत् स्वर्गादिभोगवि
षयेणतत्तत्कर्मफलसंगेनरहितःकिमर्थमेवंकुर्यादितिहेतुगर्भविशेषणमाह चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् लोकस्य
बुधस्यजनस्यसंग्रहंपूर्वोक्तंचिकीर्षुःसंपिपादयिषुः विदितवेद्येनहिविदुषातत्त्वज्ञानोपदेशयोग्यताशून्यंलोकं।

र्षता
नरकपातादिदुःखादुज्जिहीर्षूणां तथा कर्माधिकारिणीयं यथा लोकस्तदनुवर्तमानः स्वकर्मानुष्ठानात्स्वर्गादिरूपफला
न्नापैति अयोग्यस्य तत्त्वज्ञानोपदेशो विनाशायैव पर्यवस्येदित्याह ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां जोषये
त्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥ विद्वान्प्रबुद्धो युक्तो यथोक्तात्मज्ञानसमाहितः सन्सम्यग्यथाशास्त्रं ज्ञात्वादि
नियतानि कर्माण्याचरन्ननुतिष्ठन् अज्ञानां स्वभावत एव सम्प्रतिपरमेश्वरेच्छाननुगृहीतत्वादविर्भूतविवेक ना
ज्ञानानां अत एव कर्मसु यज्ञादिसाधनभूतेषु भोगैश्वर्यप्रसक्त्यादिनाहेतुना संगिनां तत्रैव सक्तानां बुद्धेः प्रज्ञाया ज्ञा
भेदं तादृशात्संगात्प्रच्यावनं नोत्पादयेत् तेह्यज्ञास्स्वतो यदि तत्त्वज्ञाने कर्मत्यागमार्गेणाभ्युत्थाप्यन्ते तत्तेषामज्ञ
त्वादेव तत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठामलभमानानां स्वर्गादिहेतोश्च कर्मसंगात्प्रच्युतेः बुद्धिभेदं प्राप्तानामुभयभ्रंशायैव प
र्यवस्येत् अतस्तांस्तथाविधानज्ञान्सर्वाणि कर्माणि येषु हि ते गृहीतास्समग्रास्तानि जोषयेत्प्रीत्या सेवयेत् स्वयं
तदनुष्ठानप्रख्यापनेनेश्वरस्य परमेश्वरेच्छानियमितजगद्व्यवस्थाव्युत्थानविच्छेदाय तस्मिंस्तस्मिन्कर्मणि लोक
मबुद्धं प्रवर्तयितुं प्रबुद्धस्यापि लोकवद्विहितानां कर्मणामवश्यमनुष्ठानमुपपादितम् अतश्च प्रबुद्धाप्रबुद्धयो
स्तुल्यमेव कर्तृत्वं तुल्यान्येव च कर्माणि असक्तत्वकृतस्तु फलभेद इति स्थिते तुल्ये कर्तृत्वे तुल्येषु च कर्मसु क्रिय
माणेषु कथं फलभेद इत्यनवधारितप्रबुद्धाप्रबुद्धविशेषस्यार्जुनस्य संशयमाशंकमानः संसारिणो योगिनश्च स
माने पि व्यवहारे यथा फलभेदोपपत्तिस्तथा विभज्य विशेषं प्रतिपादयितुमाह ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि ३१

भागशः अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते २७ तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः गुणागुणार्थेवर्तंते
इतिमत्वानसज्जते २८ इहयत्किंचिच्छारीरंवाचिकंमानसंवाप्राक्तनमप्राक्तनंवाकर्मयेनकेनचित्कर्त्राक्रियते
तत्रनासौकेवलःकारणं किंत्वधिष्ठानंतथाकर्तेत्यादिनावक्ष्यमाणाःपंचपदार्थाःकारणं तेचसर्वएवसत्व
रजस्तमोलक्षणप्राकृतगुणमयाएवेतिवक्ष्यति अतःप्रकृतेःसंबन्धिभिर्गुणैःक्रियमाणानिसर्वाणिकर्माणि
अवस्थितानि कथंभागशः सात्विकमधिष्ठानादिकारणंसात्विकंकर्मारभते रजोमयंराजसं तमोमयंतामस
मिति विभागेनइत्थंकर्तर्यपिमुक्तसंगोनहंवादीत्यादिनात्रैगुण्यप्रपंचवक्ष्यमाणत्वाद्गुणानामेवकर्तृत्वेपर्यवसि
ते अहंकारेणशरीरादिष्वात्मप्रत्ययेनविमूढात्माअप्रबुद्धस्वभावःसंसारीअहमेवकेवलःकर्तेत्यधिष्ठानादिका
रणान्तरनिरपेक्षंकर्तृत्वंशरीरादिरूपेकृत्रिमेस्वात्मन्यारोपयति सचगुणपरतंत्रेतादृशेप्यात्मन्यहंकारमारोपय
न् गुणेष्वेवसक्तःनकदाचित्संसारबंधहेतुभ्योविमुच्यते गुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्ववित्परमार्थवे
दीयोगीपुनः गुणाःसत्वादयः गुणार्थेस्वप्रयोजनेदेहेन्द्रियविषयाद्यात्मकेवर्तन्ते तेत्रैवतिष्ठन्ति नात्मनःस
र्वदास्वतंत्रस्यप्रसन्नस्यचिन्मात्रस्वभावस्यस्वोपरागमर्पयितुंप्रभवंतीतिसर्वदासत्यात्मप्रतिष्ठतयानगुणेषुनक
र्मसुसज्जति अहंकारममकारौतेषुनकरोतीत्यर्थः अथकीदृशोगुणानांविभागःकीदृशश्चकर्मणांकिंचात्रतत्व
मितिव्याख्यायते इहपरमेश्वरेणाचिन्त्यस्वेच्छाविलसितस्वभावात्मकसकलजगत्प्रपंचकारणत्वेनावभासित

गी॰ग॰ याऽपारमार्थिकात्मतत्त्वाभेदाख्यातिमात्रशरीरतयाऽतएवभिन्नार्थविषयज्ञानक्रियानियमात्मकसत्त्वादिगुणमय्याप्रकृ
टी॰ त्याख्यया अनाद्यविद्याप्रबन्धसंबन्धानामीश्वरेच्छयैवान्योन्यभेदेनावभासमानानांजीवानांगुणैरेवारब्धतत्त्वक
३३ रणभुवनभोगादिकलापत्वात्सर्वमेवगुणाधीनमितिप्रायेणगुणाएवतेषांकर्त्तारः इत्ययंतेतत्त्वविषयत्वेनगुण
विभागः तथाविधाश्चतेजीवायानिकर्माण्यारभन्ते तेतेषुविषयस्वभावत्वात्तत्रतथासज्जन्ति तद्व्यापकभूते
धर्मेषुद्वेषेणपराभवन्तीत्येतावन्मात्रनियतचित्तवृत्तित्वाद्विमूढाभवन्तीतितद्विषयत्वेनसर्वकर्मणांरागद्वेष
मोहात्मकत्वात्संसारबन्धकारणतयापर्यवस्यंतीत्ययमेषांकर्मविभागः सत्यात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धीनांतुयोगि
नामन्यथागुणानांकर्मणांचविभागः तथाहितेगुणाः सत्त्वादयोगुणानामेवार्थेप्रयोजनेसंसारिविषयत्वेनजग
त्प्रपंचविरचनारूपेणावर्तन्ते नास्मद्विषयत्वेनैषांसर्वदानस्तमितसंवित्प्रकाशमात्रव्यतिरिक्तंकिंचिद्रूपान्तरंन
भवतीतिमन्वानानित्यनिरतिशयनिजानन्दनवसुधास्वादनैकनिरताः कथंतेषुरागादिविषमविषरसमयेषु
सज्जन्तीतियोगिविषयत्वेनगुणानगुणत्वेनस्फुरन्तीति अयंयोगिविषयोगुणविभागः एवंविधाश्चतेयानिक
र्माण्यारभन्तेतानिक्रियमाणान्येवयथोक्तज्ञानाग्निदग्धत्वान्नसंसारकारणतामापादयितुमेषांप्रभवन्तीत्ययं
योगिविषयःकर्मविभागः तादृशोहियोगीगुणातीतउच्यते यद्वक्ष्यति नद्वेष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति
उदासीनवदासीनोगुणातीतःसउच्यते तत्त्वमप्येतयोर्गुणकर्मविभागयोरेतद्व्याख्यानेनैवव्याख्यातंइति प्रबुद्धा ३३

प्रबुद्धयोस्तत्त्वेषु कर्मसु क्रियमाणेषु मोक्षसंसारबन्धलक्षणं फलभेदमुपपाद्येदानीं प्रबुद्धस्य यथाप्रतिपादित
ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धेर्लोकविषयमात्मविषयं च व्यवहारं नियमयितुमाह॥ प्रकृतेर्गुणसं
मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥ प्रकृतेरुक्तलक्षणायाः संबन्धिभिर्गु
णैः सत्त्वादिभिरनादिसम्बन्धपरिचितत्वाद्धामनात्मरूपतया प्राणिगणारम्भकतया च व्यतिरिक्तत्वेनावस्थितैः सम्मू
ढास्ता स्वगुणमया एव प्राणिनां देवात्मप्रत्ययलक्षणं सम्मोहमापन्नास्ते संसारिणो गुणमयेष्वेव कर्मसु स्वर्गमर्त्य
भावतिर्यगादिफलहेतुषु सज्जन्ते विवेकजज्ञानाभावात्तान्येव परत्वेन मन्यमानास्तेषु निमज्जन्त्यतस्तानकृत्स्न
विदो गुणपरिस्पन्दपरिमितीकृतज्ञानत्वात्सर्वं हेयोपादेयरूपं ज्ञेयजातमजानानांस्तत एव मन्दानल्पधियः कृत्
स्नवित् समस्तज्ञेयतत्त्ववेदी न विचालयेत् यत्रैव गुणात्मके कर्मणि फले चासक्तास्ततो न प्रच्यावयेत् तेषां
बुद्धिभेदपरिहाराय सर्वं विहितं कर्मानुतिष्ठेदिति लोकसंग्रहायेत्थमनुष्ठीयमानमपि कर्म योगिनो यथा केवला
यैव पर्यवस्यति तथा तस्य प्रागुक्तमपि ज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मानुष्ठानमर्जुनमुखेन निर्दिशन्नाह॥ मयि सर्वाणि क
र्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः॥ सर्वाणि शास्त्रविहितानि यज्ञदानत
पःप्रभृतीनि कर्माण्यध्यात्मचेतसा यथाप्रतिपादितस्वरूपात्मनिष्ठेन मनसा मामपि परमकारणे परमगुरौ सन्न्य
स्य समस्तमर्प्येक एव परमेश्वरः प्रथमाध्याये प्रतिपादितस्वरूपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां सर्वकर्मणां

कर्त्तास्वेच्छामात्रेणस्वशक्तिविभवरूपाणांनिर्मातानतद्व्यतिरेकेणकस्यचिदपिकर्तृत्वंपारमार्थिकमस्तिगुणपरतं
त्रतयातुदेहादौतदभिमानोमायाविलसितएवेत्यनयाभावनयासन्न्यासविधिंसम्पाद्यअतएवाशंसनीयवस्तु
विरहान्निराशीः आशीर्भ्यःप्रार्थनाभ्योनिष्क्रान्तोतएवसर्वभावेषुपरिग्रहाभावान्निर्ममोममेदमितिसंसारिगृह
योचितायाःप्रतिपत्तेर्निष्क्रान्तोभूत्वाविगतज्वरः यथोक्तविज्ञानामृतावगाहनान्निवृत्तसंदेहादिसमस्तसन्तापः
स सन्युध्यस्वसमरात्मकमवरोपनतमप्येकार्थ्यंस्वकर्मानुतिष्ठेत्येतावताग्रन्थेनभाष्यःपरिसमाप्तोयज्ज्ञानकर्मस
मुच्चयानुष्ठानात्मकउपदेशमारोपतः प्रथमेतावत्प्रस्तावनायांप्रतिपादितात्द्वितीयेविज्ञानस्वरूपंपरिच्छेदित
म् तृतीयेतत्संस्कृतस्यकर्मणोऽवश्यानुष्ठेयतेतिमन्यमानोभगवानस्यपरमरहस्यभूतस्यस्वमतस्यप्रभाव
प्रतिपादनार्थंबोधाबोधयोःफलमाह॥ येमेमतमिदंनित्यमनुवर्तन्तिमानवाः श्रद्धावन्तोनसूयन्तोमुच्यन्ते
सर्वकिल्बिषैः॥३१॥ येत्वेतदभ्यसूयन्तोनानुवर्तन्तिमेमतम् सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः॥३२॥इत्थंमया
प्रत्युक्तमतंमदीयंसर्वशास्त्रसर्वस्वभूतमाभिप्रायंनित्यंसर्वकालंयेमानवाः शास्त्राधिकृतामनुष्याअनुव
र्त्तन्तिसम्यगाचरमाणाअनुतिष्ठन्ति तेसर्वैःकिल्बिषैरविद्याप्रभवरागद्वेषादिक्लेशमूलैश्चौरसंसारदुःखदायिभिःअ
कर्माचरणाजनितैःकिल्बिषैःपापैर्मुच्यन्तेनपुनर्बध्यन्ते कीदृशाःसन्तःश्रद्धावन्तोयथाप्रतिपादितमन्मतप्र
रूढनिर्विकल्पप्रतिपत्तिजनितयथोक्तफलसम्भावनात्मिकयाश्रद्धयायुक्ताःअतएवैतन्मतविषयामसूया

मतवत्तज्जनोवित्तामकुर्वन्तः येत्वन्येतदेवंविधंमन्मतमभ्यसूयन्तोमोहतिमिरतिरस्कृतसम्यग्ज्ञानत्वाद्दोषा
विरोपणादिनाविगर्हन्तोनानुतिष्ठन्तिनाचरंति तान्सर्वेषुसमस्तेषुहेयोपादेयनिश्चयविषयेषुज्ञानेषुप्रा
स्वरूपेषुविमूढान् विपर्ययप्रत्ययान्विशेषेणमूढान्विचित्तान्विनष्टान्विद्धिभोगापवर्गलक्षणादुभयतोपि
फलात्प्रच्युतांस्ततोदुर्गतिप्राप्तिलक्षणंविनाशंप्राप्ताञ्जानीहियतस्तेषांचेतोन्तःकरणमसम्यग्दर्शित्वात्सद
पिनास्त्येवइदानीमुक्तमेवार्थंसुहृत्प्रतिपत्तयेविनेयोपकारायोक्तिभेदैर्नानारूपैः प्रतिपादयन्कर्मणांत्यागा
नुपपत्तिमेवद्रढयितुमाह॥ सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिंयान्तिभूतानिनिग्रहःकिंकरि
ष्यति॥३३॥ अहमेवकेवलःकर्तैत्यधिष्ठानादिकारणानामनिरूपितदेवकर्तृत्वंशरीरादिरूपेष्वविवेकात्मन्यारोप
यति तत्त्वगुणापरत्वेनात्मानमहंकारेणारोपयन् गुणाएववर्तन्तःनकदाचित्तत्तात्स्वयंहेतुत्वाभावि
मुच्यते गुणविभागस्यकर्मविभागस्यचतत्त्ववित्यथार्थवेदीयोगीतुनःगुणाःसत्त्वादयः गुणार्थेषुप्र
योगेष्वेवेन्द्रियविषयात्मकेवर्तन्ते नत्वेवमितिमत्वा नात्मनःसर्वदासक्तत्वात्स्वरूपप्रसन्नसंविन्मात्रस्वभा
वस्यलेपरागमन्तर्येतिमत्वाप्रमनवनीतिसर्वदासक्तमात्ममतिस्तत्त्ववयानगुणोहंनकर्मणिसज्जतीति यस्त्वकारमनका
रोतेहंनकरोतीत्यर्थः अथकीदृशोगुणानांविभागःकीदृशश्चकर्मणांकिंवातत्त्वमितिविभाव्यायते इह
परमेश्वरेणाचिन्त्यस्वेच्छाविलसितस्वभावात्मकसकलजगत्प्रपञ्चकारणत्वेनावभासितयामायापारमार्थिका

गी.रा.
टी.
३५

सत्त्वाभेदात्ख्यातिमात्रमात्मनीश्वरयानप्रवृत्तिभिन्नार्थविषयत्वानक्रियानिष्पन्नात्तत्त्वादिगुणमथ्याप्रकृत्याव
या प्रवृत्तिविषयत्वस्यसंबंधानामीशस्य लौकिकानामभेदेनादभ्रस्तनानांजीवानांगुणैरेवाख्यातत्त्वका
रा उद्भवनभोगादिकत्वात्प्रवृत्तात्सर्वमेवगुणाधीनमितित्रिगुणयोगात्प्रवृत्तेषांकर्तारः रजस्त्वं देहेन्द्रियविषयत्वेन
गुणविभागः तथाविधश्चैवजीवानांनिवर्णाणांतायमते तेषुविषयस्वात्मत्वात्तन्नयातज्ज्ञानि तद्भावत्व
भूतेषुतेषुवेषणाप्रभवन्तीतितद्विषयत्वेनेतात्वमात्रनियतादिनष्टतिताद्विरूतामवन्तीतितद्विषयत्वे
नसर्वकर्माणिरागद्वेषमोहात्मकत्वात्तेषांबन्धकारणानिययावर्थवत्स्वभीतयेमयांकर्मविभागः सत्त्वात्मत
त्वमितिष्ठितबुद्धीनांतयोगिनामन्यथागुणानांकर्मणांचविभागःतथाहितेगुणाःसत्त्वादयोगुणानामेवार्थे
प्रयोजनेसंसारिविषयतेवजगत्प्रपंचविरचनारूपेणावर्तन्ते नात्मविषयत्वेनैषांसर्वदानत्वमितिसंविद्य
कात्माभवमतिरिक्तंकिंचिद्रूपान्तरंनभवतीतिमत्वानादिसतिरितिसाथनिजात्मन्वनवस्थानादेवकाभिताः
कथंतेगुणमादिविषयविभागमयेषुवर्तन्तीतियोगिविषयत्वेनगुणानगुणोवनस्फुरन्तीति अयंयोगि
विषयोगुणविभागः एवंविधश्चैतेषानिकर्माणिआरभन्तेनानिक्रियमाणानिएवयथोक्तज्ञानानिद्रष्टव्यतान
संसारकारणतामायादीयत्वमेवांप्रभवन्तीत्ययंयोगिविषयःकर्मविभागः तादृशोहियोगीगुणातीत उच्यते
यद्दत्वातिनेद्विष्टिसंप्रवृत्तानिननिवृत्तानिकांक्षति उदासीनवदासीनोगुणातीतःसउच्यते तत्वमध्येनयोर्यु ३५

35

णाकर्मविभागयोस्तत्वाव्याख्यानेनैवव्याख्यातंइति प्रकृतामनुद्धेयोक्तस्वेच्छकर्मस्वक्रियमाणेष्वमोहसंसारबंध
लतत्वांफलभेदस्वरूपमाहेदानीमनुद्धस्यथयाप्रतिपादितज्ञानकर्मसन्नद्धयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धेर्लोकदि
च्छमाल्वविषयंचव्यवहारांनियतापिवृनाह प्रकृतेर्गुणसम्मूढाःसज्जन्तेगुणकर्मसु तानकृत्स्नविदोमंदा
न्कृत्स्नविन्नविचालयेत् प्रकृतितःफलदानायाःसंबंधिभिर्गुणैःसत्वादिभिरनादिसंबंधपरीवितत्वाद्धा
नाहंकर्तायाद्यारोपमकत्वमाद्यविद्यतिरिक्ततेनाद्यवस्थितेः सम्मूढास्तादृशज्ञानमयप्रपरीरादावात्म
मत्ययलक्षणात्तन्मोहमापन्नास्तांस्तास्त्रिगुणामयेष्वेवकर्मस्वसक्ताभिमतसंभावितिर्यस्यादिकालोहेऽनुस्तद्र
नैविवेकज्ञानाभावात्तामेवसाधीनमवौरह सर्वःकश्चिद्देहवाननादिप्रबंधप्रवृत्तयाप्रकृत्यासंबद्धो
यतःसर्वस्यशरीरेन्द्रियविषयादिकंसर्वमेवत्रिगुणंअतोज्ञानवानप्याविर्भूतदेहदेहिविवेकप्रज्ञोपिपुरु
षःस्वस्यास्तेनतेनप्रकारेणशरीराद्यारम्भकतयापरिणतत्वादात्मीयत्वमापन्नायाःप्रकृतेरीश्वरेच्छया
जगत्कारणभावेनोद्भावितायागुणत्रयात्मिकायाअविद्यायाःसदृशमनुरूपंचेष्टतेव्यवहरति किम
नेनोक्तंभवति दृष्टतत्त्वोपि तत्त्रिगुणमेवोपपद्यते तथाविधंचतत्कर्मज्ञानवताप्यशक्यपरिहारमिति
प्रागपिप्रतिपादितं ध्रुवंसर्वभूतानिप्रकृतिंयांति सर्वथातामेवाश्रयन्ते नततद्व्यतिरिक्तत्वेनव्यवसितं
संदितंवाप्युत्सहन्ते ततोनिग्रहोनेदंस्वजातिविहितंकर्माहंकरिष्यामीतिनियमःकिंकरिष्यतीतिप्राक

प्रकृत्यारब्धशरीरादित्वान्मनोवाक्कायैर्यत्किंचित्कर्माचरति ३ ४

गी॰गू॰ टी॰ ३६ प्रतिपादितप्रकारेणसर्वकर्मप्रतिषेधस्याशक्यत्वादकिंचित्करएवभविष्यति यदिवानिग्रहोपिकर्मैवातश्च
हानोपादाननिबंधनत्वाद्रागद्वेषानुविद्धसत्त्वगुणात्मकत्वात्प्राकृतमेवसंपद्यतेइत्येवमप्यकिंचित्करोनिग्रहः
इत्थमपरिहार्येकर्मणिज्ञानवान्मुमुक्षुःकिंकुर्यादित्याह॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितौ तयो
र्नवशमागच्छेत्तौह्यस्यपरिपंथिनौ॥ योयस्येन्द्रियस्यार्थोविषयःश्रोत्रादेःशब्दादिस्तत्रतत्रार्थेरागद्वेषौव्यव
स्थितौयदाहिशब्दादिविषयःसुखसाधनत्वेनश्रोत्रादीन्द्रियेणाउमानुपादत्ते तदातस्मिन्रागोव्य
वतिष्ठते यदातुदुःखकारणत्वेनतमेवविषयंहेयत्वेनप्रतिपद्यते तदातस्मिन्निन्द्रियेणपरिह्रियमाणे
द्वेषोस्यव्यवतिष्ठते इतिसर्वस्मिन्विषयेरागद्वेषौयौव्यवस्थितौ ज्ञानवान् आविर्भूतविवेकज्ञानःत
योर्वशंविधेयतामज्ञवन्नगच्छेत् यतोस्यज्ञानवतस्तौरागद्वेषौपरिपंथिनौविरोधिनौशत्रू ततस्तावेवा
सर्वोद्योगेनपरिहार्यौनतुविषयाः नहितयोःपराजितयोर्विषयपराजयःकृतोभवतितौहियत्नोत्कृत्ता
नास्मिन्यावन्नदत्ततमापादितौतावत्परिवर्जितेपिविषयेन्तर्विजृम्भमाणौपुरुषंवशीकर्तुंप्रभवत
एव ततएवंगुणोपपत्तिवशात्सर्वस्मिन्कर्मणिप्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्यवासर्वस्यकस्यचिदशक्यप्रतिषेधेस्थि
तेस्वकर्मानुष्ठानलक्षणोधर्मःप्रबुद्धेनाप्याचरणीयइत्याह॥ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठिता
त् स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोदयादपि॥ योयस्यवर्णाश्रमनैयत्येनशास्त्रविहितोधर्मःसदाचारःस्वत्वेन ३६

३५

36

व्यवस्थितः सज्जनशिक्षकाराणान्त्राव्येन कल्पेनानुष्ठीयमानत्वाद्विगुणोपि स्वैर्गुणैर्विरहितोपि सन् स्व
नुष्ठितात्स्वगुणसम्पूर्णाङ्गविधानतयानुष्ठितादाचरितात्परधर्मात् विजातीयसमाचारात् श्रेयान्प्रशस्
तरः शास्त्रविहितातिक्रमविहितानुष्ठानजप्रत्यवायदोषस्याभावात् यत एवं स्वधर्मेनुष्ठीयमानेपार
लौकिकशुभफलप्राप्तिरतस्तस्मिन्स्वधर्मे हि सति निधनं मरणमपि यत् तच्छ्रेयः प्रशस्ततरं तस्मात् प
रसंबंधिनो धर्मात्स्वनुष्ठितात्सतः यद्यदयो राज्यलाभादिस्तस्मादपि तस्य लोकान्तरे विरुद्धफलहेतुत्वा
त् एवमात्मज्ञाननिष्ठतया शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानमपवर्गलक्षणसिद्धिहेतुरिति भगवत्प्रतिपादि
तसकलप्रकरणसिद्धान्तस्फुता प्रतिपादितस्वरूपस्यात्मनः पारतंत्र्यमेवंविधमनुपपन्नं मन्यमानोर्जुन उ
वाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः अनिच्छमानोपि बलादाक्रम्येव नियोजितः ॥३६॥ अथैवं भगव
ताप्रतिपादितलक्षणोयमात्मा केन स्वामिन्येवंभूतः प्रयुक्तः प्रेरितः सन् कुकर्माकर्मरूपं पापं चरति फ
लं किल्बिषमनिच्छन्ननभिलष्यन्नपि बलादाक्रम्य हठादिष्टविषयप्रवृत्तिं निवार्य नियोजितो व्यापारि
त एवाचरन्नवतिष्ठति तत्रोत्तरं भगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः महाशनो महापा
प्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥ येन प्रयुक्तोयमक्तस्वरूपोनाद्यविद्यादिक्लेशपाशपरवशः पुरुषः पापमाचरति
स एष कामः परिणामविरसक्षणिकसुखलवसाधनभूतविषयोन्मादः सकल्पः एष एव चेतनाचेतनरूप

गी॰रा॰
टी॰
३७

प्रतिपत्तप्रतिहन्यमानत्वात्क्रोधः तदुपघातप्रवृत्तिहेतुर्द्वेषस्सम्पद्यते सोयमिच्छाद्वेषात्मकोदोषोरजोगुण
समुद्भवः रजोगुणाद्धिविषयस्पृहात्वाभिलाषात्मकरागोद्वेषहेतोः प्रकृतिधर्मात्समुद्भवति अतएवमहाशनःउ
त्तरोत्तरविवर्धमानगर्धत्वान्महदपर्यवसितमशनंविषयाहरणलक्षणोव्यवहारोयस्यसतथा ततश्चसर्व
सत्त्वसम्भोगस्यदुःखैकविपाकत्वान्महापाप्मा गुरुतरपातकमयोदुर्गतिहेतुत्वात् तदेवंविधमिहसंसारवै
रिणंदुरुत्तरदारुणदुःखदायित्वादाततायिनंविद्धिजानीहितेनप्रयुक्तोयंपुरुषःपापमाचरति अथतस्यैवत
स्येनस्वरूपंजिज्ञासुरर्जुनउवाच॥ भवत्येषकथंकृष्णकथंचैवविवर्धते किमात्मकःकिमाचारस्तन्ममाचक्ष्वपृच्छ
तः[३७]॥ एषवैरित्वेनप्रतिपादितः कामाद्यात्मकोदोषःकथंभवतिकेनप्रकारेणस्थितिलक्षणांसत्तामनुभव
तिकेनप्रकारेणविवर्धतेप्रसरतिकस्यास्यात्मास्वरूपं कश्चास्याचारःकिमाचरतीतितत्सर्वंममसंशयच्छे
त्तोब्रूहि अत्रप्रश्नचतुष्टयेक्रमेणोत्तरंभगवानुवाच॥ एषसूक्ष्मःपरःशत्रुर्देहिनामिन्द्रियैःसह सुखत
न्त्रइवासीनोमोहयन्पार्थतिष्ठति[३८]॥ कामक्रोधमयोघोरःस्तम्भहर्षसमुद्भवः अहंकारोभिमानात्मादुस्तरःपा
पकर्मभिः[३९]॥ हर्षमस्यनिवर्त्यैषशोकमस्यददातिच भयंचास्यकरोत्येषमोहयंस्तुमुहुर्मुहुः॥ एषरजोगुणप्र
भवःकामक्रोधरूपतयाप्रसृतोदोषःशरीरिणामतिप्रत्यासन्नत्वेपिदुर्लक्षत्वात्परःसूक्ष्मःशत्रुःसचाहंका
रएवपर्यवस्यति यतइन्द्रियाणिपराण्याहुरित्यादिना तस्यैवपरमसूक्ष्मत्वंप्रतिपादयिष्यति किमात्मकः॥ ३७

तिप्रश्नेकिमात्मकत्वेमेवास्याधुनेवाभिधत्ते सचैवंविधःशत्रुःपरिवारभूतैरिन्द्रियैःसहितःकामक्रोधादिनिशि
तप्रहारिभिः तैरेवायंसर्वप्राणिनोविशसति तस्यदुर्जयत्वप्रतिपादनार्थंसर्वशत्रुविलक्षणमवस्थानमा
ह. सर्वदुःखहेतुत्वेसति सर्वत्रैवात्मकेवर्गेश्वासीनउपविष्टोतएवमोहयंस्तिष्ठति देहाद्यात्मप्रत्ययल
क्षणविपर्ययज्ञानमारोपयन्स्थितिमन्नभवतीति भवत्वेषकथमित्यस्यप्रश्नोत्तरमेतद्व्याख्यातम् अथकथंवि
वर्धतइत्यस्यव्याख्यायते कामक्रोधमयःकामक्रोधावुक्तरूपौप्रकृतिर्यस्यसतथाविधः स्तम्भस्यगर्वस्यतथाह
र्षस्यविषादपरिणामस्यप्रमोदस्यसमुद्भवउत्पत्तिस्थानम् अतएवचोरोदाहरणएव कामक्रोधस्तम्भहर्षादिदो
षात्मनाविवर्धते उच्छ्रायंभजतीत्युक्तंभवति अथकिमात्मकइत्यस्यप्रश्नोत्तरंव्याख्यायते एषःसर्वदेहिनांश
त्रुः अहंकारसंज्ञोभिमानात्माभिमानोजात्याद्यवच्छेदभाग्गुणत्रयमयत्वादनित्यत्वादिदोषैकसमाश्रयेशरी
रादौ अहंब्राह्मणोहंदेवदत्तोहमभिजनवानहंवपुष्मानहंविदग्धोहमाढ्यइत्येवमाद्यनात्मन्यात्मप्रतिपत्ति
निबन्धनंमिथ्याज्ञानंसआत्मास्वभावोयस्यतादृशः अतएवपापकर्मभिःदुस्तरःसम्यग्ज्ञानाभावाद्धेयोपादेय गु
विवेकशून्यत्वेसति पापमघमयंघोरंसंसारनिरयनिपातनिमित्तभूतंकर्मचेष्टितंयेषांतादृशैरास्रवैःसंसर्गंभजद्भिः
३६ पुरुषैरतिक्रमः अथकिमाधारइत्यत्रोत्तरंव्याख्यायते अस्यदेहेत्ववस्थानंसोहंकाराख्यःशत्रुर्हर्षस्यात्मसंविदुपल
भ्यमानानन्दंविवर्तापसार्यपरोक्षंपोचनंददातिसमर्पयति अनेनहिशत्रुणाव्यामोहितःशरीराद्यात्मत्वेनप्रति

पत्नंत्र्याधिप्रियविप्रयोगाद्युपद्रवोपहन्यमानमनः शोचति कथं विनष्टोस्मीति परिदेवते अत एवास्यैष शत्रुर्भयमपि
करोतीष्टविषयोपघातहेतुभ्यस्संत्रासमुत्पादयति किं कुर्वन्नेवमाचरति प्रतिज्ञानं मोहयन् यथाप्रतिपादि
तविपर्ययलक्षणं वैचित्र्यमर्पयन् इत्यनेनाहंकाराख्येन शत्रुणेन्द्रियपरिवारेण सर्वैर्वद्धवस्थितेन कामक्रो श्रि
धलोभमोहहर्षादिदोषात्मना विवर्धमानेन हर्षापहारादिकमाचरता प्रयुक्तः सन् स्तेनवत् पापमाचरतीत्यर्जुन
प्रश्नविनिर्णीयते सैवाहंकारस्याविनत्यस्वरूपं प्रतिपादयितुमाह॥ स एष कलुषः क्षुद्रश्छिद्रप्रेक्षी धनंजय रजः
प्रवृत्तो मोहात्मा मानवानामुपद्रवः॥४२॥ स एष यथाप्रतिपादितस्वरूपोऽहंकारः समस्तमर्त्यानामुपद्रवः सर्वदो
षविधानसंसारहेतुत्वात् यतः कलुषः गुणत्रयात्मकत्वान्नित्यमलिनः तत एव चानित्यत्वात् क्षुद्रः भंगुरः त
थाच्छिद्रप्रेक्षी बाधावकाशजागरूकः पिष्टस्पष्टार्थम् तेनास्य त्वेत्ततस्य किं कृतमित्याह॥ धूमेनाव्रियते वह्नि
र्यथादर्शो मलेन च तथोल्बेनावृतो गर्भस्तथाऽनेनायमावृतः॥४३॥ एतेनाहंकारेणायं संसारिरूपाणामात्मा त
थावृतो निरुद्धशक्तित्वमापादितः उपमानेनैतत्प्रकटयति कथमावृतः यथाग्निरिन्धनत्वादिदोषजन्मना
कलंकेन धूमाख्येन वह्निरग्निराव्रियते निरुद्धभास्वरशक्तिस्सम्पाद्यते तथैवायमात्मा मायाप्रभवेणानेनै
वाहंकारात्मना दोषेणानिरुद्धस्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकस्वशक्तिः क्रियते तथा यथा आदर्शो दर्पणो रजोनिःश्वा
सादिसंबंधजन्मना मलेनाव्रियते निरुद्धयथावस्थितस्वैवावभासमानमाक्रियते भावस्फुरणलक्षणस्व ३८

तथैवायमात्माऽनेनाक्रियते

क्तिः क्रियते ॥ निरुद्धजगत्पदार्थपरमार्थप्रथनसामर्थ्यः क्रियते तथायथागर्भः जननीकोष्ठवर्त्तीजीवउल्वेन
गर्भप्राय्ययाक्रियते निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्तिः क्रियते तथैवायमात्मानेननिरुद्धसर्वकर्तृत्वलक्षण
स्वशक्तिः क्रियते इत्यनेनोपमानत्रयेणाहंकारस्यात्मानंप्रतिस्वभावसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलक्षणस्वधर्मत्रय
निरोधकत्वंप्रतिपादितम् यद्यपिसर्वशक्तिनिरोधकोयमात्मनोहंकाराख्योदोषस्तथापिज्ञानस्यप्राधान्य
विवक्षयेदमाह ॥ आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा ॥ कामरूपेणकौन्तेयदुष्पूरेणानलेनच ॥३९॥ एतेनय
थाप्रतिपादितेनदेहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणेनशत्रुणाज्ञानिनः स्वात्मसंवेदनलक्षणमखण्डज्ञानवतः चेतनस्यता
दृशंमखण्डंज्ञानमावृतंनिरुद्धं यतः कामोबाह्यार्थनिबन्धनोभिलाषोरूपंयस्यातएवासौदुष्पूरेणकेनचिद्विषये
णाप्राश्नेनसन्तापयितुंशक्यः यतोस्याहूयमाणाविषयारागंविवर्धयन्त इन्द्रियाणांचोत्तरोत्तरविशिष्टतरवि
षयरसज्ञतांपुष्णन्तस्तेभ्योविरतिमापादयन्ति अतएवानलः नास्यालंभावोविषयेभ्योनिवारणमस्तीति एवं
विधेनानेनस्वभावसंवेदनलक्षणंमखण्डज्ञानमावृतं तस्मिंश्चावृतेसर्वोपशान्तयोस्यहताइतितात्पर्यम् अथ
किमधिष्ठायायंज्ञानमस्यावृणोतीत्याह ॥ इन्द्रियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमा
वृत्यदेहिनं ॥४०॥ अस्याहंकारस्यप्रतिपादितस्वरूपस्येतिविहितचेष्टितलक्षणाचतुष्पयस्येन्द्रियाणिचक्षुरादिवाग
दीनि तथामनःसंकल्पात्मकंबुद्धिरध्यवसायात्मिकाधिष्ठानं एतेषुहिकृतास्थितिरयंयथोक्तंज्ञानमावृत्यदेहि

नैतेज्ञानंमोहयति स्वरूपानभिज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वकिंचित्कर्तृत्वकारिणामोहेनाज्ञानेनयुनक्ति तदयमेवंविधःश
त्रुःकथंतिरस्कार्यइत्याह॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौनियम्यभरतर्षभ पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञाननाशनम् ४१
यतएवंविधोसौततोस्याधिष्ठानभूतानिमनोबुद्धिसहितानिबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणिसर्वाण्येवप्रथमंनियम्य
यथोक्तसत्यात्मस्वरूपप्रतिष्ठात्मप्रत्ययपतयारागद्वेषादिदोषोन्मेषनिषेधेननिरुध्य एनंपाप्मानमज्ञानम्
यंमहाकिल्बिषविपुषम् अतएवज्ञानस्यशास्त्रादिद्वारेणपरमार्थबोधस्य तथाविज्ञानस्यस्वात्मसाक्षात्
कारलक्षणस्यविशिष्टस्यज्ञानस्यनाशनंतिरस्कारिणम् परमंवैरिणंप्रजहीहितिरस्कुरु एषचपरमसू
क्ष्मत्वाद्वैरिणोयोगेनाप्रमादादिनाचपराजय्यःशत्रुरित्यस्यतांसूक्ष्मतांप्रतिपादयितुमाह॥ इंद्रियाणिपरा
ण्याहुरिन्द्रियेभ्यःपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसः॥४२॥ विषयाःशब्दादयस्तावदिन्द्रियद्वारेणसर्व
स्यकस्यचिदुपलभ्यतामुपगच्छन्ति अतस्तदपेक्षयेन्द्रियाणिपराणि तेभ्यःसूक्ष्माणिप्राहुःकथयन्तितत्त्व
विदः नहीन्द्रियाणिशब्दादिवत्साक्षादुपलभ्यानिकस्यचित् तेभ्यस्तथाविधेभ्यःसूक्ष्मेभ्यइन्द्रियेभ्योमनस्त
त्प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणंसूक्ष्मतरम् यथेन्द्रियाणिकथंचिद्गम्यन्तेनतथातिचंचलंमनः तथाविधात्तुमन
सोबुद्धिःपरासूक्ष्मतमेत्यर्थः यथाहिमनःकथंचिद्गम्यतेनतथानिर्विकल्पकप्रत्यक्षलक्षणाव्यध्यवसाया
त्मिकाबुद्धिः तस्याश्चैवंविधायाबुद्धेर्यःपरतःपरमसूक्ष्मत्वेनास्थितःसपूर्वोक्तोहंकाराख्यःशत्रुःयथाहिबु ३९

द्धिः कथंचिदभियुक्तैर्गम्यते तेन न तथायमविद्याप्रथमाङ्कुरः केनचिदनिमिषितपरमेश्वरानुग्रहप्रभवत्वानवह
षालक्षीकर्तुमपि पार्यते तस्मात्॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना। जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं
दुरासदम्॥४३॥ एवं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमेनं शत्रुं बुद्ध्वा सदुर्लक्ष्यत्वात्परमदुर्जेयं मत्वा तत एवात्मनैवात्मानं सं
स्तभ्य धैर्यमवलम्ब्य स्थित्वा दुरासदं दुःखेनासादयितुं परिभवितुं शक्यमेनं जहि घातय कीदृशं कामरूपं कामो विषये
ष्वभिलाषो रूपं यस्य स तथाविधः सर्वं हि कामक्रोधाद्यात्मनास्यावस्थितिरुक्ता तेन यद्यप्ययं सहस्रत्वाद्दुर्जेयः
तथाप्येष पूर्वोक्तेन प्रकारेण कामात्मिकामवस्थितिं निग्रस्तद्विहनने समर्थो भविष्यस्येवेत्यर्थः एवं भगव
तात्त्रियोचितेनैवंप्रकारेणार्जुनः प्रस्तुतोपदेशफलप्राप्तिप्रतिबद्धितोऽहंकारस्य निवर्हणे समुत्साहितः
तथा हि महेन्द्रेणापि दुर्जया बहवः शत्रवः सहायनिरपेक्षेण बहुशो निपातिताः तदेनमपि शत्रुमात्मैकसहा
यो निपातयितुमर्हसीत्योम् विज्ञाननतत्त्वतपनीयगुणप्रकर्षप्रख्यापनैकनिकषो निजकर्मयोगः यस्मि
न्तूर्णं प्रकटितः परमार्थसिद्ध्यै सोऽध्याय एष विवृतो विधिवत्तृतीयः इति श्रीमद्राजानकरामकण्ठविरचि
तायां गीताविवृतौ तृतीयोऽध्यायः ३ ॐ एवमस्य समस्तस्याध्यात्मशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्य प्रकरणस्य ता
नकर्मसमुच्चयलक्षणमभिधेयं परमात्मसमापत्तिलक्षणं च प्रयोजनं प्रतिपाद्येदानीं संबन्धविषययोः प्र
तिपादनद्वारेणार्जुनस्यात्मनि गुरूपत्वमात्रप्रतिपत्तिव्यामोहनिवृत्तये परमकारुणतामाविष्कुर्वन्भगवानु

गी॰ए॰
टी॰
४॰

वाच एवंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययम् विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेब्रवीत् १ एवंपरंपराप्राप्तमिमं
राजर्षयोविदुः सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप २ सएवायंमयातेद्ययोगःप्रोक्तःसनातनः भक्तोसिमेस॰
खाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमम् ३ एवमनेनैवप्रकारेणयथातुभ्यंप्रोक्तोयंयोगस्तथैवविवस्वते महायोगीश्वरायस
वित्रेयोगमेनमहंपरमेश्वरःएवकस्मिंश्चित्कालेनिजयोगैश्वर्यपरिकलिततनिरतिशयप्रभावमयविग्रहःप्रोक्त
वान् उपदिष्टवान् कीदृशंयोगमव्ययंपरमकारणवन्नकदाचिद्व्येतिक्षीयतेयःसहिजगत्सर्गादिलक्षणक
र्मानंतिष्ठन्नपिपरमेश्वरः प्राक्प्रतिपादिताहश्यचिन्मात्रैकलक्षणस्वभावविमर्शैकनिष्ठतयाज्ञानकर्मसमुच्चया
नुष्ठानात्मकस्यास्ययोगस्यप्रथमोनुष्ठातेतितद्योगस्यास्याव्ययत्वमुक्तम् अनेनपरमकारणादेवप्रवृत्तेरस्य
योगस्यप्राधान्येनसंबंधमुक्त्वाक्रमेणानुष्ठानप्रवृत्तसंप्रदायतयातमेवसंबंधंविवृणोति विवस्वान्मनवेप्राहे
ति सविवस्वान्पुत्रायमनुसंज्ञायआदिराजायप्राहप्रोवाचप्राहेतिलिट्छान्दसस्त्वाहादेशः सोपिमनुरिक्ष्वाकु
संज्ञायपुत्रायैवाब्रवीत् एवंपरमेश्वरादेवप्रभृतिपरंपरयायोगःपुत्रादिशिष्यरूपप्रबन्धप्रवृत्त्याप्राप्तं लोकेप्र
थितमस्तमनेजनकप्रभृतयोराजर्षयोराज्यलक्षणंकर्मकुर्वाणा अपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वादृषयोमनयः इ
मंयथोक्तंविदुःविदांचक्रुरित्यस्मिन्नर्थेच्छान्दसःप्रयोगः महताकालेनयुगसहस्रादिसंख्येनलोकस्यक्रमा
पचीयमानप्रज्ञादिसर्वगुणत्वाद्योगप्रतिपत्यभावान्नष्टोन्तर्धानमागतःपरमकारणएवव्यवस्थितइत्यर्थः स ४०

40

एवायंसस्वरूपोऽस्मिन्कालेमयापरमेश्वरेणजगदुपकारायपादवकुलावतीर्णेनतेनभ्रंशंगततेनोनित्योयोगः
प्रोक्तः यतोममभक्तोसिशुश्रूषुस्त्वं तथासखासुहृत् अतोभक्तिसौहार्दलक्षणस्वरूपशिष्यगुणसम्पन्नायम
यातव्यमुपदिष्टम् यतउत्तमंसर्वरहस्यानांप्रकृष्टमेतद्रहस्यम् एवमनेनास्यशास्त्रस्यसंबंधविषयावपिप्रति
पादितौ निहतरविज्ञानमयदिव्यवृहदीनेन शास्त्रात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणपारमार्थिकस्वरूपस्यार्जुनस्याज्ञान नियदुकुलोद्भूत मनुष्यमात्रप्रतिप त्तिनिराकरणद्वा रेण॰
॰भगवतापारमैश्वर्यमात्मनःकथयितुंचप्रस्तौति अतएवसंजातसंशयोर्जुनउवाच" अपरंभवतोजन्मपरंज
न्मविवस्वतः कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति४ "भवतस्तवास्मिन्कलिद्वापरसन्धौसम्भूतत्वादपरमव
कृष्टंजन्मोत्पत्तिः विवस्वतश्चसर्गाद्यवस्थितस्यपरंप्रकृष्टमित्यकथमेतद्बुध्येय त्वमैदंयुगीनजन्माहविराती
तकालजन्मनेऽस्मैसूर्यायेमंयोगंप्रोक्तवानित्यत्रभगवानुत्तरमुवाच" बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जु
न तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप५ सत्यंममतवचापिसंख्यानिजन्मानितत्तच्छरीरपरिग्रहेणव्यती
तानि अतिक्रान्तानितानितवत्वचात्मनश्चममत्तान्येवाहंवेदजानामित्वंतुममात्मनश्चतानिनजानासि अतो
हम्" अजोपिसन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन् प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममायया६ अजोव्ययात्मा
नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितोपि तथासर्वभूतानांस्थावरजंगमानांस्थितिविनाशादिषुयथेष्टकर्तृत्वादीश्वरः
प्रभुरपिसन् स्वांप्रकृतिंआत्मीयंपरंस्वभावमधिष्ठायाद्वयचिन्मात्रलक्षणम् तत्रैवस्थित्वातस्मात्स्वभावादप्र

तः स्वमायया स्वयास्वात्माधीनया मायया हैतावभासनमात्रप्राणेन शक्तिविशेषेणाहेतुभूतेन सम्भवामि
जन्मादिमत्तापरिग्रह्णामि अतोनित्यत्वादीश्वरत्वाच्च स्वेच्छापरिगृहीतत्वाच्च स्वप्रादुर्भावांस्त्वाहृशाव सर्वदे
हिनां भूतान्भाविनो वर्त्तमानांश्च जन्मादिविकारान्सततमविस्मृतसर्वतत्त्वशक्तिरहमेव जानामि रक्षणं स्वजन
मपरिग्रहस्य प्रयोजनमाह॥ यदायदाहिधर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्य
हं परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे॥ यदायदा यत्रयत्र
कालेधर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य सदाचारस्य ग्लानिरूपहतयो भवति ततश्च तद्विपरीतस्याधर्मस्य
वर्णादिव्यवस्थाव्युत्थानहेतोर्दुराचारस्याभ्युत्थानमुद्भवो भवति तदा तत्र तत्र काले ऽहं परमकारणभूत।
स्यात्मनः कंचित्कंचिद्देशकालविशेषं स्वेच्छापरिकल्पितजगत्क्रीडापरिरक्षणाय सृजामि उत्पादयामि
अतो देवासुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते जगति देवसर्गभाजां शास्त्रोपदेशविषयभूतानां साधूनां सत्व
गुणोत्कर्षनिर्मलप्रज्ञानां परित्राणाय सत्क्रियाविघातहेतुभ्यो विघ्नेभ्यो रक्षणाय तथा दुष्कृतां शास्त्रीय
नियमातिक्रमात् जगत्स्थितिविध्वावक दुष्टकर्मकारिणामसतां विनाशाय प्रध्वंसाय अत एव धर्मस्य जा
तिदेशकालादिप्रविभक्तविशेषस्य सदाचारस्य संस्थापनाय सम्यक्प्रोपणाय प्रतियुगं तेन तेनाकारेण
समुद्भवाम्युत्पत्तिमत्तां दर्शयामि न तु वस्तुतो ऽहं जन्मविनाशादिभावविकारकलंकस्पर्शमनुभवामि अत ४१

एव ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण
जन्म कर्म च यः प्रबुद्धो मे तत्त्वतः परमार्थतो जानाति यत्र शरीरे त्वपि सति यथोक्तात्परतः स्वभावादप्रच्यु
तिः यत्र तत्क्रियाफलासंस्पर्शश्च अत एव दिव्यं अलोकसामान्यं स तादृशो यथोक्तविज्ञाननिस्नातम
तिर्देहं त्यक्त्वा देहेहंप्रतिपत्तिं मत्स्वरूपं जन्म नैति नित्यस्वभावाभिव्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वव्यामोहं जहाति
अतो मामेति मत्स्वभावमापद्यते यत एतेन ॥ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञान
तपसा पूता मद्भावमागताः ॥ यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धिहेतुना व्रतविशेषेण पूताः पवि
त्राः सन्तो बहवो योगिनो मद्भावं मामिकां सत्तामागताः मदभेदं प्राप्ता इत्यर्थः यतो विज्ञानपरिशील
नाद्वीतरागभयक्रोधाः रागो विषयेष्वभिलाषस्तथा तद्विघातहेतुष्वशक्यप्रतीकारेभ्यो भयं त्रासः त
था शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः इत्येते संसारडोरुच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगतास्त्रुटिता येषां ते अत ए
व मन्मया मदेकस्वभावाः मदुपाश्रया अहमेव व्यपाश्रयो निरपायत्वाद्विशिष्टोपाश्रयः स्थितिहेतुर्ये
षां ते तथाविधाः ननु प्रबन्धतो भगवतैकमेव तत्त्वं यथाप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थसत्त्वेन
प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहन्तया व्यपदिश्यते तत्कथं केचिदेव मद्भावमागता इत्युच्यते इत्यर्जुनस्य सम्भ
गाद्गृहीतपारमेश्वरक्रीडाविधिर्विकल्पमाशङ्क्याह ॥ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मा

गी. टी. ५२ नुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ सत्यमेवाहं समस्तानामन्योन्यभिन्ननानाविधस्वरूपाणां फेनबुद्बुदकल्लो
लकलापानामुदधिरिवोदयास्तमयनिलय एक एव तादृशेन च मया निजमायाशक्त्या तत्तन्नियतसाम
र्थ्यावच्छिन्नदेहादिप्रतिष्ठिता अहंकारत्वेन नानारूपा ये ते जन्ता अवभासितास्तेषु मध्ये यथा येन प्रकारेण
यादृशेन संकल्पेन ये केचन मां प्रपद्यन्ते मां प्रार्थयन्ते तत्कालं मत्समापन्ना भवंति । तानहं तथैव तत्तत्सं
कल्पोचितफलदानरूपेण प्रकारेण भजामि संश्रयामि यतः सर्व एव मनुष्यास्तत्तदर्थक्रियासंपादनार्थि
तावसरे मम सर्वेभ्यः सर्वमनोरथफलप्रसाधनैकचिन्तामणेर्वर्त्म प्राप्तिहेतुं निर्विकल्पोत्साहलक्षणं प्र
धानमनुवर्तन्ते ऽनुकुर्वन्ति यथाहं परेणोत्साहेनैक एव सर्वं करोमि जानामि च तथा ते प्रतिनियतं का
र्यं तेषु च कुर्वन्तो जानन्तश्च मत्समापत्तिसंवेदनशक्तिशून्यत्वादहं करोम्यहं जानामीति किंचित्कर्तरि किंचि
ज्ज्ञे च तादृशे स्वात्मनि कर्तृत्वादिकं मन्यन्ते किमनेनोक्तं भवति यथार्कालोकेनान्तरहीनदृष्टयस्तिर्यंचो
बालादयश्च तत्तदर्थक्रियानिष्ठाः ते ते स्वं स्वं विषयं पश्यन्ति न च तत्रार्कालोकं कारणत्वेन मन्यन्ते मूढ
त्वात् यतस्तादृशेन व्यवहारेणानुत्पन्नाः तथैव सर्वे ते जन्तास्तत्तदर्थक्रियार्थिनो मयैव तत्क्षणप्रार्थितेन
स्वप्रकाशानुगृहीतसंविदो दृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वं कुर्वन्ति जानन्ति च मायामोहितत्वादात्
मानं तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते न च मां तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते अत एवाकिंवाच्छन्नास्ते मम वर्त्मानुवर्तन्तर ५२

52

माह॥ कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा॥ इष्टप्रयोजनेनक
र्मणां तत्तदभिमतप्राप्तिलक्षणां सिद्धिं कर्मफलं प्रार्थयमानाः तथा अदृष्टप्रयोजनेन यज्ञादिना तत्तल्लोका
न्तरभोगपरम्परावाप्तिलक्षणफलाभिलाषिणः सन्तो देवता इन्द्रादिरूपा यजन्तो हविर्दानादिना पूजयन्तः
किमत्र तात्पर्यम् आब्रह्मणः कीटपर्यन्तं यो यः कश्चिद्येन येनाभिसंधिना यद्यत्किंचिन चिकीर्षति जिज्ञास
ते वा तत्तत्फलसम्पत्तेस्तत्कालमेव परभाविनीं असंवेत्यमानामत्समापत्तिरेवैकं कारणं यस्मात् अस्मि
न्मानुषे लोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्मजा तत्तत्संकल्पमूलव्यापारसमुत्था सिद्धिः फलप्राप्तिः क्षिप्रं तत्
कालमेव मत्समापत्तिबलादेव सम्पद्यते परमार्थतः कर्तृत्वेनान्यस्यासम्भवात् नन्वहमेवैकः
कर्ता तत्त्वे अत्तैवत्स्वत्वादिसम्बन्धस्तथापि प्रसक्तः स्यदर्जुनाशंकं परिहर्तुकाम आह॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं
गुणकर्मविभागशः तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥ सत्वगुणविभागेन अयं सात्विको यं रा
जसोयं तामसः इत्येवंरूपेण सर्गभेदमूलेन तथा कर्मविभागेन ब्राह्मणेनाध्येतव्यं यष्टव्यं दातव्यमित्येव
मादिरूपेण मया यथोक्तस्वरूपेणैकेन कर्त्रा चातुर्वर्ण्यं सृष्टं चत्वारो वर्णा ब्राह्मणादयो निर्मितास्तस्यैवं
विधस्य चातुर्वर्ण्यस्य स्वगुणकर्मविभागसमुचितकर्मानुष्ठरूपतत्तत्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मा
मकर्तारं तद्वत्तादृक्कर्मफलसंबंधाभावात्कर्तृत्वधर्मरहितं जानीहि कुत इति हेतुगर्भविशेषणमाह कीद

भावेनकृतैः कर्मभिस्त्वमेवत
त्फलेनसंबध्यसे ततस्त्वदे
उत्त १४

गी॰ रा॰
टी॰
४३

43

शंसन्तमकर्तारंविद्ध्यव्ययंनित्यमेकस्मात्स्वरूपाद्यतोहंनच्येमिनव्यपगच्छामि अद्वयचिन्मात्रस्वभावतामेव न
जहाम्येवंचाव्ययंसन्तंमामकर्तारंविद्धितेवर्त्तेहिमन्मायोद्भावितानित्यदेहाद्यहंकारमयास्त्रिगुणाःसंकल्प
कारिणःसत्वादिभिःफलैर्युज्यन्तेनत्वहंगुणातीतस्वभावस्तैर्गुणैर्युज्यते ततश्च॥ नमांकर्माणिलिंपंतिन
मेकर्मफलेस्पृहा इतिमांयोभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते॥ कर्माणिपुण्यपापलक्षणाःक्रियानमांलि
म्पन्ति स्वतःसुखादिलक्षणस्वफलरूपेणकलंकेननमलिनयन्ति यतोनित्यनिजानन्दत्वेनस्वस्यममकर्म
णांफलेषुततदुत्तरोत्तरप्रकृष्टस्वरूपेष्वपिनकामोनाभिलाषः यथाप्रतिपादितस्वरूपेकमयेत्वेनसर्वमि
दमनुपपन्नतः यश्चयथोक्तेनज्ञानानलतनिर्घर्षणेननिर्धौतसकलविकलंकत्वान्निर्मलप्रज्ञोयोगीमेवंय
थोक्तस्वरूपंमांअभिजानातिप्रतिपद्यते समदृक्क्रियमाणैःकर्मभिर्नबध्यते नरागादिक्लेशपाशनियंत्रि
तःक्रियतेकिंच तस्मादनयाबुद्ध्यापवित्रीकृतस्त्वमपिअवश्यकर्तव्यानिकर्माणिकुरुइत्याह॥ एवंज्ञात्वाकृतंक
र्मपूर्वैरपिमुमुक्षुभिः कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतं॥ एवंयथाप्रतिपादितेकर्तृत्वेप्यकर्तृत्वपर्यवसा
यितान्नत्वंज्ञात्वाधिगम्यपूर्वैरपिमन्वादिभिर्मुमुक्षुभिःकर्मशास्त्रचोदितंकृतमनुष्ठितं तस्मात्त्वमपियथोक्त
ज्ञाननिष्ठत्वेनकर्मैव स्वजातिविहितंयुद्धादिव्यापारमेवानुतिष्ठपूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैः पू
र्वतरमादितरमनुष्ठितंकिन्तु॥ किंकर्मकिमकर्मेतिकवयोप्यत्रमोहिताः तत्तेकर्मप्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वामोक्ष्यसे ४३

च्छेदत्वात् बन्धलक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति ज्ञानदृष्ट्यानिश्चिनोति समनुष्येषु मध्ये प्रशस्यया बुद्ध्यायुक्तः सएव च सम्पूर्णपु
रुषार्थसम्पादकत्वात्कृत्स्नस्याऽविकलस्य कर्मणः कर्त्तानुष्ठातोच्यते भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलाङ्गमप्यनुष्ठितमपवर्ग
लक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वान्नकृत्स्नं भवति अतस्तदनुष्ठातानकृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः एवमनेन श्लोकेन कर्मणाऽकर्मणश्च यद्बोद्धव्यमऽ
स्ति तद्व्याख्यातम्॥ अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्सर्वमुक्तमपिदृढप्रतिपत्तये स्मारयन्विवृणोति ॥ यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ काम्यन्त इति कामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थ्यमाना स्तैस्तेभोगास्तेषु सङ्कल्प इच्छा तेन रहि
कवि ताः सर्वे समस्ता दृष्टानुश्रविविषयनिष्ठाः समारम्भाः कर्मप्रवृत्तयो यस्य तं यथोदितयथोक्तात्मतत्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्धकर्माणं द
ग्धानि संसाराङ्कुरप्रसवसामर्थ्यहरणाद्भस्मीकृतानि कर्मलक्षणानि बीजानि येन तं तादृशं पण्डितं विद्वांसमाहुः परमार्थविदः य
नः सर्वात्मनाकृतकात्मत्वपर्यवसायिनी विद्वत्ता साच यथोक्तज्ञानवत एव सम्भवति एवं कर्मण्येवाकर्म विद्वान्पश्यतीति व्याख्यातम्।
तदेव विशिनष्टि यतः॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ स एवंविधो यो
गी परमानन्दमयपरमस्वभावसुव्यवस्थितबुद्धिर्नित्यतृप्तः सकलबाह्यविषयरसपरिक्षीणकाङ्क्षोऽत एव निराश्रयः स्वरूपव्यतिरिक्ता
ह्याद्यादालम्बनान्निष्क्रान्तः कर्मफलासङ्गं कर्मणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनां फलं स्वर्गादिभोगलक्षणमासङ्गमासक्तिं तदेव प्रकृष्टं फ
लमिति तत्र लीनचित्तत्वं त्यक्त्वा सहजे कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽनुष्ठाने व्यवस्थितोऽपि नैव किञ्चित्करोति तथाविधस्य योगिनः सर्वस्य कर्मणो बन्ध
लक्षणस्वकार्यसम्पादनाऽसामर्थ्यात् यथोक्तस्य योगिनः प्रशंसार्थमेवाह ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्। यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ प्रागेव व्याख्यातमेतत्।

गी·टी
रा·
४४

यद्यपिकर्मणःकर्मणोश्चबोद्धव्यंवस्तुव्याख्यातं तथापिविकर्मणोपिबोद्धव्यंतद्व्याख्यानेनव्याख्यातम् यतःकर्मपरिहारस्यज्ञानमूलत्वस्य
तोयत्रबन्धकत्वमुक्तं तत्रवर्णाश्रमसमयविरुद्धस्यकर्मणोबन्धकत्वेकाभ्रान्तिरितितस्यापिसर्वात्मनापरिहार्यत्वलक्षणंबोद्धव्यंवस्तु
व्याख्यातमेव इदानींकर्मसर्वथाकर्त्तव्यमितिसामान्येनकर्ममात्रमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टं प्रागुक्तस्य यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोयंकर्मबन्ध
नइत्यनेनसूचितांयज्ञलक्षणविशिष्टरूपतांमोक्षैकफलत्वंचयोगिस्वरूपप्रतिपादनद्वारेणैवप्रस्तावयन्नाह ॥ गतसङ्गस्यमुक्तस्य
ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते ॥ यथोक्तेज्ञानेवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञस्यातएवनिवृत्त
विषयाद्यासङ्गस्य ततश्चमुक्तस्यात्मानात्मविवेकसमाधिसिद्धलाभाद्देहाद्यात्मप्रत्ययरूपान्महतोबन्धनान्निष्क्रान्तस्यसतः व
क्ष्यमाणप्रभेदाययज्ञाययजमानाय तदर्थंकर्मशास्त्रविहितांक्रियामारभमाणस्यकुर्वतएव समग्रंकायिकवाचिकमानसिक
भेदेनसङ्गृहीतद्विप्रकारमवान्तरभेदेनत्वपरिसङ्ख्येयं विलीयतेवि +

चतुश्चत्वारिंशत्तमपत्रस्यनिरङ्कपृष्ठिगतदशमपङ्क्तौत्रुटिपत्रमिदम् +१

शुभात्॥ किंकर्मानुष्ठेयंकिंचाकर्मपरिहार्यमित्यत्रप्रविभागत्वानेकवयोपिद्रष्टारोपिमुनयोमोहिताः तेपि
सम्यगेतयोर्नविभागंजानते तस्मादकर्मपरिहारेणतदनुष्ठेयंकर्मतत्त्वंप्रकर्षेणेदानींकथयिष्यामि य
द्विदित्वासंसारबन्धलक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसेमुक्तोभविष्यसियतः॥ कर्मणोह्यपिबोद्धव्यंबोद्ध
व्यंचविकर्मणः अकर्मणश्चबोद्धव्यंगहनाकर्मणोगतिः॥ सामान्येनानुष्ठेयतयोपदिष्टस्यकर्मणोबोद्धव्य य
विशेषात्मकंवस्त्वविद्यते अकर्मणश्चकर्मपरिहारस्यापिबोद्धव्यंविद्यते॥ एतेस्यत्रिप्रकारत्वेव्यवस्थितस्य
विकर्मणश्चविरुद्धस्यापिकर्मणस्तथैवबोद्धव्यंविद्यते॥ कर्मणोगहनाडरवधारतत्त्वागतिर्व्याप्तिः साच
यथावधार्यतेतथाप्रतिपादयितुमाह॥ कर्मण्यकर्मयःपश्येदकर्मणिचकर्मयः सबुद्धिमान्मनुष्येषुस
युक्तःकृत्स्नकर्मकृत्॥ यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानेप्राप्तव्योदितस्वव्यापारेयस्तत्त्ववित् अकर्म
कर्माभावंसंसारबन्धलक्षणकर्मकार्याकरणात्स्वेष्वपुत्रत्ववत्पश्यति तथाअकर्मणियथाविहितक
र्मप्रतिषेधेपूर्वोक्तोपपत्त्यारागादिदोषानुषङ्गस्[illegible]लति ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वाद्विनश्वरफलारम्भकत्व
लक्षणंस्वरूपमस्यनपश्यतीत्यर्थः कथंक्रियमाणमेवकर्मप्रविलीयतेइतिविवेकसमाधिसिद्धिनान्तरीय
कांब्रह्माद्वैतसिद्धिंकर्मप्रविलयकारणभूतांप्रतिपादयितुमाह॥ ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं
ब्रह्मैवतेनगन्तव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना॥ तेनरागसंगादिविशेषणविशिष्टेनयोगिनाब्रह्मैवगन्तव्यमतःस

मग्रं तस्य कर्म प्रविलीयत इति सम्बन्धः तदेतद्व्याख्यायते तेन योगिना हृद्धस्तादिधर्मयोगात् ब्रह्मशब्दवाच्यं पर-
मार्थतत्त्वमेव योग्यतावशान्निर्विकल्पतया प्रकाशमानं गन्तव्यं सम्प्रदानत्वेनोपस्थातव्यम् नहि तथाविधस्य
योगिनस्तत्तत्फलाभिसन्धिना तत्तद्देवतान्तरं सम्प्रदानतया गन्तव्यत्वमर्हति कीदृशेन तेन ब्रह्मैव गन्तव्यम् ब्र-
ह्मकर्मसमाधिना सम्यगुन्मिषिते विज्ञानात्मके द्वैधे च तद्विषयथोक्तब्रह्माभेदेन प्रथमानं कर्म ब्रह्मकर्म स एव
समाधिर्निरुद्धो योगो यस्य स तथा तेन तादृशेन कीदृशं ब्रह्म गन्तव्यम् ब्रह्मणा ब्रह्माभिन्नस्वरूपतया साक्षात्
मानं मन्यमानेन यजमानेन हुतं तर्पितं ब्रह्मस्वरूपतया प्रतिपन्नेग्नौ जातवेदसि कीदृशं ब्रह्म ब्रह्मार्पणं
ब्रह्मरूपतयैव प्रतीयमानमर्पणमाज्यपयःसोमादिर्यागद्रव्योपकरणसाधनं हस्तादि यत्र तत्तादृशं त-
था ब्रह्म हविः ब्रह्मत्वेनैव प्रतिपाद्यमानं हविः हूयमानमाज्यादिद्रव्यं यत्र तत्तथाविधम् इदमनेन प्रतिपादि-
तम् यद्यद्वस्तु यथा यथा प्रकाशते तत्तत्प्रकाशमानत्वादेव प्रकाशादभिन्नस्वरूपं सत् परमात्मव्यतिरि-
क्तं परमार्थतः पदार्थजातं न किंचित्सम्भवति इति तत्त्वविद्भिः स्वसंवेदनसंवेद्यत्वान्निष्प्रकम्प्योपपत्त्युपल-
ब्धिप्रदर्शनक्रमेण व्यवस्थापितोप्ययमात्मेश्वराद्वयनयो न यस्य कस्यचित्प्रतिपत्तिगोचरतामुपगच्छति
परमेश्वरेणैव विहितनियमत्वात् तदयमीश्वरेण नियमः स्वेच्छावभासितान्योन्यभिन्नस्वरूपेष्वप्यपरिसं-
ख्येयेषु प्रमातृषु कंचिदेव स्वेच्छावशादसावनुगृह्णाति तस्य चानुगृहीतमात्रस्य तत्त्वावलोकव्यवधायक

संदेहमहागिरीन्द्रनिर्दलनदम्भोलिधाराभक्तिरुन्मिषति तत्प्रभावाच्च यथोक्तं तत्त्वज्ञानं शास्त्रात्मकमाङ्गोप
देशादिनोपनमति तस्मिंश्च विशुद्धश्रद्धासिद्धसिन्धुनिर्धौतनिखिलविकल्पकलङ्कया परमया प्रज्ञया निर
न्तरमनुशील्यमाने देहिदेहविवेकज्ञानलक्षणमद्वैतपुरद्वारमपावृतं भवति तत्र लब्धप्रवेशोऽस्मिन्ब्रह्मा
र्पणविधानेऽधिकृतो योगी भवत्यत उक्तम् गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतः कर्म सम
ग्रं प्रविलीयते तेन च ब्रह्मैव गन्तव्यमिति यज्ञाख्यस्य कर्मणः प्राधान्याद्दृष्टादृष्टविषयसकलक्रियोपल
क्षणार्थत्वेन ग्रहणमिह वेदितव्यम् यतः पश्यन्शृण्वन्नित्यादिना सर्वासु क्रियासु तां ब्रह्माद्वैतभावनामभि
धास्यत्येव इदानीं वर्णाश्रमविभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदाद्येषु येषु यज्ञप्रभेदेषु सा भावना योगिना विधा
तव्यानुष्ठातृभेदेन तां प्रतिपादयंस्तेषां तावद्बाह्याभ्यन्तरसाधनप्राधान्येन प्रकारद्वयं तस्यैव ज्ञानयज्ञकार
णाभूतप्रकारत्रयसहितं श्लोकत्रयेणाह ॥ दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः समुपासते ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवो
पजुह्वति श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति सर्वाणी
न्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ अपरे केचिद्योगिनः संप्रत्यनुत
पन्नयथोक्ततत्त्वज्ञानतया क्रियामात्रसमाहिता दैवमेव यज्ञं समुपासते देवानामग्नीषोमप्रजापतीन्द्रादित्या
दीनां प्राधान्येनेज्यमानतो दैवसम्बन्धिनं यागमनुष्ठानेन भजन्ते नान्यम् यत्रर्त्विगाज्यपयःसोमादिचेतना

गी॰ग॰
टी॰
४५

45

चेतनं वाहं त्वमुपकरणम् अपरे तेभ्योप्यन्ये तत्त्वविदस्ते नैव यज्ञेन तत्तदुपकरणाभावावस्थितात्ममयेन यज्ञमात
मानमेव उपजुह्वति प्रीणन्ति कब्रह्माग्नौ ब्रह्मतत्त्वज्ञाने स एव परप्रकाशात्मकत्वात्सकलशुभाशुभकर्मफल
दाहहेतुत्वाच्चाग्निस्तस्मिन् एतदुक्तं भवति ब्रह्मार्पणविधानविदो दैवमेव यज्ञं ज्ञानयज्ञत्वमापादयन्ति अथान्ये
केचन योगिनश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणसमाधिनिष्ठाः अवहिःसाधनसाध्ययज्ञमनुतिष्ठन्तः श्रोत्रादीन्यक्षा
णि तत्तद्योगार्थसमाधिरूपेषु संयमेष्वेवाग्निषु जुह्वति विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य तेषु तेषु समाधिष्वालीनानीन्द्रिया
णि कुर्वन्तो यज्ञसम्पत्तिमभिमन्यन्त इत्यर्थः अन्ये पुनः योगिनः शब्दादीन्विषयान्परिहारेण श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु जु
हुति निषिद्धविहिष्वसर्वास्विन्द्रियवृत्तिष्वेव लब्धसंयमे चेतसि शब्दादीनामग्रहणमेवेन्द्रियेष्वग्निकल्पेषु हवनमन्य
मानास्तथाविधयज्ञमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः अपरे केचनैवंविधस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वसम्पत्तये सर्वाण्यशेषा
णि बाह्यानामाभ्यन्तराणां चेन्द्रियाणां कर्माणि प्राणस्य च सामान्यरूपस्यैकस्य प्राणापानसमानोदानव्यानादि
भेदप्रवृत्तानि समस्तानि कर्माण्यात्मसंयमयोगाग्नौ जुहृत्यात्मनि प्रतिपादितलक्षणे परस्मिन्कारणे यः संयमः
सम्यक्चित्तस्य निबन्धनं तदात्मको यो योगः समाधिः स एवाग्निस्तत्र तानि निलीनानि कुर्वते कीदृशे ज्ञानदीपिते
आत्माद्वयलक्षणेन ज्ञानेन बोधेन दीपिते द्योतिते किमुक्तं भवति तेषु तेषु नानाविधेषु योगेषु मनःप्राणयोर्व्या
पारान्हुविर्वदात्मनिष्ठसमाध्यग्नौ निदिपं तस्लाहशस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वमापादयन्तीत्यर्थः एवं यज्ञानांबा ४५

नू

पाभेदेनचतुर्विधत्वंप्रतिपाद्येदानीमाश्रमभेदप्रतिपादनद्वारेणयज्ञभेदान्प्रतिपादयितुंश्लोकद्वयंसार्धमाह॥
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायोगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयःसंशितव्रताः अपानेजुह्वतिप्राणंप्राणेपा
नंतथापरे प्राणापानगतीरुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः अपरेनियताहाराःप्राणान्प्राणेषुजुह्वति॥ द्रव्येणहवि
रादिनायज्ञाःपाकयज्ञादियागविधियेषांतेद्रव्ययज्ञाः तत्रदेवतायजनप्रधानकर्तृक्रियानुष्ठायिनःसम्भव
न्तीतिशेषः तेचगार्हस्थ्याश्रमवर्तिनःप्राधान्येनात्राभिप्रेताः यतोगृहस्थानामेवद्रव्यसाधनेदेवयज्ञेमुख्य
तयाधिकारः तत्रपाकयज्ञाःसर्ववर्णसाधारणाःयतःशूद्रस्यापि पाकयज्ञैस्स्वयंयजेतैकोविहितोस्तनम
स्कारोमन्त्रइत्यादिनातेष्वधिकारोविहितः तथान्येतपोयज्ञाः तपसातेनतेनवर्णविशेषविभक्तेननियमे
नयज्ञोयागविधियेषांते प्राधान्येनवानप्रस्थाश्रमिणोत्रगृह्यन्ते तेषामेवमुख्यतयातपोनिष्ठत्वात् आश्र
माविहिताःसर्ववर्जयित्वानिराशिषमित्यादिनाशूद्रस्याप्यत्राधिकारात्तपोयज्ञेष्वधिकारः तथान्येयोगयज्ञाः
योगेनयमनियमाद्यङ्गनिर्वर्त्येनसबीजनिर्बीजरूपेणचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणेनसमाधिनायज्ञोयेषांते
योगयज्ञाः प्राधान्येनचतुर्थाश्रमिणःतेषामेवप्राधान्येनयोगपरत्वात् अत्रापिशूद्रस्याधिकारोविहितः
यतोभगवताव्यासमुनिनैवचतुर्वर्णसाधारणान्यधर्मान्निर्दिशता तन्मध्येआत्मज्ञानमुक्तंतथाचजनकप
राशरसंवादे विशेषधर्मान्वर्णानांप्रब्रूहिभगवन्ममतथासामान्यधर्मांश्चसर्वत्रकुशलोह्यसीतिप्रश्ने विशे

गी॰रा॰ षधर्मानुक्ताभगवान्पराशरः आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव
टी॰ च स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणोनृप अत्रैवान्यत्र न चापि शू
४६ द्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहार्हतीति श्रुतिप्रवृत्तेन च धर्ममश्नुते न चास्य धर्मप्रतिषेधनं कृतम्
अत्रैवान्यत्रापि सर्ववर्णानां धर्मकार्याणि सम्यक्कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा त्यक्त्वा धर्मं दारुणं जीवलोके या
न्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचार इति स्वाध्याययज्ञानयज्ञाश्चापरे स्वाध्यायो वेदवेदांगस्मृतीतिहासपुराणतर्कदण्डनीति
46 वार्तादेर्यथास्वस्वस्यशास्त्रस्याध्ययनम् तत्र प्राधान्येन ब्रह्मचार्याश्रमिणोधिकृताः यतो मुख्यत्वेन यातेषां स्वाध्या
व यनिष्ठत्वं व्यवस्थितम् तत्र च कस्मिंश्चिद्देशे कथंचिच्छूद्रस्याप्यधिकारो यतः स्वयं यजेतेति पाकयज्ञेषु तस्याधि
काराभ्युपगमात् इदिति कर्तव्यता विज्ञानहेतोः कस्यचिच्छास्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारेणाध्ययनमवश्यमेवाभ्य
सक्तम् तथा ज्ञानयज्ञाः ज्ञानेन प्रबन्धप्रतिपादितात्मा इहेन बोधात्मना यज्ञो यागविधिर्येषां तत्र सर्ववर्णाः
सर्वाश्रमिणोरहन्ते ततः शूद्रस्याप्यधिकारः तथा चोक्तं इहैव परब्रह्मस्वरूपमात्मानं व्यपदिशता भगवता
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिमिति न चातिशयो
क्तिमात्रमेतत् यतो मुनिनैवोक्तं मोक्षधर्मेषु पिंगलासुलभाद्याः स्त्रियः तुलाधाराद्याश्च वैश्याः धर्मव्याधाद
यः शूद्राश्चाविर्भूततत्त्वज्ञानास्तत्रतत्रोदाहृताः तदनेन ज्ञानयज्ञेन पूर्वोक्तायज्ञभेदाज्ञानयज्ञतामाप्नुवन्ती ४६

श्री

उक्तंभवति स्वाध्यायज्ञानयज्ञानां यतयः संशितव्रता इति विशेषणं स्वाध्यायज्ञानामत्यन्त[redacted]नियम
मपरत्वात्ज्ञानयज्ञानां च परमार्थनिष्ठत्वान्मुख्ययति लक्षणायोगाद्वेदितव्यम् अथ प्राणायामयज्ञस्य साधा
चि रणात्पृथक्त्वरूपं प्रतिपादयन्नाह अपरे केचिद्योगिनोपाने पूरकवृत्तौ व्यवस्थिते शारीरे महति प्राणं रेचक
वृत्तिव्यवस्थितं वायुं जुह्वति प्राणाख्यं वायुं हविर्भावेन कल्पयित्वापाने वाग्नित्वेन यागविधिमनुतिष्ठन्तीत्य
र्थः रेचितः प्राणो यदापानरूपात्मनापरावर्तमानः स्वरूपं जहाति तदापाने सो हुतो भवतीति कृत्वापा
नेजुह्वति प्राणमित्युक्तम् अनेनैव क्रमेण प्राणोग्निभावेन परिकल्पितेपाने हविर्भूतमपानं जुह्वति इति रेच
कवृत्तिपूर्वकत्वेन पूरकवृत्तिविश्रान्तिरूपतया पूरकवृत्तिपूर्वकत्वेन रेचकवृत्तिविश्रान्तिरूपं प्राणायामक्र
मद्वयं प्रतिपाद्य कुम्भकवृत्तिरूपं क्रमं प्रतिपादयितुमाह अपरे मे प्राणापानयोर्द्वयोरपि गतीव्यापारौ रुद्ध्वा
स्तम्भयित्वा यावच्छक्ति प्राणायामपरायणास्तथाविधानां रुद्धानां प्राणानामायामस्थिरकालावस्थाना
दीर्घीकरणं परायणां निष्ठा येषां ते तादृशाः प्राणायामपरायणाः अनेन रेचकपूरकवृत्त्योरपि प्राणानामा
याम एवोक्तो वेदितव्यः ते चैवं विधा नियताहारा मात्राकालावच्छिन्नहितपवित्राशिनः सन्तः प्राणान्प्राणा
नाडीवाहिनो वायूनादुपभूतान्मध्यमेषु प्राणेषु अग्निभूतेषु जुह्वति तत्र लीनान्कुर्वते मध्यमप्राणाहुतस्वबल
स्थिनास्तिष्ठन्ति अयं प्राणायामक्रमः प्रतिपादितः एषोपि पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानो ज्ञानयज्ञ

57

त्वमापद्यते यतः पूर्वयोर्द्वयोः प्रकारयोः प्राणोदयात्समयसन्धिसमाहितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुतामापद्यमान
योर्विज्ञानयज्ञता जायते तृतीयेपि क्रमे मध्यमप्राणपरिणतचिन्तनया सो जायते अस्य च प्राणायामक्रमस्य योगाङ्ग-
त्वेन व्यवस्थितस्यापि पुनर्वचनं केवलस्यैव यज्ञविशेषप्रतिपादनार्थं वेदितव्यम् एवमनुष्ठानभेदेन यज्ञभेदान्प्र-
तिपाद्य सर्वेषामपवर्गफलत्वं यथा भवति तथा प्रतिपादयितुमाह ॥ सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनं ॥ एते यथोक्तविविधयज्ञानुष्ठातारः सर्वेपि समस्ता एव निर्विशेषतया
सनातनं नित्यमक्षयं ब्रह्म परमात्मतत्त्वं यान्ति गच्छन्ति तदेव सम्पद्यन्त इत्यर्थः कीदृशा यज्ञविदः सन्तः यदि
यथाप्रतिपादितब्रह्मार्पणविधानक्रमेण यज्ञं यथोक्तं नानारूपं यागं जानन्ति निर्विकल्पतया प्रतिपद्यन्ते
ततस्तथाभूतेन यज्ञविधिना क्षपितकल्मषा विनाशिताज्ञानलक्षणमुख्यमहापातकाः सन्तः तथानुष्ठि-
ताद्यज्ञात्किं शेषताऽमृतयागविधानानन्तरमाहरणीयं यज्ञदेवामृतं ब्रह्मार्पणविधानदृष्ट्या ब्रह्ममयत्वादमृतमन्न पं
तदानन्दास्वादसन्दोहसुधारसं भुंजते परसंविन्मयस्वात्मपरिपोषाय चर्वयन्ति ये तथाविधाः सन्तः यथोक्तं ब्र
ह्मलक्षणं पदं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ब्रह्मार्पणज्ञानव्यतिरेकेणैतान्यागविशेषाननुतिष्ठतस्तेभ्यस्तत्तन्नानारूपं
परिमितं फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थात्प्रतिपादितं भवति यज्ञ केवलेन क्रियामात्रेण ज्ञानक्रियासमन्वयेन वा द्वयो
रेकतमेनापि विधिना यज्ञं न किंचिदनुतिष्ठति तस्य ॥ नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यः कुरुसत्तम ॥ अयज्ञस्याभ-

यज्ञूपतपापियज्ञरहितस्यायमेवलोकोऽल्पसुखमेवनास्तिकस्मात्सर्वजनद्वेष्यस्यसतोनास्ति यदुक्तम् मन्वथ
र्मच्युतात्संभःऊद्दादरणीविषादिव नास्तिकोपिसुद्धिजतेजनः किंपुनरास्तिकइति तस्यैवंविधस्यपापशी
लस्यकुतोऽन्यपरस्माल्लोकात्परःस्वर्गापवर्गात्मकफलभोगास्पदमदृष्टसंज्ञोभवति अथैतेषांसर्वयज्ञा
नांकर्मजत्वप्रतिपादनेनज्ञानयज्ञस्तावत्पत्तिंप्रतिपादयितुमाह॥ एवंबहुविधायज्ञाविततात्रब्रह्मणोमुखे क
र्मजान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे॥ एवंयथोक्तेनक्रमेणभूरिप्रकारायज्ञाब्रह्मणोवेदादेःशास्त्रस्यमु
खेतद्वारेणेत्यर्थः विततःस्वगतिविशेषप्रतिपादनक्रमेणविस्तारिताः तान्सर्वान्कर्मजान्वाङ्मनःका
यव्यापारनिर्वर्त्यत्वात्क्रियासमुद्भवान्विद्धि नान्यथैषामात्मलाभोपपत्तिरितिनिश्चिनु येपिहिबुद्धिमात्र
साधनायज्ञास्तेपुनाहंकर्तृत्वबुद्धिव्यापाराव्यभिचारःस्थितएव ततःसहस्रत्वादशक्यपरिहाराणांक
र्मात्मकानांयज्ञानांयथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठानमपवर्गसिद्धिहेतुरित्येवंज्ञात्वासम्यक्प्रतिपद्यविमोक्ष्यसे
स्वयमेवकेवलीभविष्यसि ननिमित्तान्तरमपेक्षिष्यसइतिसमन्वयज्ञानस्यमोक्षंप्रतिसोकार्यप्रतिपा
दनायविमोक्ष्यसइतिकर्मकर्तरिप्रयोगः अथैतस्यज्ञानस्यप्रशंसार्थमाह॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानय
ज्ञःपरन्तप सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते॥ द्रव्यमयाद्यज्ञादितियथोक्तप्रतिपादितप्रभेदयज्ञो
पलक्षणार्थंवेदितव्यम् तेनसर्वेभ्योयज्ञेभ्योज्ञानयज्ञःश्रेयान्प्रशस्यतरःज्ञानमयोहियज्ञःसर्वान्द्रव्यय-

गी॰रा॰
टी॰
५८

ज्ञादीन्मोक्षफलान्सम्पादयन्ति तेन ज्ञाने सति सर्वयज्ञा ज्ञानयज्ञा एव भवन्तीत्युक्तं भवति सर्वयज्ञनिष्ठत्वेन हि ज्ञानस्य
ज्ञानयज्ञत्वं मोक्षफलं ज्ञानं न तु पृथक् यस्माद्यथोक्ते ज्ञाने द्रव्ययज्ञादिविभागेन सर्वं समस्तं कर्म अखिलं स्वगतवि
शेषापेतया समग्रं ज्ञाने परिसमाप्यते प्रविलयं गच्छति कृतमपि दग्धबीजवत्स्वफलप्रसवसामर्थ्यं न भजते एवंवि
धं च ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ तज्ज्ञानं तुभ्यं ज्ञानि
नः परमात्मसमापत्तिलक्षणनिरतिशयफलप्राप्त्युपायभूतबोधयुक्ता गुरव उपदेक्ष्यन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति किं सर्वे समा
नज्ञानेनेत्याह तत्त्वदर्शिनः यथाप्रतिपादितस्य परमार्थस्य स्वसंवेदनेन द्रष्टारः केन हेतुनोपदेक्ष्यति प्रणिपातेन
पादग्रहणं सर्वेण सर्वात्मना प्रह्वत्वेन तथा परिप्रश्नेन परितः समन्तात्सर्वसंशयच्छेदार्थं यः प्रश्नः पुनः पुनः प्रार्थना
पूर्वमनुयोगः तेन तथा सेवया आसन्नस्य समर्पणात् सर्वत्र निर्विकल्पया शुश्रूषया निर्व्याजभक्तिश्रद्धाराधिता गुर
व एवंविधं महोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्धि निश्चयेन जानीहि कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह ॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमे
वं यास्यसि पाण्डव येन भूतान्यशेषाणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ यज्ज्ञात्वा सम्यक्प्रतिपद्य पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरका
लमेवमवस्थानुष्ठेयैर्वैरिवयलक्षणस्वधर्ममपवार्थमप्रतिपत्तिरूपेण प्रकारेण मोहं विपर्ययलक्षणमज्ञानं न प्राप्स्यसि
येन च ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चराचरप्राणभृतो मय्यपि परमकारणे तथात्मनि स्थितानि द्रक्ष्यसि ज्ञास्यसि किञ्च ५८

क्तंभवतिपरमकारुणिकोभिज्ञात्वात्मनःसर्वभूतानांचात्मत्वमभेदमनेनज्ञानेनसाक्षात्करिष्यसि अत्रस्वयंज्ञानमुपदिशन्नपिज्ञानि
नस्तेज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीतिभगवानुदाह तत्रसाक्षात्तत्वानुभवलक्षणविशेषज्ञानेर्जुनस्याभिकांदेशासादनंप्रयोजनम् यतःक्र
मेणोत्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशयेभगवांस्तत्वमनुभावयिष्यत्येव शुद्धलक्षणस्वधर्मेणुष्ठीयमानेक्षतपवतेपापसम्बन्धः॥
यतोस्यज्ञानस्यैयप्रभावः ॥ अपिचेदसिपापेभ्यःसर्वेभ्यःपापकृत्तमः सर्वंज्ञानप्लवेनैववृजिनंसंतरिष्यसि ॥ अपि
चेदसियद्यपित्वंसर्वेभ्यःपापेभ्यःसमस्तेभ्यःपातकिभ्योज्ञातिगुर्वादिवधादिदुष्कृतकारित्वात्पापकृत्तमः तदपेत्ययाति
पापेनदुष्टकर्मकारीतथाप्यस्यज्ञानादिवपलक्षणस्यकर्मणःस्वधर्मत्वसतिवृजिनंतज्जंपापंसमस्तंसागरमिवदुर्लंघ्यंय
थाज्ञानलक्षणेनप्लवेनयानपात्रेणालंघयिष्यसियतः ॥ यथैधांसिसमिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ॥ यथाकाष्ठानिदीप्तस्तोनलोभूतिमात्रशेषाणि .... निःशेषा
णिकर्माणिपुनःफलदानसामर्थ्यलक्षणाज्ञानेनिर्दहति अनेनस्वधर्मेणनावस्थितानांपरमचौराणामपिसर्वेषांकर्म
णांनैष्फल्यापादनसमर्थंज्ञानमेतदित्युक्तंनतुशास्त्रविहितानांयथोक्तंप्राक् श्रेयान्स्वधर्मोविगुणइत्यादिना किंच
अघोरस्यापिकर्मणोमोक्षलक्षणमफलप्राप्तिपर्यवसायिनानेन ॥ नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते तत्स्व
यंयोगसंसिद्धःकालेनात्मनिविन्दति ॥ यस्माज्ज्ञानेनतुल्यंपावकमन्यदस्तुजगतिनसम्भवति तज्ज्ञानस्यपावनत्वं

गी॰ या॰
टी॰
५१

योगसंसिद्धोज्ञानसंस्कृतेनयथोक्तेनकर्मसमाधिनासम्यक्सिद्धः प्राप्तपरात्मसमापत्तिलक्षणप्रकृष्टफलस्सन्योगी का
लेनाभ्यासतीव्रतानुसारिणाशीघ्रेणाचिरेणवास्वयमेवात्मनैवलभतेस्वीकुरुते तस्यचैवंप्रभावस्यज्ञानस्यलाभक्रममा
ह ॥ श्रद्धावाँल्लभतेज्ञानंतत्परःसंयतेन्द्रियः ज्ञानंलब्ध्वापरांशान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ श्रद्धाप्तोपदिष्टेर्थेति
विकल्पफलसम्भावनायद्वशात्प्राप्तफलसेवचेतसः संप्रसाद उत्पद्यते साचपरमेश्वरप्रसादहेतुरपादपद्मप्रथमसञ्ज्ञयाभ
क्त्यासहैवोत्पद्यतेतद्वान् तथायुक्तः संशयात्मकचोरविघ्नविनाशगान्तस्तरोनान्यचेतास्तथासंयतेन्द्रियः प्राक्प्रतिपादितेन
क्रमेणवशीकृतसकलाक्षवर्गः परमपावनंज्ञानमभियुक्तः ज्ञानश्चित्परमेश्वरेच्छाप्रेरितात्साक्षात्कृतपरमार्थादवाप्नो
ति तच्च प्राप्यनित्याभ्यासपरिशीलनात्सुदृढंप्रतिपन्नास्वीकृत्याचिरेणाल्पीयसैवकालेन परांनिरुत्तरांशान्तिंसक
लविप्लवविनाशनिश्चलेशमं स्वात्मोपलब्धिजनितांनिर्वृतिमधिगच्छतिप्राप्नोति ॥ एतद्गुणविहीनस्तु ॥ अज्ञ
श्चाश्रद्दधानश्चसंशयात्माविनश्यति नायंलोकोस्तिनपरोनसुखंसंशयात्मनः ॥ अज्ञोज्ञानरहितोनश्यति
परापरफलप्राप्त्यभावात्संसारएवनिमज्जति कीदृशः सविनश्यति अश्रद्दधानोयः परमेश्वरानुग्रहादिनानकिञ्चिच्छुद्द
यातिसम्भावयति यतः श्रद्धाविरहात्संशयात्मासर्वत्रनिश्चयप्रतिपत्त्यभावात्सन्देहमयबुद्धिः अतश्चतथाविधस्यसर्वत्र
सन्दिग्धबुद्धेर्नायंदृष्टएवलोकोस्ति नचपरः स्वर्गापवर्गलक्षणोदृष्टः ततश्चसुखमपितस्यनास्तिसंशयितस्यहिवैद्यादिना

49

५१

प्रेनोक्तव्याध्यादिप्रतीकारहेतौ भेषजादौ सन्दिह्यमानमतेर्व्याध्यादिनाशाभावादयमेव लोको नास्ति अतः परः सुखैकवालो
कहेयोपभोग्यमिष्टफलं भविष्यति ॥ यः पुनरेतद्द्वितिविकलत्वेत्तम् ॥ योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् आ
त्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ योगेन यथोक्तेन ज्ञानसंस्कृतकर्मसमाधिना सन्न्यस्तानि अनित्यसुखात्मक
फलाभिसन्धिविरहात्मकानि क्रियमाणान्येव तिरस्कृतानि कर्माणि येन तादृशं तथा ज्ञानेन सदसत्पदार्थनिश्चयप्रतिप
त्तिरूपेण यथोक्तेन बोधेन संछिन्नो निकृत्तमूलः संशयः सन्देहो येन तं तादृशं अतएव सम्यगात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवन्तं न
कर्माणि शुभाशुभानि निबध्नन्ति सुखदुःखलक्षणफलदानेन स्वतन्त्रीकुर्वन्ति ॥ यत एवम् ॥ तस्मादज्ञानसम्भू न
तं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ तस्मात्स्वबन्धप्रतिपादितात्कारणाद्योगं
शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथोक्तज्ञानसंस्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठ समाचर उत्तिष्ठ प्रोद्युक्तो भव किं कृत्वेत्येवं सर्वदो
षैकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानखड्गेन छित्त्वा मूलादेव निपात्य कीदृशं संशयं हृत्स्थं हृदयगतमज्ञानसम्भूतं मोहप्रभ
वमनेन हृदयगतत्वेन मोहप्रभवत्वेन चान्तरवर्तित्वमसारमूलत्वं च तच्छेदनप्रतिपादनार्थं एतदुक्तमित्योम् ॥
कल्याणैकनिकेतनस्य जगतां घोरान्धविध्वंसिनो यमस्यास्य स्वरूपगाम्भसर्वब्रह्मात्मकस्योद्भवं आख्यायात्मन एव वय
त्र भगवान्मार्थोय सर्वातिगस्वमाहात्म्यमसूचयत्स विवृतोध्यायश्चतुर्थः क्रमात् ॥ इति श्रीमद्राजानकरामवि
मायां

50

रचितेवाक्यार्थान्वयमात्रेसर्वतोभद्रनाम्निभगवद्गीताविवरणेचतुर्थोध्यायः ४ ॥ ॥ ॐअथद्वितीयाध्यायपरिस
माप्तौबुद्धिप्रशंसावाक्यानिशास्त्रकर्मयोगवचनानिश्रुत्वा तेषांचपरस्परविरुद्धत्वंमन्यमानेनार्जुनेनज्यायसीचेत्कर्मणस्तेम
ताबुद्धिर्जनार्दनेत्यादिनाप्रश्नोयःकृतोभूत् सभगवतायद्यपिनिर्णीतएवतृतीयेतथापिचतुर्थाध्यायपरिसमाप्तौ योग
सन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयमिति अत्रयोगसन्यासशब्दौश्रुत्वासन्यासंत्यागंमन्यमानःपुनरुत्पन्नसंशयोर्जुनउवा
च सन्यासंकर्मणांकृष्णपुनर्योगंचशंससि यच्छ्रेयएतयोरेकंतन्मेब्रूहिविनिश्चितम् १ हेकृष्णकर्मणांत्यागंप्रशं
ससिस्तौषि पुनस्तेषामेवयोगमनुष्ठानेनस्वीकारंस्तौषितदेतयोर्विरुद्धयोःकर्मत्यागस्वीकारयोःसन्यासयोगशब्दो
क्तयोर्योगपद्येनानुष्ठानंतावन्नसम्भवति अतोद्वयोर्मध्यादेकंसन्यासोवायोगोवायएवश्रेयान्प्रशस्यतरस्तन्मेनिःसंदे
हतयाब्रूहिअथशब्दविशेषमात्रजनितंसंशयमर्जुनस्यपरिहर्तुंभगवानुवाच १ सन्यासःकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरा
वुभौ तयोस्तुकर्मसन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते २ सत्यंद्वावप्येतौकर्मणांसन्यासयोगौत्यागस्वीकारौभिन्नानुष्ठात्
पुरुषानुष्ठीयमानापवर्गलक्षणाभ्युदयसम्पादकौभवतः यतःकेवलज्ञानवादिनःसर्वात्मनाकर्मणांत्यागेनापवर्ग
मिच्छन्ति सगुणब्रह्मवादिनस्तुकर्मणामत्यागेनानुष्ठानेनेतिद्वयोरपिफलश्रुतिरस्ति किन्तुतयोःसन्यासयोगयोर्म
ध्यात्सन्यासात्त्यागात् तमपेक्ष्यकर्मयोगोविहितकर्माचरणंविशिष्यते उक्तवक्ष्यमाणहेतुपर्यालोचनयाप्रकृष्यते २॥

यथाविशिष्यतेतथाह ज्ञेयःसनित्यसंन्यासीयोनद्वेष्टिनकांक्षति निर्द्वन्द्वोहिमहावाहोसुखंवन्धात्प्रमुच्यते ३ सज्ञेयोऽनु
ष्ठाताकुर्वन्नपिकर्माणिनित्यसंन्यासीसदात्मकर्मावोद्धव्यः कोसौयःनकिञ्चिद्द्वेष्टिनकिञ्चित्कांक्षति कस्मान्नित्यसंन्या
सीत्याह यस्मान्निर्द्वन्द्वःद्वेषाकांक्षाशब्दप्रतिपादितद्वेषरागलक्षणात् द्वन्द्वान्निष्क्रान्तःकर्माण्यपिकुर्वन् सुखमक्लेशेव
न्धात्संसारलक्षणाद्दुर्गान्मुच्यते स्वयमेवमोक्षमाप्नोति। तदिदमत्रतात्पर्यं। संसारकारागृहस्थानेरागद्वेषावेवदृढरज्जे
दौबन्धनपाशौतावेवयथाक्रात्मज्ञानासिनायेनच्छिन्नौतस्यक्रियमाणान्यपिकर्माणिअकृतकल्पानीत्यसौनित्यसं
न्यासीत्युक्तः यस्तुपरिहारवन्नपिकर्माणिरागद्वेषौच्छेत्तुंनप्रभवतिससंन्यस्तकर्मापिकर्मकृदेव तत्कृतस्यतत्फलस्य
वन्धस्याविरामात् यथाचसर्वकर्मणांपरित्यागानुपपत्तिःकेषांचनवात्मागेवन्धकारणभूतरागद्वेषानुपरमस्तथा
प्रागेवभूयोभूयःप्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यतेच इत्थंचसम्यग्ज्ञितेज्ञानकर्मणोःप्राक्सांख्ययोगशब्दाभ्यांयेप्रतिपादि
तेतएवसंन्यासयोगशब्दाभ्यामुक्ते ततःकिंतेसंशयकारणमित्याह ३ सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रवदन्तिनपण्डि
ताः एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विन्दतेफलं ४ ॥ सांख्यंयथाप्रतिपादितात्मतत्त्वज्ञानंयोगस्तदविरहविधानविर
तवन्धसामर्थ्यानांविहितानांकर्मणामनुष्ठानं तौनित्यमन्योन्याविद्योगप्रतिलब्धसंपूर्णस्वरूपत्वादभिन्नौवालास्त
त्त्वज्ञानव्यवहारव्युत्पत्तिरहितवाह्यालिशाःपृथक्भिन्नफलावुद्दिश्यततयाविभिन्नावस्थानौप्रवदन्तिव्याचक्षते नतुप

णिताः परमार्थविदः यत्त्वेकमपि सांख्यं योगं वा सम्यग्यथाप्रतिपादितेन रूपेणास्थितः समाश्रितः पुमान् उभयोर्द्वयो
रपि सांख्ययोगयोः फलं कैवल्यलक्षणं विन्दति लभते किमुक्तं भवति यथोक्तसांख्यपरसंत्तविज्ञानसमाश्रयणेन श्रवणप्र
तिपादितोपपन्नायथाविहितकर्मानुष्ठानरूपं योगमन्तरेणयथोक्तफलपर्यवसायिनभवत्येव योगोपि सांख्यरहितस्तथै
वेति" तदेव द्रढयितुमाह ४ ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरनुगम्यते एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५
सांख्येनज्ञानेनसम्बद्धाःपुरुषालक्षणयासांख्याइत्युक्ताः तद्वद्योगसम्बन्धाद्योगाः तैरेवंविधैः सांख्यैर्यथोक्तज्ञानवद्भिर्यत्स्था
नं विश्रान्तिपदं प्राप्यते निरन्तरोपेयतया समाश्रीयते तदेव योगैरनुगम्यते पश्चात्कालतया स्वीक्रियते ज्ञानपूर्वत्वादनु
ष्ठानस्य यत्सांख्यैः प्राप्यते तद्योगैरनुगम्यत इत्युक्ते न पुनः कैवल्यलक्षणैकफलसम्पादने तुल्यहेतुत्वान्नयोर्भेदोस्ति ततः
सांख्यं योगं चैकमेव यः पश्यति जानाति स एव पश्यति तस्यैव सज्ज्ञानात्मिकादर्शनशक्तिः नतु योज्ञानेन केवलेनैव मोक्षः
कर्मयोगेन सर्वेणापि वन्ध इति पश्यति ५ तदाह ॥ सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरे
णाधिगच्छति ॥ अयोगतो योगाद्यथोक्तनीमाकर्मानुष्ठानसमाधानाद्विना सन्न्यासः पुनर्वन्धसम्बन्धाभावफलः कर्मत्यागः
प्राप्तुमासादयितुं दुःखं कृच्छ्रेणाप्यत इत्यर्थः यस्माद्योगयुक्तः योगेकर्मसमाधौयुक्तो यथोक्तज्ञानैकतानतयानित्यसम्बन्धः
सन्मुनिर्मननाच्छीघ्रमेव ब्रह्मपरमात्मलक्षणं परं तत्त्वमधिगच्छति आत्मतया समासादयति किमुक्तं भवति ज्ञाननिष्ठत्वे

नस्वकर्मानुष्ठानेष्वनित्यकारणं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य फलस्याैच्छलोविसंवाद्युपायभूतत्वात् न तु केवलं ज्ञानमात्रं सर्वात्मनाकर्मत्या
गानुपपत्तेः तस्मान्नुपायत्वात् ६ कस्माद्योगयुक्तस्यैव ब्रह्मसंप्राप्तिमित्याह योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ७ यतो योगयुक्तः कुर्वन्नपि कर्माणि न लिप्यते ततो न चिरेण ब्रह्माधिगच्छतीति
सम्बन्धः तदेतद्व्याख्यायते योगो ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसमाधौ युक्तस्तत्परतया नित्यसमाहितो योगी संसारिपुरुषावि
शेषेण समाचरन्नपि स्वकर्मबन्धहेतुना तत्फलेन सम्बाद्यात्मनो लिप्यते न मलिनात्मतां नीयते यतो सौ विशुद्धात्मा शु त
द्धं प्रत्ययैकलक्षणो यो निसर्गनिर्मलचिन्मात्रस्वरूप आत्मा तस्यैतावत्यशुद्धिर्यदनाद्यविद्यावशाद्देहैकस्वरूपे जात्यादिविवि
धावच्छेदभाजि प्रतिनियते देहमात्रे स्वात्मप्रतिपत्तिः तदभावमात्रमेवास्य विशुद्धिः इत्थं विशुद्ध आत्मा यस्य स तथाविधः
सत्यस्वभावप्रतिष्ठितोहम्भावतया शान्तस्वाभाविकप्रसाद इत्यर्थः ततश्च विजितात्मा जितेन्द्रियश्च अत्रात्मेन्द्रियशब्दाभ्यां
ज्ञानक्रियाप्रपञ्चो विवक्षितः स उभयात्मापि विजितः स्वशक्तित्वेन स्वेच्छाविधेयप्रवृत्तिनिवृत्तित्वाद्वशीकृतो येन स पदद्वये
न तथोक्तः एवं हि योगयुक्तः कर्मयोगी शुद्धात्मा सत्क्रियासु वर्तमानोपि मन्यते ये यमकृत्रिमप्रकाशात्मकस्वभावपरामर्श
करूपा ममाव्यतिरिक्ता शक्तिः सैव स्वेच्छानिर्मितज्ञेयकार्यस्वभावविषयप्रकाशनाय प्रसरन्ती ज्ञानक्रियाभेदेन द्विप्रका
रतयावभासते तस्याश्च ज्ञानरूपो यो भेदः सोन्तःकरणवर्गः यः क्रियारूपः स बहिष्करणवर्ग इति सूर्यस्य यथा प्रभारूपा शक्तिः

किरणावकाशात्मनावभासते ॥ तथैवेयं मम शक्तिरेवान्तःकरणबहिष्करणभावेन विजृम्भितेन प्रकाशमानत्वेन सम्बद्धैराभ्यन्तरबाह्य
रूपैर्विषयैरेषा कलुषीकर्तुं पार्यते ॥ नहि दिनकरकिरणाः प्रकाश्यैर्नीलपीतादिभिर्भावभेदैः स्वाभासेनोपरञ्जयितुं शक्यन्ते स्वतन्त्रा
एव तान्प्रकाशयन्ति ॥ तथैवैते अन्तःकरणरूपाः शक्तिभेदा मम ॥ एवं विजितात्मा जितेन्द्रियश्च ॥ नन्वेवमपि विशुद्धात्मतादिव्या
ख्यातविशेषणविशिष्टत्वेनोपपद्यते कर्मयोगिनो यतो विषयेषु प्रवृत्तिस्तेभ्यश्च निवृत्तिरुपादेयत्वं हेयत्वं च विना न सम्भवति ॥ त
त्सम्भवे च रागद्वेषकलङ्कोऽनिवार्यः ॥ तस्मिन्सति कुतो विशुद्धात्मतादीनत्र परिहारार्थं हेतुगर्भं विशेषणमाह ॥ सर्वभूतात्मभूता
त्मेति सर्वाणि भूतान्यशेषाः स्थावरजंगमा विषयभावमापन्नाः पदार्थास्तेषामात्मभूतः स्वरूपत्वं प्राप्त आत्मा स्वभावो यस्य स त
थाविधः ॥ किमत्र तात्पर्यम् ॥ कर्मयोगी किल येषु विषयेष्वन्तर्बहिष्करणवृत्तिद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्ती भजते तेष्वेतस्य यथोक्तज्ञान
निष्णातप्रज्ञत्वादेवंविधा सुस्थिरा प्रतिपत्तिः यथा यथमेव चेतनाचेतनरूपाः पदार्था विषयभावमापन्नास्ते संवेद्यमानताव्यति
रेकेण न तत्तत्स्वरूपं प्रतिलभन्ते ॥ ततः स्वसंविदेव तेन तेन रूपेणावभासते ॥ न त्वतो नैतद्व्यतिरेकि किञ्चिदिति परमेश्वरप्रसादा
पनीतमायातिमिरत्वादेकस्मिन्परमार्थसत्यात्मतत्त्वे निर्वृत्ते निवृत्तद्वित्वावभासविभ्रमया सम्यग्दृशा सर्वमन्तःकरणबहिष्करण
विषयात्मकं पदार्थजातं परमात्मस्वरूपादनन्यमभिन्नतया निभालयन्योगयुक्तः सहजास्तु शास्त्रविहितास्तु क्रियास्तु प्रवर्तमा
नो न शुद्धात्मतादिविशेषणाव्यभिचारं भजते ॥ न मेतं कर्मयोगिनः समाधिमासनप्राणजयप्रत्याहाराद्यभ्यासपरिकर्मनिरपेक्षं य

52

योपस्थितविषयसंस्पर्शोप्यविलुप्तपरवैराग्यं सर्वदा सर्वथा सर्वस्य सुलभपरमात्मप्रतिष्ठालाभलक्षणं निरतिशयरूपं फलं वितम
प्रतिपादयितुमाह नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ८ प्रल
पन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ९ अतोसौ युक्तो व्याख्यातस्वरूपः कर्मयोग
समाहितः कुर्वन्नपि न लिप्यते यतो नैव किञ्चित्करोमीति मन्यते सर्वासु क्रियासु लोकवद्वर्तमानोपि नैष्कर्म्यफलमेव प्रतिपद्य
त इति संबन्धः किं कुर्वन्नेवं मन्यते पश्यन्नित्यादिना सर्वेन्द्रियवृत्तीः प्राणवृत्तीश्च प्रवर्तयन्नपि इति धारयन्नेवं विधो मस्य क
र्मयोगस्य योगफलप्राप्त्युपायभूतां धारणामुदाहरन् कथं धारयन् दर्शनादिक्रियासु प्रवृत्तान्यपीन्द्रियाणि प्राणाश्चेन्द्रियार्थे
षु स्वेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते संबन्धमात्रं तैरनुभवन्ति न तु तेषु स्वविषयसम्बद्धेषु नित्यनिरतिशयचित्प्रकाशस्वभावस्य ममलो
कवद्रागादिकलंकस्पर्शोन्नसम्भवतीति पश्यन्नित्यादिना निमिषन्नित्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वेन्द्रियप्राणवृत्तयः संगृहीताः तथा च बु
द्धीन्द्रियवृत्तयः श्रवणस्पर्शनदर्शनरसनघ्राणरूपाः क्रममनपेक्ष्य पश्यन्नित्यादिना श्नन्नित्यन्तेन पदपञ्चकेन प्रतिपादिताः ए
वमेव वचनग्रहणगमनविसर्गप्रजननरूपाः कर्मेन्द्रियवृत्तयः प्रलपन्गृह्णन्गच्छन्विसृजन्निति पदचतुष्टयेन प्रतिपादिताः
यतो विसृजन्निति पदेन विसर्गप्रजननरूपे द्वे वृत्ती प्रतिपाद्येते स्वपन्नित्यनेन मनोवृत्तिः प्रतिपादिता स्वापावस्थायां हि मन एव
वृत्तिमनुभवति नेन्द्रियाणि उन्मिषन्निमिषन्निति पदद्वयेन बुद्धिवृत्तिः प्रतिपादिता निश्चयात्मिका हि बुद्धिवृत्तिरिति साभाव

गी॰रा॰
टी॰
५३

53

विषयत्वेन भवन्नुन्मेषशब्देनोक्तः अभावविषयत्वेन भवन्नीति निमेषशब्देन भावाभावौ हि बुद्धिवृत्तिरेव निक्षिप्तते अहंकारस्तु पाद्वृत्तिः
पश्यञ्शृण्वन्निति कर्तृत्वेन या व्यपदिष्टे पुरुषप्रवर्तने इत्येता अन्तर्बहिष्करणवृत्तयः स्वस्वनियमेन प्राणवृत्तिः प्रतिपादिता प्राण
धारणामेव हि श्वसनमिति तदिदमस्य वाक्यस्य तात्पर्यं यस्मिन्सर्वमिति व्याख्यानस्वरूपस्य परस्य तत्त्वस्यात्मन एव परमेश्वरस्य
नाहंकर्तृभावपरामर्शमात्रात्मिका या शक्तिरव्यतिरिक्ता सैव तदिच्छावभासिततत्तेयकार्यात्मकजगत्क्रीडनकविषयत्वेन प्रसर
न्तीं तन्मायाजनितविपर्ययदर्शिनां सांसारिकापुरुषाणां संग्रहेण ज्ञानक्रियारूपापि अन्तर्बहिष्करणप्राणवृत्तिभेदेन चतुर्दश
मार्गप्रसृतत्वेनावभासमाना संसारबन्धहेतुत्वेन पर्यवस्यति परमेश्वरानुग्रहात्त्वेवं तन्निमिषितपरिमृष्टद्वैतकलंकनिर्मलनिजज्ञा
नचक्षुषां सर्वव्यवहारव्यापृतानामपि यथोक्तस्वभावमात्रपरामर्शैकरूपतया यथोक्तकर्मयोगिनामवभासमाना परमात्मस
मापत्तिलक्षणमोक्षफलप्राप्त्यर्थमेव कल्पते इत्यतो युक्तो नैव किंचित्करोमीति मन्यते इत्याद्युक्तम् ९ इदानीमेतदेव प्रकट
यितुमाह ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा १० ब्रह्मणि परमात्मनि सर्वा
णि क्रियमाणानि कर्माण्याधाय तच्छक्तित्वेन विनिवेश्य अत एव संगं स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेनावभासमानेषु विषयेषु निमग्नचित्तत्वं
लौकिकं त्यक्त्वा यथोक्तया ज्ञानदृशा परमेश्वरभावानुप्रविष्टो यः करोति सर्वाः क्रियाः समाचरति स लौकिकवत्पापेन कर्मफ रू
लरूपेण स्वबाह्यात्मना न लिप्यते न कलुषीक्रियते कथं अम्भसा सलिलेन निर्व्यवधानतया सुसंश्लिष्टमपि कमलदलमिव १०॥

यतएवमतः कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिन्द्रियैरपि योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मसिद्धये ११ कायग्रहणेनकर्मेंद्रियाणि म
नोबुद्धिग्रहणेनान्तःकरणं इन्द्रियग्रहणेनबुद्धीन्द्रियाण्यपिगृह्यंतेएतैःकेवलैस्तद्विषयादहंकाराद्यपरिग्रहाद्विशुद्धैःपृथग्भूतैर्वा
कर्म यथास्वंव्यापारेणाहचोदनयाशरीराद्यव्यभिचारितयावड्डुस्त्यजं योगिनःकर्मयोगसमाहिताःकुर्वंत्यत्रतिष्ठन्त्येव किं
तुयथोक्तस्यसत्वस्यात्मनःसिद्धयेऽहन्तयाप्रतीतिनिष्पन्नये संगंत्यक्त्वाकुर्वंति किमुक्तंभवति संगत्यागएवसन्न्यासःनकर्म
त्यागः ११ सचसंगत्यागःकर्मफलत्यागात्मवन्धप्रतिपादिताद्भवतीत्याह युक्तःकर्मफलंत्यक्त्वाशान्तिमाप्नोतिनैष्ठिकीम्
अयुक्तःकामकारेणफलेसक्तोनिबध्यते १२ योज्ञाननिष्ठतयाकर्मणियुक्तःसन्ननभिसन्धानेनकर्मफलंत्यक्त्वा नैष्ठिकीनि
ष्ठायांपरस्यांकाष्ठायांस्थितां शांतिंद्वैतप्रत्ययलक्षणक्षोभरहितसत्यात्मस्वरूपविश्रामात्मकंप्रशमंसमधिगच्छति यस्तु
निसर्गदुस्त्यजेकर्मणिसर्वदाप्रवृत्तस्सन्नयुक्तोनभवति यथोक्तेनकर्मणासमाहितोनभवति सोवश्यमेवफलसंगित्वाद्बध्यते
संसारेनियम्यते ॥१२॥ अथैवंविधयोःकर्मयोगसन्न्यासयोरध्यायेस्मिन्नवन्धप्रतिपादितयोरुपसंहारावसरेस्वरूपानुवादपूर्वंतद
नुष्ठातुर्नैष्ठिकीफलसिद्धिंस्फुटीकर्तुमाह सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यास्तेसुखंवशी नवद्वारेपुरेदेहीनैवकुर्वन्नकारय
न् १३ इहमनःशब्देनबुद्धिरेवविवक्षिता तच्चद्विविधंमनोलौकिकंयोगिसम्बन्धिच तत्रानिर्वाच्येश्वरमायाशक्तिवशादुद्भू
तद्वैतप्रत्ययतिमिरमयंलौकिकं येनलोकएकमेवपरमार्थसत्तत्त्वंनानात्वेनमन्यते योगिसम्बन्धितुयेनभगवदनुग्रहा

विर्भावितविद्याशक्तिविमलीकृतेन योगिनः सर्वभावान्यथोक्तपरमात्मैकरूपतया मन्यन्ते॥ तदेवंविधमुभयात्मकत्वं मनसोऽस्तु नि
नैवान्तु गीतास्तु भगवद्वचसैवार्जुनबोधायैवेति वृत्तविरचनक्रमेण प्रदर्शितं यदाह उभे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम्
आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नौ संशयं विभो मन इत्येव भगवांस्तदा प्राह सरस्वतीम् अहं कामधुवा तुभ्यमिति तं प्राह वागथ स
तामाह स्थावरं जंगमं चैव विद्ध्युभे मनसी मम स्थावरं मत्सकाशे वै जंगमं विषये तव वैसं देविये न ह्यस्थिरपरमात्मस्वरूपमननैक
निष्ठत्वात् स्थिरतया स्थावरशब्दोक्तेन परमेश्वराभ्याशवर्तिना मनसान्तःकरणेन सर्वकर्माणि चित्तवाक्कायनिर्वर्त्याः सर्वा
क्रियाः शास्त्रचोदिता अशरीरा अभिचारिणीश्च संसारबन्धहेतु नानाफलाभिसन्धिमयागाद्गलाणि विनिवर्त्य तेनैव क्रमेण
वशी जितात्मा स्वीकृतस्वभावः सन्कर्मयोगी सुखमास्ते जोषमवतिष्ठते निसर्गनिवृत्तनिखिलक्लेशसम्पर्कनिरुत्तरानन्द
मये स्वात्मनि विश्राम्यतीत्यर्थः कीदृशः सन्नास्ते अस्मिन्नेव पुरे देहे एवाधिष्ठानसामान्यात्कृतत्वेन निरूप्यते अत एव कीदृशे
नवद्वारे चक्षुःश्रोत्रघ्राणच्छिद्राणि षड्द्वाराणि दर्शनश्रवणघ्राणक्रियाप्रवृत्तिवर्त्मानि तथा मुखपायूपस्थानि त्रीणि रस
नविसर्गक्रियाप्रवृत्तिवर्त्मानि इति नवद्वाराणि यस्मिन् तत्राहं यच्चिन्मात्रपरमात्मस्वभावविश्रान्तत्वात्सर्वाः क्रियाः सर्वा
णि कार्याणि स्वरूपमात्रत्वेन प्रतिपद्यमानो न कुर्वन् इतरशरीरिवत्कर्माभिमानमननुभवन् केचित्किल प्रतिशरीरं भिन्नान्
शरीरिणः स्वाभाविकेन प्रतिनियतेन कर्तृत्वेन युक्तान् मन्यन्ते तथा न कारयन्तस्तान्प्रयोजयन् अपरे हि केचन सन्निधिमात्रे

णाजडगणाः प्रकृतेः क्रियाप्रवृत्तौप्रयोजकमात्मानंमन्यन्ते अस्मत्पक्षेयथापिकर्तृत्वंप्रतिषिध्यते अयंहिपरमात्मसमापन्नत्वात्
करोतिनकारयति १३ अतएवपरमात्मस्वरूपंस्मारयन्नाह नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुः नकर्मफलसंयोगंस्व
भावस्तुप्रवर्त्तते १४ यस्मादद्वयचिन्मात्रैकस्वभावप्रतिष्ठत्वात्प्रभुरीश्वरः परमात्मा वास्तवेनरूपेणलोकस्य तन्मायामहिमो
द्भावितपरस्परभेदस्यजीववर्गस्यनकर्तृत्वंतास्ताश्चक्रियाश्चप्रतिनियतफलास्वनुष्ठानंसृजति नापिपुण्यपापलक्षणा
निकर्माण्येषोकस्यविसृजति नचस्तुबाह्यात्मकैस्तत्फलैःसम्बन्धं अतस्तत्स्वरूपसमापन्नःकर्मयोगीतादृशएवभवती
तिपूर्वश्लोकेनसंगतिः ननुयद्येवंयथोक्तस्वरूपमात्रनिष्ठत्वादीश्वरोनकरोतिनकारयति तत्कुतोयंजगद्व्यवहारइत्याह स्व
भावस्तुप्रवर्त्ततइतिस्वभावशब्देनप्रकृत्यपरपर्यायामायाशक्तिरेवाचिंत्यस्वरूपोच्यते साप्रवर्त्तते अनन्तभावभेदोद्भूतविचि
त्रजगद्रूपत्वेनगगनावभासनायप्रसरति साहिवास्तवसर्वभावभेदाख्यातिमात्रजीविताप्राक्प्रतिपादितयानियमासर्वमिदमा अविद्यया।
भासयति १४ एवमवभासमानमप्येतत्तत्त्वज्ञानदृशापरामृश्यमानंयथोक्तपरमात्मस्वरूपान्नव्यतिरिच्यते ततःपरमेश्वर
स्यप्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिर्न्नवास्तवोधर्मः तस्मान्मायाकृतएवबन्धमोक्षविभ्रमोयमितिप्रतिपादयितुमाह नादत्तेक
स्यचित्पापंनचैवसुकृतंविभुः अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यन्तिजन्तवः १५ ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनः तेषामा
दित्यवज्ज्ञानंप्रकाशयतितत्परं १६ विभुर्यथाप्रतिपादितस्वरूपईश्वरोनकस्यचिज्जन्तोःपरमार्थतःपापंबन्धकारणभूतंकल्मष

गी॰ रा॰ टी॰ ५५

माद्त्ते परिहरति येनासौ जन्तुस्तदपहरणादपवर्गलक्षणं श्रेयः प्राप्नोति नच मोक्षकारणं सुकृतं कस्यचिदादत्ते येनासौ तदादाना
त्संसारबन्धलक्षणमश्रेयः प्राप्नोति कस्तर्हि बन्धहेतुर्जन्तूनां मोक्षहेतुर्वेत्याह अज्ञानेन पारमार्थिकपरमात्माभेदाप्रथनमात्रस्व
रूपेण ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन सत्त्वमसेनेव पदार्थस्वरूपं ज्ञानं यथाप्रतिपादिततत्त्वप्रथनात्मको बोधः आवृतं संस्मृतितिर
स्कृतं तेन ते हेतुना सर्वप्राणिनः मुह्यन्ति शरीरादावात्मप्रतिपत्तिग्रहणलक्षणविपर्ययज्ञानमयदृष्टयो बन्धमनुभवन्ति येषां
पुनस्तद्यथाप्रतिपादितमज्ञानं यथोक्तेनात्मनो ज्ञेयस्य तत्त्वस्य ज्ञानेन नाशितमपध्वंसितं तेषां परमेश्वरानुग्रहाद्यथोक्तकर्मयो
प्र गसंन्यासानुष्ठानाधिकृतानां योगिनां तज्ज्ञानं परं कृत्स्नमपेयं परमात्मस्वरूपलक्षणं वस्तु प्रकाशयति प्रथयति कथमादित्यव
त् यथादित्यो भगवान्समयाभ्युदितः सन् दुर्निवारमपि सान्द्रमन्धकारं भामात्रेण पर्यस्यन् रूपं वस्तु सर्वं निःसंशयतया प्र
कटीकरोति तथैव ज्ञानमेतदीश्वरानुग्रहेच्छावसरोन्मिषितं सत्स्वरूपतिरोधानमज्ञानं तिरस्करोतीत्युपमानार्थः १६ ॥ कार
तदेवंविधं परवस्तुप्रकाशकमज्ञानप्रध्वंसकं च ज्ञानं तदभ्यासफलप्रतिपादनायाह तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्प
रायणाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धौतकल्मषाः १७ बुद्धिर्ज्ञानाभूतबोध्यवस्तुसाधनभूतं करणं प्राधान्यात्तयासम
न्तःकरणवर्ग उपलक्षितो बोद्धव्यः आत्मशब्देन च बोद्धा पुरुष उच्यते इति तत्र यथोक्तज्ञानेन पर्यवसिता बुद्धिर्येषां ते तद्बु
द्धयः तथा तत्रैव ज्ञाने आत्मा येषां ते तदात्मानो यथोक्तज्ञाननिष्ठां हं प्रतीतयः इति सकललोकव्यवहारनिबन्धनं बुद्ध्यात्मलक्ष

५५

ण्यं द्वयमद्वैतज्ञानमयं येषां ते तथाविधाः तथा निष्ठाशब्देन परमोपायवस्तुसीमा प्रोच्यते परायणशब्देन च तस्यामुपायो विवक्षितो ये
न तत्परो यतः इति तज्ज्ञाने यथोक्ते निष्ठा येषां ते तन्निष्ठाः तदेव परायणं येषां ते तत्परायणाः इत्युपेयोपायलक्षणं द्वयं योगिव्यवहारवि
षयं यथोक्तज्ञानात्मकमेव येषां ते एवंविधाः तत्त्वज्ञाननिबन्धनसकलसंसारापवर्गविषयपदार्थसार्थाः अत एवैवंविधेन ज्ञाने
न निर्धौतनिःशेषेण प्रक्षालितमज्ञानरूपं कल्मषं पापं येषां ते तथाविधा योगिनोऽपुनरावृत्तिं गच्छन्ति अभूयःसम्भवं मोक्षमा
प्नुवन्तीत्यर्थः १७ ॥ अथैदृशानां योगिनां सकललोकाविलक्षणानां चिन्हवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह विद्याविनयसम्पन्ने ब्रा
ह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः १८ विद्याशास्त्रं विनयस्तदर्थानुष्ठानविषयो नियमविशेषस्ता
४१ भ्यां संपन्नः सम्बद्धो यो ब्राह्मणस्तस्मिंस्तथा गवादिषु तिर्यक्षु भयाहारमैथुनमात्रपर्यवसितसर्वेहितेषु तथा श्वपाके मनुष्यभावे
ऽपि तिर्यक्प्राये पण्डिता यथोक्ततत्त्वज्ञानप्रबुद्धाः समदर्शिनः समं सामान्यमेकमशेषविशेषणासंस्पृष्टस्वभावं चिन्मात्रं द्रष्टुं प्र
तिपत्तुं शीलं येषां ते तथाविधाः किमनेनोक्तं भवति येषामुज्जृम्भितदिव्यज्ञानचक्षुषस्ते मायोपहतदृष्टिभिर्नानात्वेन परिक
ल्प्यमाने समस्तभावजाते ब्रह्मैकरूपतया नित्यमालोकयन्ति नचैवं मन्तव्यं यथा ते ब्राह्मणादौ विहितं समाचारं श्वपचादिषु प्र
युञ्जते श्वपचादिषु विहितं ब्राह्मणादिषिति विकर्मणि स्थितास्सन्तः पारमेश्वरीं जगद्व्यवस्थां व्युत्थापयन्ति ते हि यथा
स्थितमेव जगद्भावविस्तारं ब्रह्मात्मकं पश्यन्ति न तद्व्युत्थानमाचरन्तीति १८ ॥ तामेव समदर्शितां विवृणोति न प्रहृष्ये

त्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः १९ ॥ योब्रह्मविदागमतोयथोक्तब्रह्मतत्त्ववेदी
स्थिरतत्त्वबुद्धिः प्रबलैरपिविकल्पैरप्रकम्प्यमतिरतएवासंमूढो हेयोपादेयवस्तुनोरसन्दिग्धबुद्धिः संन्यसिन्मात्माधिगते
ब्रह्मणिपरमात्मनिस्थितः सततपरिशीलनाद्विश्रान्तः सप्रियाप्रियप्राप्त्याप्रहर्षोद्वेगौविषमदर्शित्वपिशुनौसंसारिगुण
णोचितौनभजते ततोब्राह्मणगवादिषुपण्डिताः समदर्शिनइत्युक्तं इहशेषश्चब्रह्मणिस्थितिः सर्वथाबाह्यविषयपरिहा
रेणैवभवतीतिकेवलज्ञानवादिनांपक्षः सपूर्वोक्तोपपत्त्यानसम्भवतिकथंचिद्वासंभवन्नपिसच्छलइतिशास्त्रविहितविषयनि
वृत्तैवब्रह्मणिस्थितिर्निर्विघ्नैवेतिसमुच्चयपक्षमेवनिर्वाहयितुमाह बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविन्दत्यात्मनियः सुखं सब्रह्म
योगयुक्तात्मासुखमक्षयमश्नुते २० ॥ आत्मनिपरस्मिन्ब्रह्मणिस्वभावसिद्धंयत्सुखंनित्यानन्दलक्षणोधर्मस्तद्बाह्यस्पर्शेष्विद
न्द्रियार्थेषुशब्दादिष्वविरुद्धेष्वसक्तात्मासम्यग्ज्ञानवशादात्मैकनिष्ठत्वेनसर्वत्रनिर्ममान्तःकरणोयोगीविन्दत्युपलभते सयोग
युक्तात्मा योगेकर्मसमाधौयुक्तात्माज्ञाननिष्ठतयानित्यनिर्मग्नान्तःकरणः सुखमक्लेशेनाक्षयमविच्छिन्नंतत्कृताब्रह्मपरम अवहितः
कारणमश्नुते स्वात्मतयाप्राप्नोति २० ॥ कथंबाह्यस्पर्शेष्वात्मवर्त्तित्वसुखंयोगीविन्दतीतिप्रतिपादयितुमाह येहिसं
स्पर्शजाभोगादुःखयोनयएवते आद्यन्तवन्तःकौन्तेयनतेषुरमतेबुधः २१ ॥ हिशब्दोहेतौयस्माद्येसंस्पर्शजाःशब्दादि
विषयसम्पर्कजन्मानोभोगाःकामास्तेजन्मविनाशयुक्तत्वादनित्याःसन्तःप्राप्तेषुसत्सुवियोगजदुःखस्याव्यभिचारा

द्ग्रामेषु च प्रार्थनात्मकस्य दुःखस्य व्यभिचाराद्दुःखयोनय एव दुःखमेव ते जनयन्ति न तत्तेषु भोगेषु बुधो ज्ञानवान्रमते तेन प्री
तिमनुभवति किमनेनोक्तं भवति कर्मयोगी सन् संसारिपुरुषवदिन्द्रियैर्विषयान्भजते न तु तज्जनितेन सुखेनासौ सुखितो
भवति स हि स्वाभाविकात्मवर्तिसुखमनुभवतीति २१ ॥ बुधस्यैवंविधस्यैव योगित्वं च सुखित्वं च प्रतिपादयितुमाह
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स योगी स सुखी नरः २२ ॥ यः इहैवास्मिञ्छरीरे ति
ष्ठंस्तद्व्यभिचारविषयप्रबन्धवशाद्रागद्वेषादिजं संरम्भमात्मैकनिष्ठतया सोढुमवधीरयितुं देहत्यागादर्वागेव शक्नोति स भव
ति स योगी समाहितः स च सुखी निरन्तरानन्दलक्षणसमाधिफलवान् यतस्तत्त्वविदोऽन्ये हि केवलज्ञानवादिनो विषयेभ्यः
पलायमाना योगमभ्यस्यन्ति तेषामन्तरप्रस्तुतेष्वाततायिषु सत्स्विहैव देहे दुर्लभो योगस्तत्फलं चेति यद्यपि रन्ते देहत्यागे तद
वाप्स्यन्ति यस्तु कर्मयोगी सन्नेव विषयेषु विलुप्तात्मस्थितिः सञ्जीवन्नेव शक्नोतीति स एव योगी स एव च सुखीत्युक्तं २२ ॥
अत एव तत्स्वरूपमाह अन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः स पार्थ परमं योगं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २३ सुखं नन्त
त्क्रियाफलभूता निर्वृतिः आरम्यतेऽस्मिन्निति आरामः सुखानुभवाधिकरणम् ज्योतिस्तदुभयव्यक्तिहेतुः प्रकाशः तत्त्रितयम
प्यन्तरात्मन्येव यस्य स तादृशः सर्वत्र संवेद्यमाने वस्तुनि विगलितानात्मप्रत्ययो न तु एव ब्रह्मभूतो ब्रह्मपरमात्मस्वरूपं प्राप्तः परमं
योगं निरन्तरं समाधिमधिगच्छति प्राप्नोतीत्यस्मात् लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभू
॥२३॥

गी॰ रा॰
टी॰
५२

तहितेरताः २४ ये महात्मानश्छिन्नद्वैधाः त्रुटितद्वैतप्रत्ययात्मकसंसारबन्धशृंखलाः यतः क्षीणकल्मषाः विनष्टाखिलाज्ञानमय
महापातका ऋषयः सम्यग्दर्शिनः अतएव स्वरूपव्यतिरिक्तं वस्तुजातमपश्यन्तः सर्वभूतानामात्मनश्च हिते तद्रूले वस्तुनि रताश्च
भिनिविष्टास्ते निर्वाणं तापत्रयेणासंस्पृष्टत्वात्प्रशान्तं ब्रह्म परं तत्त्वं लभन्ते प्राप्नुवन्ति ननु ये व्यतिरिक्तत्वेन विषयान्मन्यमानास्ते
भ्यः पलायन्ते ते हि द्वैतबन्धादनिर्मुक्ता एव ॥२४॥ यत्तदेव विशिनष्टि कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसां अभितो ब्रह्मनिर्वाणं व
र्तते विदितात्मनाम् २५ ये रागद्वेषादिदोषविरहितत्वेन यतचेतसो निगृहीतान्तःकरणा न तु विषयवियुक्तत्वेन तेषां विदिता
त्मनां विज्ञातपरमकारणस्वरूपाणां मुख्यलक्षणयुक्तानां यतीनां परमयोगिनां यथोक्तं निर्वाणं ब्रह्माभितः साम्मुख्येन वर्त
ते २६ ततो नैष्कर्म्ययोगिनः सकाशात्कर्मयोगिनो विशेषं प्रतिपादयितुमाह स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ २७ यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्तए
वसः २८ य एवंविधो मुनिर्यतिः स मोक्षपरायणः मोक्षं परमेति तत्प्राप्तिकामो न तु मुक्तः हेयोपादेयवस्त्वालम्बनचिन्तन
या रागद्वेषादिदोषाविर्भावावियोगात् यस्तु इच्छाभयक्रोधाः पूर्वव्याख्यातास्तैर्विराच्छिन्नदोषाः सदा नित्यमेव निसर्गनिर्दोष
स्वात्ममात्रप्रतिष्ठत्वाद्विशेषेण पुनरावृत्तिलक्षणेन गताः अध्यस्तास्तनाहृशः कर्मयोगी मुक्त एव यतोऽस्यात्मनः सामान्यसंवि
ह्नत्तणा स्वभावस्फुरत्ताशक्तिर्यदा मायावशात्स्वरूपाविमर्शिनी सती नानादेहाद्यहंप्रत्ययनिरूढा हेयोपादेयवस्त्वनुसारिणी

५२

57

विषयित्वमनुभवति तदा रागादिदोषोपरक्तं चित्तमिति सैवोच्यते यदा तु तैर्दोषैर्विद्यावशाद्विमुच्यते तदानिमित्तानन्तनिरुपमनैर्म
ल्यैकलक्षणं स्वरूपं प्रतिपद्यमाना संविन्मात्ररूपेणावतिष्ठते यदुक्तं चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितं तदेव तैर्विनिर्मु
क्तं भवान्त इति कथ्यते तदेवं सत्स्वेव विषयेषु रागादिदोषात्मिष्प्रमत्वात्परमार्थसमापन्नः कर्मयोगी जीवन्नेव मुक्तः यस्त्वेतद्वि
त्तविकलक्षण एवंविधो योगी सपरं मोक्षप्रवण एव न तु मुक्तः कीदृशः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः यतानि निगृहीतानि इन्द्रियाणि क
रणानि मनश्चित्तं संकल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका येन स तादृशः किं कृत्वैवंविधः बाह्यान्ग्राह्यत्वेन व्यतिरिक्तान्स्प
र्शादीन्स्पर्शानिन्द्रियैः स्पृश्यमानत्वात्स्पर्शशब्दवाच्यान्विषयान्बहिः कृत्वेन्द्रियैरग्रहणेन चेतसो व्यतिरिच्यानेन विशेषेणे
न्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारलक्षणं योगांगं प्रतिपादितं तेन च पूर्वभावी आसनप्राणजयादीन्यंगान्याक्षिप्तानि भ्रुम
त्किं कृत्वा भ्रुवोरंतरे भ्रूमध्ये चक्षुर्दर्शनशक्तिं कृत्वेत्यनेनापि धारणालक्षणं योगांगमुक्तम् भ्रूमध्यलक्षणे देशे तेजोमा
त्रालम्बनतया चित्तस्य बन्धो ध्यानेनोक्तः किंच नासाभ्यन्तरचारिणौ नासायाः सव्यापसव्यनाडीद्वयात्मकसमत्वाव
यवस्याभ्यन्तरे चरितुं शीलं ययोस्तौ तथाविधौ प्राणापानसंज्ञौ शारीरौ मारुतौ समौ योगपद्येन तुल्यरूपतया वहनात्स
मानौ सम्पाद्येत्यनेनैकाग्रबुद्धिसम्पाद्यं ध्यानलक्षणं योगांगमुक्तम् एकवस्त्वालम्बने यत्नः करणं ध्यानसम्पत्तिलब्धला
द्धिवद्वृत्ति प्राणापानौ समाश्रयन्न इति विविधेन कर्मणा यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्योगी प्रत्याहारधारणाध्यानपर्यन्तयोगांगं

कर्मप्रारंभोभवतिनतद्बुद्धेरपन्नतिरोधानाःभावात्समाधिमेसावपिनूढः सत्यस्यदेहविमुक्तिंविनानसिध्यत्यादेहस्थितेबुद्धेस
त्संस्कारशेषस्यसत्त्वाभ्युपगमात् २८ ॥ एवंचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगाभ्यासनिष्ठस्ययोगिनःसकाशात्सदास्वरू
पप्रतिष्ठंसंविल्कर्मयोगीविशिष्टःप्रतिपादितःसहि भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरः सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामां
शांतिमृच्छति २९ मांनिर्वाणब्रह्मशब्देनोक्तमनन्तरस्वरूपंपरमात्मानंज्ञात्वात्मत्वेनप्रतिपद्यशान्तिंनिःशेषविकल्पतो
भविरतिलक्षणांनिर्वृतिमृच्छतिगच्छति मत्स्वरूपज्ञानादेवमुच्यतइत्यर्थः कीदृशंमांज्ञात्वायज्ञतपसांभोक्तारं इहना
नायज्ञतपःप्रभृतयःक्रियाःशास्त्रेणानुष्ठेयतयाचोदिताःतासामज्ञानमोहिताअनुष्ठातारः परस्परभिन्नमात्मानंतत्
त्फलभोक्तारंमन्यन्ते परमार्थविदस्तुकर्तृभेदाभावात्सर्वक्रियाफलानामहमेवैकःकर्ताचभोक्ताचेतियज्ञतपसांभो
क्तारं तथासर्वभूतमहेश्वरं सर्वस्यकस्यचिज्जन्तुजातस्यक्रीडामात्रप्रयोजनतयास्वेच्छामात्रेणैवनानात्वेनावभासि
तस्यमहेश्वरं नास्तिनास्तिक्रियास्वकविनियोक्तृत्वात्परमेश्वरं तथापरमार्थतोभेदाभावात्सर्वेषांभूतानांसुहृदं सर्वदा
निसर्गनिर्दोषस्वात्ममात्रप्रतिष्ठितत्वान्नकस्यचिद्विद्विष्टम् नाप्यनुरक्तं एवंविधंमांज्ञात्वामहदेवकर्मसुप्रवर्तमानःक
र्मयोगीशांतिंमुक्तिमाप्नोतीतिपूर्वस्माद्योगिनोविशिष्टत्वमेवास्यवितत्यप्रतिपादितमित्योम् ॥ यत्रैकतांयान्तिनयागगना
पगेवसत्त्वासधीरुपगतासहयोगवृत्त्या अध्यायमेतमभिगच्छतसर्वतीर्थसारंप्रयागमिहवपंचममात्मसिद्ध्यै ॥ इतिश्री

राजानकरामविरचितेवाक्यार्थान्वयमात्रेसर्वतोभद्रनाम्निभगवद्गीताविवरणेपंचमोध्यायः ५ ॥ ॥ ओंआत्मज्ञान
विहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्यसकलप्रकरणसिद्धान्तस्यप्रथमेनाध्यायेनप्रस्तावनामात्रमुपक्रान्तम् द्वितीयेनज्ञा
नकर्मणोःस्वरूपमुपदर्शितं तृतीयेनतयोरेवज्ञानकर्मणोः [redacted] भिन्नानुष्ठानविषयत्वभ्रान्तिरपाकृता चतु
र्थेनैवंविधसमुच्चयानुष्ठानरूपस्ययोगस्यपरस्मात्कारणान्महत्त्वमुपदर्शिता कर्मणश्चनानारूपत्वं पंचमेनतेष्वेवज्ञान
कर्मणीसंन्यासयोगाविति प्रदर्शितं इदानींतयोर्ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयेनानुष्ठानवानयोपदिष्टयोः किंसर्ववर्णाःसर्वा
श्रमाश्चापिक्रियन्तउतनियताःकेचनेतिसंशयनिरासार्थंसर्वसाधारणमस्यप्रतिपादयितुमध्यायान्तरेणाह श्रीभग
वानुवाच अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः १ कर्मफलंतस्यतस्य
कर्मणोयज्ञादेःक्रियमाणस्यफलंस्वर्गादिभोगात्मकमनाश्रितोऽनभिसन्धानादनालम्बितःसन् यःशुभान्कार्यंशास्त्रेण
कर्तव्यमिति वर्णाश्रमनियमेनचोदितंकर्मकरोति अनुतिष्ठति ससंन्यासीत्यागवान् योगीचसमाहितश्चोच्यते तेन
सर्ववर्णाःसर्वाश्रमिणश्चात्रमोक्षफलसमुच्चयानुष्ठानेऽधिकृताइत्युक्तं कर्मफलानभिसन्धानमात्रंचसंन्यासलक्षणंत
द्वद्विहितकर्मानुष्ठानंचयोगइतिसंग्रहेणसकलप्रकरणप्रतिपाद्योऽर्थःसिद्धान्तीकृतः ततश्चयथाप्रतिपादितात्म
ज्ञानैकतानान्तःकरणतयाव्यतिरिक्तमुख्यात्मकफलनिरभिकांक्षःसन् रागादिदोषनिर्मुक्तस्वभावत्वादधिकारकाला

गी॰ टी॰ ५९

59

त्वभूतिप्रस्तुतं कर्म योऽनुतिष्ठति स ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो यतिर्वा सर्वं एव सन्न्यासी यो
गी च भवति न पुनर्निरग्निरेवाक्रिय एव वा निरग्निक्रियशब्दाभ्यां ब्रह्मचारी यतिश्च लक्ष्यते यतः केचिन्नयोरेवाश्रमयोरपर्या
लोचितपरमार्थत्वान्नैष्कर्म्याभिमानिनो मोक्षहेतुत्वं मन्यमाना ब्रह्मचारियत्योरेव सन्न्यासितां योगितां च प्रतिजानते यो हि ब्रह्मच
र्यादेव परिव्राजकधर्ममाश्रितः सदार परिग्रहाभावादनाहिताग्निः सन्मूलादेव परिहृतयज्ञादिक्रियो ब्रह्मचार्येकः सन्न्यासी च यो
गी चैतेषां मतः यो वाश्रमत्रयानुष्ठिताः स्वाध्याययागदानाध्यापनयाजनप्रतिग्रहादिकाः सकलाः क्रियाः परित्यज्य निराशि
षमाश्रममाश्रितस्स यतिर्द्वितीयः सन्न्यासी योगी च तेषां च मतः द्वयोरप्यनयोरेव बन्धहेतूनां क्रियाणां त्यागे सति मोक्षफ
लभागित्वात् १ ॥ तदेतत्केवलज्ञानवादिमतमनुपपन्नमेवेति प्रतिपादयितुमाह यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि
पाण्डव न ह्यसन्न्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन २ ये तु ज्ञानमात्रवादिनः संन्याससंज्ञया नैष्कर्म्यरूपं परमर्थं कथयंति ते
योगं कर्मानुष्ठानमेव त्वं जानीहि यस्मात्सन्न्यासं विना योगस्तेषु नास्ति किन्तु कर्मणः सर्ववर्णेषु सर्वाश्रमेषु च कर्माविर
हात् यौ किल यतिब्रह्मचारिणौ परिव्राजकौ कर्मत्यागित्वेनाभिमतौ तौ गृहस्थवानप्रस्थोचितं कर्म सन्त्यजतः स्वं त्वयति वा
दिसिद्धिकारणं कंचित्कर्मविशेषमनुतिष्ठत एव यथेष्टाचरणे हितयोर्विकर्मस्थत्वेनैव पर्यवस्यति तस्मात्संकल्पमात्रसन्न्या
सिनात्सन्न्यासित्वं सिद्ध्यतीति योगी यः सर्वदा सर्वथा स्वानन्दामृतनिमग्नमपरमात्मलक्षणे ब्रह्मणि ग्रहरूपाहंप्रत्यय

स सन्न्यासः संकल्पस्य फलाभिलाषस्यैवोपपद्यते न तु ४

५९

तयासन्न्यस्तकर्मफलसंकल्पस्ययोगीकार्येकर्मणिसमाधिमान्भवतिनान्यइति २॥ यथोक्तयोःसन्न्यासयोगयोरेकपुरुषानुष्ठान
निष्ठयोःसर्वैवर्णाःसर्वाश्रमिणश्चाधिकृताः अनेनश्लोकेनप्रतिपादिताः किंत्वनुष्ठातुर्यथोक्तयोगविषयारुरुक्षावस्थाचस
म्भवतीतिचतत्कृतंतत्सभेदंप्रतिपादयितुमाह आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते॥
३ मुनेर्कर्मणितिप्राप्तमात्रत्वाननत्वान्मनननिष्ठत्वादनुष्ठातुर्यथोक्तंयोगमारुरुक्षोरारोढुकामस्यतत्रनिविश्लवांनिष्ठांलिप्स
मानस्यकर्मवर्णाश्रमक्रमागतासासाक्रियाकारणंयोगारोहहेतुः तस्यैवतथाविधस्यैवकारणभूतंकर्मजहतएव यथा
न्तु एवंस्पर्शान्कृत्वाबहिरित्यादिनापूर्वोपदिष्टनिर्व्यवधाननित्याभ्यासवशात् योगारूढस्ययोगेलब्धप्रतिष्ठचित्तत्वेसतिप
रमात्मसमापन्नस्यशमःसंकल्पविकल्पतोभव्रयःकारणंप्रयोजकंनिमित्तंकिमुक्तंभवति आगममात्रेणआप्तोपदेश
स्यप्राथमकल्पिकस्ययोगिनोयोगप्रतिष्ठालाभोत्स्यकस्यापितत्प्राप्तिकारणंकर्मैवोपेयतयावर्तते तस्मिंश्चश्रद्धादराभ्यास
स्यगत्रुष्ठितेज्ञानेचप्रसादकाष्ठांप्राप्तेतत्कर्मीत्यजतएव शमःपरमोपेयताकारणंसम्पद्यते ३॥ अतएवप्रशांतस्ययो
गारूढस्यलक्षणमाह यदाहिनेन्द्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते सर्वसंकल्पसन्न्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ४ यदाहियस्या
मेवावस्थायांइन्द्रियार्थेषुविरुद्धेषुविषयेषु इन्द्रियैःस्पृश्यमानेष्वपिकर्मस्वपिवानत्प्राप्तिहेतुषुयज्ञतपःप्रभृतिषुक्रियमा
णेष्वपिनानुषज्जतेसहजानन्दतृप्तत्वान्नासक्तिंभजते केवलंपवनइवपदार्थजातंस्पृशन्नपिस्वभावव्योमप्रतिष्ठएवभ

नत्वेनं विस्मृतस्वबलतया उपेक्षितं तत्रैवावसादयेत् मज्जयेत् ६

वति तदा सर्वेषां संकल्पानां फलाभिसन्धीनां सन्न्यासित्वात् योगित्वाद्योगारूढः योगी कर्मसमाधावारूढो लब्धप्रतिष्ठ उच्यते ४॥

गी॰ रा॰ टी॰ ६॰ तदेवंविधस्य परमप्रशान्तब्रह्मसमापत्तिकारणस्य योगारूढत्वस्य नात्मव्यतिरेकेण वान्यत्किञ्चित्साधनं भवितुमर्हत्यतः उद्ध

रेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ५ बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६ जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमान

योः ७ दुर्वारद्वैतप्रत्ययपवनपरिक्षोभितभीषणविकल्पकल्लोलसहस्रसंकुलापारगम्भीरभवसागरनिमग्नमात्मानं स्वभावं

60 आत्मनैव यथोक्तज्ञानोपदेशप्रत्युदितोत्साहेन उद्धरेत् यथोक्तयोगलक्षणं तीरदेशमारोपयेत् यतोस्योद्धरणावसादहेतु

तयोपकारी प्रतिकूलश्चात्मैव नान्यः कथमित्याह तस्य पुरुषस्य संबन्धिन आत्मन आत्मैव स्वभाव एव बन्धुः सर्वोपस्नती

कारकृत्स्तु जनः यदुक्तं आत्मैव यदि नात्मानमहितेभ्यो निवारयेत् कोन्यो हितकरस्तस्माद्यत्नं वारयिष्यतीति कस्यात्मैव ब

ना न्धुः येन पुरुषेण स आत्मा सस्वभावः आत्मनैव स्तोमत व्यवहाराभ्यासलब्धबलेन जितः प्रत्यवमर्शगोचरापादनाद्वशीकृ

तः येन त्वसावात्मा प्रमादपरेण सतोपेक्षितः सन्न जितो न वशीकृतः तस्य तथाविधस्यायं शत्रुत्वे सर्वेच्छाव्याघातकारि

त्वे वर्तेत तथा चोक्तं न तत्कुर्यादरिस्तीक्ष्णः सर्पो वाप्यविषोल्बणः अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो यदात्मा दुरधिष्ठित इति यथो

क्तस्यात्मज्ञानस्य फलमाह जितो यथोक्तेन प्रकारेण वशीकृत आत्मा येन तस्य जितात्मनः अत एव प्रशान्तस्य स्वस्वभाव ६॰

निर्दोषपरमात्मसमापत्तिवशान्निहतविकल्पविप्लवस्य परेषु व्यतिरिक्तत्वेन प्रतिपन्नेषु सर्वदेहिषु तथात्मत्वमहन्तया प्रतीयमाने
तुल्या सामान्यसंविदेकस्वरूपग्राहिणी मतिर्भवति तथा शीतोष्णसुखदुःखादिषु बाह्याभ्यंतरनिमित्तजेषु द्वन्द्वोपप्लवेषु तथा
परेण प्रयुज्यमाने माने पूजायां तथावमाने पराभवे तथैव समाना मतिर्भवति न तस्य सर्वगतादेकस्मात्स्वभावनिर्विकारा
त्परमात्मनोऽहंप्रतीतिर्व्यतिरिच्यते नानाविधेषु विकारकारणोपस्थितेष्वपि तस्य समत्वेनात्मत्वमनुसन्धानं लोकवन्न वि
च्छिद्यत इत्यर्थः ७ ॥ स चैवंविधो योगारूढ उच्यत इत्याह ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः युक्त इत्युच्यते योगी स
मलोष्टाश्मकाञ्चनः ८ ज्ञानेन शास्त्रतः स्वरूपावगममात्रं विज्ञानेन शास्त्रावगतस्य तत्त्वस्य साक्षात्कारः ताभ्यां तृप्तो निराकां
क्ष आत्मा स्वभावो यस्य स तथा तत एव कूटस्थः आत्मपरमार्थनित्यात्मप्रत्ययत्वात् कूटस्थः शैलादिवन्निष्प्रकम्पः यतो वि
जितेन्द्रियः वशीकृतबाह्यान्तःकरणो न तु तद्वशः एवं लोभादिदोषरहितत्वात्समौ लोष्टाश्मानौ रत्नविशेषपाषाणौ का
युक्तो ञ्चनं च हेममयं यस्य स तथाविधो योगारूढ उच्यते ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु साधुष्वपि च पापेषु समबु
द्धिर्विशिष्यते ९ यस्य सुहृदादिप्रभृतिषु प्रीतिद्वेषहेतुषु नानाविधेष्वात्मनोऽभिन्नरूपेषु जन्तुषु समा ब्रह्मलक्षणा निर्विशे
षैकतत्त्वदर्शित्वादेकरूपा बुद्धिः स विशिष्यते नैष्कर्म्ययोगिनः सकाशात्प्रकर्षं लभते स हि यद्वस्तु समाधिप्रतिपन्नत्वात्स वि
हरति यच्च तदानुगुण्यात्स्वीकुरुते ताभ्यां तस्य द्वेष्यप्रियाभ्यां रागद्वेषौ प्रकाश्येते यस्तु सर्वसाम्यं प्राप्तः स क्रियासु वर्त

गी॰ रा॰ मानोपिसमबुद्धित्वाद्ब्रह्मभूतएवेतिविशिष्यतइत्युक्तं सुहृदादीनांभेदोव्याख्यायते सुहृद्ः स्वभावतःशोभनहृदयःमित्रं
टी॰ मैत्रीकरणनिर्द्दिष्टसौहृदम् अरिःशत्रुःकारणवशाद्द्वेष्टा द्वेष्यस्तुविनापिकारणमप्रियः उदासीनःनमित्रंनशत्रुःमध्यस्थोयः
६१ केनापिप्रकारेणमित्रत्वममित्रत्वंवाश्रयितुमर्हतिवन्धवोज्ञातयःसाधवःशास्त्रोदितसदाचारनिरताःपापास्तद्विपरीतादु
ष्टाचारसंकल्पाः तेषुसर्वेषुसमबुद्धित्वमस्यकर्मयोगिनएववोद्धव्यम् यच्छत्रुभावंप्रतिपन्नेषुशास्त्रचोदितत्वान्न्यायवधा
दिकर्मप्रवृत्तावपिनिर्विकारैकात्मनिष्ठत्वम् नतुशत्रौशास्त्राविहितत्वादन्यायाद्यामित्रप्रतिपत्तिः यद्येवमभविष्यत्तत्तत्र
तत्रात्मज्ञानमर्ज्जुनस्योपदिश्यतत्साध्युध्यस्वेत्युपसंहारोनाभ्यधास्यत तस्मात्कर्मयोगिनस्तुतत्तद्वर्णाश्रमक्रमागतांतांतां
शास्त्रचोदितांक्रियामनतिक्रमतएवसर्वसाम्यभावनात्रविवक्षिता ९ ॥ अतएवाह इहैवतैर्जितःसर्गोयेषांसाम्ये
स्थितंमनः निर्दोषंहिसमंब्रह्मतस्माद्ब्रह्मणितेस्थिताः १० इहैवास्मिन्नेवविविधक्रियाकारिणिशरीरेवर्त्तमानैस्तैः स
र्गः पुनर्भवोजितोयथःकृतः येषांयथाप्रतिपादितेसाम्येसर्वभावाभेदेमनश्चित्तंस्थितंलब्धप्रतिष्ठम् ब्रह्मैकंहिवैषम्यका
रणभूतरागादिरहितत्वान्निर्दोषमतस्तदेवसमं सर्वदासर्वथासर्वत्रविशुद्धसंविन्मात्रैकस्वरूपं तस्माद्येसाम्येस्थितास्ते
ब्रह्मण्येवस्थिताइत्युक्तं १० ॥ अथयथोक्तसाम्यानतिक्रमसमाहितस्यचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपियोगमितरक्रियाव
दहोरात्रमध्येव्यवस्थिताभ्यासकालंविशिष्टेतिकर्त्तव्यतान्वितमपि कर्मयोगिनःश्लोकषट्केनाभ्यनुजानन्नाह योगीयु ६१

स्थापिता

ञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १० शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये
१२ समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलः स्थितः संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्र
ते स्थितः मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः १४ युञ्जन्नेवं सदात्मानं मद्गतोऽनन्यमानसः शान्तिं निर्वाणपरमां मत्सं
स्थामधिगच्छति १५ क्रमेणैतद्व्याख्यायते योगी प्रवक्ष्यप्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेण प्रस्तुतव्याख्यानयोगा
न्तरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशाविरोधिना समाधिविशेषनिरपेक्षेण समस्तान्तर्बहिष्करणप्राणवृत्तिविषयानिह
हप्रसरेण कर्मयोगेन योगवाञ्छाया विहितत्वात् आत्मानमन्तःकरणं जीवात्मानं वा सततं प्रत्यहं व्यवस्थापितनिय
तकालानतिक्रमेण रहसि एकान्ते बाधकरहिते देशे स्थितः एकाकी केवलः तथा यतचित्तात्मा यतं निगृहीतं चित्तं मनो
येन तादृश आत्मा तेन्द्रियो यस्य स तथाविधः समग्रमात्मनि समादधीत चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमनुतिष्ठेदित्य
र्थः किंभूतः निराशीः आशिषः फलाशंसास्ताभ्यो निष्क्रान्तः मोक्षलक्षणेऽपि फले प्रार्थनादैन्यरहितः तथाऽपरिग्रहः सर्वत्र मम
त्वाभिमानरहितः तथा मच्चित्तत्वादिवक्ष्यमाणधर्मयुक्तो युञ्जीतेत्यनेन कर्मयोगसमाधानां प्रमत्तेनायं योगोऽभ्यसनी
य इत्युक्तं अस्येदानीं परिकर्माऽभिधीयते किं कृत्वा युञ्ज्यात् आत्मनः शुचौ देशे यत्नाद्यपेतया शुण्णप्रसरित्सरिसरणि

गी॰रा॰ गुहादौ गृहस्यापेक्षया सुप्रलिप्तविविक्तसदनादौ विशुद्धे स्थाने आसनं समाधिविघ्नं प्रतिष्ठाप्य स्थितिं प्रापय्य कीदृशं स्थिरं
टी॰ निश्चलं तथा सुखवत्वार्थमुच्छ्रायनिम्नत्वातिशयरहितं तथा चैलं वस्त्रं अजिनं मृगादिचर्म कुशा दर्भाः तदुत्तरं तत्प्रथातं
६२ तेन गृहस्थस्य चैलाजिनोत्तरं यत्यादेः कुशोत्तरं एवंतत्र स्थिरसुखआसने उपविश्य एकाग्रं ध्येयत्वेन परिगृहीतैकवस्तु
निष्ठं मनश्चित्तं कृत्वा तत्रैव यतचित्तेंद्रियक्रियः यतानि बद्धबहिष्प्रसराः चित्तेन्द्रियाणां मनसोक्षाणां च क्रियाः संकल्प
विकल्पशब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविधः सन् योगं चित्तवृत्तिनिरोधात्मकं युंज्यात् समादधीत किमर्थं
मात्मविशुद्धये आत्मनोंतःकरणस्य बाह्योपरागलक्षणमलक्षालनाय तेनैतस्य वा देहाद्यहंप्रत्ययरूपकलंकप्रक्षाप
ता रिमार्जय एवं चित्तसमाधानमभिधाय तत्साधनभूतं कायसंस्थानमाह कायः कण्ठादधःशरीरं शिरो मूर्धा ग्रीवा क
न्धरा कायशिरोग्रीवं तत्सममवक्रमृजु धारयन् बिभ्रत् तथाभूतोऽप्यचलो निष्कम्पो गमनजल्पनादिचित्तविक्षेपकारण
रहितः स्थितः तथा स्वं नासिकाग्रं घ्राणाग्रान्तं सम्पश्यन् अत एव च दिशः काष्ठाः अनवलोकयन् अप्रेक्षमाणः दिक्षु
दृग्विक्षेपपरिहारार्थं नासिकाग्रसन्दर्शनमुक्तं न तु तल्लक्षीकर्तव्यमित्यभिप्रायः इत्थं विहितसमस्तसमाधिपरिक
रस्य परमात्मसमापत्तिलक्षणमोक्षप्राप्तिहेतुं विशेषणं प्रतिपादयितुमाह प्रशांतात्मा प्रशांतः सन्देहादिविकल्पतो
भ्रमरहित आत्मान्तःकरणं यस्य स तथा सर्वमात्मत्वेनावगम्य सर्वतश्चराचराद्भूतजाताद्विगतभीः निवृत्तसाध्वसः तथा ब्र ६२

ह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणः कामसंकल्पवर्जनव्रतं तस्मिंस्थित इति सर्वार्थविषयप्रार्थनारहितत्वमनेन विशेषणेनोक्तम्
इत्थं मनस्संयम्य सर्वतश्चित्तं निगृह्य मय्येव परमात्मन्येकस्मिंस्तत्वे चित्तं संवेदनं यस्य स तथाविधो युक्तः समाहितः संस्तत्प
रः तथाविधो योगादनन्यविषयमना आसीत तिष्ठेत् एवमेतद्विशेषणविशिष्टः सदा प्रत्यहमात्मानमन्तःकरणं युंजन्स
मादधानः सन्मद्भक्तः मामेवात्मत्वेन समाश्रितोऽत एवानन्यमानसोऽस्मिन्विषयांतरेन यस्य मानसं मामेव भक्तो मत्स
मायन्निमेव च समाधिफलत्वेन प्रतिपन्नस्तन्मत्संस्थां मयि वर्त्तमानां शान्तिं स्वाभाविकसर्वविकाररहितत्वलक्षणां प्रश
मं मयि गच्छति स्वीकुरुते कीदृशीं शांतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं शरीरादावनात्मन्यात्मभ्रमयादित्तोभविरतिरूपा निर्वृ
तिः परमे प्रकृष्टफलतया स्थिते यस्यां सा तथोक्तां १५ ॥ इत्थमस्य योगस्य कर्मसमाधिलक्षणमहायोगान्तर्व
र्त्तिनो यथोक्तौऽद्वैतात्मतानिष्ठतयाऽनुष्ठेयतयाभ्यनुज्ञानस्याप्यदपि परिकर्म प्रतिपादयितुमाह योगोस्ति नैवात्य
श्नतो न चैकांतमनश्नतः न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजाग्रतोऽर्जुन युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्व
प्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा १७ एष प्रोक्तो योग एवंविधस्यानुष्ठातुर्नैवास्ति नैव सम्भवति कीदृशस्यात्यर्थ
मश्नतः सौहित्यपर्यन्तं भुंजानस्य तथैकांतं सर्वथानश्नतोऽपि नास्ति तथातिस्वप्नशीलस्य नित्यं निद्रारतस्य तथा सदैव जा
ग्रतोऽनिद्रस्यापि नास्ति अत्यशनाद्धि कायगौरवमूलाभिष्यन्दादयो दोषाः चित्तमकर्मण्यं सम्पादयंति अत्यंतानश

गी॰टी॰
६३

नाड्युपायात्तत्वयादयःशक्तिहानिमावहंति अतिस्वप्नशीलस्यादयस्तैर्योगभंगं अत्यंतनिद्रापहारादजीर्णादयोदोषैर्मनसा
दिकमापादयन्ति अतोयुक्ताहारविहारस्ययुक्तोहितमात्राकालावच्छिन्नत्वादुपपन्नआहारोभोजनं विहारश्चंक्रमणा
दिर्यस्यतादृशस्य तथाकर्मसुदृष्टादृष्टविषयेषुव्यापारेषुयुक्तचित्तशरीरानवसादित्वपर्यवसायिनीचेष्टामनःकायव्या
पारोयस्यतस्यतादृशस्य तथायुक्तौयथाकालभावित्वान्नाप्यौस्वप्नबोधौनिद्राजागरौयस्यतस्यतादृशस्ययोगिन
एवयोगोदुःखहाभवति अभ्यस्यमानःक्लेशंहंतिदुःखेनसंपाद्यतइत्यर्थः विकरणानियमोत्रव्याख्यातःसंस्कृते
मम्यास्तुपाठान्तराणियोजयंति १७ ॥ एवमाहारविहारनियमसक्तासिद्धिलक्षणंयोगस्याह यदाविनियतंचित्त
मात्मन्येवावतिष्ठते निस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा १८ यदास्ययोगिनःसमाध्यभ्यासकाष्ठांप्राप्तस्य
चित्तंविनियतंनिगृहीतंसत्संप्रज्ञातसमाधिभूमिकाःवितर्कविचारानंदास्मितानुगताः अतिक्रांतंसत्स्थूलसूक्ष्मेषु
ध्येयेषुलब्धसंयमत्वान्मानिःसक्ता एकस्मिन्ध्येयेआत्मन्येवस्वभावएवावतिष्ठते अवस्थितिंप्रतिष्ठांसंयमंलभते
तदातस्यांदशायामात्मैकारामत्वात्सर्वेभ्योव्यतिरिक्तेभ्योभोगेभ्यःस्पृहारहितोनिरभिकांक्षःसन् असौयुक्तःस
म्पन्ननिर्बीजसमाधिरित्युच्यते १८ तस्यात्मध्याननिष्ठस्ययोगिचित्तस्यैवयोगशाद्बवाच्यस्योपमानमाह ॥
यथादीपोनिवातस्थोनेंगतेसोपमास्मृता योगिनोयतचित्तस्ययुञ्जतोयोगमात्मनि २ आत्मनिनिरुत्तरेध्येयेयो ६३

स्प

गे समाधिं युंजानस्य योगिनः सर्वतः प्रत्याहृतत्वात् यतं निगृहीतं चित्तं येन तादृशस्य सा उपमा तदुपमानं तत्त्वज्ञैः स्मृतं यथा
दीपः प्रद्योतको निवृत्तवातदेशे स्थितः सन्नेङ्गते न प्रकम्पते तथैवात्मालम्बने समाधौ स्थितं योगिचित्तं न प्रकम्पत इत्यु
पमेयवाक्यमध्याहार्यं अनेन दीपोपमानेन प्रत्यासन्नप्रबलविपक्षत्वाद्यत्नसंरक्षणीयत्वं योगिचित्तस्य प्रतिपादितं
२० ॥ अथास्य परस्य योगस्य लक्षणमाह यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि
तुष्यति २१ सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २२ यं लब्ध्वा चापरं
लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २३ तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोनिर्विण्णचेतसा २४ ॥ तं योगसंज्ञितं समाध्याख्यमर्थं विद्याज्जानीयात् किं तं यत्र यस्मि
न्निरुद्धं निवृत्तबहिष्प्रचारतया नियमितं चित्तं योगसेवया योगस्य समाधेः अभ्यासस्य सेवनादाश्रयणादुपलब्धप
रमोपेयत्वात्तत्रैव विश्रांतं सद्योगांतरविषयं प्रयत्नमुत्सृजति तस्यैव योगस्य निरंतरत्वात् अत एव तस्यामवस्थायां
योगी यत्रात्मनैवात्मानं पश्यन् स्वसंवेदनेन स्वरूपमनुभवन् आत्मनि स्वभाव एवाधिकरणभूते तुष्यति परां प्रीतिं
प्रतिपद्यते तं योगं विद्यादिति सम्बन्धः तदानीं हि निवृत्तसकलबाह्योपरागं चित्तमात्मसमापन्नं सत्प्रबुद्धसंवेदनल
क्षणं तद्धर्मत्वेनावतिष्ठते तथा यत्रात्यन्तिकमनन्तं निरुपमस्वरूपानुभवचमत्कारमयं सुखं सहजआनंदोभिव्यज्य

ते कीदृशं सुखमतीन्द्रियं श्रोत्रादीनि बाह्यानीन्द्रियाण्यतीतमतिक्रान्तं अतएव बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्या तात्कालिकया बोधलक्षण
यात्मनः सुखाकारेणैव ग्राह्यं संवेद्यं अयं योगी वेत्ति जानाति तं योगं विद्यात् तथा यत्र स्थितो यस्मिंल्लब्धे विश्रान्तिरयं योगी तत्त्व
तः परमात्मस्वरूपात् परमार्थान्नच्यवते न विशुज्यते तथायं योगमासाद्य ततोऽधिकं तस्मादुत्कृष्टमपरमन्यं लाभमिष्टश्च
न्तिं योगी नमन्यते नबुद्ध्यते अतएव प्राग्रुक्तं यत्र स्थितस्तत्त्वतो नच्यवत इति अतएव यस्मिन्स्थितस्संद्रूपो निहितेनरव्याहतिः
सन् योगी गुरुणापि प्रबलेनाधिकेन विद्यमानेन शारीरेण वा दुःखेन न विचाल्यते न ततो व्युत्थाप्यते तं योगसंज्ञितम
र्थं विद्यात् कीदृशं दुःखसंयोगवियोगं दुःखं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिजनितो राजसः क्लेशः तेन संयोगः संसारिदशायां स
म्बन्धः तस्माद्धि योगो विरहस्तं हेयवस्तुप्रार्थनाजन्मना दुःखेन सम्बन्धाभाव एव वियोग इत्यर्थः स एवं लक्षणो योगः
परः समाधिर्निरन्तरानन्दलाभलक्षणमहाफलहेतुः निश्चयेन निःसन्देहत्वेनानिर्विण्णचेतसानुद्विग्नमनसा योक्तव्यस्स
माधातव्यः अलब्धभूमिकस्य हि योगिनः प्रथमं सन्देहः आरुरुक्षतस्स्वाभ्यासदशायां क्लेशाः संभाव्यते इति निश्चयेना
निर्विण्णचेतसा स योक्तव्य इत्यर्थः २४ ॥ एवं बाह्यविषयपरिहारक्रमेण चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणं समाधिसिद्धिमभिधा
य पुनरपि प्रकृतकर्मयोगक्रममेव समाप्य यं तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः २५ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपिचि ६४

न्नयेत् २६ यतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेत् २७ प्रशांतमनसंह्येनंयोगिनंसुखमुत्त
मं उपैतिशांतरजसंब्रह्मभूतमकल्मषं २८ युञ्जन्नेवंसदात्मानंयोगीनियतमानसः सुखेनब्रह्मसंयोगमत्यंतमधिगच्छ
ति २९ ॥ क्रमेणायतद्व्याख्यायते शनैःशनैरुत्तरोत्तरविशेषारोहणक्रमेणानतुसहसैवोपरमेत् बाह्येषुविषयेष्वासंगा
दा त् तथादेहादावात्माभिमानात्निवर्तनकेनसाधनेनवुद्ध्यासम्यग्ज्ञानेन कीदृश्याधृतिगृहीतयाधृतिःपरमात्मन्यहंकारावष्ट
म्भलक्षणंधैर्यंतयागृहीतास्वीकृतायावुद्धिस्तयानादृश्या सात्विकीत्यृतिर्यावुद्धिंधारयतिसात्रयोगेसाधनत्वमर्हति यस्या
एतल्लक्षणंवक्ष्यति धृत्यायथाधारयतेमनःप्राणेन्द्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकी एवंकिंकृत्वा
परमेत् मनस्येवपरेणमोक्तविषयेणैवचेतसाप्राकष्यावरंसंज्ञयोक्तेनसंकल्पप्रभवान् विषयग्रहणाग्रजंगममनःसम्ब
न्धान्सर्वान् दृष्टानुश्रविकभेदेनसमस्तान् तथाप्रत्येकमशेषान् अविद्यमानसंस्कारमात्रान् कामान्भोगांस्त्यक्त्वापरित्यज्य
तथातेनैवमनसाननुविषयविषयेणेन्द्रियग्राममेकरणवर्गं समंततः सर्वेभ्योविहितेभ्योपिशास्त्रादिभ्योविनियम्यरागादिदो
षपरिहारात्मनाविशेषेणनिगृह्यअनेनप्रस्तुतसमग्रसंन्यासानुष्ठानसाध्यकर्मयोगविषयंकामत्यागेन्द्रियनियमस्यचपूर्वोक्त
क्रममेवस्मारयति एवमनेनक्रमेणात्मसंस्थंमुक्तेआत्मनिब्रह्मणापरनाम्निसम्यक्स्थितंलब्धविश्रांतिमनोन्तःकरणंकृत्वास
म्यायतद्व्यतिरिक्तंवस्त्वंतरंनकिंचिद्ध्यायेन्नदानीहिसर्वंब्रह्मरूपतयैवप्रकाशतेएवंविधेनाभ्यासक्रमेणयतोयतोयस्मायस्मा

न्कुतश्चिदन्यतमभूतादाभ्यन्तराद्बाह्याद्वा मनश्चञ्चलो निश्चरति निर्गच्छति तस्मात्तस्मान्नियम्य प्रतिषिध्यात्मनि परमकारण एव वशं न
येत्तत्रैव निबध्नीयाद्यतः स्वभावत एतच्चञ्चलं चपलं तथा प्रार्थितेपि विषयेन चिरमवतिष्ठत इत्यस्थिरं यस्मात्तस्मिन्नात्मवशं नी
ते मनस्येनं योगिनं प्रशांतमनसं विषयसुखोन्मुखवृत्त्यभावविरतिनिर्विण्णचेतसं संतं स्वयमेवोत्तमं नित्यनिरवद्यस्वभावत्वादुत्कृष्टं सु
खं सहजआनन्दरूपैस्तुपगच्छति कीदृशं योगिनं शांतरजसं शांते विलीने रजो विषयप्रवृत्तिहेतुर्गुणो यस्यांतमपवब्रह्मभूतं परमा
त्मसमापन्नं यस्मादकल्मषं अविद्यमानाज्ञानलक्षणकिल्बिषकलंकमेवमनेन यथोक्तेन क्रमेण एवं च प्रतिपादितेन निय
तमानसः संयतान्तःकरणो योगी सर्वदा सर्वास्ववस्थासु पश्यञ्छृण्वन्नित्यादिना प्रतिपादितः स्वात्मानं युंजन्समादधानः
सुखेनासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणादिक्लेशाभावादनायासेन ब्रह्मणा परमात्मना संयोगमभेदमत्यंतं नित्यमेवा
धिगच्छति प्राप्नोति २८ ॥ इत्थं सिद्धनिरुत्तरसमाधेः कर्मयोगिनो लोकोत्तरं व्यवहारं प्रतिपादयितुमाह सर्वभूतस्थमात्मा
नं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि स
च मे न प्रणश्यति ३० सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोपि स योगी मयि वर्तते ३१ आत्मौपम्येन स
र्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२ ॥ यथोक्तेस्मिन्कर्मयोगे युक्तः समाहितः सर्वत्र सर्व
दा सर्वथावहितचित्तो योगी आत्मानं अद्वयचिन्मात्रैकलक्षणं तयोक्तस्वरूपं सर्वभूतेषु परस्परं भिन्नत्वेनावस्थितेषु चराचरे

पूर्वमेव

षु प्राणिषु स्थितं पश्यति यदात्मनः सामान्यचिन्मात्रं रूपमेकं तदात्मकान्येव भूतानि प्रेक्षते इत्यर्थः यथोक्तस्वरूपे स्वात्मनि सर्वभूता
नि विगलितान्योन्यभेदानि पश्यतीत्यात्मनः सर्वभूतानां चाभेददर्शनप्रतिपादनपरमेतद्यथा चैतत्सम्भवति तथा प्रतिपादि
तमेव प्राक् तथापि स्पष्टार्थं पुनरुच्यते आत्मनो नामायं स्वस्वरूपः ग्राह्यग्राहकरूपत्वशून्यत्वादिसकलविकल्पविरहविशु
द्धसंवित्प्रकाशैकलक्षणस्तस्य संवेदितृत्वेनाऽव्यभिचारी गुणः तेन यद्यत्संवेत्ति तत्तत्संवेद्यमानमेव तेन तेन रूपेणात्मानं
लभते संवेद्यमानता च निर्विकल्पावस्थापूर्विका भवति तेन यद्यत्किंचिद्यदा यदा यत्र यत्र येन येन प्रमात्रा संवेद्यते तत्तदद्व
यानन्तचिन्मात्रस्वरूपमित्यात्मनः संवेदितृवेद्यानां च सर्वभूतानां नास्ति वास्तवः कश्चिद्भेदः केवलमचिन्त्यपारमेश्वरमायो
द्भावितो वेद्यवेदकविकल्पः सर्वमिदमन्योन्यं विभिन्नतयावभासयति स च परमेश्वरप्रसादादुन्मिषितया विद्याख्ययादि
व्ययादृशा तत्त्वविद्भिस्तादृशो विभाव्यमानो यदा विगलति तदा भिन्नसेतुसागरसलिलवत्सर्वमिदमात्मतयैवैकतानावभा
सते ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानान्मनिर्वाऽस्मिन्महायोगे प्रमुदितविद्याशक्तिरेवाऽधिकृतत इति कर्मयोगी सर्वत्रस्थावरेजंगमे
च भूतग्रामे समदर्शनोऽद्वैतात्मकतत्त्वैकदर्शी युक्तः यश्चात्मा सोऽहमेवेत्यभेदं भगवान्प्रतिपादितुमाह यो योगी सर्वत्र भाव
जाते मां यथोक्तात्मतत्त्वैकरूपमुक्तयोपपन्नं पश्यति मयि च सर्वं तथैव पश्यति तस्य तत्त्वदर्शिनोऽहं न प्रणश्यामि नादृश्यो
भवामि सोऽपि मे स्वरूपभूतत्वान्न प्रणश्यति नादृश्यत्वमापद्यत इति कर्मयोगसिद्धस्य योगिनः स्वात्मनश्चाभेदप्रतिपा

गी॰रा॰
टी॰
६६

66

दनपरमेतद्भगवद्वचनं किंचयोयोगीसर्वत्रसर्वस्मिन्देहप्रभृतिसुखेदुःखेवास्वेवाकेचित्प्राणिधर्मेऽज्ञत्वयोपपत्त्यासंवेद्यमानस्यसं
विदात्मकत्वापत्तिरूपतया समंसंविन्मात्रैकस्वभावंपश्यतिबुध्यते कथमात्मौपम्येन आत्मानमुपमानीकृत्यस्वानुभववदित्य
र्थः समदर्शीसर्वथासर्वेणकेनचिल्लोकसाधारणेनप्रकारेणवर्तमानोपिमयिवर्तते मदभिन्नोहमेवासावित्यर्थः सएवंविधो
योगीसर्वास्ववस्थास्वविच्छिन्ननिरुत्तरसमाधिफलास्वादोद्भवैरविच्छिन्नानन्दानुभवैर्दुःसाध्ययोगांगानुष्ठाननिष्ठोपलभ्यसमा
धिफलपूर्वोक्तयोग्यपेततयापरमोनिरुत्तरातिशययुक्तः ईश्वरवत्सर्वसाम्यदशाधिरूढत्वाज्जीवन्मुक्तइत्यर्थः ३२ ॥ अ
थसंप्रत्यननुभूतत्वादस्यसर्वसाम्यप्रतिपत्तिफलस्यसमाधेरसम्भावनांमन्यमानोर्जुनआह योयंयोगस्त्वयाप्रोक्तः सा
म्येनमधुसूदन एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंपरां ३४ चंचलंहिमनःकृष्णप्रमाथिबलवद्दृढं तस्याहंनिग्रहंमन्ये
वायोरिवसुदुष्करं ३५ ॥ हेकृष्णयोयंसमनंतरंकर्मयोगलक्षणोन्ययोगविलक्षणोयोगस्त्वयाप्रोक्तः एतस्यपरां
स्थितिंप्रकृष्टांप्रतिष्ठांनपश्यामि नतर्कयामिचंचलत्वादनवस्थितत्वात् यस्मात्तत्साधनंमनश्चंचलंप्रकृतिचपलमतःप्र
माथिप्रमथनशीलं यतःकृच्छ्रलब्धामपिभूमिकामुन्मार्गप्रवणत्वादाशुविनाशयति नचतद्व्यावर्तयितुंशक्यंयतोबल
वत् अस्यविषयान्प्रत्यभिधावतःशैलेंद्रशिखरविशीर्यमाणसलिलौघवत् दुर्धरंबलंयतोजन्मसहस्राभ्यस्तेषुविषयरसे
षुदृढासक्तत्वाद्दृढं तस्यैवंविधस्यास्यमनसोनिग्रहंप्रयत्नात्प्रतिषेधंसततरोदुष्करंदुःसाधंसंभावयामि कस्येववायोरिव ६६

यथावायुःस्वाच्छन्द्येनदिक्षुप्रसरन्निग्रहीतुमशक्यमेवमेतन्मनः ३५ ॥ यथैतदभ्युपगमपूर्वमुत्तरंभगवानाह असंशयंम
हावाहो मनोदुर्निग्रहंचलं अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यते ३६ नात्रसंशयोयदिदंचलस्वभावचपलंमनोदुःखेननिग्र
हीतुंशक्यते किंत्वभ्यासेनवैराग्येनचोपायद्वयेनगृह्यतेनियम्यते अभ्यासश्चात्रकर्मयोगेपथ्यन्कृत्वान्निमादिप्रागुक्तक्र
मेणसर्वेंद्रियवृत्तिषुविहितविषयोन्मुखत्वेनप्रवर्तमानासु सर्वप्राणवृत्तिषुचशरीराव्यभिचारित्वात्तथैवप्रवर्तमानास्वप्यु
पदेशानुसारिणाक्रमेणयथोक्तेस्वात्मनिनिवेशनात्मकस्थितिलाभविषयोयत्नः वैराग्यंचानिषिद्धविषयस्पर्शानुभूयमा
नेप्सुखेसहजानन्दनिरुपमास्वादाविस्मरणादनासंगः ताभ्यामेवंविधाभ्यांकर्मयोगाधिकृतपुरुषैकगोचराभ्यामभ्यास
वैराग्याभ्यामेतत्तुचंचलमपिचित्तंनियंतुंशक्यमेव ३६ अतएव असंयतात्मनायोगोदुष्प्राप इतिमेमतिः वश्यात्म
नातुयततनाशक्योवाप्तुमुपायतः ३७ यतोव्याख्याताभ्यासवैराग्यलक्षणसाधनाभावादसंयतात्मना अनियमितांतःक
रणेनपुरुषेणएषयोगोदुष्प्रापोदुर्लभः वश्यात्मनाविधेयांतःकरणेनपुनःपुरुषेणयततानित्यमविच्छिन्नोत्साह
तयाप्रयत्नंकुर्वता उपायतोयथोक्तज्ञानलक्षणादुपायात्स्वीकर्तुंशक्यएव ३७ ॥ अथोपायस्यज्ञानरूपस्यकृतिमात्रा
वगतत्वादभ्यासवैराग्ययोश्चात्यंतदुःसाधत्वादात्मनश्चसंसारिधर्मानुपरमाद्योगस्यदुरवापत्वंमन्यमानः श्रद्धामात्रस्यै
कस्यकारणस्ययोगंप्रत्युपायत्वंस्यान्नवेतिसंशयानोर्जुनउवाच अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः लिस्यमा

67

नःसन्नोमार्गेप्रमूढोब्रह्मणःपथि ३८ अनेकचित्तोविभ्रान्तोमोहस्यैववशंगतः अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ३९
आम्नायोपदिष्टादुपायान्निःसंशयतयाफलस्यसंभावनाश्रद्धाइतिकिलोक्तातयोपेतःश्रद्धावान् अतएवसतांसत्पुरुषाणामन्नमफ
लार्थिनांशुश्रूषोपस्थानंश्रेयस्करपि यदियोगादुत्कलत्तणात्समाधेश्चलितमानसः विच्युतचित्तवृत्तिः अतएवायतोयत्नशून्यस्त
तश्चब्रह्मणःपरस्योपेयस्यतत्त्वस्यपथिप्राप्त्युपायरूपेमार्गे प्रमूढःप्रकर्षेणमूढःसम्यग्ज्ञानरहितः अतश्चोपायान्निश्चया
दनेकचित्तःविकल्पाकुलत्वात्प्रतिक्षणंचंचलत्वाद्बहुविधमनोवृत्तिः अतएवविभ्रान्तोनक्वचिल्लब्धस्थितिः यतोमोहस्यै
वाज्ञानस्यवशंगतोविधेयतांप्राप्तःस्यात् तदेतयादोषसामग्र्यायोगसंसिद्धिं समाधिलाभमप्राप्तःसन् कांगतिंगच्छति
तस्यैवंविधस्यश्रद्धामात्रैकालंबनस्यपरिशिष्टोपायरहितस्यदेहादूर्ध्वंकीदृशेयोन्यंतरेगमनमित्यर्थः ३९ ॥ तदेवपृच्छ
ति कच्चिन्नोभयविभ्रंशाच्छिन्नाभ्रमिवनश्यति अप्रतिष्ठोमहाबाहोविनाशंवाधिगच्छति एतन्मेसंशयंकृष्णछेत्तुमर्हस्यशे
षतः त्वदन्यःसंशयस्यास्यछेत्तानह्युपपद्यते ४० ॥ कच्चिदितिसमीहप्रश्नेऽपिनामैवंप्रवृत्तानःपुरुषःस्वर्गापवर्गलक्षणा
स्यगतिद्वयस्यापिभ्रंशादभावादेकतरगतिप्रत्याशासंभवे छिन्नाभ्रमिवपवनविशीर्णोजलदोयथाविनश्यतितद्वत् पु
नःसंधानमापद्यते उक्तगतिद्वयोपायनिश्चयाभावात् अप्रतिष्ठोनिरवलंबनस्सन् आत्यंतिकमेवविनाशंप्राप्नोति अ
पुनरुत्थानायैवसंसारश्वभ्रेपततीत्येतमेवंविधंसन्देहंममविनाशयितुमर्हसि यतस्त्वत्तःसर्वसंसारिगतिवेदिनःसर्व ६७

न्नादन्योयथोक्तस्यसंशयस्यपरिहर्तानसंभाव्यते यतउक्तंभगवता बहूनिमेव्यतीतानीत्यत्रश्लोकेसर्वज्ञंत्वांनानागतिवेदितं
४१ ॥ अथैवंविधंसंशयच्छेदायभगवानुवाच पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतात
गच्छति ४२ तस्यैवंविधस्यभोगापवर्गलक्षणसिद्धिबीजभूतश्रद्धागुणसंस्कृतचित्तस्यध्वंसःक्वचिदपिविषयेविनाशः
सर्वदुर्गतिहेतुर्ज्ञानभ्रंशलक्षणस्तिरोभावोनविद्यते क्वनविद्यते इहामुत्रवा इहेतिदृष्टानुश्रविकभोगाधिकारणेसंसार
इत्यर्थः अमुत्रेत्येतस्मादन्यत्रस्वात्मप्रतिष्ठाहेतावपवर्गइत्यर्थः यतःकल्याणवान् कुशलाभिनिवेशी नकश्चिद्दुर्गतिम
त्तानहृषितताद्दुष्टांयोनिंप्राप्नोति श्रद्धावतश्चकल्याणकारित्वमवश्यमेवस्थितं श्रद्धाहिनामपरमेश्वरप्रसादकल्पद्रु
मस्यबीजकणिका तेभोगापवर्गलक्षणफलसंपत्तिसमृद्धमहत्त्वाननिवर्तते केवलंमृदुमध्याधिमात्रत्वादितारतम्या
त्कालविशेषापेक्षिणीस्वकार्यंनिवर्तयति ४२ ॥ यतएवमतः प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः शुची
नांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायते ४३ अथवायोगिनामेवजायतेधीमतांकुले एतद्धिदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृ
शं ४४ तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदैहिकं ततोभूयोपियततेसंसिद्धौकुरुनंदन ४५ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रिय
तेह्यवशोपिसन् जिज्ञासुरपियोगस्यशब्दब्रह्मातिवर्तते ४६ प्रयत्नाद्यतमानस्तुयोगीसंशुद्धकिल्बिषः अनेक
जन्मसंसिद्धिस्ततोयातिपरांगतिम् ४७ ॥ योगभ्रष्टोयोगात्यथोक्तात्ज्ञाननिष्ठतयाशास्त्रविहितस्वकर्मात्रष्टा

नलक्षणात्मसमाधेर्भ्रष्टः परमेश्वरसमापत्तिलक्षणंफलमप्राप्यैवविच्युतःसन् श्रद्धावीजेसत्यपीश्वरेच्छावशादेवसंभति
तीव्रसंवेगाभावाद्यत्नादिसहकारिसमग्रीवैकल्याद्विकालान्तरापेक्षिफलःसन्पुण्यकृतांप्रकृष्टयज्ञदानतपःप्रभृतिशुभ
कर्मकारिणांसंबन्धिनोलोकांस्तत्कर्मोचितभोगाधिकरणभूतानिभुवनानिप्राप्यासाद्यतत्रचतत्कर्मानुरूपाःशाश्वतीःस
माःसहस्रसंख्यानिवर्षाण्युषितानिवासमनुभूय ततस्तादृशकर्मफलोपभोगान्तेकर्मभूमावस्मिन्शुचीनांश्रीमतांश्रद्धा
भिजनकर्मणांतल्लीवतांकुलेन्वयेभिजायते जन्मलभते येनभोगाभिवाञ्छालेशकलुषितचित्तत्वादसम्यगनुष्ठिता
त्कर्मयोगाद्भ्रंशःप्राप्तस्तस्यैषागतिर्निर्दिष्टा यस्तुत्वपवर्गप्रवणत्वेपिसति कुतश्चित्प्रतिबन्धात्कर्मयोगःसम्पद्भ्रंशनिर्व्वहत्तः
सश्मांगतिमाप्नोतीतिपक्षान्तरोपन्यासेनाह अथवायोगभ्रष्टोयोगिनांयथोक्तकर्मसमाधिनिष्ठानामतएवधीमतांश्र
कृष्टज्ञानयुक्तत्वात्प्रशस्तबुद्धिमतांकुलेन्वयेभिजायतेसमुत्पद्यते ईदृशमेतदेवंविधानांयोगिनांकुलेजन्म दुर्लभतरं
कर्मयोगभ्रष्टमन्तरेणानकेनविद्यासुशकांतस्मिंश्चजन्मनि तंबुद्धिसंयोगंतादृशंबुद्ध्याज्ञानसंस्कृतयाधियासम्बन्धंलभ
ते कंतंपौर्वदैहिकं पूर्वस्मिन्देहेभवंयत्रज्ञातक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपोयोगः तेनाश्रितस्सन्ननिर्वाहितः तत्रकिलतथा
विधयोगसमाश्रयणहेतुभूतज्ञानसंस्कृतयाबुद्ध्यासम्बन्धोस्याभूदेव सचपरमेश्वरानुग्रहंविनानभवति सचपरमेश्वरा
नुग्रहोनादत्तफलोविरमति अतःकुतश्चिद्विघ्नलेशात्कंचित्कालंविलम्ब्यपुनरभिव्यज्यतएवततस्तद्बुद्धियोगमाहात्म्या ६८

68

हूयः पुनरपि प्रयत्नमारभते संसिद्धिनिमित्तं योगफलावाप्त्यर्थं यस्मात्तेनैव पूर्वजन्मसम्बद्धेन मन्देनाप्यभ्यासेन योगविष
येण संस्कारात्मनावस्थितेनावशोऽप्यनिच्छन्नपि ह्रियते आत्मसात्क्रियते कस्मात्तेनाभ्यासयोगेन ह्रियत इत्याह यस्मात्कर्म
समाधिलक्षणस्य योगस्य जिज्ञासुरपि स्वरूपं ज्ञातुकामो हि शब्दब्रह्म शास्त्रात्मकं तत्त्वमतिवर्त्तते तिक्रामति निष्ठयाभावाद्यो
गविषयात्प्रवृत्तिरेव न सम्भवति संशयितस्य च पापस्य स्वपकारकमतो योगजिज्ञासुः शब्दब्रह्मातिवर्त्तत इत्युक्तं स पुनर्योगीश्च
यत्नाद्योगाद्यतमानो योगमनुतिष्ठन् स तदनुष्ठानसंस्कारवशाच्च संशुद्धकिल्विषः प्रतालि तत्त्वज्ञानमयकलंको बहुभिर्जन्म
भिः परां काष्ठामधिरूढेनानुशिक्षितेनानन्तरं संसिद्धसम्यक्ज्ञानप्रापणीयः परां गतिं परमात्मसमापत्तिलक्षणां प्रकृष्टा
भूमिं प्राप्नोति यतः परं गन्तव्यान्तरं न विद्यते ४५ एवंविधस्य कर्मयोगिनः प्रशंसार्थमाह तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यो
ऽपि मतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६ ह्रतीव्रस्यापि तपोमात्रस्यानवत्फलत्वात्तपस्विभ्यो यो
गी नित्यनिरतिशयानन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः ज्ञानिभ्योऽपि केवलज्ञानमात्रशरणेभ्यस्तथा कर्मिभ्यो यज्ञादिपन्नादि
केवलकर्मवद्भ्योऽधिकः तस्मात् त्वं यथोपदिष्टं योगं स्वीकृत्य सर्वोत्कृष्टो योगी भव येकेचन योगिनो दर्शनभेदात्सम्भवंति
तेषामप्ययमेवंविधो योगी प्रकृष्टतम इति प्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्र
द्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ४७ समस्तानां योगिनां मध्ये स योगी युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः समाहितो मम मतः

गी·रा· कोसौ यः श्रद्धावान् सर्वसिद्धिहेतुभूतया श्रद्धया युक्तः सन् मद्गतेनान्तरात्मना यथाप्रतिपादितज्ञानगम्यं मां परमात्मानमीश्वर
टी· मेकं तत्त्वं परमोपेयतया गतेन प्रपन्नेनान्तरात्मनान्तःकरणेन भजते वाङ्मनःकायव्यापारान्मत्परानेव कुर्वन्मद्भक्तो भवति
६९ यथोक्तज्ञानविधिना यथोक्तमत्स्वरूपावगमपूर्वं मामेव यजत्यास्ते स एव समाहिततम इत्योम् ४७ यातायस्यांगभावं दर्शयति
यदि परं योगतामस्य योगाख्यं योगं ज्ञानकर्मव्यतिकरलक्षणाभ्यामवैराग्यपराभ्यां सम्यक्त्वाप्ताप्तुकामैः परमगुरुरिति श्रद्द
यापर्युपास्यः षष्ठोध्यायोयमार्यैरवहितमतिभिस्त्यक्तसर्वात्मकार्यैः ॥ इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमा
ते सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे षष्ठोध्यायः ६ ॥ ॥ एवं यदंगभावमापन्नानां योगान्तराणां योगत्वसिद्धि
त्तस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठातुर्मद्भक्तस्य कर्मयोगिनोपि सततस्तवज्ञेयशेषविज्ञानपर्वेमात्मनप
वज्जगत्कारणत्वादिप्राकृचितप्रायं ज्ञेयान्तरं स्फुटतया प्रतिपादयितुं भगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्ज
न्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु १ षष्ठाध्यायपरिसमाप्तौ मद्गतेनान्तरात्मना यो मां भजति स युक्ततम
इति यदुक्तं तदेवं मय्यासक्तमना मदाश्रितश्चेत्यनेन पदद्वयेन ह्यनूदितं ततश्च मत्स्वरूपं तावन्मां भजंस्त्वं यथा येन प्रकारेण
सन्देहरहितं कृत्वा समग्रं सम्पूर्णस्वरूपं मां ज्ञास्यसि प्रतिपत्स्यसे तदिदानीं शृणु अयं हि जगत्प्रपंचः स्वतःसिद्धनित्यप्रधानप
रिणामतया कैश्चित्प्रतिपन्नो अन्यैः परमाणुपाकप्रभवत्वेन इतरैः क्षणिकज्ञानसन्तानप्रभवजन्मतया परैश्चान्यथा चेति कि ६९

नपुनःकिञ्चि =

मत्तत्त्वंस्यादित्यस्तिसंशयस्यावकाशः तन्निश्चयार्थंचेदंवक्ष्यमाणमवधारय १ तदवधारणादेवचसमग्रंमत्स्वरूपज्ञानंभ
विष्यतीत्याह ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २ इदंसमनन्तरप्रस्तुतं
जगत्प्रपंचपरमार्थप्रतिपत्तिविषयंमत्स्वरूपसाकल्यसंवित्तिविषयंचज्ञानमुपपत्त्युपन्यासरूपेणसहतदुभयसाक्षात्कारहे
तुनाविशिष्टेनज्ञानेनसहितमशेषतःकथयिष्यामि यत्प्रतिपद्यभूयोवोद्धव्यंवस्त्वन्तरंनकिंचिदवशिष्यते यदवगमा
द्विदितसकलवेद्यःकृतकृत्योभविष्यसीत्यर्थः ॥ एतयोर्ज्ञानविज्ञानयोर्मत्संवेदनमेवफलंपर्यवस्यति तच्चपरम
सर्व रहस्यत्वात्सुदुर्लभंयतः मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतः ३ इह
निरवधौप्राणिसर्गप्रपंचेमनुष्यत्वमेवतावद्दुर्लभं तेहिमनुष्याःकर्मभूमिलब्धजन्मानश्चतुर्वर्गसिद्ध्यधिकारिणः तेषां
मनुष्याणांसहस्रेषुमध्येकश्चिदेवतथाविधकर्मपरिपाकवशादुत्पन्नसंसारविरागःसिद्धयेपुनर्जन्माभावलक्षणफल
प्राप्तयेयतते तदुपायाहरणप्रयत्नपरोभवति नतुतावत्सिद्धिंप्राप्नोति तेषामपियतमानानांसिद्धानांतद्दर्शननि
श्चितमोक्षलक्षणांसिद्धिंप्राप्तानामपिमध्येकश्चिदेवप्रकृष्टपुण्यपरिणामवशादवाप्तमदनुग्रहाविर्भावितयथोक्तनि
रतिशयश्रद्धाभक्तिप्रसादितविवेकजज्ञानप्रभावाद्यथाप्रतिपादितस्वरूपंमांवेत्ति आत्मत्वेनप्रतिपद्यते ३ तत्रजगत्स्व
रूपप्रतिपादनपूर्वमुपदेष्टुमाह भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ४ अपरे

यमितस्त्वमाँप्रकृतिंविद्धिमेपरां जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत् ५ योहंसततंचिन्मात्रस्वरूपःप्रच्युतएवाचिन्त्यनि
गी॰ या॰ जमायाशक्तिमाहात्म्याज्जडचेतनविभागेनद्विरूपस्त्वावभासमानोजगत्क्रीडामिमांनिर्वर्तयामितस्यमेस्वस्वरूपःस्वमोहा
टी॰ त्मकतयासर्वभावानुगतसत्वादिगुणत्रयरूपाजडायाप्रकृतिःसेयमष्टधाऽष्टाभिःप्रकारैर्भिन्नाविभागंप्राप्ता केतेऽष्टौ
७० प्रकाराभूमिरित्यादि तत्रभूम्यादिभिःपंचभिरप्ययंक्रमनिर्दिष्टैःप्रकारैःकारणभूतानिसूक्ष्माणिनिर्दिष्टानिवेदितव्या
नि तैश्चकार्यभूतानिपृथिव्यादीनिपंचस्थूलभेदास्यैकैकापायपंचादिगुणानिसंगृहीतानि बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गश्च
70 दशसंख्यइतिभूम्यादिभिःपंचभिस्तत्वविंशतिरात्तिप्ता मनश्चसर्वेन्द्रियनायकं बुद्धिर्निश्चयात्मिका अहंकारोदे
हादिष्वनात्मभूतेष्वात्मप्रत्ययइतित्रिविधमन्तःकरणमितित्रयोविंशतिसंख्यंकार्यकारणवर्गस्तदनुगुणंचत्रैगुण्या
त्मकंप्रधानंकारणमितितत्वचतुर्विंशतिरूपाजडत्वेनावभासमानाप्रकृतिः इयंचापरावरमाणजीवभूतप्रकृत्यपे
क्षयास्थूला यतासौजगदेवधायरतंत्राविनश्वरीसतीचेतनाद्वैदकात्वतंत्रान्नित्याज्जीवतत्वादपकृष्टा अतएवाह
इतस्त्वस्याः प्रकृतेःपुनरन्यांविलक्षणांपरांप्रकृष्टांजीवभूतां मायावशादस्याःभिन्नत्वेनावभासमानदेत्रज्ञत्वंप्राप्तां
विद्धिजानीहि कीदृशीययाकर्तृभूतयेदंयथोक्तंतत्वजातमयंजगद्धार्यते जीवलक्षणपरप्रकृतिनिबद्धाजगत्पदा
र्थस्थितिः ५ एवंमायावभासितपरापरभेदेनजडचेतनेद्वेप्रकृती एतद्योनीनिभूतानिसर्वाणीत्युपधारय ७०

एतेयथाप्रतिपादितस्वरूपेमदीयेप्रकृतीयोनिरुत्पत्तिकारणं येषांतानेतद्योनिसर्वाणिभूतानीत्युपधारयनिश्चयेनबुध्यस्व
जीवभूताहिप्रकृतिश्चित्स्वरूपत्वाव्यभिचारात् वस्तुतःपरमकारणात्परमात्मनोमत्तःपरमेश्वरादभिन्नापिमन्माया
वशाद्भेदमिवापन्नाजडयाप्रकृत्यानादित्वेनसम्बद्धासतीतामेवगुणात्मिकांप्रकृतिंमहदादिभावेनपरिणतामात्मत्वे
नाभिमन्यमानासुखत्वादिसाधनभावेनचेतनाचेतननानाभावरूपंविषयमपेक्षतइत्यादिप्रकृतिपुरुषसम्बन्धोजगतः
कारणमित्येतेप्रकृतीसर्वभूतानांयोनिरित्युक्तं तथाचवक्ष्यति यावत्किंचित्सम्भवतिसत्त्वंस्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसं
योगात्तद्विद्धिभरतर्षभेति ॥ एवंजगत्कारणभूतयोरेतयोर्मत्सम्बन्धिन्योःप्रकृत्योःमन्मायैवैवमवभासनेकारण
मिति ॥ अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा ॥६॥ कृत्स्नस्यसर्वस्यनिरवपिचराचरभूतभेदमयस्यजगतःप्रभवः
प्रलयश्चाहंमत्तएवैतत्प्रभवति मय्येवैतत्प्रलीयतइत्यर्थः मत्संकल्पमात्रोद्भावितयामाययैव तेजइजडेप्रकृतीआभा
स्येते तन्निबन्धनौचसर्गसंहारावित्येतयोर्जगत्प्रभवप्रलययोरहमेवमूलकारणमित्यर्थः ६ ॥ अतएवममेवप
रमकारणत्वात्स्वरूपलाभकारणान्तरापेक्षानास्तीत्याह ॥ मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय मयिसर्वमिदं
प्रोतंसूत्रेमणिगणाइव ७ ॥ जडाप्रकृतिरपरेत्युक्तातदपेतयाजीवभूतापराइत्यनयोस्तुकारणभूतोहंपरतरइति
मत्तोन्यत्किंचिदस्वतन्त्रंनसम्भवति यन्मत्कारणत्वेनपरतरंस्यादहमेवकारणंनिरुत्तरमित्यर्थः यतइदंसर्वंभावजा

गी॰ टी॰ ७१

71

तेमयिसर्वाश्रयभूतेप्रोतमनुस्यूते कथमेकस्मिंस्तन्तौयथापरस्परपृथग्भूताअपिमणिगणाअवस्थितिमनुभवन्ति त
थामन्मायोद्भाविता मिथोऽमभेदाःस्थिराचराभावामय्येवैकस्मिन्नाश्रयेतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥७॥ ननुउभेएतेजगज्जडेममप्रकृतीप्रकृति
स्वस्वभावउच्यते तत्कथमद्वयचिन्मात्रस्वरूपस्यजडात्मकत्वाद्भिन्नस्वरूपत्वेनतयोपिपरस्परावच्छेदान्नानारूपस्वभावउपप
द्येतेनिवास्तवंप्रमात्रद्वैतंप्रतिपादयितुमाह रसोहमप्सुकौन्तेयप्रकाशःशशिसूर्ययोः प्रणवःसर्ववेदेषुशब्दःखेपौरुषं
नृषु ८ पुण्यःपृथिव्यांगन्धोस्मितेजश्चास्मिविभावसौ जीवनंसर्वभूतेषुतपश्चास्मितपस्विषु ९ बीजंमांसर्वभूतानांविद्धि
पार्थसनातनं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहं १० बलंबलवतांचाहंकामरागविवर्जितं धर्माविरुद्धोभूतेषुका
मोस्मिभरतर्षभ ११ ॥ संवेद्यमानाःसन्तःसर्वेभावास्तत्तमात्मानंलभंते संवेद्यमानताव्यतिरिक्तेनप्रकारान्तरेणकस्या
चिदवस्थायांकेषामप्यनुपलम्भात् इत्थंवास्तवएकएवसंवेदितासंविदन्तेवभावान्सृजति ततोभावरूपासंवेदितुरे
वशक्तिर्विजृम्भते नान्यत्तद्व्यतिरिक्तंकिंचिदिदं अतःपरापरेमेप्रकृतीस्वभावभूतेइतिस्वतःसिद्धंप्रमात्रद्वैतंगर्भीकृत्यसा
पक्रमेवयदुक्तं तद्रसोहमित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेनोपपादयति तत्रयोयस्यप्राधान्येनवर्ततेगुणःसएवतस्यात्मे
त्यपोरसएवात्मा सचाहंयतउक्तेनन्यायेनरसमानंयासंवेद्यमानाआपोरसरूपमात्मानंलभन्ते ततोरसयितुरेवरसा ७१
त्मिकाशक्तिःममैवचानुभवितुस्त्वलतत्गुणस्वभावाव्यभिचाराद्रसयितृत्वं ततोप्स्वहंरसइत्युक्तं यथाप्सुरसआत्मैव

त

तव्यवस्थितएवेंद्रियविषयोगंधः शशिरविविभावसुषुतेजोलक्षणभूतभेदेषु प्रकाशात्मतेजःशब्दाभिहितोरूपगुणश्चात्मत्वेन
व्यवस्थितः तथात्वेनमयिशब्दगुणः एवंवायौस्पर्शगुणोप्यत्रपरिसंख्येयइतिभूतपंचकेगंधादिप्रधानगुणात्मनापूर्वो
क्तेनन्यायेनाऽहंव्यवस्थितइतिपूर्वोक्तेनविभागेनभूतपंचकसंगृहीततत्वविंशतिरूपजडप्रकृतिविभागेममस्वभावइत्युप
पादितं गुणपशब्दश्चात्रप्राधान्यापेक्षयासर्वगुणेषुविशेषणत्वेनानुवर्तनीयः एवंभूतेषुप्राणिषुधर्माविरुद्धःकामः
संकल्पोमनोहंतथान्तःसुजीवेषुपौरुषमहंकारात्मकंपुरुषत्वमहमेव तथाबुद्धिमतांबुद्धिरहमेवेतिमनोहंकारबुद्धि
लक्षणमन्तःकरणंपुरुषाणांप्रधानंधर्मत्रयंपूर्वोक्तेनन्यायेनाऽहमेवेतित्रिभिरेतैःसहितःत्रयोविंशतिभेदःकार्यकार
णवर्गश्चतुर्विंशप्रधानेनानुगतोजडप्रकृतिप्रपंचोममैवस्वभावइतिव्यवहितैःपादैःप्रतिपादितं एवमेवसर्वभूतेषु
जीवनेप्राणाःप्रधानंतदप्यहमेवतथासर्ववेदेषुप्रणवओंकारःस्वोदिताविकृतध्वन्यात्मकोहमेवसदिप्रकृतिभूतत्वा
त्सर्ववेदेषुप्रधानं तस्यविकारभूताहिसर्ववेदाः तथासर्वक्रियासुतपोमयीक्रियाप्रधानंततस्तपस्विषुवर्तमानंतपो
हमेव कामरागविवर्जितंबलंबलवतांप्रधानंतदपिपूर्वोक्तेनन्यायेनाऽहमेवतथातेजस्विनांप्रभावातिशययुक्तानांतेजः
प्रभावोमुख्यस्तदप्यहमेव एवमनेनक्रमेणसर्वभूतानांबीजंहेतुरहमेवेति जडचेतनभेदेनद्विप्रकाराप्रकृतिर्ममैवस्व
भावइत्यनेनप्रकारेणविप्रकृष्टसमन्वयैःपदैःप्रतिपादितं ११ ॥ एवंरसोहमित्यादिगाथामविवत्तयोपलक्षणमात्रेण

गी॰रा॰
टी॰
७२

72

नप्रतिपादितं परमार्थतस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेन न तत्पदार्थजाते किंचनन सम्भवति यन्नाहमिति प्रतिपादयितुमाह ॥
येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि १२ ॥ अपर्यन्तेभावप्रपञ्चेप्रकृति
परिणामरूपत्वात्सर्वस्यभावस्यैवगुणोपस्थिते केचित्सत्वप्रधानागुणीभूतरजस्तमस्काः केचिदेवमेवरजःप्रधानाः केचि
त्तमःप्रधानाइतितारतम्यभेदानन्त्यमनपेक्ष्यत्रित्वेनसंगृहीताइति येकेचनसात्विकाराजसातामसाश्चभावाःसम्भव
न्ति तान्पूर्वोक्तेनन्यायेनमत्तएवप्रकाशरूपात् जाताञ्जानीहि किंतुतेषुमत्कार्यत्वेयद्रूपतयातव्यात्मकेषुभावेषुस
त्स्वनाहंभवामि नतत्सत्ताधीनसद्भावता ममस्वभावसिद्धनित्योपलब्धिमात्रधर्मकस्यविद्यते तेनतथारूपामयिसति
भवंति उक्तोपपत्त्यामत्सत्ताधीनसद्भावाःसर्वएवभावाइत्यर्थः १२ नन्वेवंस्वशक्तिमात्रोपादानतयासर्वकर्तापरमे
श्वरएकएवायमात्मानन्तुतोयंजीवानांव्यामोहो यदेतेकारणान्तरलब्धात्मकंकिंचिदेवस्वविषयभूतंवस्तुजान
न्ति कुर्वन्ति चेसत्रवदमाणांस्वमायाशक्तिवैभवंगभीकृत्योत्तरमाह ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजग
त् मोहितंनाभिजानातिमामेभ्यःपरमव्ययं १३ ॥ सर्वंजगत्सकलोजीवलोकएभिःसात्विकादिभिः पूर्वंप्रतिपादि
तैर्गुणमयैःसुखदुःखमोहपर्यवसायिप्रतिपत्तिभिर्भावैः सर्वैर्वैःपदार्थैर्यथास्थितस्वभावप्रत्यवमर्शव्यवधायकतयामो
हितं जनितात्मानभिज्ञदेहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणाज्ञानतिमिरं सर्वेभ्योभावेभ्योवैधेकस्वरूपत्वादनित्येभ्यःपरंव्यतिरि ७२

त्स्वभावमतएवाव्ययमविद्यमानयथाप्रतिपादितस्वरूपप्रच्युतिलक्षणात्तयंमांपरंतत्त्वेनजानातिनप्रतिपद्यते १३ ॥
ननुप्रबन्धतोयथाप्रतिपादितेनप्रकारेणात्वमेवपरमेश्वरःपरमात्मैकंतत्त्वंविजृम्भसे तत्कथंतेगुणानामयन्मयैर्भावै
र्मोहितंजगन्मांनजानातीत्युक्तमत्राह दैवीह्येषागुणमयीममामायादुरत्यया मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरन्तिते १४
यद्यपीषिकथंतेगुणानामप्येषाहिगुणमयीदैवीमाया इत्थंदेवनात्क्रीडनाद्देवस्यसतोममसत्स्वन्यधर्मेऽसत्स्वपिसत्ववद
भासयन्तीमदीयाशक्तिर्मम किलपारमार्थिकीपराशक्तिरेकैवसाहमितियथोक्तंममस्वरूपंपरामृषन्तीविद्येत्युच्यते
इदमितितुपरामृषन्तीममामायेतिव्यवह्रियते इदमितितुपरामर्शोव्यतिरिक्तवेद्यार्थोद्भावनेनस्वरूपंलभते तच्च
वेद्यंजडचेतनभेदेनसंग्रहतोद्विप्रकारकमेवावान्तरभेदपरिकल्पनयानन्तमपिसुखदुःखमोहभेदात्त्रिविधप्रत्यय
रूपतयावेद्यत्वेनपर्यवसानात्सत्त्वादिगुणत्रयात्मकतयासर्वंसंगृहीतं अतोविश्वभावमयीगुणमयीममामायेत्युक्तम्
अतःक्रीडैकप्रयोजनस्यापिममेच्छयैवगुणमयत्वेनविजृम्भमाणानकेनचित्परेणातिक्रमितुंशक्येतिदुरत्ययेत्यर्थः
ननुयद्येवमेषानकेनचिदत्ययितुंपार्यते तत्सर्वथासंसारविभ्रमात्तुपरमेश्वरसक्तेनिरर्थकमेवायमपवर्गमार्गप्राप्त्यु
पायोपदेशइत्यत्राह मामेवैकंयथोक्तस्वरूपंपरमेश्वरंपरमात्मानंमदनुग्रहेच्छाप्रबोधिताःसन्तोयेप्रपद्यन्ते मद
भेदसमापत्तिपर्यवसायिना यथोक्तेनज्ञानेनसमाश्रयन्ते तएनमेतांतरन्ति अतिक्रामन्ति अहमेवैकःसततविकस्व

गी॰ रा॰ टी॰ ७३ रपरप्रकाशात्माप्रभाकरइवनमिह्मयानयामाययानकदाचित्संस्प्रष्टुं शक्यस्ततोमत्स्वरूपसमापन्नत्वाद्गलितदेहाद्यहंप्रत्यय
तयाहमेवसम्पन्नएवंपरमार्थनिःस्वभावभावभेदाभाससत्त्वमसमर्थीमायामतिलंघयितुमलं नतुतस्यास्तदितरेमोहनि
द्रानिमीलितनिजदृष्टयःस्वरूपमपिसंवेदितुमशक्ताः १४ ननुकस्मात्त्वांसर्वःकश्चिन्नप्रपद्यतइत्याह ॥ नमांदुष्कृतिनो
मूढाःप्रपद्यंतेनराधमाः माययापहृतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः १५ मदिच्छयैवाऽऽसुरंरजस्तमोबहुलंभावंसत्त्वा
सर्गमापन्नाअतएवमाययायथोक्तस्वरूपयाऽविद्ययापहृतज्ञानाआत्मिनपरमार्थबोधास्तेनचदुष्कृतिनःसंसारप्रप
पातपर्यवसायित्वान्मूलस्तुदुष्टक्रियावन्तोऽतएवमूढाविचेतसोनराधमाः पुरुषेषुमध्येनिकृष्टामांपरमात्मानंनप्र
पद्यन्तेनाश्रयंतेयतमदिच्छावशादेवदैवसर्गभाजःसंतोमदनुग्रहेच्छाविर्भावितविद्याशक्तिप्रबोधिताःकैवल्यश
न्निफलपुण्यक्रियायुक्ताःप्रबुद्धास्ते १५ ॥ चतुर्विधाभजंतेमांजनाःसुकृतिनःसदा आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभ
रतर्षभ १६ ॥ अनुगृहीतत्वेसाम्येऽप्यनुग्रहेच्छातीव्रतादितारम्याच्चतुर्विधाःप्रस्तुतविभागेनचतुष्प्रकाराजनामांभ
जंते मद्भक्ताभवंत्यतएवतेसुकृतिनःतेषांचातुर्विध्यंकथयति आर्तइत्यादिनातत्रार्तोमांभजते योमद्भक्ततरमदनुग्र
हमहौषधेनविशीर्यमाणसंसारमोहसन्निपाततया चिरात्संवेदनापन्नदुःखत्रयवेदनाकदर्थ्यमानमानसस्तन्नि
वृत्तिमिच्छन्सकललोकप्रसिद्धतत्तत्संज्ञाकारादिस्थूलोपायसमाश्रयणेनमद्भक्तोभवतिततःक्रमेणवर्धमानसमा ७३

73

वेशलेशवशाज्जिज्ञासुर्यः समुपजायमानजगद्भावहेयोपादेयविचारः सन्कोऽहं किमिदं शरीरेन्द्रियविषयादिमयं महामोहजालं क
थमनेनावबन्धनान्परिमुच्येयेति तत्त्वं ज्ञातुमिच्छुः नानाशास्त्रशुश्रूषाश्रवणाद्यभियुक्तमतिः संशयापन्न एवमत्र पर्यायपरो भ
वति अत एव तत्त्वजिज्ञासाभिनिवेशप्रकर्षादाविर्भवद्विवेकावासनालोकविलीयमानविपर्ययप्रत्ययतीव्रतिमिरत्वात्प्र
यमानयथास्थितहेयोपादेयपदार्थप्रविभागोऽर्थार्थी मां भजते यः शास्त्राभ्यासवशादुत्पन्ननिश्चयस्तन्निदमेव परमं फ
लमित्युपादेयतयात्मतत्त्वलक्षणमर्थं वस्त्वर्थयते अभिकांक्षयति ततो ज्ञानी मां भजते यस्सकलविचिकित्साविच्छेदवि
ध्वस्तमतिः स्वीकृतयथोक्तज्ञानलक्षणपरमोपायः सन्यथोक्तस्वरूपमव्यवधानेन मामेवोपास्ते इति १६ ॥ एषां चतुर्णां
मध्ये ज्ञानिनः प्रकर्षं प्रतिपादयितुमाह तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः
१७ तेषामार्त्तादीनां मध्ये ज्ञानी यथोक्तवोधवान्विशिष्यते यतोऽसौ सर्वतः स्थूलात्सूक्ष्माच्च विनिवृत्तोपादेयप्रतिपत्तिः प
राम्नयायकाष्ठामधिरूढोऽत एव वेदकैकस्वभाव एकस्मिन्मयि परस्मिंस्तत्त्वे भक्तिमानत एव नित्ययुक्तः सर्वास्ववस्थास्ववि
च्छिन्नसमाधानो यस्मान्तस्यैवंविधस्य ज्ञानिनोऽहमत्यर्थमखिलपदार्थसार्थपरिहारेण प्रियः प्रीतिकरेण स चापि तथै
व मम प्रियः इत्यव्यतिरेकप्रतिपादनपरमेतत् १७ ॥ ननु ज्ञानिन एव प्रकृष्टत्वे सत्यार्त्तादयः किं वहिष्कृता एवेत्यत्राह
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं १८ तेष्वार्त्तादयो यद्यप्युत्तरोत्तरवि

गी॰ रा॰
टी॰
७४

74

शिष्टत्वेनान्योन्यभिन्नरूपास्तथापि भक्तिमूर्त्तीकृतोदययापरयैकयामच्छक्त्याधिष्ठिताः सन्तः सर्वएवोदारा उदात्तचेतसः
औदार्यलक्षणेनैकेन गुणेन युक्ताः किन्त्वाहितजिज्ञासार्थार्थितादृशासु यैवर्तन्ते तेव्यतिरिक्तार्थालम्बिनो ज्ञानवांस्तु नरह
मित्यभेदेन मत्स्वरूपैकालम्बनः स्यात्मैवासौ ममाभिप्रेतः एतदेवप्रकटयति यस्मात्सज्ञानी ममैव नान्यस्य व्यतिरिक्तस्य
वस्त्वन्तरस्यानुत्तमां निरतिशयां गतिं प्राप्तिहेतुमभेदज्ञानलक्षणां यस्मात्तमास्थितः समाश्रितः यतो युक्तात्मा मय्येव स
माहितान्तःकरणोयम् १८ अतः बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥
आर्त्तत्वाद्यवस्थानुषंगो भूयसां जन्मनां शरीरपरिग्रहाणामन्ते परितये सर्वमिदं चराचरं भावजातं परमार्थ सततं निर्विकार
सामान्यसंविद्रूपो भगवान्सर्वत्र वसनात्सर्वस्य वा तत्र वसनाद्वासुदेव इति सर्वात्मत्वनिश्चयेन मां परमकारणं प्रतिपद्यते
सचैवंविधः सर्वोत्कृष्टस्वभावः सुतरां दुर्लभो दुष्प्रापो मनुष्यकोटिष्वपि कदाचिन्मादृशो महानुभावो लभ्यते न वा २० ॥
कस्मात्तथाविधः सुदुर्लभ इत्यत्र स्वेच्छामात्रमेकं कारणं प्रतिपादयितुमाह कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेन्यदेवताः
यां तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २१ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विद
धाम्यहं २२ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् २३ अन्तवत्तु फलं तेषां त
द्भवत्यल्पमेधसाम् देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि २४ इत्थं यथाप्रतिपादितप्रकारेण नानाजीवभूतमस्य कृ ७४

त्मात्मकाः पुरुषा मदिच्छोद्भावितकार्यकारणभावया गुणात्मिकया प्रकृत्या स्वया तत्तत्पुरुषभेदेन प्रतिनियतकार्यकारणात्म
नां प्रत्येकं सत्त्वमापन्नया नियताः प्रविभक्तशरीरेन्द्रियविषयात्मकतया परस्परभेदेन नियन्त्रितास्सन्तस्सत्त्वाद्यात्मकं प्रा
कृतं रूपमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नाः अत एव सत्त्वापन्नतत्तत्प्रकृत्युचितैस्तैस्तैः क्रियाफलतया प्राप्यत्वेन काम्यमानैः कामै
र्भोगैस्तत्तल्लोकान्तरभोग्यैर्हृतज्ञानाः मुषितपरमार्थलक्षणैकतत्त्वविषयबोधाः सन्तोऽन्यदेवताः अन्यथात्मलक्षणप
रमदैवतव्यतिरिक्तहरिहरहिरण्यगर्भादिसप्रभृतीस्तत्तत्स्वाभिमतनानाफलदायित्वप्रख्यातप्रभावाः परस्परभिन्नात्म
तयावगम्यमानाः प्रपद्यंते भजन्ते कथं तं तं तद्दर्शनप्रसिद्धं नियमम् इतिकर्तव्यताविशेषरूपां व्यवस्थामाश्रित्याव
लम्ब्य इत्थं स्थिते यो यः ते नरः फलाभिलाषानुगुण्येन यां यां चतुर्भुजत्रिनेत्रत्वादिविभक्तविशेषां तनुं मूर्तिं भक्तः स
माश्रितः सन् श्रद्धया तावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयया तत्तत्फलप्राप्तये पूजयितुं वाञ्छति तस्य तस्य तामे
व तावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयां नान्यां परामेकतत्त्वविषयामचलां तद्विषयत्वेन स्थिरामहं ददामि मत्त एव
सात्त्विकादिसर्वभावोद्भवस्य प्राक्प्रतिपादितत्वात् स तया मद्दत्तया श्रद्धया तस्य तत्तदाकृतेर्देवताविशेषस्याराध
नं प्रसादनमीहते मनोवाक्कायैश्चेष्टते ततश्च देवताविशेषादाराधितात्ततः पूर्वोक्तोपपन्नान्मयैवैकेन परमार्थि
केन कर्त्रा विहितान्निसृष्टान् हितानेवत्कलान्कामान्भोगाँल्लभते किन्तु मामेकमीश्वरं सर्वमनोरथप्रदं सम्यग्ज्ञानाभावा

नृ

गी॰ टी॰ ७५

75

दज्ञानतामतएवाल्पप्रज्ञानांतेषांपरिमितंभोगलक्षणंफलमन्तवदनित्यंभवति तेह्यज्ञानमोहिताःसंतःआत्मानं
देवतांफलंचनानात्वेंप्रतिपद्यन्ते ततश्चयेदेवान्नानात्वेनप्रतिपन्नान्यक्षादिभिरन्तवद्भिःक्रियाविशेषैर्यजन्तेप्री
णयन्तितेदेवान्यान्ति तत्तद्देवताधिकरणभूतंतंतंदेवलोकंगच्छन्ति येतुमांयथोक्तस्वरूपमेकंतत्त्वंयथाप्रतिपादि
तेनक्रमेणमदिच्छयैवप्रेर्यमाणाःसंतः ज्ञानित्वदशाधिरोहपर्यन्तेनभक्ताःसमाश्रितास्तेमामेवपरमंकारणंयांति
अहमित्यभेदेनसमापद्यन्ते ॥२४॥ तदित्थमाहंदेवंचसर्गमप्येवंस्वेच्छयापादितोलोकोमायाख्ययाविद्याख्ययाशक्त्या
चप्रहन्तिनिहृत्यार्थमेयानिगुह्यमानःसंसारापवर्गलक्षणंफलंप्राप्नोतीतिसंग्रहेणप्रतिपादयितुमाह ॥ नाहंप्र
काशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः मूढोयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम् २५ वैश्वरूप्येप्यद्वयचिन्मात्रस्वरू
पावस्थानापरिच्युतिलक्षणऐश्वरसमाधियोगशब्देनोक्तः तथाविधयोगमहिम्नापादितायामायामत्स्वरूपाप्र
थाप्रतिपत्तिहेतुःशक्तिस्तयासमावृतोव्यवहितःसन् अहंसर्वस्यमत्प्रकृतिमोहितस्याहरस्वभावस्यजंतोनप्रका
शः आत्मतयानप्रत्यभिज्ञेयस्तस्मात्सर्वोप्ययंमूढोलोकोयमजमव्ययंनित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितंमांनाभिजानाति
आत्मत्वेननप्रत्यवमृषति २५ यतः वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन भविष्यंतिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन ७५
२६ ॥ शरीराण्यनित्यप्रकृतिपरिणामपर्यवसितानांहंप्रत्ययत्वात्सर्वेतोवच्छेदवंतीवैद्यदशामापन्नानि अतएवाः

तीतवर्तमानभविष्यत्सद्विशेष्याणिभूतानिसर्वशरीरिणोहंपरमार्थवेदकस्वभावएकएववेदजानामिमांपुनर्नित्यत्वाका
लकलनाद्यवच्छेदविरहितमहिमानंनकश्चिच्छरीरीवेदजानाति इत्यनेनानन्यसाधारणवेदकैकस्वभावत्वंपरस्यका
रणस्यतत्कार्यस्यचजगतस्तद्व्यतिरिक्तस्वरूपस्यवेद्यत्वमेवप्रतिपादितं २६ कस्मात्त्वांनवेदकश्चिदित्यत्राह इच्छाद्वेष
समुत्थेनद्वंद्वमोहेनभारत सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप २७ यतएतानिसर्वभूतानिमन्मायावशात्स्वतोमभिन्ना
निरनित्यशरीरात्मकतयाजन्मविनाशभांजिसर्गेसृष्टौसत्यांसम्मोहंपारमार्थिकस्वरूपाविमर्शरूपमज्ञानंयांतिप्रति
पद्यंते केनहेतुनाद्वंद्वमोहेन द्वंद्वानिसुखदुःखाद्यात्मकानिनिमित्तएवमोहस्तत्त्वाप्रतिपत्तिस्तेनकीदृशेन इच्छाद्वेषसमु
त्थेनरागद्वेषप्रभवेन इदमत्रतात्पर्यं मन्मायोद्भावितगुणमयप्रकृतिरूपसर्गसम्मोहिताःसर्वप्राणिनःपरस्परभि
न्नानिसत्त्वगुणपरिणामात्मकमेवजगदिदंमन्यमानाःक्वचिद्रज्यंतःक्वचिद्द्विषंतःसंसारचक्रपरिवर्तनमनुभवन्तो
यथाप्रतिपादितस्वरूपंमांनित्यनिर्विकारैकचित्स्वभावंपरमात्मानंनभजन्ते २७ केनपुनस्त्वांभजंतेइत्यत्राह ॥
येषांत्वन्तगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणां तेद्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताभजंतेमांदृढव्रताः २८ येषांपुनर्जनानांमदनुग्रहादे
वप्रसमुदितविद्याशक्तीनांसतामतएवपुण्यकर्मणांसुकृतिनांपापमज्ञानलक्षणमंतंगतंविनाशंप्राप्तंतेयथोक्ताद्द्व
न्द्वमोहान्निर्मुक्ताःदृढव्रताःस्थिरनियमाःसंतोमामेकंदेवंतंभजन्तेमदभेदप्रतिपत्तिपर्यंतयासपर्ययासमाश्रयं

गी॰रा॰
टी॰
७६

ते २८ इत्थंच जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलं २९ साधिभूताधि
दैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः प्रयाणकालेपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३० ॥ मां यथोक्तस्वरूपमाश्रित्य चतुर्विधयाभ
क्त्यालम्बनीकृत्य ये जरामरणादिद्वन्द्वदोषविमुक्तये यतन्ते सततमविलम्बेनोद्योगिनो भवन्ति ते च युक्तचेतसो यथोक्तसमा
धिसततसमाहितमनसो ब्रह्मस्वरूपादिभेदेन समनन्तराध्याये व्याख्यास्यमानसप्तविधविज्ञानदृशा मां विदुर्मोजा
नन्तीमाम् गीताध्याये स्थितिमुपगताः सप्तमे सत्स्वरूपे सन्तः सम्यक्फलितसुकृताः केपि लोके यथास्मिन् निः
सन्देहाः सकलभुवनाभोगभावव्यवस्थां हस्तन्यस्तामलकफलवद्व्यक्तमालोकयन्तु ॥ इति श्रीराजानकरामविरचि
ते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्राख्ये श्रीभगवद्गीताविवरणे सप्तमोध्यायः ७ ॥ ॐ अथ सप्तमेध्याये प्रतिपादितज्ञा
नविशेषभक्तिलक्षणविज्ञानविशारदा ब्रह्मादीन्प्रकारान्विदुरिति यद्भगवतोक्तं तत्र तेषां प्रकाराणां सञ्ज्ञातस्वरूपजिज्ञा
सोऽर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते १ अधियज्ञः क
थं कोत्र देहेस्मिन्मधुसूदन प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिः २ ॥ प्रश्नवाक्यमेतानि गतार्थानि किंतु किंत
दिति तत्पृष्टस्यायमभिप्रायो यद्भगवतोक्तं प्रायेषु तेषु प्रकारेषु किं तद्ब्रह्म कः प्रकारो ब्रह्मस्वरूपः कश्चाध्यात्मस्वरूपः
ति विभागजिज्ञासारूपः प्रयाणकाले कथं ज्ञेयोसीति पूर्वमनुक्तार्थविषयः पृथक्प्रश्नः २ यथोक्तप्रश्नव्याकरणार्थं ७६

76

भगवानुत्तरमाह ॥ अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोध्यात्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरोविसर्गःकर्मसंज्ञितः ३ अधिभूतंक्षरोभावः
पुरुषश्चाधिदैवतं अधियज्ञोहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ४ अन्तकालेपिमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरं यःप्रयातिसमद्भावंया
तिनास्त्यत्रसंशयः ५ ॥ तत्रब्रह्मकिमुच्यतेइतिप्रश्नेतावदुत्तरम् परममक्षरंब्रह्मनक्षरतिनसञ्चलयतिनस्वरूपाच्च्या
वतीत्यक्षरंचिद्रूपमुच्यते तच्चद्विप्रकारंसम्भवतिब्रह्मरूपंजीवरूपंच यद्ब्रह्मरूपंतत्परमंतस्यनकदाचित्स्वरूपात्प्र
च्चलनंभवति यतस्तस्यप्रकृत्यतःस्वरूपंजन्मविनाशादिभावविकारासंस्पृष्टैकचिन्मात्रलक्षणंसहजनित्यानंदे
कथमेकंसकलविश्वभावावभासकत्वाद्विश्वरूपमपिविश्वभाववदवेद्यत्वेनकथंचिदप्यसंगतत्वात्तेभ्योव्यतिरि
क्तंप्रतिपादितमेवंजीवरूपंचकूटस्थत्वेसत्यक्षरंभवतिकिन्तुपरंपरब्रह्मैवस्मरत्वेनावस्थितंयतस्तस्यमायावशा
त्तत्स्वभावप्राकृतभावाहंप्रत्ययालम्भनेसतिदेहादिप्राकृतभाववत्प्रलयोदयौजन्ममरणादिकंवा नत्स्वरूपमत्र
विद्यानस्यस्वरूपप्रच्युतिसम्भवत्येतस्यपरमक्षरत्वम् यद्वक्ष्यति द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच क्षरःसर्वाणि
भूतानि भूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरस्यापिचोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषो
त्तमइति इत्थंब्रह्मापेक्षयाजीवानांनित्यत्वेपिप्रतिपादितोपयस्मान्निकृष्टमक्षरत्वंपरमंत्वक्षरंब्रह्मेतिप्रथमप्रश्न
स्योत्तरम् अध्यात्मंकिमुच्यतेइत्यस्योत्तरं स्वभावोध्यात्ममिति स्वभावशब्देनभूमिरापइत्यादिना यथेदंधार्यते

गी॰ रा॰
टी॰
७७

77

जगदित्यन्तेनग्रन्थेनापरापराचप्रकृतिर्भगवताशाक्यतियादितैरोच्यते एवंप्रकृत्यात्मकःस्वभावःपरमकारणरूपस्यात्मा
वभासितनानात्माधीनत्वादध्यात्ममित्युक्तः आत्माहिपरमेश्वरोजडचेतनविभागेनस्वेच्छयात्मानमेवावभासयति
यदुक्तं कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मादेवःस्वमायया सएवबुध्यतेभेदानितिवेदान्तनिश्चयः एवंद्विप्रकारप्रकृतिलक्ष
णस्वभावश्चात्माधीनत्वादध्यात्ममुच्यते इतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरं अथकिंकर्मेत्यस्योत्तरम् विसर्गःकर्मसंज्ञितइति
विसर्गोविसृष्टिःपरब्रह्मव्यतिरिक्तासृष्टिःकर्मेतिसंज्ञितः तस्यहेतुगर्भंविशेषणमाह भूतभावोद्भवकरःभूतानां
जडाजडप्रकृत्यात्मकानांयोभावःसत्ता जडानांप्रवाहनित्यतारूपाचेतनानाममस्मोस्यविभक्तत्वेपिकूटस्थनित्यतारू
पा तस्यभावस्योद्भवंतथावभासनरूपामभिव्यक्तिंयःकरोति सतथोक्तः ईश्वरेच्छयानादिनाप्रवन्धेनजडचेतनयोः न
प्रकृत्योर्यःसंयोगस्तेनकृतोयःस्वप्रपंचमयःसर्गःसतयोःकर्मेत्युच्यते यतउक्तंप्राक् एतद्योनीनिभूतानिसर्वा
णीत्युपधारयेति एवंबुद्ध्यादिपृथिवीपर्यंतप्रपंचलक्षणोजडाया:प्रकृतेर्योविविधःसर्गस्तथाचतुर्दशविधप्राणिप्रपं
चलक्षणोयोजीवभूतायाःप्रकृतेर्विविधःसर्गः सतयोःसंयोगजत्वात्तयोःकर्मत्वेनविसर्गउक्तइतितृतीयप्रश्नस्यो
त्तरं अथाधिभूतंकिमुच्यतेइत्यस्योत्तरम् अधिभूतंक्षरोभावःइतिक्षरःपरिणामरूपतयास्वरूपसंचलनपरोयोभावः
प्रतिप्रकर्षंविभक्तकार्यकारणकलापात्मकःपदार्थःसोधिभूतमुच्यतेतस्यभूताधीनत्वात भूतरूपाप्रकृतिःकार्य ७७

कारणात्मना विपरिणमत इति तिरोभावोऽधिभूतमिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं अथाधिदैवं किमुच्यते इत्यस्योत्तरम् पुरुषोधिदै
वतमिति पुरुषः तैजसाः इति जातावेकवचनम् अतस्ते तु पुरुषास्तत्तद्वासनानुगुण्येन परिणामप्रविभक्ततत्तत्कार्यकार
णात्मकतत्तद्भावरूपैरधिष्ठातृत्वेन यावत्तिष्ठमाना अधिदैवतत्वं भजंते इति पुरुषोधिदैवतमिति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम्॥ अ
थात्र देहे कथं केन प्रकारेण कश्चाऽधियज्ञ इत्यस्योत्तरमाह अधियज्ञोहमेवात्रेति परस्परविभक्तकर्त्रभिमानाविष्टानाना
तैजसाधिष्ठितेस्मिन्देहे यद्यपि तैजसा एवाऽधियज्ञत्वमर्हन्ति तत्तत्फलाभिसन्धिनानेकयागविधिमनुतिष्ठन्तस्तादृशम
वच्छिन्नमात्मानं कर्तृत्वेनाभिमन्यंते तथापि पारमार्थिकस्य कर्तृत्वस्यानन्यसाधारणत्वादहमेव मुख्यः कर्ता सर्वय
ज्ञानामित्यहमेवाधियज्ञो नाम। कथमिति प्रकारप्रश्नेप्यत्रैवोत्तरमहमेवाऽहमित्यनेनैव प्रकारेणाहमधियज्ञः॥ इदमत्र तात्प
र्यम् यद्यपि तैजसानां शरीराद्यालम्बननिमित्ताहंकारो यद्यपि परस्वरूपनिष्ठो ममतयोरहंकारत्वेनास्ति कश्चिद्भेदः केवलं
मायावशात्तैजसानामवच्छेद्याद्यालम्बननिष्ठत्वाद्विच्छिन्न इवासौ मम तु स्वभावनिष्ठत्वादविच्छिन्न इत्यहमेव नाम्ना
मुख्याहंकारनिष्ठतयाधियज्ञो न प्रकारान्तरेणेति सर्वयज्ञेष्वधिकृतः प्रभुरहमेव यदुक्तं अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च
प्रभुरेव चेति षष्ठस्य प्रश्नस्योत्तरं अनेनैव न्यायेनाधिभूतमहमेवेति बोद्धव्यं भूतभावेन परमार्थेनाहमेवस्थित इत्यर्थः
तथैवाधिदैवतत्वेन पुरुषाख्यो यः प्रकार उक्तस्तत्राहमेवाधिकृत इति प्रश्नषट्कस्य संक्षेपतो व्याकरणमेवं वेदितव्यं य

न्रा

गी॰टा॰ इतब्रह्माध्यात्मकर्मसंज्ञंपरमात्मतत्त्वंप्रकृतिपरिणामरूपंसप्तमेतत्त्रयंनिर्णीतं तत्रयथाक्रममधियज्ञाधिदैवताधिभूतभा
टी॰ वेनाहमेवतत्त्वतोव्यवस्थितोनमद्व्यतिरिक्तंकिंचित्संभवतीतितात्पर्यं तथासप्तमेतेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमित्यादिनात
७८ त्त्रयमेतदुक्ता साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचतेविदुरिति तद्व्यापकत्वेनात्मानंभगवान्निर्दिष्टवानिति अथप्रया
णकालेदेहाद्देहान्तरसंक्रान्तिसमयेनियतात्मभिर्निगृहीतान्तःकरणैःकथंज्ञेयोसीत्यस्योत्तरं अंतकालेपितत्तत्कर्मद्व
यातस्यशरीरस्यप्रलयसमयेमांयथोक्तविशेषणंपरमात्मानंस्मृत्वासञ्चिंत्यमत्स्वरूपप्रत्यवमर्शपूर्वकंकलेवरंशरीरं
त्यक्त्वास्वातन्त्र्येणविमुच्ययःप्रयातिततोदेहादुत्क्रामतिसमद्भावंमदीयंसतत्त्वंयात्यहमेवसम्पद्यतइत्यत्रसंशयःसंदे
होनास्ति ५॥ तथान्युक्तिंप्रदर्शयितुमाह यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभा
वितः ६॥ यंयंसात्त्विकंराजसंतामसंवाभावंपदार्थंस्मरन् सात्त्विकाराजसातामस्यावाबुद्ध्याध्यायन्पुरुषोन्ते
वसानेदेहंजहाति तंतमेवदेहांतरंप्रतिपद्यते अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह सदातद्भावभावितः सदानित्यकालेतत
स्मिंस्तादृशिसात्त्विकादौभावेभावितःसञ्जातभावनोयतः किमुक्तंभवतिवर्तमानेदेहेयदेवसात्त्विकादिकंवस्तु
पुरुषोभ्यासेनभावयति तत्तद्भावनाभ्यासप्रकर्षाहितसंस्कारस्तमेवान्तेवशःस्मरति यमेवचस्मरंस्तस्माद्देहादु
त्क्रामति तमेवतत्समनन्तरेदेहांतरेलभतेयद्वक्ष्यति यदासत्त्वेविवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत् तदोत्तमविदांलोका ७८

नमलात्प्रतिपद्यते रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायतेइति ६ ॥ यतएवम् ॥
तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच मदर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयं ७ तस्मादुक्तात्कारणादात्मोपदेशश्रा
स्त्रलक्षणात्प्रभृति सर्वेषुकालेषुकालशब्दउपलक्षणार्थस्तेनसर्वेषुदेशेषुसर्वेष्वाकारेषुसर्वास्ववस्थासुयथाप्रति
पादितस्वरूपंमांपरमात्मानंपरमेश्वरमनुस्मरसंचिंतयमत्स्वरूपध्यानानुपरतनिविडवथानोभवयुध्यस्व स्व
कर्मानुतिष्ठच येनमयियथोक्तेनप्रकारेणनित्यविनिवेशितांतःकरणोनिःसंशयंमामेवैष्यसि मदभेदंप्रा
प्स्यसि अहमेवभविष्यसीत्यर्थः ७ ॥ प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थमेनमेवार्थं विवरीतुमाह ॥ अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसा
नान्यगामिना परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानुचिंतयन् ८ नित्यानुस्मरणयत्नलक्षणेसमाधौ युक्तेनसम्बद्धेना
तएवचानन्यगामिना यथोक्ततत्त्वातिरिक्तवस्त्वन्तरविरतगतिनान्तःकरणेनचिंतयन् सदाध्यायन् संस्का
रवलात्परमंसर्वेभ्यःश्रेष्ठेभ्यउत्कृष्टमेकंपुरुषमात्मानं दिव्यंदिविपरमव्योम्निस्वभावमयेभवं यातिप्रप
द्यतेतादात्म्यमुपैतिएवमवाधितोपपन्नमुपन्यासपूर्वंयथाप्रतिपादितानुस्मरणध्यानमात्रसाधनंपंस्तुत्क्रांति
क्रमंप्रतिपाद्येदानींप्राणजयादिसाध्ययोगसाधनमपरंतत्प्रतिपादयितुमाह ॥ कविंपुराणमनुशा
सितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ८ प्र

गी॰रा॰
टी॰
७५

याणकालेमनसाचलेनभक्त्यायुक्तोयोगवलेनचैव भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यं १० सएवंविधो
योगीतंदिव्यंदिविपरमव्योम्निभवं एतमेवपरंसर्वोत्कृष्टंपुरुषमीश्वरमात्मानमुपैतिप्राप्नोति कोसौयोभक्त्याभगवदनुग्रह
दिवसालोकप्रभातसंध्यासकलपुरुषार्थसिद्धिवीजभूतया तथाप्रस्तुतस्वरूपनिरूपणसमाधिसामर्थ्येनयुक्तःसंस्तस्या
मप्यवस्थायामचलेनस्थिरसमाधानेन मनसांतःकरणेन सर्वस्यधातारंपरमकारणमनुस्मरेदन्तकालेनुचिन्तयेत्
कथंकीदृशंचभ्रुवोर्मध्येभ्यासस्वतंत्रीकृतंप्राणमान्तरंमारुतंसम्यग्मध्यमेनमार्गेणावेश्यसंस्थाप्य आदित्यवर्णंसर्वते
79
जोव्यतिरिक्तज्योतीरूपमतएवतमसःपरस्तात् अज्ञानस्पर्शशून्यतयावर्तमाने कीदृशंसर्वस्यधातारमनुस्मरेत् पराव
स्थायांकविमित्यादिविशेषणविशिष्टत्वादचिन्त्यंपारमार्थिकज्ञानस्वभावत्वाच्चिन्तनक्रियायाःकर्मत्वेनेतुमशक्यं
यतःपुराणंकविमनादिंद्रष्टारंतथानुशासितारंसर्वस्यचराचरस्यसर्गस्यतेनतेननियमेननियंतारमतःसर्वज्ञंसर्वक
र्तारंचेत्युक्तंभवति तथास्वरूपतोणुःसूक्ष्मःतेजआदिस्तस्मादप्यणीयांसमतिशयेनाणुम् इदमत्रतात्पर्यं यःपराव
स्थायांहृदयस्थानेकविषयत्वात्स्मरणव्यापाराविषयभूतस्तत्संयोगरूपायामपरावस्थायांनियतदेशत्वेननियताका
रत्वेनचयोयोगीयथोक्तेनक्रमेणस्मरतिसतमेवपुरुषमुपैतितत्समीपंगच्छति योगक्रमएवपरमपदप्राप्तिफलोय
याभवति तथासम्यगुक्तंप्रतिजानीते ॥ यदक्षरंवेदविदोवदन्तिविशन्तियद्यतयोवीतरागाः यदिच्छन्तोब्रह्मच ७५

यंचरंति तत्तेपदंसंग्रहेणाभिधास्ये ११ तमदंयोगिभिःप्राप्यंधाममेसंग्रहेणसंक्षेपेणानेनेतज्ज्ञेयमभिधास्येकथयिष्यामि किंतद्धाम
यद्वेदविदोवेदार्थविशारदाअक्षरंनित्यंविद्वांसोवदन्ति प्रवचनेनप्रतिपादयंति यच्चयतयोज्ञानैकनिष्ठाविशंति समापद्यंते
यच्चेच्छंतःप्राप्तुकामाब्रह्मचर्यंब्रह्मणोवेदस्याध्ययनश्रवणादिनाचर्यमाचारंचरंतिगच्छंतिसमाश्रयन्ते केचिद्विदन्तीति
पाठंपठंतः एवमेतद्व्याचक्षते यथावेदविद्ग्रहणेनगृहस्थवानप्रस्थाःप्रतिपादिताः यतस्तेशास्त्रोक्तक्रियानुष्ठाननि
ष्णाताःसंतःतत्पदंविदंति जानन्तिप्राप्यतयाध्यवसंति यतयस्तुकृतकृत्यत्वाद्विशंति तादात्म्यमाप्नुवंति ब्रह्मचारिण
स्तुतत्प्राप्तुकामास्स्वाध्यायशास्त्रार्थबोधादिनिष्ठाव्रतविशेषंभजन्तेइतियथाप्रतिज्ञानमभिधातुमाह ॥ सर्वद्वाराणि
संयम्यमनोहृदिनिरुध्यच मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणां ॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन्
यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् १२ ॥ सयोगीपरमांगतिंपूर्वोक्तंप्रकृष्टंपदंयाति प्रतिपद्यते कोसौयएवंदेहंश
रीरंत्यजन्विमुञ्चन् यात्युत्क्रामति कीदृशोमामनुस्मरन् योगधारणामास्थितःमांयथोक्तस्वरूपंपरमकारणमों
कारवाच्यंब्रह्मतत्त्वमनुध्यायन् योगस्यकस्यचित्तसमाधेरालम्बनीभूतेकृतेर्थेचित्तनियमरूपंधारणांभूमिकामा
स्थितःकथमास्थितःप्रथमतरंसर्वद्वाराणिचक्षुरादीनिचित्तवृत्तिप्रसरवर्त्मानि संयम्ययथास्वंविषयेभ्यःप्रत्याहृत्य
मनश्चोपदेशाधिगतेहृदिसर्वसंविदधिकरणभूतेदेहैकदेशेनिरुध्य प्रतिषिद्धेंद्रियविषयप्रचारंकृत्वा तथाप्राण

मेतच्छ्रं मारुतं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्मप्रागर्गलभूतभ्रूमध्यग्रन्थिभेदाल्लब्धमार्गं सन्तमाधाय कृत्वा तथा ओमिति प्रसिद्धैकाक्ष
ररूपं ब्रह्मशब्दितं व्याहरन्नुच्चारयन् एवं प्राणस्य मूर्ध्नि धारणं प्रणवस्योच्चारणं प्रणववाच्यस्य च मत्स्वरूपस्यानुस्मरणं
चेति सर्वेन्द्रियमनोनियमपूर्वकं युगपत्त्रितयमेतत्सम्पादयन् यो देहविसर्गं करोति स योगी परमं पदमाप्नोतीति तात्पर्यम् १२
तस्मिन्प्रयाणकाले तावत्कालिकावस्थाविसंस्थुलचित्तो योगी कथमेतं समाधिं साधयेदित्यत्र पूर्वोक्तं कारणमाह ॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १३ तस्य नित्ययुक्तस्याविच्छिन्नस
माधेर्योगिनोऽहं नित्यशः सर्वास्ववस्थासु सुखात्मिकासु दुःखात्मिकासु वा सुलभः सुप्रापः कस्य यः सततमव्यर्थानेन व
मां यथोक्तयोगाभ्यासतत्परतया एकं तत्त्वं परमात्मानमनन्यचेता अन्यतो मद्व्यतिरिक्ताद्वस्तुनो निवृत्तान्तःकरणः स्मरत्या
त्मत्वेन प्रत्यवमृषति यं यं भावं स्मरन्वापीत्यादिनोक्तोपपत्त्या सर्वात्मकमत्स्वरूपप्रत्यवमर्शाभ्यासदृढसंस्कारस्य यो
गिनस्तस्यामप्यवस्थायामहमात्मभूतत्वात्कथं दुष्प्राप इति तात्पर्यम् १३ ॥ ये चानेन क्रमेण मां प्रपन्नास्ते मामुपे
त्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः १४ महात्मानो यथोक्तज्ञानपरिशीलनभा
वान्महत् सर्वातिशायी परमेश्वर एवात्मा येषां ते तथा अत एव मां यथोक्तया भक्त्या समाश्रित्य परां सिद्धिमभेदसमापत्ति
लक्षणां परमां फलसम्पत्तिमितः संसाराद्गताः सन्तः पुनर्भूयो जन्म देहान्तरप्राप्तिं नाप्नुवन्ति न लभन्ते कीदृशं जन्म दुःखा ८०

80

नामध्यात्मिकादीनां संग्रहात्रिप्रकाराणां विस्तारतोनन्तभेदानामालयमास्पदं तथाशाश्वतेऽप्यवश्यमनुषक्तशरीरेन्द्रियादिसर्वस्व
विनाशे अनात्मन्यात्मप्रत्ययनिबन्धनासर्वदुःखयोनिताजन्मविनाशादिविकारसम्बन्धताच जीवानां सामान्येपरमकारणमेक
मात्मानंमामहन्तयाप्रतिपन्नानांपुनर्नसम्भवतीतितात्पर्यम् १४ ॥ एवंचयथोक्तेननयेनमत्समाश्रयणमेकमुपायंवर्जयि
त्वानान्यत्किंचिदपुनरावृत्तिकारणंसंभवतीत्याह आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्यतुकौंतेयपुनर्जन्मनवि
द्यते १५ परमप्रकृष्टतपोयज्ञदानादिपुण्यकर्मप्राप्योब्रह्मणःप्रजापतेर्लोकोब्रह्मलोकस्तमवधिंकृत्वायानिकानिचित्पुण्यक
र्मप्राप्याणिलोकांतराणिसंभवंति तेषुयेलोकास्तत्क्रियानुष्ठातृत्वात्तद्व्याप्यपदयोजनास्तेयथोक्तज्ञानस्पृश्यत्वात्तासांक्रिया
णामनुष्ठितानामंतवत्त्वेसतिपुनरावर्तिनोमांपुनर्यथोक्तज्ञाननिर्मलभक्तिमात्रैकोपायगम्यंपरब्रह्मस्वरूपंपरमेश्वरमुपेत्य
तादात्म्यप्रतिपत्तिपर्यन्तमाश्रित्य पुनर्जन्मसंसारभूमौउत्पत्तिर्नविद्यतेएव मामुपेत्यभूयोनजायन्तइत्युपायजननक्रिययो
रेककर्तृकत्वमत्रावगंतव्यं १५ ॥ अथकथंब्रह्मलोकवासिनोपिपुनरावर्तंतेनपुनर्मत्प्रपन्नाइत्यत्रक्रमेणकारणमाह
सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः रात्रिंयुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाः १६ ॥ येजागरस्वप्नाद्यवस्थाहेतुभूत
सूर्योदयास्तमयोपलक्षितमेवकालविशेषमहोरात्रतयामन्यंते नतेतत्त्वतोहोरात्रस्वरूपज्ञाः येतुब्रह्मणःप्रजापतेर्दि
व्ययासंख्ययाचतुर्युगानांसहस्रंपर्यन्तोवधिर्यस्यतावत्प्रमाणमहर्वासरंविदुर्जानंतितावत्परिमाणमेवचरात्रिंतेतत्त्व

गी॰ य॰ टी॰ ८ ज्ञात्वाहोरात्रविद इत्युच्यंते किमनेनोक्तं भवति यथा मर्त्यानां नालिकाषष्ट्यवच्छिन्नः कालोहोरात्रः तथा ब्रह्मलोकनिवासिनां
चतुर्युगसहस्रद्वयावच्छिन्नः कालोहोरात्रः ततश्च यथा मर्त्याः स्वाहोरात्रपरिसंख्यया परिकल्पितं वर्षशतं पुरुषायुषम
तिवाह्य देहान्तरं भजंत इतीह व्यवस्था तथा ब्रह्मलोकनिवासिनोपि यथोक्तपरिमाणावच्छिन्नाहोरात्रकलनया वर्ष
शतं पुरुषायुषमतिवाह्य पुनर्देहान्तरं भजंतीति कर्मभूमिभाजां मर्त्यानां ब्रह्मलोकनिवासिनां च पुण्यकर्मणामहोरात्रभेदः
पुरुषायुषपर्यन्तस्य कालस्य च महदैर्घ्यकृतो विशेषः न तु संसारित्वे तेषां कश्चिद्विशेषः ततो यथा मर्त्याः पुनरावर्तंते
8) तथा ब्रह्मलोकान्तरनिवासिनोपि स्वकालपरिमाणेन पुरुषायुषमतिवाह्य पुनरावर्तन्त इत्याब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरा
वर्तिन इत्युक्तम् तेनेदमत्र तात्पर्यम् यथोक्तज्ञानशून्यपुण्यक्रियाविशेषानुष्ठानलभ्ये कालावच्छेदतुच्छभोगाधि
करणे ब्रह्मलोकादौ विवेकिना न स्थैर्यास्था विप्रलब्धेन भवितव्यम् सोपि विशिष्टजात्यायुर्भोगसम्बन्धात्संसार एव युगस
हस्रपरिमाणमपि कालदैर्घ्यमंतवत्त्वान्मर्त्याहोरात्रान्नातिरिच्यत इति यथोक्तं युगसहस्रद्वयपरिमाणं कालमहोरात्र
ते त्वेन ये मन्यंते अहोरात्रविदो जना इत्युक्तं १६ ॥ इदानीं तु तस्य ब्राह्मस्याहोरात्रस्य स्वरूपप्रतिपादनद्वारेण मर्त्याहोरा
त्रतुल्यत्वान्नतामुपपाद्योपदेश्यानां विवेकनैर्मल्यायोपदेशमाह अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्या
गमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते रात्र्यागमेवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ए ८

अव्यक्तादीश्वरोद्भावितजगत्कारणभावाद्गुणसाम्यात्मनः प्राधानापराभिधानात्पदार्थाद्युगसहस्रपरिमाणब्रह्मदिवसा
विर्भावसमये सर्वाव्यक्तयः सर्वभावानां सर्वे विशेषाः प्रभवन्ति प्रादुर्भवन्ति यथा सूर्योदयात्प्रवृत्ते दिवसे सर्वप्राणिनां स
र्वक्रियाविशेषाः प्रभवन्ति तथैव युगसहस्रपरिमाणब्रह्मनिशागमे तत्रैव यथोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके तस्मिन्प्रलीयन्ते व्यक्तरूपतां
परित्यज्य शक्तिमात्रत्वेनावतिष्ठन्ते यथेह सर्वप्राणिभृतां सूर्यास्तमयात्संजाते निशागमे सर्वेन्द्रियप्रवृत्तयोऽन्तरेव प्रली
यन्ते किमत्र तात्पर्यम् इहोदयास्तमययोः सर्गप्रलययोश्च पर्यायेण प्रवहतोरनित्यत्वेनास्ति कश्चिद्भेदः केवलं कले
वरादिविनश्वरभावाहंभावसंकलितनिसर्गनिरवच्छेदसंविदां मायाशक्तिमोहितानां ह्रासदैर्घ्यकल्पनाकृतो विशेष
विभ्रमोऽत्र तेन यथोक्तज्ञाननिष्णाततया कालानवच्छिन्ने सत्ये स्वात्मन्यहंप्रतिपत्तिर्विवेकिभिर्दृढीकार्येति एतदे
वनिगमयति भूतग्रामः स एवायमिति स एवायं चतुर्दशविधेन प्रपंचेन प्रविभक्तो भूतग्रामश्चराचरप्राणिवर्गो यथोक्ते
न क्रमेण सर्गादौ भूत्वा भूत्वा पुनः पुनरभिव्यक्तिमासाद्य रात्र्यागमे ब्रह्मरात्रिसंज्ञे प्रलयकाले प्रलीयते स्यग्भवति अह
रागमे सर्गादौ तु प्रभवति व्यक्तिमासादयति इति १९ ॥ एतदर्थप्रतिपादनप्रसंगेन सर्गप्रलयस्वरूपं प्रतिपाद्य इदानीम
त्प्रतिपन्ना येन कारणेन न पुनरावर्तते तत्प्रतिपादयितुमाह परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः यः स सर्वे
षु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति २० अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम २१ ॥

ओं आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तते इति

गी॰ या॰
टी॰
८२

तस्मादव्यक्तसंज्ञाज्जगत्कारणत्वेनावभासितात्पदार्थात्स्वयानाख्यात्परः पुनरन्यो विलक्षणो भावः परमार्थसत्पदार्थो विद्यत इति शे
षः कीदृशोव्यक्तोव्यक्तः व्यक्तं कारणत्वेन प्रधानापन्नमव्यक्तं प्रधानात्मकं वस्तु यस्मात्तथाविधं विवर्त्तितेश्वरलक्षणभाववशात्कि
लाव्यक्तव्यवहारोयं प्रतीयते यदि वाव्यक्तश्चाव्यक्तश्चेति विशेषणसमासाश्रयणेन व्याख्येयमेतत्सदसद्विभावो नित्योदितप्रका
शात्मकतयैव सर्वमिदं प्रकाशयन्व्यक्त एव मायावशात्तु सर्वस्य तथाप्रतिपत्त्यभावादव्यक्तं तथा सनातनः सदा सर्वकाले भव
तीति सनातनो नित्यः कीदृशोसौ समस्तेषु जडचेतनभेदेन द्विप्रकारेष्ववान्तरभेदादपर्यन्तप्रपंचेषु भूतेषु प्राणिषु नश्यत्सु उ
क्तेन प्रकारेण प्रधाने प्रलयमनुभवत्सु न नश्यति नित्योदिताद्वैतविश्वप्रकाशात्मकत्वात्प्रलीनत्वादिव्यपदेशं न याति कुतो
स्यन्ताभावता तत्कस्मान्नोपलभ्यत इत्याह अविन्नस्वमायाशक्तिमोहिताश्विति यथास्थितेन नित्येन रूपेण प्रथमानत्वा
दव्यक्तः परमार्थतः पुनरक्षरो न क्षरति स्वात्मनः स्वरूपान्न संचलति यश्चैवंविधो भावस्तां परमां गतिमनुत्तरां प्राप्तिमाहुः
तत्त्वविदः अत एव कीदृशं तं यं प्राप्याभ्यासाद्य आत्मत्वेन प्रतिपद्य प्रशान्तप्राप्यान्तरस्पृहा यथोक्ता योगिनो न निवर्तन्ते पुनः संसा
रसरणिं नावतरन्ति यतस्तथाविधो यो भावस्तन्मम परस्य ब्रह्मणः परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम नित्योदितः प्रकाशो निरु
त्तरस्थानं वा तत एवंविधं मां ये प्रपन्नास्ते न पुनरावर्तन्त इति तथाविधानां योगिनामपुनरावृत्तिकारणं प्रतिपादितम् २१॥
तस्यैव यथोक्तस्य भावस्य स्वरूपं निगमयंस्तत्प्राप्त्युपायं स्मरयन्नाह पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यं प्राप्य न पु ८२

82

नजेन्मलभन्तेयोगिनोर्जुन २१ यस्यांतःस्थानिभूतानियत्रसर्वंप्रतिष्ठितं २१ ॥ यएषयथाप्रतिपादितस्वरूपोभावःसपरःसर्वक्षेत्रज्ञा
तिरिक्तप्रभावत्वान्निरतिशयः पुरुषशब्दवाच्यःसर्वशरीरान्तःशायित्वात्पुरुषःपरमात्मा कीदृशा उक्तवक्ष्यमाणप्रकारेणायं
प्राप्यात्मत्वेनप्रतिलभ्ययोगिनःस्वीकृतनानाविधसमाधिभेदाःपुनर्भूयोजन्मसंसारिन्योत्पत्तिंनाप्नुवन्तिनलभंते तथा
यस्यैकस्यांतःसामान्यसंविद्रूपत्वेनहृदयेस्थितानिसर्वाणिचराचराणिभूतानि नहितेषामेवमन्योन्यविभिन्नरूपतयास्फु
रतामहृद्यैकचिन्मात्रानुप्रवेशमंतरेणसत्तासद्भावः अतएवयत्रयस्मिन्सकलजगत्पदार्थसार्थसामान्याधारेसर्वमिदंप्र
तिष्ठितं कृतव्यवस्थानं सपुनरित्थंभूतोभक्त्याप्रतिपादितोत्तरोत्तरप्रकृष्टात्तत्वादित्तानिपर्यन्तचतुरवस्थारूपया
सेवयालभ्यःप्राप्यः कीदृश्याअनन्ययातत्स्वरूपव्यतिरेकेनसर्वास्ववस्थास्वविद्यमानमन्यदालम्बनंयस्यास्तयातथावि
धयेति २१ अथात्मोत्क्रांतिविषयंयोगोपदेशंप्रस्तावयन्नाह यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः प्रयातायान्ति
तंकालंवक्ष्यामिभरतर्षभ २२ यत्रयस्मिन्वक्ष्यमाणेकालेप्रयाताःसंत्यक्तदेहाःसंतोयोगिनोनावृत्तिं तथावृत्तिं विशिष्ट
भोगाधिकरणयोग्यशरीरादिसंवन्धंयांति स्थानेत्रेणभजन्ते तंतादृशंवक्ष्यमाणक्रमेणयोगिनामेवसुलभंकालमुपदेक्ष्या
मि २२ ॥ तमाह अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणं तत्रप्रयातागच्छन्तिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः २३ धूमःकृ
ष्णस्तथारात्रिःषण्मासादक्षिणायनं तत्रचान्द्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते २४ ॥ इहाग्नीषोमौप्रकाशतमसीतद्रूप

गी॰रा॰
टी॰
८३

83

लक्षितेदिनरात्रीशुक्लकृष्णौपक्षौतथाषण्मासपरिमाणेउत्तरदक्षिणेइति अथयेनस्थूलदृष्ट्याकालविभागमाचक्षते तस्य
देवपितृमार्गविषयत्वेनप्रकृष्टमध्यमनिकृष्टपरिमाणत्वाच इत्थंस्थिते अग्निर्ज्योतिःसूर्यप्रकाशः तदुपलक्षितमहस्त्रिंशन्ना
लिकावच्छिन्नपरिमाणोदिवसाख्यःकालांशआपूर्यमाणसोमोपलक्षितःपञ्चदशाहोरात्रःशुक्लपक्षःशुक्लशब्देननि
र्दिष्टः तथामकरादिराशिषट्कसंचारिविरोचनचारोपलक्षितः षण्मासाउत्तरायणं इत्येतेकालविशेषाःप्रसिद्धास्तथै
वंविधायांकालविशेषसामग्र्यांयेब्रह्मविदोविज्ञातपरमकारणस्वरूपाःप्रयांति उत्क्रामन्तिशरीरमुत्सृजन्ति तेब्रह्मपरं
तत्त्वंगच्छन्ति अपुनरावृत्तिंमोक्षगतिंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः तथाधूमोजलात्मकत्वात्सोमः तथाचतदुपलक्षितारात्रिःप्र
सिद्धाकृष्णःक्षीयमाणसोमोपलक्षितःपंचदशाहोरात्रःकृष्णपक्षःसचक्रमापेक्षयाययथापाठंनव्याख्यातः तथाक
र्कटादिराशिषट्कसञ्चारिसूर्योपलक्षितःषण्मासादक्षिणायनं तत्रैवंविधायांकालसामग्र्यांपुनर्जन्महेतुभूतंचान्द्रम
संज्योतिस्तेजःप्राप्ययोगीसमाधिमानावर्तते पुनःसंसारमार्गमवतरतीत्यत्रकेचिद्विचक्षणाएवंविचारमारभन्ते इहता
वद्ब्रह्मणोयथोक्तस्यपरमस्यकारणस्यद्विविधंवेदनं स्वसंवेदनेनसाक्षात्कार आप्तोपदिष्टस्यवास्वरूपावगममात्रम्
तत्राद्येनप्रकारेणयेब्रह्मविदःतेषांप्राप्तप्रापणीयत्वादुक्तकालसामग्रीनब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमर्हति द्वितीयेपिपक्षेस्वरूपा
वगममात्रेणयेब्रह्मविदःतेषामसाक्षात्कृततत्त्वानांयथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रमपुनरावृत्तिहेतोर्ब्रह्मणःप्राप्तिका ८३

रणमितिनशक्यतेवक्तुमेवमुभयरूपाणामपिब्रह्मविदामन्तकालेयथोक्तकालप्राप्त्यधीनाब्रह्मप्राप्तिरितिनयुक्तासंगच्छ
तेयोपियोगीस्वीकृतसमाधिविशेषस्तस्यतद्बलानपोहेनयथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रादेवपुनरावर्तनमयुक्तिमत् यंयं
वापिस्मरन्भावंत्यजत्यन्तेकलेवरमित्यादिनाप्रतिपादितोपपत्त्यासुदृढभावनाभावितस्वभावस्याव्यभिचारान्मस्यरंभावि
तस्यतुतत्कालमसंस्मरणेसति पुनरावृत्तिःस्थितैव किमुक्तःकालःकरिष्यति तदेवंयोगीयथोक्तकालविशेषप्राप्तेः
पुनरावर्ततइत्येतदपिनहृदयावर्जकं यद्यप्युच्यते यद्येषयथोक्तःकालोब्रह्मप्राप्त्यादिहेतुर्नभवेत्तत्कथंब्रह्मविदापिशा
न्तनवस्यतुसन्न्यासार्थमुत्तरायणप्रतीक्षाश्रूयते इतिसत्यंश्रूयतेकिन्तुनब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेनतेनासौप्रतीक्षितः यदिहि
सएवब्रह्मप्राप्तिहेतुःस्यात् तदासर्वैर्ब्रह्मविद्भिर्देहोत्सर्गेसएवापेक्ष्येत तत्कालोत्सृष्टदेहाश्चसर्वएवानावृत्तिभावंभजेयुः
नचैवमस्तिनचैवंविधेकालेम्रियन्तेतिविधिरुपपद्यते सर्वस्यमरणेस्वातन्त्र्याभावात् भीष्मस्यतुस्वतन्त्रमृत्युत्वात्तादृक्का
लप्रतीक्षणंनिमित्तान्तरमत्रमेयं तच्चेदंयत्किलस्थूलयादृशायथोक्तःकालःकलेवरसन्न्यासावसरेसमुपनतोगतिविशे
षाधानहेतुर्भवतीत्यागमवचनप्रमाणीकरणार्थंभीष्मस्यतादृक्कालप्रतीक्षोद्यमः तस्माद्यथोक्तस्यकालस्यमुख्यतयाना
होरात्रादिरूपत्वे ततश्चब्रह्मविदांयोगिनांचयथोक्तंब्रह्मप्राप्तेःपुनरावृत्तेश्चकारणभूतंयदेतत्कालगतिद्वयमुक्तंतत्राव
श्यंकश्चिद्विशेषोवोद्धव्यस्त्वेनवर्ततेवक्ष्यतिहि नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चनेति नचैतयोस्सृत्योर्बाह्यकालवि

84

शोधरूपयोर्देवयानपितृयानसंज्ञामात्रस्यज्ञानंब्रह्मादिप्राप्तिहेतुर्भवेत् अतःकश्चिद्विशेषोयथोक्तार्थसंगतिहेतुरत्रा
नुमेयस्तमाचष्टते कालस्यहिबाह्याभ्यन्तरभेदेनरहस्यशास्त्रेषुद्विप्रकारताप्रतिपादिता तत्रप्रसिद्धसूर्येन्दुचारोपलक्षि
तोबाह्यप्रकारःप्राणापानलक्षणसूर्येन्दुचारोपलक्षितस्त्वाभ्यन्तरः तत्रमुख्यस्यबाह्यस्यप्रतिपादितबाधकसद्भावाद्गौ
णश्चाभ्यन्तरःसमाश्रीयते तेनाग्न्यादयउत्तरायणपर्यन्ताःशब्दाःप्राणगतिप्रतिपादितत्वेनात्रप्रयुक्तायतःप्राणगतिरेव
दिवसाद्युत्तरायणान्तकालावयवत्वेनतत्रतत्ररहस्यशास्त्रेषु तत्तद्विशिष्टशरीराद्यपेक्षयाप्रसिद्धा एवंस्थितेयेषांयथो
क्तज्ञाननिष्ठतयाब्रह्मविदांसतामन्तकालेस्वरसेनमूर्धच्छिद्राख्यब्रह्मद्वारवाहिनिप्राणचारेनियमितंसंवित्स्रोतःप्रा
णोपशान्तिलक्षणेसर्वतोनिरवच्छेदनिस्तरंगनिसर्गनिर्मलसामान्यसंविन्महोदधौप्रविश्यसमरसीभावमापद्यतेते
षांब्रह्मप्राप्तिरव्यवधानेनोपपन्नासहिब्रह्मविदांदेवयानःपन्थाःएषैकान्तद्विषयाशाश्वतिकीगतिः यस्तुयथोक्त
तत्त्वज्ञानव्यतिरेकेणाभ्यासस्वीकृतकेवलयोगस्तस्ययोगिनोयथोक्तप्राणगतिनियमितमपिसंवित्स्रोतःप्राणोप
शान्तिलक्षणब्रह्मवेदित्वाभावाद्देहाद्यहंप्रत्ययपर्यन्तप्रतिहतप्रसरंसत्परावर्तते परावर्तमानंचधूमादिदक्षिणायनशब्दा
न्तप्रतिपादितामपानवृत्तिमेवपितृयानलक्षणांगतिंसमाश्रित्ययोगाभ्यासप्रकर्षानुसारोचितविशिष्टशरीरान्तरमा
विशति यत्रपूर्वाभ्यासक्रियमाणचित्ततयाप्रकृष्टतरेणोत्साहेनयतमानःपरांसिद्धिंप्राप्स्यतीत्युक्तम् तदयमत्रसंक्षे ८९

पार्थः येत्वानित्याद्ब्रह्मविदः संतोन्तकालेयथाप्रतिपादितेनक्रमेणप्राणेशात्मालम्बनचित्तवृत्तयस्तन्मयशान्तितेण्यविलु
प्तपरतत्त्वस्तनयोदेहमुत्सृजन्ति तेनिर्वयानब्रह्मप्राप्तिवशान्नपुनरावर्तन्ते येतुकेवलयोगिनः सन्तः प्राणवृत्तिमेवाश्रि
त्यदेहमुत्सृजंतोज्ञानित्वाभावात्परतत्त्वस्तन्मभावेसत्युत्क्रामन्ति तेदेहाद्यनुपरताहंप्रत्ययत्वाद्यानवृत्तिंसंसारमार्गमाश्रि
त्यविशिष्टंदेहान्तरमाप्नुवन्ति यतः सर्वस्यकस्यचिच्छरीरिणः सर्वसंसारिसाधारणप्राणवृत्त्याश्रयेणनवर्तमानाद्देहा
दुत्क्रान्तस्यापानवृत्त्याश्रयेणनभविष्यद्देहसंक्रांतिर्भवतिब्रह्मविदोयोगिनोचेहप्रकरणेविशेषएषप्रतिपादितः २४
अतएवप्राणापानलक्षणान्तरविशिष्टमार्गद्वयत्वेनैनत्संगृहीत्वमाह ॥ शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतः शाश्वतेमते ए
नयोर्यात्यनावृत्तिमेकयावर्ततेन्यया २५ एतेयथोक्तेद्वेगतीप्राणापानवृत्तिरूपेदेवयानपितृयानसंज्ञेह्येमार्गौज
गतः सर्वलोकस्यशाश्वतइतिच्छान्दसः पाठः तेननित्येनसर्वः कश्चिज्जनस्तिर्यग्वाहिप्राणमार्गाश्रयेणनदेहा
दुत्क्रामति अपानमार्गाश्रयेणनदेहांतरेसंक्रामति ब्रह्मविदोयोगिनश्चायंतुविशेषोयदनयोर्गत्योर्मध्यादेक
योर्ध्ववाहप्राणरूपयाशुक्लयागत्यायथाप्रतिपादितेनप्रकारेणान्तकालेसमाश्रितयाब्रह्मविदनावृत्तिंयाति
ब्रह्मप्राप्नोति योगीतुतयैवोत्क्रामन्नन्ययापानरूपयाकृष्णयोक्तेनहेतुनावर्तते विशिष्टदेहान्तरेसंक्रामति
२६ ॥ यतः नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चन तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन २७ ॥ एते

यथाप्रतिपादिते सृती प्राणापानरूपे गती जानन् यथोक्तयामहत्त्वयाप्रतिपाद्यमानो योगी आकृतिपादितस्वीकृतश्रव्ययोगेन कश्चि
न्मुह्यति सर्वएवतज्ज्ञतिज्ञः सन्ब्रह्मप्राप्तिहेतुगतिसमाश्रयणेन ब्रह्मैव प्राप्नोति न तु संसारमितरगतिपरिहारात् एतयोश्चग
त्योरेवंविदां महत्तां ब्रह्मविदां त्वेयत्वेन स्थितां तत्त्वविदो वदन्ति सर्वदेहेषु मनःप्रसरसहचरो यः प्राणप्रसरो यतउदेति यत्र चास्त
मेति तत्कालकलनादिसकलप्रपंचविरहितब्रह्मतत्त्वोपलब्धिपदं ततश्च यथोक्तप्राणप्रसरनिबद्धः सकलः कालादिः प्रपंचः
तदुदयास्तमयदशाविमर्शेन तमसंविदां ब्रह्मविदां प्रलीयते तादृशीं च दशामासाद्य यो ब्रह्मवित्परमयोगी देहमुत्सृजति स ब्रह्म
एव परिणतो न पुनरावर्तते यस्तु केवलयोगी तां दशां न यथाप्रत्यवमर्ष्टुं नऊष्मलः सचान्द्रमसं ज्योतिरपानप्रसररूपमाश्रितो
त्क्रामन्देहान्तरे संक्रामति यत्क्रमेण सिद्धिमाप्स्यतीत्येवमनयोर्गत्योस्सिद्धिहेतुविभाववि ज्ञानमेतदेवोक्तम् नैते सृती जा
नन्योगी मुह्यतीति यत एवं तस्मात्सर्वेषु कालेषु बाह्याहृदृष्टोन्नरायणदक्षिणायनादिवक्ष्यभेदप्रतिपादितेषु योगयुक्तो भव
यथोक्तेन प्रकारेण प्राणापानगतिज्ञानात्मके योगे समाधौ युक्तो वहितो भव २७ ॥ यतोस्य योगस्यायं प्रभावः वेदेषु यज्ञेषु
तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् २८ ॥ इदं यज्ञसमक
व्याकरणरूपं वस्तु विदित्वा ज्ञात्वा यथोक्तसमाधिस्तत्सर्वं वेदाध्ययनयज्ञतपोदानाद्यंतवत्पुण्यक्रियाफलमत्येति अतिक्रा ८५
मति यत आद्यमन्तरेणैव परमनन्तानन्दमयत्वादत्युत्कृष्टं स्थानं धामोपैति प्राप्नोति परमात्मनि स्वाभाविकीं प्रतिष्ठां ल
मते

भतेइति यद्यप्येवंकैश्चिदयमर्थोव्याख्यातः यथाग्न्यैवहृत्तोत्तरायणकालसामग्र्यांप्रयाताब्रह्मविदोर्चिरादिसंज्ञलोकांतरा
क्रमेणक्रमेणब्रह्मगच्छंति योगिनश्चात्रएवयोगिशब्देनोक्ताः दक्षिणायनकालसामग्र्यांप्रयाताःसन्तश्चान्द्रमसंज्योतिः
प्राप्यधूमादिसंज्ञलोकान्तरक्रमेणक्रमेणसंसारआवर्तन्तइतिपूर्वोक्तयुक्त्याचैतदपिव्याख्यानेनसंगच्छते यथोक्तयुक्त्याचाथ
मपिक्रमोनयोरेवगत्योरन्तर्भवतीतिकेचिन्मन्यंते तदत्रपरमार्थवेदिनःप्रमाणमित्योम् २८ ॥ गंभीरैर्विपुलैःस्वभाव
विमलैःश्रीमत्पदार्थोज्वलैःस्फीतांसप्तभिरम्बुराशिभिरिवब्रह्मादिभिर्वस्तुभिः अध्यायस्यनरोष्टमस्यविहृतिंदृष्ट्वामिमा
मंजसा यःस्वीकर्तुमलंसएवविदुषांसाम्राज्यमेकोर्हति ॥ इतिश्रीराजानकरामकण्ठविरचितेवाक्यार्थान्वयमात्रेसर्वतो
॥ ॐअष्टमाध्यायपरिसमाप्तौ सप्तमप्रश्नति 'अष्ट'
भद्रनाम्निभगवद्गीताविवरणेष्टमोध्यायः ८ ॥
र्णीयेतुकालेशुक्लकृष्णगतिद्वयज्ञानंब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनोपदिष्टमतस्तावन्मात्रएवब्रह्मप्राप्त्युपायस्त्वयामावेदीत्यर्जुनमष्ट
माध्यायेप्रतिपादितमेवोपदेशंस्मारयन्संग्रहेणभगवानुवाच ॥ इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे ज्ञानंविज्ञानस
हितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेशुभात् १ ॥ तुशब्दोव्यतिरेकेअष्टमाध्यायोक्तएवलक्षणोपायव्यतिरेकेणेदंस्वबुद्धिनिसन्निहितं
ज्ञानंब्रह्मप्राप्त्युपायभूतंविज्ञानेनस्वसंवित्साक्षात्कारपर्यंतेनविशिष्टेनज्ञानेनबोधेनसंयुक्तं तुभ्यमहंप्रकर्षेणसंक्षेपतः
सारप्रतिपादनरूपेणातिशयेनवक्ष्यामिकथयिष्यामि कीदृशायअनसूयवेअसूयाविषयबुद्धिरहितायतस्मैज्ञानायानसू

गी॰ रा॰ यस्मिन्यथोक्तस्यफलस्यसंभावनावशादज्ञानवदगर्हणमारभसे कीदृशंज्ञानंवक्ष्यामिगुह्यतमंगुह्यंगुह्यतरंचपूर्वेष्वध्यायेषूक्ता
टी॰ नप्युक्तं इदंतुतदपेक्षयातिशयेन अनाविर्भूतविवेकजज्ञानानांगुह्यायांहृदयेष्वनिक्षिप्तं रहस्यतयावागुह्यमतएवत्वंयद्विदि
८६ त्वाजन्मजरामरणचक्रपरिवर्तनलक्षणादशुभादश्रेयसोमोक्ष्यसेस्वयमेवमोक्षंप्राप्स्यसि यतोवक्ष्यमाणज्ञानोपायनिष्ठस्या
न्तकालेगतिद्वयज्ञानाभ्युपायव्यतिरेकेणापिब्रह्मप्राप्तिर्निर्दिष्टैव १॥ अतएवास्यज्ञानस्यप्रशंसार्थमाह राजविद्यारा
जगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययं २॥ इदंवक्ष्यमाणंज्ञानमुत्तममनन्यसामान्यंपवित्रंपावनं
सर्वकिल्बिषकलंकपंकसंक्षालनहेतुसंतिहिपवित्राणितीर्थस्नानतपोयज्ञदानादीनितानितुज्ञानरहितत्वादेनवन्ति
यदिपरमेतज्ज्ञानसंस्कृतान्यनंतफलत्वमस्तुवीरन्नंतएवोत्तमंपवित्रमित्युक्तं यतोराजविद्यैषाराज्ञांजनकाश्वपतिप्रभृ
तीनामग्रंस्वकर्माप्यनुतिष्ठतामेषाविद्याज्ञानमपवर्गफलत्वेनश्रूयते ततश्चैतेषांराज्ञांगुह्यंरहस्यमेतत् यतःप्रत्यक्षाव
गमंप्रत्यक्षःस्वसंवेदनवेद्योवगमोवोधोयस्यतत्तथाविधं अमेषांहिपवित्राणांकालांतरेदेहांतरेलोकान्तरेवफलावग
मोभविष्यति तथाधर्म्यंधर्माच्छास्त्रोदिताद्वर्णाश्रमकर्मविभक्तात्सदाचारादनपेतमतएवकर्तुंसम्पादयितुंसुसुखमत्यंत
सुखकरं सहजस्वभावकर्ममात्रसाधनत्वात् तथाविधंसदप्यव्ययमविद्यमानव्ययंनत्वाप्यस्यफलस्यमत्समापत्तिल
क्षणस्यनित्यत्वात् एतज्ज्ञमदनुग्रहोद्गतभक्तिश्रद्धादिगुणसम्पद्भिरेवसुलभंयतः २॥ अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्मस्या ८६

86

चा

स्यपरंतप अप्राप्यमांनिवर्तंतेमृत्युसंसारवर्त्मनि ३ ॥ अस्योक्तस्यवक्ष्यमाणस्यचज्ञानरूपस्यधर्मस्याश्रद्दधानायथोक्तफलासं
भावनापराःपुरुषामांयथोक्तस्वरूपंपरंब्रह्माप्राप्यमत्समापत्तिमनासाद्यैवमृत्युसंसारयोर्भूतेषुनित्यपरिवर्तिनोमरणज
न्मनोर्वर्त्मनिनिवर्तंतेपुनःपुनरापतंति किमुक्तंभवतिमदनुग्रहहृदयासागरसमुद्गतश्रद्धाख्यतरुमंजरीसकलसिद्धिप्रस
वैकहेतुर्यैरुपास्यतेतैरेवानेनाहंसुलभोनान्यैरिति ३ ॥ तदिदानींज्ञानंप्रतिपादयितुमाह मयाततमिदंकृत्स्नंजग
दव्यक्तमूर्तिना मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ४ नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरं भूतभृन्नचभूतस्थोम
मात्माभूतभावनः ५ ॥ ममसम्बन्धिनमैश्वरमीश्वरस्यसर्वथास्वामित्वएकस्मिन्भवंयोगमनन्याधिकरणंसमाधिंपश्यप्रतिप
द्यस्वयतइदंवेद्यत्वेनसर्वप्रमातृणांसर्वसंतेपतत्स्थावरभावरूपमवांतरभेदपरिकल्पनयानिष्पर्यंतंवस्तुमया उपादानस
हकार्यादिकारणान्तरनिरपेक्षेणनित्यनिर्विकारसामान्यसंविन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेनानन्यानुकार्यनिरतिशयनिजक्रीडामा
त्रैकप्रयोजनेनस्वेच्छैकसाधनेनैकेनकर्त्रा ततमित्यमनन्ताश्चर्यावभासरूपतयाविस्तारितं जगद्भुवनमव्यक्तमूर्तिना
मन्मायोत्थापितैःसर्वैःप्रमातृभिरिदन्तयापरिच्छेत्तुमशक्यत्वादव्यक्ताव्यपदेश्यव्यक्तिविरहितामूर्तिराकृतिःस्वरूपंयस्य
सतथातेनतादृशेन किमुक्तंभवति ब्रह्मादेरारभ्यपरमत्तुङ्गजंतुपर्यंतस्यसर्वस्यप्रमातुर्यत्संवेद्यंवस्तुयेनयेनप्रकारेण
यदायदायत्रयत्रप्रकाशतेतत्संवेद्यमानंसन्तमात्मानंलभतेसंवेद्यमानताचसंवेदितुःकर्मभावापत्तिःसंवेदिताचपरमा

गी॰ रा॰ टी॰ ८

येतः सदैकएवभवितुमर्हति येनकथंचिन्नअत्रचित्संवेद्यत्वलक्षणविशेषणसम्पर्कंसहते ततोमत्स्थानिमय्येकस्मिन्संवेदि
तरिस्थितानिसर्वाणिनिखिलानिस्थावराणिजंगमानिचसंवेद्यानिभूतानि एवंसर्वकर्तासर्वशक्तिहेतुरहंनचतेषुभूतेषु
व्यवस्थितः यथानिमसंवेदितृत्वमात्रस्वभावाव्यभिचारिणोममव्यवस्थासंवेद्यानांसर्वभूतानांव्यवस्थितिहेतुर्नतथासर्व
भूतव्यवस्थामद्व्यवस्थितिहेतुरित्यर्थः सर्वाणिहिभूतानिसंवेद्यत्वादेवोत्पादविनाशादिधर्मसंबन्धादनित्यानि ममतु
संवेदितृत्वमेकलक्षणमितिकथंममभूतस्थित्यधीनावस्थितिर्भवेत् इत्थंमदधीनस्थितिकान्यपिभूतानिनचमत्स्थानि
87 मयिसंवेदितरिमद्रूपतयैवनस्थितिंभजंते वेद्यतयास्फुरणात् भूतस्थितिहेतुरहंयथासंवेदितृतयैवनिमंस्फुरामि
नतथास्मास्वपिभूतानिसंवेद्यत्वेनैवनेषांप्रतीतेः एवंयथोक्तेनप्रकारेणममात्मास्वभावोभूतभृद्भूतानिबिभर्त्तिधार
यति तेनतेनरूपेणावस्थापयति नचभूतस्थः नभूतस्थित्यधीनस्थितिकस्तत्क्रमेवोक्तध्यानेनक्रमेणभूतभावनोभूता
निभावयतिसृजतीत्यर्थः ५॥ अत्रकेनचित्सादृश्यांशेनदृष्टान्तमाह यथाकाशस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहान् तथा
सर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ६ ॥ एवमनेनप्रकारेणमय्यनवच्छिन्नमहिम्निस्थितान्याधेयत्वमापन्नानितत्
तद्देशगतानिसूक्ष्माणिमहान्तिचभूतानिउपधारयबुद्ध्यस्व कथंयथाकाशेनिरवच्छेदव्याप्तौनित्यंसदैवस्थितोवायुःकी
दृशः सर्वत्रगस्तत्रतत्रदेशगतःकृतव्याप्तिःमहांश्चात्माप्तयाव्यापकः एवंमत्स्थानिभूतानिबुद्ध्यस्वेतिदंतात्पर्यं य ८

ध्यावाधोः सर्वत्रसर्वगतमहत्वाद्योथमीश्रपर्यन्ताकाशावकाशैकनिवन्धनास्तथासर्वभूतानांसर्वधर्मीमत्स्वभावानुप्रवेशै
कनिवन्धनाइति ६ ॥ तदेतन्निगमयितुमाह एवंहिसर्वभूतेषुचराम्यनभिलक्षितः भूतप्रकृतिमास्थाय सहैवचवि
नैवच ७ ॥ एवमनेनवाय्वाकाशसंबन्धोपम्येनप्रकारेणसर्वभूतेषुचरामितानिव्याप्नोमि अनभिलक्षतइदंतयाकेनचिद
प्यनवधारितस्वरूपः किंकृत्वाचरामि भूतप्रकृतिंप्राकृतिपादितचेतनात्मकभूतलक्षणांप्रकृतिंस्वभावमास्थायाधि
ष्ठायकथंचरामि सहचैवविनैवचनिममयोग्यसंबंधत्वात्सहवेद्यवेदकलक्षणस्वरूपभेदाद्विनैवान्योन्यपृथक्कृथै वान्यो
ह्विवेदकस्वरूपोममस्वभावोन्सन्नमदिच्छोद्भावितवेद्यस्वरूपं ७ ॥ मदिच्छोद्भावितत्वमेषांप्रतिपादयितुमाह सर्वभूता
निकौंतेयप्रकृतिंयांतिमामकीं कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहं ८ ॥ एतानिचेतनाचेतनानिसर्वभूतानिमहा
कल्पावसानेमदीयांप्रकृतिंस्वभावंयांति मदिच्छयैवमय्यिप्रलीयंतेइत्यर्थः तानिचकल्पादौकल्पान्तरारंभेहमेवविसृ
जामि चतुर्दशविधेनैवभेदेनावभासयामि ननुयात्येवप्रलीनानितान्येवपुनः स्रजामीत्यत्रार्थः ईश्वरेच्छायाप्रपर्ध
नुयोज्यत्वात्स्वानंत्येपिचतुर्दशविधमेवभूतसर्गप्रलयोत्पादावस्थयोः संहरतिसृजतेच परमेश्वरइतितात्पर्यं ॥८॥ एतदेव
निगमयति प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनः पुनः भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ९ ॥ स्वांप्रकृति
निजंस्वभावेनात्मत्किंचित्कारणांतरमवष्टभ्यावलम्ब्येदं सर्वभूतग्रामंप्राणिसमूहंपुनः पुनर्भूयोनादिप्रवन्धप्रवृत्त

कल्पादिकालकल्पनयासृजाम्येवं उद्भासयामिप्रकृतेरेववशात्स्वभावपारतंत्र्यादेवावशमस्वतंत्रं कल्पांतेचतथैवसंहरा
गी॰ग॰ मीत्यत्राप्यनुवर्तनीयं ८ ॥ किंच नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ९ ॥ तानि
टी॰ सर्गसंहारादिरूपाणिकर्माणिनपुनर्मांबध्नंति मन्मायोद्भावितत्वान्नानात्वेऽप्यस्वप्नवन्निर्धर्मितविपाकारंभकत्वादिनानपरतंत्रीकु
८८ र्वंति यथाऽन्येषांजनानांकर्माणिजात्यायुर्भोगलक्षणविपाकारंभकत्वेनसंसारबंधकारणत्वमापद्यंते नतथासर्गादिकर्मा
णिममेत्यर्थः कीदृशंसंतंमांननिबध्नंति हेतुगर्भंविशेषणमाह तेषुकर्मस्वसक्तंत्वान्ममत्वादिपरिग्रहाभावेनानिमग्नचित्त
त्वादुदासीनवत्तटस्थवदासीनंस्थितं यथापरकीयकर्मसुपरोनैतानिममतत्फलदानीतिमन्यमानस्ताटस्थ्यमनुभवं
स्तैस्तैःकर्मभिःस्वफलभोक्तृत्वादिनानबध्यते तथासर्गादिभिःकर्मभिर्नैनिबध्ये यतस्तानिसर्गादीनिकर्माणि
अचिंत्यवैभवस्वमायोद्भावितान्योन्यभेदात्त्वेनचतान्यपि ममसर्वतःस्वेच्छामात्रेणतथावभासकत्वमेवकर्तृत्वम् तेऽज्ञा
एवंविधमन्मायामोहिताःसंतोऽन्योन्यभेदेनावभासमानानांभावानांसर्गाद्यवस्थायोगित्वंप्रतिपद्यंते ममपुनरेतेसर्वेभावा
स्तत्तत्सर्गाद्यवस्थाजुषोऽप्यद्वयचिन्मात्रलक्षणात्स्वभावान्नभिद्यंतइत्यनेनप्रकारेणतेषुकर्मसूदासीनवदासीनंमामेतानि
ननिबध्नंतीत्युक्तं एषचार्थःप्रागेवपुनःपुनस्तस्यकर्तारमपिमांविद्ध्यकर्तारमव्ययमित्यादिना नमांकर्माणिलिंपंति
नमेकामःफलेषपीत्यादिनाचप्रतिपादितः १० ॥ यद्येवंवस्तुस्थित्यापरमेश्वरेणेदंजगत्साक्षात्सर्गादिकर्मणानियुन ८८

88

क्रितत्केनेदंजगत्सृज्यतइत्याह मयाध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरं हेतुनानेनकौंतेयजगद्विपरिवर्त्तते १०॥ मयापरमेश्वरे
णनित्यस्वभावमात्रावस्थितेनैवाध्यक्षेणाधिष्ठात्राहेतुभूतेनप्रकृतिः सप्तमेध्यायेचेतनाचेतनविभागेनप्रतिपादितपरापरस्व
रूपास्वभावप्रकृतिरेवापर्यायेनस्थावरजंगमभेदयुक्तंजगत्सूयतेजनयति अनेनहेतुनानिमित्तेनेदंजगद्विपरिवर्त्तते सर्गस्थि
तिसंहारस्रवंधचक्रेपरिभ्रमति एवमद्भुतैश्वर्यैकास्पदं अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं परंभावमजानंतोम
माव्ययमनुत्तमं ११ मूढामायामुषिततत्त्वज्ञाना मांयथाप्रतिपादितस्वभावमवजानंति नित्योदितनिरतिशयप्रकाश
प्रद्योतमानस्वभावमपिमोहवलोत्साहविच्छेदान्मज्जितार्सयामप्यवज्ञामाश्रयंति कीदृशंसंतंमामवजानंति मानुषीं
तनुमाश्रितं मानुषीग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनमनुष्यादिभेदेनात्मानमभिन्नानन्ताकृतिविशेषरूपांपारमार्थिकस्वरूप
तिरोधानतिरस्करिणीमाश्रितमतएवतेमूढाःकीदृशाःसंतोमामवजानंति एवंविधयामन्मायायामदीयपरमतत्त्वस्याज्ञा
नाचेतनाचेतनभावलक्षणात्प्रपंचादसंविलक्षणं तथाव्ययमविनश्वरमतएवानुत्तमं उत्तरोत्तरविचार्यमाणप्रकर्षस
त्वविषयमानोत्पन्नमःप्रकृष्टोयस्मात्तंतथाविधंभावंपारमार्थिकीसत्तामजानंतःसंतोमामेवंविमर्शाभावादवज्ञामानायत
स्तेमूढाःसंतः ११॥ मोघाशामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः आसुरींराक्षसींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः १२॥ मोहि
नीस्वभावाज्ञानकारिणींप्रकृतिंगुणमयंस्वभावंश्रिताः देहात्मकाहंकारनिबन्धनस्थितयोतएवकीदृशींप्रकृतिमासुरीं

गी॰रा॰
टी॰
८९

रजोलेशानुगततमःप्रधानां तथा तामसी केवलतमःप्रधाना इत्युत्तममाधमाद्यस्सर्गभेदत्वेन प्राकृतत्वावनायां प्रतिपादितस्व
रूपां यतएवंविधां प्रकृतिंश्रिताः ततोमोघाशा मोघाः फलशून्या आशा येषांते तथाविधाः तेह्यामुष्मराल्पसप्रकृतिवाद्रज
स्तमोमयत्वेसतिकामात्मानोभोगविषयंसंकल्पमेवकुर्वन्ति नतुतत्फलशासित्वेनशास्त्रादितिकर्मारभंते ततोमोघाशाः
स्युक्ते तथामोघकर्माणोयदपिकर्मारभंते तन्मोक्षोपायनियमाभावान्मोघंनिष्फलंयेषांतेतथाविधाः वदति
हिराजसतामसयोःकर्मणोर्लक्षणं तद्यथा यत्तुकामेप्सुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः क्रियतेक्लेशवहुलंतद्राजसमिति
स्मृतं अनुबंधंक्षयंहिंसामनवेक्ष्यचपौरुषं मोहादारभतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यतेइति तथैवंविधंकर्तृलक्षणमपि रा
गीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितःकर्त्ताराजसःपरिकीर्त्तितः तथा अयुक्तःप्राकृतःस्तब्धःशठोने
ष्कृतिकोऽलसः विषादीदीर्घसूत्रश्चकर्त्तातामसउच्यते तथामोघज्ञानाश्चिकीर्षितकर्मनिष्पत्तिहेतुत्वात्कर्मारंभपूर्वभावि
ज्ञानमपिमोघंनिष्फलमेषांतेतथोक्ताः ज्ञानपूर्वकंहिकर्मज्ञानस्यैवचासुरादिप्रकृत्याश्रितत्वात्संबन्धिनोविपर्ययप्रति
पत्तिदोषसम्बंधात्कर्मफलेनविसंवादात् निष्फलताश्रितैव तथाचैवंविधज्ञानलक्षणमपिवदति पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानं
नानाभावान्पृथग्विधान् वेत्तिसर्वेषुभूतेषुतज्ज्ञानंराजसमितिस्मृतं तथा यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्येसक्तमहेतुकं अतत्त्वा
र्थवदल्पंचतत्तामसमुदाहृतमितिमोघज्ञानत्वाद्विचेतसः तत्त्वार्थनिष्ठत्वाभावात्सदपिविगतसम्यग्ज्ञानलक्षणस्वका ८९

निवृत्ति ५

धीकरणाद्विद्यमानमेव चेतोंतःकरणं येषां ते तथाविधाः ॥१२॥ एवमेकांततो मायाक्रोडीकृतानामासुरप्रकृत्याश्रितानां हन्निप्रति
पाद्यविद्याऽगृहीतानां प्रकृतिविषयशास्त्रोपदेशपात्रभूतानां देवप्रकृत्याश्रितानां प्रतिपिपादयिषुः परदेवप्रकृत्याश्रिता
नांतावन्नां प्रतिपादयितुमाह महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं १४ ॥
प्रस्तावना प्रतिपादितपरापरस्वरूपमध्याः परस्या देव्याः प्रकृतिं दैवीं सम्यग्ज्ञानविवेकद्योतनशीलत्वाद्देवशब्दवाच्या
नां संबंधिनी प्रकृतिस्वभावमाश्रिताः स्व एव महात्मान उत्कृष्टस्वभावा मां परमात्मानं भजंते ते च तु विधया सेवया अनन्यमन
सो मद्व्यतिरिक्तवस्तुंतराभावप्रकृष्टप्रतिपत्तित्वान्मय्येवैकस्मिंस्तन्निमनो येषां ते तथाविधाः ज्ञात्वा चानुष्ठानमिति शि
चेतना ५ ते कीदृशं मां विदित्वा भजंते भूतादिं भूतानां चेतनानां नाम मध्ये आदिं प्रथमं तथाव्ययं नित्यत्वात्तु मम मत्तयो विद्यत इत्यर्थः स
वे भूतान्याद्यंतवंत्यहमादिरेव नांतवानित्येव तात्पर्यं १४ ॥ किंच सततं कीर्तयंतस्त्य यतंतश्च यतव्रताः नमस्यंतश्च मां भक्त्या
नित्ययुक्ता उपासते १५ ॥ त एवं दैवप्रकृत्याश्रिताः प्रबुद्धाः सततमव्यवधानेन कीर्तयंतो मंत्रजपस्तुत्यादिनोद्घोषयंतः
तथा ध्यानादिना यतमानास्तथा नमस्यतः प्रह्वीभवंतो मां भक्त्याहेतुभूतया नित्ययुक्ताः संत उपासते वाङ्मनःकायव्या
पारान्मदेकविषयान्कुर्वाणाः परिचरंतीत्यर्थः १५ ॥ किंच ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते एकत्वेन पृथक्त्वेन
बहुधा विश्वतोमुखं १६ ॥ पूर्वेभ्यः प्रसिद्धभक्तिप्रकाराश्रयणेन मद्यजनपरेभ्यो न्येविलक्षणाः ज्ञानेन विशुद्धसंविन्मात्रम

'कैन'

गी॰ग॰
टी॰
९॰

त्स्वरूपचिंतनैकलक्षणेन यज्ञेन यागविधिना यजन्तः पूजयंतस्त्वमामुपासते सेवन्ते कथं मां ज्ञानयज्ञेनोपासते एकत्वेन स
कलप्रपंचपरिहारादभिन्नैकसंविन्मात्रमत्स्वरूपतया तथा पृथक्त्वेन नानात्वेनात एव बहुधानेकधा ज्ञानेन क्रियाद्रूप
चरणीयविचित्राकृत्यादिभिन्नरूपतया वस्तुतः कीदृशं विश्वतोमुखं सर्वतः सर्वएवोपासनीयाभेदान्मुखंप्रतिभिन्ना
कारणं यस्य तं तादृशं इदमत्र तात्पर्यं द्विविधः पारमार्थिको मत्स्वरूपोपासाक्रमः एकः संविन्मात्रैकतत्त्वविषयज्ञान
मात्रसाधनः अपरएकस्यैव तत्त्वस्य नानाजगद्भावनानाशक्तिसमूहत्वात्तद्द्वारेण तस्य तस्योपासनमिति १५॥ तदेवैकस्य
90 तत्त्वस्य सर्वशक्तित्वं प्रतिपादयितुमाह अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतं १६॥
क्रतुयज्ञयोः यद्यपि पर्यायत्वेन व्यवहारो दृश्यते तथापि यज्ञशब्दसन्निधाने पशुसोमादिसाधनविशिष्ट एव यज्ञः क्रतुश
ब्देनात्रोक्तः यज्ञशब्देन पाकयज्ञानां ग्रहणं ततो यथाप्रतिपादितब्रह्माद्वैतस्थित्या सर्वो यागविधिर्नानादेवतासंप्रदानो
हमेव तथा स्वधा पितृतर्पणमंत्रोप्यहमेव तथा नानौषधिविकारात्मकमौषधं यागोपकरणद्रव्यमहमेव तथा सं
प्रदानभूतदेवतासम्मुखीकारादिविविधार्थवाचकशब्दविशेषरूपो मंत्रो यज्ञोपकरणविशेषोप्यहं तथाज्यं घृतं
तर्पणद्रव्यं तथाग्निराहवनीयादिर्यागविधिकरणं तथा हुतं हवनं होमकर्मेति यज्ञादिरूपतया ब्रह्मार्पणविधिनाये ९॰
नाहमेवस्थित इत्यत्र तात्पर्यम् १६॥ किंच पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजु

देवच १८ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् प्रभवः प्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययं १९ ॥ अस्य जगतः समस्तस्य चराचर
स्य विश्वस्योत्पत्तिमूलकारणत्वात्पिता माता चाहं यद्वा पितर्येव यथापत्यस्य समस्तयोगक्षेमोद्वहनं निर्वाहितं तथाहमस्य ज
गतस्तथा धाता धर्ता स्थितिहेतुस्तथा पितामहो ब्रह्मादीनां जगत्स्रष्टृत्वेन स्थितानां जनकत्वात्पितामहः पवित्रं परमं पाव
नं यद्वेद्यं ज्ञेयं वस्तु तथोंकारः परब्रह्मवाचकः प्रणवाख्यो वेदादिः शब्दविशेषः तत्प्रभवाणि च ऋक्सामयजूंषि तथा गम्य
ते ज्ञायते वा परं तत्त्वमनयेति गतिरुपायः तथा भर्ता पोष्टा तथा प्रभुः यथेष्टविनियोगैकस्वामी तथा साक्षी शुभाशुभक
मीध्यतः तथा निवासः सर्वभूतानामेकमावसथं तथा शरणं सर्वोपद्रवप्रशमायाश्रयः तथा सुहृत्सर्वभावेनोपकारी
तथा जन्मविनाशस्थितिहेतुत्वात्प्रभवः प्रलयः स्थानं च तथा प्रलीनं सद्यत्रावतिष्ठते तत्प्रधानात्मकं निधानं तथा यतः प्र
भवति तत्प्रधानस्याप्यव्ययमतएव बीजं कारणमिति न तत्किंचिदस्ति यदहमस्य जगतो न भवामीत्यर्थः १९ ॥ तथा च
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन २० ॥ सूर्यो भूत्वा ग्रीष्मादौ रसमाददानोऽहं त
पामि यतस्तदाहमेव वर्षं वृष्टिं निगृह्णामि निरुणध्मि वर्षाकाले चाहमेव पर्जन्यो भूत्वाउत्सृजामि तपनवर्षणक्रियया चान्ना
द्युत्पादनेनाहमेव जगद्वर्तयामीत्यर्थः तथामृतमविनाशि यद्वस्तु मृत्युश्च विनाशहेतुरहमेव किं बहुनोक्तेन यत्किंचित्स
द्विद्यमानं शोभनं वा यदसत्तद्विपरीतं किंचिज्जगति सम्भवति तत्सर्वमहं मच्छक्तिरेवैका सदसद्भावेनावभासत इत्येवं परदे

गी॰या॰
टी॰
९१

वप्रकृत्याश्रितसर्गभेदप्रतिपादनप्रसंगेन ब्रह्मस्वरूपं संग्रहेणोक्त्वा २०॥ इदानीमपरदेवप्रकृत्याश्रितानां पुरुषाणां प्रवृत्तिप्र
तिपादयितुमाह त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि
देवभोगान् २१ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा
लभंते २२ ॥ ज्ञानरहित क्रियामात्रोपदेशपर्यवसितार्थाः ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्या अधीयते विदंति वा त्रैविद्याः
मुख्येनयाब्राह्मणादयस्त्रैवर्णिकाः पूतपापाश्चानिषेकाद्यक्षान्तविहितसंस्कारसम्पन्नत्वाद्धुतकल्मषाः तथा नित्यं यथो
क्तब्रह्मचर्याद्याश्रमनियमाः सन्तः सोमपा नित्यनैमित्तिकस्वकर्मानुष्ठाननिष्ठा इत्यर्थः तथाविधाः संतो देवतान्तरय
जनविधिरूपैर्यज्ञैस्तैस्तैः शास्त्रचोदितैर्यागविशेषैः सम्यग्ज्ञानाभावादविदंतोपि मामेवेष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं देवलो
कप्राप्तिं कामात्मानः संतः प्रार्थयंते ऽपयाचंते यतस्तैस्तैर्यज्ञविधिभिस्तांस्तान्देवविशेषान्यजन्त इति विश्वतोमुखमेकं तत्त्वं
मामेव यजंते केवलं सम्प्रति विद्याशक्त्यानवगृहीताः परं मदीयं भावमविदंतो भोगमात्रं यज्ञादिक्रियाफलं मन्यमानाः स्वर्ग
मभिकांक्षंति ते तथाविधास्त्रैविद्या देहांते स्वकर्मोपनतं स्वर्गलोकं विशालं विपुलं देवलोकं गत्वा तत्र तान्भुक्त्वोपसेव्य स्वक
र्मोपार्जिते पुण्ये तदनुरूपकालातिवाहनात्क्षीणेऽन्तंगते मर्त्यलोकं कर्मभूमिमिमां स्वकर्मानुरूपजातिविशेषाश्रयणेन
विशंति प्रतिपद्यंते एवमनेन क्रमेण त्रयीधर्मं वेदोक्तं स्वस्वमाचारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः संतः कामकामाः स्वर्गादि ९१

91

भोगाभिकांक्षिणश्चातुर्वर्णिकाश्चापि गतागतं स्वर्गादिभूमौ गमनं आगतं ततो भूयः कर्मभूमावागमनं लभंते प्राप्नुवंति सं
सारबन्धभागिनः पुनः पुनर्भवंतीत्यर्थः २२ ॥ एतद्वैतेन ग्रन्थेन ज्ञानं कथयित्वा विज्ञानकथनमाह अनन्याश्चिंतयंतो
मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं २३ ये जनाः परां दैवीं प्रकृतिमाश्रिता दृष्टादृष्टविक
गुणात्मकेभ्यो भोगेभ्यो ऽस्वच्छातिशायत्वयादिदोषवत्त्वाद्विरक्ताः संतो नित्यनिर्मलनिरतिशयानंतानंदसुधासागरं मां पर
मकारणं ब्रह्मतत्त्वं पर्युपासते यथाप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्माण्यपि जहतः समंतात्सेवंते कीदृशाः संतोऽनन्या अ
विद्यमानमन्यन्मद्व्यतिरिक्तं वस्तु येषां ते तथाविधाः मन्मयमेव सर्वमिदमनुभवंत इत्यर्थः तेषां तादृशानां नित्याभियुक्ता
नां यथोक्तज्ञानैकतानतया सततोद्युक्तानां सर्वास्ववस्थासु यथोक्तमत्स्वरूपस्मरणैकपरायणानामित्यर्थः अहं परमे
श्वरो योगक्षेमं वहामि योगं प्रागनासादितेन मत्स्वरूपसंवेदनात्मकेन फलेन संबंधं क्षेममासादितस्य पुनरपरिलोपलक्षणं
धारयामि ये नित्यमनन्यास्तेषां कृते योगक्षेमततिरित्यर्थः एवं यथोक्तोपायनिरपायनिवेशितांतःकरणतया मत्स्वरू
पानुभवरूपां परां काष्ठामधिरूढा भक्तिरेव विज्ञानमिति तात्पर्यम् २३ ॥ ननु विश्वतोऽपि त्वमेवैकं तत्त्वमिति देवता
न्तरयाजिनोऽप्यनन्या एव तत्कथमुक्तमनन्या ये मामुपासते तेषां योगक्षेमं वहामीत्यत्राह येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धया
न्विताः तेऽपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकं २४ ॥ संसारे ये पि जना अन्यदेवताभक्ताः परस्परभिन्नस्वरूपांस्तांस्तान्सूर्यै

द्रादिप्रमुखान्देवविशेषान्भक्तास्तेपिपरमार्थतोमद्व्यतिरिक्तद्वितीयवस्त्वभावान्मामेवश्रद्धयातत्तद्भिन्नफलसंभावनयायजंतेपू
जयंति किंत्वविधिपूर्वकं मद्यजनेएवंविधोविधिरुक्तोऽवसितेच यथोक्तज्ञाननिष्ठतयासर्वेषुयज्ञेष्वेषुदेवताविशेषेषु तास्तु
तासुयागक्रियासुयष्टृरिवस्वात्मनयद्वयचिन्मात्रलक्षणमत्स्वरूपानुभवः सर्वंतेषांज्ञानशून्यकेवलक्रियामात्रशरणानांविधि
नैसंभवति तस्मादविधिपूर्वकंमांयजंतेइत्युक्तं २४ ॥ एतदेवप्रकटयितुमाह अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच नतुमा
मभिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते २५ ॥ सर्वयज्ञानांनानाभेदानांयागानामहमेवभोक्ता एकएवपरमेश्वरःफलस्यस्वीक
र्ता तथाप्रभुरनुष्ठानक्रियाधिष्ठितः सर्वयज्ञाअहमेवेतिनच नतेतथाविधंमांतत्त्वेनपरमार्थेनयथोक्तेनाभिजानंत्येकत्वे
ननप्रतिपद्यंते अतोहेतोस्तेतादृशाअनुष्ठातारःच्यवंति मत्तोविमुज्यंतेनानात्वेनसर्वंपश्यंतीत्यर्थः २५ ॥ ततश्च
यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यान्तिपितृव्रताः भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोपिमां २६ देवेभ्योदेवार्थंव्रतंनियमोयेषांते
शक्रादिदेवाराधकादेवव्रतास्तत्पर्यासिद्धोदेवानेवयांति तल्लोकभाजोभवंतीत्यर्थः एवंपितृव्रताः पितॄन्यांति तथाभू
तेभ्योयत्तरक्षःपिशाचादिभ्यस्तदर्थमिज्यायागोयेषांतेतादृशास्तानेवएवंदेवयांतिदेवपितृयाजिनःसात्विका भूतयाजि
नस्तुराजसाश्चतामसाश्च यदुक्तं यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः प्रेतान्भूतपिशाचांश्चयजंतेतामसाजनाइति येतु
निस्त्रैगुण्यास्तेमद्याजिनोमामेवत्रैगुण्यातीतस्वरूपंपरब्रह्मशीलंयेषांते तथाविधमेवमत्स्वरूपंपरब्रह्मयांति समापद्यन्ते सच
॥२६॥

मद्यागोदेवव्रतादियागवत्तत्तन्नानाद्रव्यसम्भारसाधनोनैवेत्याह पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति तदहंभक्त्युपहृतम
श्नामिप्रयतात्मनः २६ ॥ भक्तिरद्वयचिन्मात्रस्वरूपब्रह्मतत्त्वभावनयात्मनएवतस्यतस्यैवानानादेवताविशेषस्योपासने त
यासाधनभूतयायत्तत्त्ववित्पत्राद्यपियत्किंचिन्मह्यंप्रयच्छति तत्तस्यप्रयतात्मनस्तथाविधाद्वयविज्ञानसमाहितान्तःकर
णस्यतादृशभक्त्युपहृतमश्नामिउपभुंजे यादृशभावनाविशेषेणोपहृतंतत्तथैवतत्स्वीकरोमीत्यर्थः २६ ॥ यतएवंततः
यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणं २७ ॥ यत्करोषितत्तत्फलार्थितयायत्क
र्मानुतिष्ठसि यच्चाश्नासितत्तत्कर्मफलभूतमुपभुंक्षेतत्सर्वंमदर्पणंकुरु मयिब्रह्मस्वरूपेर्पणंमदात्मकप्रतिपत्त्यानिवेदनं
यस्यतन्मादृशंकुरु सम्पादय तच्चकार्यंज्ञानरहितानांनानाफलहेतुत्वेनव्यवस्थितंविहणोति यज्जुहोषि तेषुतेषुय
ज्ञेषुतत्तद्देवतार्पणार्थंयदग्नौहवनक्रिययात्यजसि यच्चान्नवद्यादिददासिपात्रेभ्यःप्रयच्छसि यत्तपोनियमविशेषंचर
सितत्सर्वंमदर्पणंकुरु यज्ञदानतपोलक्षणाहिक्रियास्त्ववश्यकर्तव्याहितत्तत्फलाभिकांक्षाकार्पण्यपरिहारेणमत्स्वरूपाव
भवमेवैकंफलमवलम्बस्वेत्यर्थः २७ अस्याभावनायाःफलमाह शुभाशुभफलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबंधनैः संन्यासयोगयु
क्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि २८ ॥ एवमनेनप्रकारेणयज्ञादिकाःस्वाःक्रियाअनुतिष्ठन्नपि शुभाशुभफलैःशुभैःसुखात्म
कैःअशुभैर्दुःखात्मकैःक्रियाणांफलैर्मोक्ष्यसेमुच्यसे नातितेबन्धनायनकल्पयिष्यन्तइत्यर्थः कीदृशैःकर्मबन्धनैःकर्माणि

गी॰टी॰
९३

ज्ञानरूपाणिबंधनंनियमहेतुर्येषांतथाविधैःकर्मनिबन्धनानिहिफलानिज्ञानरूपंबध्नंति नयथोक्तज्ञानसम्पन्ने अतस्त्वंसन्न्या
सयोगेनफलासंकल्पसमाधिनायुक्तात्मा सम्बद्धस्वभावः अतएवमुक्तःसर्वबन्धनेभ्योविनिष्क्रांतोमामेकंपरमकारणमुपे
ष्यस्यहमेवसम्पत्स्यसइत्यर्थः २८ ॥ ननुकेषांचिद्यज्ञादिक्रियाभिरप्युपसेवमानानांबन्धनहेतुर्भवान् अन्येषांतुयज्ञाद्युप
हरतांमातत्हेतुरितिकिंतवापिरागद्वेषानुषंगइत्यत्राह समोहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योस्तिनप्रियः येभजंतितुमांभक्त्याम
यितेतेषुचाप्यहं २९ ॥ सर्वभूतेषुचतुर्दशविधेनप्रपंचेनप्रसृतेषुपरमार्थतःस्वस्यैकत्वात्परतत्वात्मकोहंसमोनिर्विशेषवृ
त्तिः अतोव्यतिरिक्तत्वाभावान्नमेकश्चिद्द्वेष्योद्वेषदोषहेतुर्नापिप्रियोरागदोषहेतुःसंभवति एतौभेददर्शिनामेवानुषक्तौ
ततश्चयेतुनमहात्मानोमद्दिक्षयैवविद्याशक्त्यानुग्रहादेकतत्वदर्शिनःसंतो मांयथोक्तस्वरूपंयथोक्तयाभक्त्याभजंते
सेवंतेयथोक्तयाभावनयोपासते तेमयितिष्ठंतितेषुचाहमभेदएवतिष्ठामि मत्तस्तेषांदुर्भेदभेदप्रत्ययसेतुविदलनात्
ब्रह्मामृतसागरसमरसीभूतत्वात्तद्भेदस्य ३० ॥ एवंयथोक्तयाभावनयाभगवद्भक्तेःस्तुतिमाह अपिचेत्सुदुराचारोभज
तेमामनन्यभाक् साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ३१ ॥ यद्यपिदुष्प्रतिपादितदृष्टाद्युद्धादिघोरकर्मानुष्ठाना
त्सुतरांदुष्टचेष्टितःसन् अनन्यभाक्मदेकालम्बनःमांभजते उपास्तेसतादृशः साधुःसदाचारएवमंतव्योबोद्धव्यः य
तःसम्यगविपर्यस्तज्ञानत्वाद्यथावत्सनातनभक्तोव्यवसितोगृहीतव्यवसायः एतावदेवसदाचारदुराचारयोर्लक्षणं य ९३

अनन्यतया मद्भक्तः स सदाचारः तद्व्यतिरिक्तस्तु दुराचार इति एतावदत्र तात्पर्यं अपर्यंतु यो मे भक्तः स हि भगवतः शक्तिरवतीर्णा क्वचि
दप्यनुग्राह्यो विनष्टं च निर्मूलमखिलं दुराचारत्वम् ३१ एतदेव प्रकटयितुमाह क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति
कौंतेय प्रतिजानेऽहं न मद्भक्तः प्रणश्यति ३२ ॥ क्षिप्रमनुग्रहलक्षणसमकालमेव धर्मात्मा भवति प्रतिपादितज्ञानयोगल
क्षणः परमो धर्मः आत्मा स्वभावं यस्य स तादृशः संपद्यते तथा संपन्नमात्रः शश्वन्नित्यकालं शांतिं यथा प्रतिपादितात्माना
त्माद्विवेकवस्तुज्ञानभावलक्षणतो भक्त्युपरूपं प्रशमं यथोक्ततत्त्वसमापत्तिरूपं नितरां गच्छति प्राप्नोति नियच्छतीति पा
ठे आत्मनि तां नियच्छति नियतामव्यभिचारिणीं करोति ततश्च हेतोस्त्वभयं प्रतिज्ञां करोमि यथा मद्भक्तो यथोक्तेन दू
पेण मदुपासको न प्रणश्यति मत्स्वरूपव्यतिरेकप्रतिपत्तिलक्षणं नाशं न प्राप्नोति ३२ अत एवाह मां हि पार्थ व्यपा
र्थव्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिं ३३ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्त
था ॥ पापाः पापकर्मविपाकजा योनिरुत्पत्तिकारणं येषां ते स्त्रीशूद्रवैश्यादयो येऽपि केचन भवेयुस्ते मां व्यपाश्रित्य यथोक्तमदे
कशरणा भूत्वा परामनुत्तरां गतिमपुनरावृत्तिपदवीमाप्नुवंति न चैतदतिशयोक्तिमात्रमेवेति व्याख्यातमेव प्राक् किं पुनः
किमत्र वाच्यं ये पुण्याः पुण्यकर्माणः पुण्यकर्मविपाकाल्लब्धोत्कृष्टयोनयो ब्राह्मणा राजर्षयश्च राजत्वे सत्यपवर्गभागित्वा
न्मुख्योक्तमयोद्रष्टारो भक्ताः संतः परां गतिं यास्यंति तदेतेन सर्वलोकसाधारणत्वमात्मज्ञानस्य भगवता प्रतिपादितं ॥ यत

गी॰रा॰
टी॰
९५

एवमुत्कृष्टफलामद्भक्तिस्ततः अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमां ३४ ॥ इमंलोकंकर्मभूमिलक्षणंभुवनंप्राप्य अत्रजन्मल
ब्ध्वेत्यर्थः कीदृशंलोकमनित्यं शरीरस्यभोगसाधनस्यभोगानांचानवस्थत्वादस्थिरं असुखंच यदप्यत्रकिंचित्सुखंभ्रांत्यागृह्यते
तदपिविवेकबुद्ध्याविचार्यमाणंदुःखमेव यदुक्तं परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चसर्वमेवदुःखंविवेकिनः
यथाजलधिमध्यपतितस्यरत्नातिशयलाभः कथंचित्संभाव्यते तथादुःखैकहेतुकर्मभूमिपतितस्यमद्भक्तिलाभः संभा
व्यतएवास्मिंल्लोकइत्यर्थः ३४ गुणवृत्तिविरोधाच्चसर्वंदुःखंविवेकिनइत्येवंरूपमपीदंलोकंलब्ध्वामामनन्यरसःसुखहेतुंभज
स्वेत्याह मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः ३५ ॥ एवंविधःसन्मद्भक्तोभवकी
दृशोमन्मनामद्याजी तथामन्नमस्कारपरः एतेनविशेषणत्रयेणचित्तकायवचनक्रियाणांभगवत्स्वरूपलक्षणैकतत्त्वविशे
षणात्मकोमुख्योभक्तिप्रकारःप्रतिपादितः मांनमस्कुर्वित्यनेनहिमंत्रजपनमस्कारस्तुत्यादिरूपाभगवत्प्रणतिरुक्ता ए
वमनेनप्रकारेणात्मानमंतःकरणंयुक्त्वासमाधायमत्परायणोमदेकालंबनःसंपन्नःसन् मामेवैष्यसि मदभेदसमापन्नो
भविष्यसीत्योम् ३६ ॥ योस्मिन्स्फोरितिगणइवघनध्वान्तशांतिप्रसन्नेसूर्येंद्वादिदिग्गणविकसन्निर्मलस्वप्रसादः यत्रार्थौ
घः स्फुरतिसहनरोज्ञानविज्ञानपूर्वः तत्राध्यायेतरत्ननवमेराजहंसीवगीर्वः ॥ इतिश्रीराजानकरामकण्ठविरचितेवाक्या ९५
र्थान्वयमात्रेसर्वतोभद्रनाम्निभगवद्गीताविवरणेनवमोध्यायः ९ ॥ ॐएवंनवमाध्यायपर्यंतग्रंथग्रथितस्य

95

सत्वगंभीरभणितिभेदाभिहितज्ञानविज्ञानादिपरमरहस्यरूपार्थश्रवणादुपजातपरितोषविशेषतामत्यंतदुरवधारपरमार्थ
त्वादस्यार्थस्यासंतुष्टहृदयतां चार्जुनस्योपलक्ष्य प्रसादातिशयमतुलं कृपां चोपगच्छन्ननेकदेशयथोक्तपरतत्वस्यात्मतत्कारका
रणभूतनिरतिशयानुग्रहचिकीर्षाविष्कारिवाक्यं भगवानुवाच ॐ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः यत्तेऽहं प्रीयमा
णाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १ ॥ यद्यपि प्रायेण निरवशेषमुपदेश्यं वस्तु वितत्य प्रतिपादितं तथापि तदतिसूक्ष्मत्वात्परमप्र
कृष्टप्रज्ञानामपि हृदये कणिति प्रतिष्ठां न लभते इति भूयो बहुतरमेव पूर्वोक्तं ततः मदीयपरमतत्वमार्थप्रतिपादकत्वात्प्र
कृष्टं वचनमिदमाकर्णय बहुतरवचनकथने कारणमाह यद्वचनं प्रीयमाणाय परितोषं भजते हितकाम्यया आसंति
कानुकल्पकरणेच्छया तुभ्यमिदानीमहं कथयिष्यामि किमनेनोक्तं भवति यावत्प्रकारांतरदुर्हरमोहविषादहारिणा
प्रतिपादितार्थपरमार्थापूर्वपीयूषरसलेशस्पर्शेनाह्लादितं हृदयं तावत्त्वं तः प्रीयमाणत्वं अतथाविधस्याहिंसनरूक्तक
थनादुद्वेग एव स्यात् अतः प्रीयमाणत्वेनाविष्कृतशिष्यगुणविशेषाय तद्धितचिकीर्षुणा दयाविष्टहृदयेन दैशिकोत्त
मेन विचित्रोक्तिप्रकारैस्तावदुपदेष्टव्यं यावदसौ सुगृहीतार्थतया निराकांक्षतामापद्यत इति भूयो वचनकथनेन भवता
नोद्विजनीयमिति भगवतोऽभिप्रेतं अथवा निद्रां मोहमयीं हरत्सु महत्सु एवांतः प्रबोधश्रियं तन्वत्सु अर्थिषु वाञ्छितार्थविष
यावत्प्यायमाथायिषु सूर्येष्विव पीनरुक्तापजनितोद्वेगत्वमापन्नस्य ते तेष्वेवाभिनवीभवत्सु भगवद्वाक्येषु कस्मैतनः इह

गी॰रा॰
टी॰
९५

मत्स्वरूपविज्ञानलक्षणपुरुषार्थउक्तोवक्ष्यतेच इतश्चमत्स्वरूपंदुर्ज्ञेयमत्यन्तावधानेनप्रयत्नेनप्रतिपत्तव्यम्प्रतिपाद्यंच १॥ अतोव
उत्तरवचनाकर्णनेवहितोभव यतः नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः २
ममपरमार्थतएकस्यैवसनातनस्यतत्त्वस्यप्रभवमुत्पादं प्रभावमितिवापाठेमाहात्म्यं सुरगणाब्रह्मेन्द्रसूर्यादयोदेवसमू
हानविदुर्नजानन्ते । महर्षयोभृग्वादयोपितथैव तेहिमन्मायाशक्त्युद्भावितत्तत्स्वरूपशक्त्यादिभेदास्तंतंस्वाधिकार
मनुतिष्ठन्तःप्रतिकल्पंसर्गप्रलयाद्यनित्यभावसम्बन्धावस्थाजुषः अहंतुनित्यत्वात्तेषामादिःप्रथमःएवंप्रकर्षगत्याक
ल्पादिदीर्घकालस्थायिनोपिदेवादयोमदीयपरमतत्त्वापेक्षयान्नवंतःतेचमदीयमायामोहिताःसंतःस्वाधिकारनिर्व
र्त्तनमात्रपर्याप्तसामर्थ्यास्तत्त्वतोमांसंप्रतिनविदन्ति २॥ ततः योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्वरं असंमूढः
समर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ३॥ यःकश्चिद्विरलोमहात्मामद्वचनादेवप्रत्युदितसम्यग्ज्ञानशक्तिःअजंनित्यत्वाज्ज
न्मरहितमतएवानादिमविद्यमानपूर्वपुरुषान्तरं तथालोकमहेश्वरंलोकानांब्रह्मादीनांलोकान्तेदृश्यन्तेवेद्यन्तइतिलो
कशब्दवाच्यानांजननानांमहान्तंसर्गस्थितिप्रलयाद्यवस्थाविधानस्वतन्त्रशक्तित्वादुत्तमंस्वामिनं तेषामपिब्रह्मादीनां
स्वविषयंयावन्मात्रमैश्वर्यंतत्रकारणमित्यर्थः एवंविधंमांयोवेत्तिआत्मत्वेनप्रतिजानीते समर्त्येषुमायाक्रोडीकृत
त्वान्मरणधर्मसंबद्धेषुदेवादिषुसर्वजन्तुषुमध्ये असंमूढःसत्यात्मनिमय्येवप्रभूतात्मप्रत्ययत्वाद्विपर्ययलक्षणास ९५

म्मोहअज्ञानंतस्यनविद्यतइत्यर्थः अतएवसर्वैर्निरवशेषैर्मनोवाक्कायनिर्वर्त्यैःपापैर्नानायोन्यंतरविशेषहेतुभिः किल्विषैः
प्रमुच्यतेपरिवर्ज्यते ॥३॥ देहाद्यनित्यवस्तुव्यवस्थिताहंकारमात्रंहिसर्वपापानामुत्पत्तिकारणं सम्यग्ज्ञानतस्तुतन्नास्तीति
सएवासम्मूढइत्युक्तम् सर्वभूतानांसर्वावस्थाहेतुत्वेलोकमहेश्वरत्वंयद्व्याख्यातंतदेवविवृण्वन्नाह बुद्धिर्ज्ञानमसम्मो
हः क्षमासत्यंदमःशमः सुखंदुःखंभवोभावोभयंचाभयमेवच ४ अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः भवंतिभावा
भूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ५ ॥ इहाहमेवैकंतत्वंपरमार्थसदितिबहुशःप्रतिपादितमेव अयंचदेवासुरभेदेनद्विप्रकारः
क्षेत्रज्ञवर्गोमन्माययैवेत्थमवभासितएवंतदसतेज्ञत्ववर्गस्यापितदहंकारावलंबनेनप्रसरंतोबुद्ध्यादयः पृथग्विधाःना
नारूपाभावामत्तएवैकस्मात्कारणाद्भवन्तिउत्पद्यंते एतेहिविविधाभावभेदाःप्रबुद्धैस्तत्वज्ञानदृशापरामृश्यमानाः
परस्मान्मत्स्वरूपान्मनागपिनव्यतिरिच्यंते ततोमायामात्रमेवैतद्भेदेनावभासमानताभावानां साचमच्छक्तिरेवेतिमत्तए
वतेभावाभवंतीत्युक्तं केतेभावाबुद्धिर्बुद्ध्यमंतःकरणंययाबुध्यतेनिर्विकल्पतयानिश्चीयतेबोद्धव्यंवस्तु ज्ञानंतुमनःसंज्ञो
न्तःकरणविशेषोयेनबोद्धव्यंविकल्प्यते एतौसर्वप्रमातृसाधारणौबुद्धिज्ञानसंज्ञौभावौ असम्मोहः परमार्थनिष्ठं
ज्ञानं ततोन्यविषयंसर्वमेवज्ञानंविपर्ययादिदोषसंबन्धात्सम्मोहात्मकं सचासम्मोहलक्षणोभावोमुमुक्षूणामेवसं
भवति क्षमावाचामनसाकर्मणावानिर्विकारत्वं सर्वात्मनाशक्तिमत्त्वेपिपरापराधसहिष्णुत्वं एषोपियथाद्यवस्था

गी॰टी॰ १९६ यांमुमुक्षूणामपवर्गोपायभूतोधर्मः अवस्थांतरेहिज्ञाननिष्ठतयास्वकर्मापरित्यागसमोहसाधनत्वादक्षमापिशास्त्रचोदितास
तीमोक्षसाधनंभवत्येव सत्यमात्यंतिकभूतहितपर्यवसायियथादृष्टार्थकथनं एतत्स्वर्गापवर्गफलार्थिनांचसाधारणं दम
उन्मथप्रवृत्तानांसर्वेन्द्रियाणांवैराग्यभावनादिकयाभिघातात्ततःप्रतिषेधनं शमःसिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारांतःकरणताच
तौयोगिविषयौ सुखंतत्तदिष्टवस्तुप्राप्तेरभिकांक्षितानिवृत्तौसन्तुष्टचित्तता दुःखंतद्विपरीतता भावाभावौजन्ममरणेभयंदुः
खहेतोर्दुष्करप्रतीकाराद्त्रासः अभयंतदभावोविस्रस्तचित्तता एतेसुखादयःसर्वप्राणिसाधारणाभावाः अहिंसासर्वभू
ताभिद्रोहात्सर्वात्मनाविरतिःसाचयत्याद्यवस्थायामेवमोक्षसाधनं हिंसायाअतमावदवस्थांतरेमोक्षसाधनत्वात् यतः
शास्त्रचोदितंयत्नेवधादिसंग्रामेरिपुव्यापादनंदुष्टनिग्रहस्यहिंसात्मकत्वेपितथाविधस्वकर्मनिष्ठानांसतांमोक्षसाधनं स
मतासुहृन्मित्रार्युदासीनेत्यादिनाप्राक्प्रतिपादितस्वरूपैकतत्त्वदर्शिता मुमुक्षूणामेवधर्मः तुष्टिःसर्वभूतविषयाप्रीतचि
त्तता मुमुक्षुविषयैव सुखस्येवसर्वसाधारण्येनप्रतिपादितत्वात् तपोवाक्चित्तकायनिर्वर्त्योनियमविशेषःदानमिष्टापू
र्तविभागेनस्वद्रव्यस्यपरद्रव्यत्वापादनं ज्ञानादीनांतुस्वत्वानिवृत्तिंविनापरत्रसंक्रमणंदानं एतत्स्वर्गापवर्गफलार्थिनोःसाधा
रणंयशःशास्त्रचोदितानांशुभानांकर्मणांसात्त्विकाबुद्ध्यासमाचरणात् सर्वजनविषयाप्रशंसा अयशस्तद्विपरीताचरणा
दप्रशंसेति ५॥ एवंविधानांधर्माणांआश्रयभूताधर्मिणःप्रजापतिभ्योमत्तएवभवंतीत्याह महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमन १९६

वस्तथा मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः ६ ॥ पूर्वेकल्पारंभभावित्वात्स्वायंभुवमन्वंतररूपपूर्वकालभावित्वात्प्रथमे
सप्तमहर्षयोमरीच्यादयोयेपुराणप्रजापतयःप्रोक्ताः केचित्तुबुद्धिमनसीमहाभूतपंचकंचेतिसप्तमहर्षीन्कथयंतिप्रजास
र्गहेतुत्वात्तेपिप्रजापतयइतिचाहुः चत्वारोमनवःब्रह्मसावर्णीभद्रसावर्णीधर्मसावर्णीदत्तसावर्णीइतिदत्तस्यदुहितृतस्य
त्वाःप्रजासर्गप्रतिवर्णीचातुर्वर्ण्यस्यप्रथमेपुरुषाःयेषांब्रह्मणादिवर्णसर्गहेतुत्वान्मनुत्वंप्रजापतित्वंच एतेमद्भावामत्तः
परमकारणादेवभावउत्पत्तिर्येषांतेतथाविधाःकीदृशाःसंतोमद्भावामानसाजाताःसंकल्पजाइत्यर्थः येषांप्रजापतीनां
संतानंसंभवंतियेलोकेभुवनेष्विमाःप्रजाःयेप्रजासर्गकर्त्तारःकल्पारंभेप्रजापतयःश्रूयंतेतेमदिच्छामात्रोद्भावितस्व
रूपभावाइत्यर्थः ६ ॥ एवंविधस्यैश्वर्यज्ञानफलमाह एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्त्वतः सोविकंपेनयोगेनयुज्य
तेनात्रसंशयः ७ ॥एतांयथोक्तांविभूतिंजगत्कर्तृत्वादिरूपमैश्वर्यं तथायोगं नानाभावप्रपंचावभासनरूपकर्तृत्वादि
संवेद्येप्यद्वयचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतिलक्षणमत्यद्भुतमनन्यसाधारणंसमाधिंमम यस्तत्त्वतःपरमार्थतोवेत्तिजानाति
समदीयेनैवाविकंपेनसर्वदानिरुपप्लवेनयोगेनसमाधिनायुज्यतेसंबध्यते नात्रार्थेकश्चित्संदेहःसंभवति यतोमदनु
ग्रहाविर्भूतसम्यग्ज्ञानतयाममैवैकस्यतत्त्वस्यजगद्धत्तणंविभवंसम्यग्योविभावयति सतत्स्वरूपसमाविष्टत्वान्मदीयेन
समाधिनासम्बध्यतइतिकोत्रसंशयस्यावकाशः ७ ॥ यतएवंविधः अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते इतिमत्वाभजंतेमां

गी॰टी॰
९८

बुधाभावसमन्विताः ८ ॥ बुधा मां भजंते मद्विषयेव देवप्रकृत्याश्रयसर्गभावत्वान्मद्गुणरूपात्रभूततया समाविर्भूतबोधाः
संतो मुख्यविपश्चितो मां यथोक्तरूपमुपासते नामेत्वाहरसर्गभावास्ततो मत्समाधिना युज्यंते तेच किंकृत्वा समुपासत इति म
त्वा एवं मत्स्वरूपं निश्चित्य कथं अयं परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य भावजातस्य प्रभव उत्पत्तिकारणं यस्माद्बहुशः प्रतिपा
दितोपपत्तिवशादेतद्व्यतिरिक्तकारणांतराभावादित्येतस्मादेव हेतोः सर्वमिदं प्रवर्तते प्रसरतीति इदमत्रतात्पर्यम्
द्विविधं ज्ञानं निर्विकल्पपरमार्थप्रतिपादकशास्त्रोपदेशादृढप्रतिपत्तिजनकमेकं तद्वशाच्चक्रमेणतत्त्वसाक्षात्कारप्र
भवमपरं तद्वंतो बुधा अपि द्विविधास्तत्रैते यथोक्तमद्विभूतियोगज्ञा मत्समाधिना युज्यंते नात्र संशय इत्युक्तं येतु मां भजं
97
ते तेषामेवंविधं चेष्टितमित्याह मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परं कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति रमंति च ९ ॥
मच्चित्ता मयि चित्तमंतःकरणमेषां ते तथाविधाः मदेकनिष्टज्ञानक्रियाप्रसरा संतो मां बोधयंतः स्वानुभवसंवादेन ज्ञापयं
तः तथा कथयंतो यथाबोधमागमवचनैः कीर्तयंतस्तुष्यंति संवादात्स्वयं प्रीयंते परस्परं रमयंति रतिमनुभवंति ९ ॥ एवं
विधानां च तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते १० तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञान
जं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११ ॥ तेषां बुद्धानां बुधत्वादेव प्रीतिपूर्वकं तत्त्वज्ञानजनितपरितोषपुरः
सरं सेवमानानां अतएव निमोदितानां बुद्धियोगं प्रज्ञासंबंधं वितरामि येन हेतुभूतेन बुधा मामुपयान्ति मदीयं योगं समापद्यंत ९८

इतिभक्तानांस्वयोगप्राप्त्यावसंशयस्यकारणंप्रतिपादितं यतस्तेषामेवदैवसर्गभाजां अनुकंपार्थंसंसारक्लेशविश्लेषणेनकृपाक
लुमहमज्ञानजंमोहसमुद्भूतंतमस्तत्त्वाप्रतिपत्तिमयंतिमिरंनाशयामिप्रध्वंसयामि केनभास्वता परतंविदात्मकदीप्तियुक्ते
नज्ञानदीपेनयथोक्तबोधप्रद्योतकेन कीदृशःसन् आत्मभावस्थःआत्मनःसंवेदितृभावआत्मत्वे तेनस्थितः यद्यपिसर्वे
गतएकएवाहमात्मातथापिस्वेच्छयायानेवानुगृह्णामितेषामेवाहमात्मत्वेनस्थितः अन्येषांतुदेहादावात्मप्रतिपत्तिरिति
र्थः एवंपरमेश्वरोहंयानेवानुगृह्णामितएवयथोक्तेनप्रकारेणमांभजंते मद्विभूतियोगयोस्तत्त्वविदःसंतोमदीयमेव
योगंसमापद्यंते मदभेदलक्षणंमोक्षमासादयंतीत्यर्थः यदाहुर्ब्रह्मविदः नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहु
नाश्रुतेन यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वामिति ११ ॥ अथभगवद्वचनाद्विशेषितश्रद्धादिगु
णतयाभगवन्मुखादेवाधिगतंभगवत्स्वरूपमनुवदंस्तद्विभूतिविशेषजिज्ञासार्थमर्जुनउवाच परंब्रह्मपरंधामपवित्रं
मं परंभवान् पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं १२ आहुस्त्वामृषयःसर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा असितोदेवलोव्यासः
स्वयंचैवब्रवीषिमे १३ ॥ परंनिरुत्तरंपरमात्मलक्षणंनिरतिशयबृहत्त्वादियोगितत्त्वंभवान्भगवानेवपरमार्थतोब्रह्म
व्यतिरिक्तवस्त्वंतराभावान्मायावभासितस्यप्रकृत्यादेर्वैघस्यापिस्थूलस्यब्रह्मशब्देनव्यवहारात्परत्वेनब्रह्मविशेषितं
तथावद्यप्युक्तंच तासांब्रह्ममहद्योनिरित्यत्रप्रकृतेर्ब्रह्मशब्देनव्यवहारःतथाशब्दब्रह्मातिवर्ततइत्यत्रशास्त्रादिशब्दरूप

98

स्यापिसर्गस्य तथापरंस्वामात्मसंविदात्मकंनिरतिशयंधामज्योतिर्भवान् भेदविषयत्वेनतत्संबंधिसंविदपेतयाधाम्नोपिपरत्वे
नविशेषणं तथापरममत्यन्तंपवित्रंपावनंभवान् मोहलक्षणमहापातकविनाशहेतुत्वात् उक्तार्थावगमस्यागमंभगवद्व
चनंचकारणंप्रतिपादयितुमाह यस्मात्सर्वेऋषयःपरावरदृष्टारोमुनयःशाश्वतंनित्यंपुरुषंपरमात्मानंत्वामाहुःकथयंति
कीदृशंदिव्यंपरमव्योमस्थं तथादिंसर्वेषांपूर्वंदेवंपरप्रकाशात्मतयाद्योतनशीलंअतएवाजंजन्मरहितंविभुंव्यापकं नकेव
लंसर्वऋषयोयावन्तोनारदासितदेवलाभिधानामहर्षयस्त्वामेवंविधमाहुः स्वयंचसाक्षाद्ब्रवीषि १३ ॥ सर्वमेतदृतंमन्येय
न्मेवदसिकेशव नहितेभगवन्व्यक्तिंविदुर्देवामहर्षयः १४ स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थत्वंपुरुषोत्तम भूतभावनभूतेशदे
वदेवजगत्पते १५ ॥ एतत्सर्वंयथाप्रतिपादितस्वविभूतियोगादिरूपंवस्तुयन्मांप्रतिवदसि तदहंऋतंसत्यंमन्येयत् देवा
अपितवव्यक्तिंपारमार्थिकींमूर्तिंनविदुर्महर्षयोपितथैवनविदुः ततोमहर्षिभ्यःश्रुतेममप्रत्ययोनासीदिदानींतुभगवद्व
चनादत्रार्थेनिःसंशयाप्रतीतिःअतस्त्वांदेवाऋषयश्चनविदुरित्यत्रहेतुमाहस्वयमेवेत्यादिजगत्पते विश्वेश्वर तथाभूत
भावन भूतानांचराचराणांसत्त्वानांभावन वेद्यत्वापादनमात्रेणोत्पादक तथातेषामेवयथेष्टविनियोगैकस्वतंत्रतया
ईशस्वामिन् स्वयमेवात्मनात्मानंस्वरूपंवेत्थ वेदकैकस्वभावत्वात्कथंवेद्यपदवीमन्यस्यदेवादेरवतरसि सर्वेहितवैक
स्यसर्वस्यवेद्यंनतुत्वंकस्यचिद्वेद्यः १५ ॥ ततोहेतोः वक्तुमर्हस्यशेषेणविभूतीरात्मनःशुभाः याभिर्विभूतिभिर्लोका ९८

निर्मांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसि १६ ॥ आत्मनोविभूतीःस्वैश्वर्यविजृंभाः अशेषेणसाकल्येनवक्तुमर्हसिकथयितुंप्रसीदेत्यर्थः कीदृशीर्वि
भूतीःप्रभाःसर्वस्यसदसद्विभागेनव्यवस्थितस्यमायावभासितस्यजगत्पदार्थजातस्यप्रभाप्रभत्वेसति यत्रयत्रसर्गेयायाप्रभ
त्रूपाविभूतिस्तांतामादिशेत्यर्थः कास्ताविभूतयोयाभिरिमांल्लोकान्सप्तभुवनानित्वंव्याप्याक्रम्यवर्तसे अत्रदिव्याआत्मविभू
तयइतिप्रथमांतपाठंकेचित्पठंति तेचयत्नवल्लभ्याध्याहारेणच्छान्दसप्रयोगेनवासमर्थयंति १६ ॥ विभूतिश्रवणप्रयो
जनमाह कथंविद्यामहंयोगिंस्त्वामहंपरिचिंतयन् केषुकेषुचभावेषुचिंत्योसिभगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनोयोगंवि
भूतिंचजनार्दन भूयःकथयतृप्तिर्हिशृण्वतोनास्तिमेमृतं १८ ॥ हेभगवन्सर्वज्ञत्वादिगुणैकाश्रय तथामहायोगिन् अनंत
साधारणसमाध्येकनिष्ठत्वामेवंरूपंकथंकेनप्रकारेणाहंपरिचिंतयन्ननुस्मरन्विद्यांविजानीयां केषुकेषुचभावेषुपदार्थेषु
मयाचिंत्योसि ध्यातव्योसि अतःप्रागुक्तमैश्वर्यंसमाधिंविभूतिंचेत्यंजगदाभासलक्षणांस्वैश्वर्यविजृंभांविस्तरेणैवेत
त्येनमहंभूयोबहुतरंकथयादिशयस्मादेतत्स्वरूपप्रतिपादनलक्षणममृतंसुधारसंशृण्वतोमेश्रवणाभ्यांपिबतस्तृ
प्तिःसंतोषोनास्ति १८ ॥ तथैवमभ्यर्थितोभगवानुवाच हंततेकथयिष्यामिविभूतीरात्मनःशुभाः प्राधान्यतःकुरु
श्रेष्ठनास्त्यंतोविस्तरस्यमे १९ ॥ हंताभ्युपगमेवाढंयथाप्रार्थिताःप्रभाःस्वाविभूतीस्तुभ्यंवक्ष्यामि किंतुप्राधान्येनचेत
नाचेतनेषुपदार्थेषुपर्यंतवर्गभेदविभेदितेषुयत्रयत्रवर्गेयायाकाचित्प्रधानत्वादतिशायिनीविभूतिस्तांतांवक्ष्यामि य

गी॰ गू॰
टी॰
५५

तोमद्विभूतीनांविस्तरस्यविततत्वस्य अंतोनिष्ठानविद्यते ॥१९॥ तत्रेदानींनानाविभूतिकथनप्रस्तावनस्यांतेप्यभिधास्यमानांपरमा
र्थस्वरूपलक्षणांपरांविभूतिंतावत्प्रथममेवप्रतिपादयितुमाह अहमात्मागुडाकेशसर्वभूताशयस्थितः ॥ सर्वेषांचेतना
नामाशयेहृदिस्थितःकृतप्रतिष्ठः आत्माहंसकलदेवतत्तद्धृदयाभिव्यक्तसामान्यसंविद्रूपएकएवपरमार्थतआत्मासैवपराविभू
तिर्यतस्तन्निबंधनएवायंस्वमायाशक्तिप्रकाशितविश्वभावात्मकनानाविभूतिप्रपंचस्तद्रूपतयाचिंतितोहमनंतविभूतिविस्तरै
ककारणतयाज्ञातोभवामि ॥ यतः अहमादिश्चमध्यंचभूतानामंतएवच २०॥ सर्वभूतानामादिःप्रागवस्थासर्गरूपा अ
न्तश्चनाशावस्थामध्यंचस्थित्यवस्थाहमेवैकः यतोमन्मायावशात्सर्गस्थितिविनाशावस्थायोगित्वेनपरस्परमवभासमानेषु
सर्वभूतेषुनित्यनिर्विशेषैकचिन्मात्रस्वभावोहमेवस्थितः येस्तुनादृश्यामहाव्याभ्याहंचिंतयितुमशक्तास्तैस्तदधिगमाभ्या
सायत्रयत्रवर्गेयद्यदुत्कृष्टंतत्तन्मद्विभूत्यंशतयाचिंतयद्भिर्निरुत्तरासर्वव्यापिनीसामान्यसंविदात्मिकापरामदीयाविभूतिरधि
गंतुंशक्यते यांनानाविभूतिप्रतिपादनप्रकरणस्यांतेपिसामान्यरूपजडांशव्यतिरेकिणीं विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशे
नस्थितोजगदितिवक्ष्यति तदेवंविधेचतुर्दशविधभूतसर्गप्रपंचेबहुविधायांदेवयोन्यामादित्यादिषुदेवादिसर्गेषुषड्विधायां
मनुष्यादियोनौमनुष्यादिसर्गेषुयद्यदुत्कृष्टंतत्तन्मदीयपरमप्रकाशलेशतयाभावयतानिरुत्तरप्रकर्षासामान्यसंविद्रूपका
ष्ठामयीपरामद्विभूतिरधिगंतव्येत्यध्यायस्यतात्पर्यं २०॥ तानिदानीमुच्चावचान्स्वविभूत्यंशानहंतयाप्रतिपादयितुमाह

११

५५

आदित्यानामहंविष्णुर्ज्योतिषांरविरंशुमान् मरीचिर्मरुतामस्मिनक्षत्राणामहंशशी २१ ॥ अदितिपुत्रत्वात्सर्वदेवानामादित्यत्वेप्रा
प्तेमुख्याद्वादशसंख्यावच्छिन्नपुराणपठितधातृमित्रार्यमादिसंज्ञानांदेवविशेषसर्गे आदित्यसंज्ञाप्रसिद्धा तेषांमध्येतद्गणेनतः
पठितोविष्णुसंज्ञआदित्योऽहं तस्यजगत्स्थितिपालनसत्त्वगुणप्रभावातिशययोगान्मद्विभूत्यंशत्वं तथाज्योतिषांदिविद्योतमा
नानांसर्वतेजसांमध्येरविःसूर्योऽहं कीदृशोंऽशुमान् सकलभुवनप्रकाशनादिशक्तांशुयुक्तत्वेसतिप्रकृष्टैरंशुभिर्युक्तः अत
एवतस्यमद्विभूत्यंशत्वं तथामरुतांदेवविशेषाणामेकोनपंचाशतांमध्येमरीचिर्नाममरुदहंतस्यतन्मध्येप्रजासर्गकारि
त्वलक्षणप्रभावयोगान्मद्विभूत्यंशत्वं तथानक्षत्राणामष्टाविंशतिसंख्यानांमध्येशशीचंद्रमाः अहंशशिनोनक्षत्रनाथ
त्वात्तन्मध्येगणनं तस्यचाप्यायनहेतुत्वादिसामर्थ्ययोगान्मद्विभूत्यंशत्वं २१ ॥ तथैवहृष्टात्मानन्याह वेदानांसामवेदो
ऽहंदेवानामस्मिवासवः इंद्रियाणांमनश्चास्मिभूतानामस्मिचेतना २२ ॥ वेदानांत्रयाणांचतुर्णांवाप्रसिद्धानांमध्येसामवेदो
ऽहं तस्यभगवतैवप्राधान्यमाविष्कृतंयेनप्रणीहेषुवेदेषुवाजिवदनपुरुषोद्गीथपुच्छार्थसएवपूर्वंप्रसादितोतस्तस्यमद्विभू
त्यंशत्वं देवानांत्रयस्त्रिंशद्गणभेदेनपुराणपठितानांवासवइंद्रोऽहं तस्यतदीश्वरत्वान्मद्विभूत्यंशत्वं इन्द्रियाणामेकाद
शानांमध्येमनोऽहं तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् प्राधान्येसतिमद्विभूत्यंशत्वं द्विविधानिभूतानिचराणिस्थावराणिचते
षामुभयेषामपिचेतनाप्रधानं यतश्चेतनेनोपलक्षितत्वेनचराणांस्थितिः प्रसिद्धैवचेतनानिवन्धनाचस्थावराणामपिवृ

गी०ग० वस्यात्तदनुगृहीतानांतेषांमध्येकस्मात् अतःसर्वभूतप्राणामव्यवस्थिताचेतनाभिन्नापितेनज्ञानशक्तिरहं तस्मात्तुल्यतयामद्वि
टी० भूत्यंशत्वं केचित्तुचेतनांबुद्धिमाचक्षते तस्माच्चकार्यकारणभेदेनप्रशस्तानांजडानामेवभूतानांमध्येप्राधान्यमाहुः साहि
१० तानिसर्वाणिपुरुषसन्निधिसमुद्भूतचेतनभावाच्चेतयतेइति २२ किंच रुद्राणांशंकरश्चास्मिवित्तेशोयक्षरक्षसां वसू
नांपावकश्चास्मिमेरुःशिखरिणामहं २३ ॥ रुद्राणामंगारकादिसंज्ञाभिःप्रसिद्धानामेकादशसंख्यानांमध्येशंकरो पुराण
हं तन्मध्येतस्यैश्वर्यातिशयान्मद्विभूत्यंशत्वं तथायक्षाणांगुह्यकानांतथारक्षसांपिशिताशिनांसाहचर्यात्पिशाचानाम
100 पिदेवयोनिषुदृष्टानांमध्येवित्तेशोधनेश्वरोहंतस्यतद्गोपिकृतत्वान्मद्विभूत्यंशत्वं तथावसूनांधरादिसंज्ञाभिःप्रसिद्धा
नामष्टानांमध्येपावकाख्योवसुःअहं तस्यनानाविधयागविध्यधिकारणभूतत्वादिनाप्राधान्येसतिमद्विभूत्यंशत्वम्
तथाशिखरिणांपर्वतानांमध्येमेरुःकनकाचलोहं तस्यदेवालयत्वसूर्योदयहेतुत्वादिनातेषुप्राधान्यमितिमद्विभूत्यंशत्वं
इत्युक्तरसर्वत्रवेदितव्यं २३ ॥ किंच पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिं सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मिसागरः २४
पुरोधसांराजगुरूणांमध्येमुख्यंप्रधानंबृहस्पतिं देवराजगुरुंमांविद्धितस्यतेषुप्रकृष्टत्वात् सेनानांचमूनायकानांमध्येच
मूनायकःस्कंदःकुमारोहं तस्यतन्मध्येवीर्यातिशययोगात्प्राधान्यं सरसांजलाशयानांमध्येसागरःसमुद्रोहंतन्मेनानार
त्नप्रभवहेतुत्वादिनासागरस्यप्राधान्यं २४ ॥ किंच महर्षीणांभृगुरहंगिरामस्म्येकमक्षरं यज्ञानांजपयज्ञोस्मिस्थावराणां १०

हिमालयः २५ ॥ ऋषीणांसप्तर्षित्वादिनाप्रजापतित्वादिनाचमहतांप्रकृष्टानांमुनीनांमरीच्यंगिरःप्रभृतीनांमध्येभृगुरहं तस्य
तदेयत्तयाज्ञानादिप्रकर्षश्रवणात्प्राधान्यं तथागिरांगीनिर्देश्यत्वाद्गीःशब्दवाच्यानांमध्येप्रणवाख्यमेकमक्षरमहं तस्यत्रिपद
भूतस्यविश्वरूपत्वातिरिक्तपरमेश्वररूपवाचकत्वात्प्राधान्यं यज्ञानांद्रव्यनिर्वर्त्यानांयागविशेषाणांप्रागुक्तानांमध्येजपःप्रण
वादिविद्यावर्तनेनसएवयज्ञोयागविधिरहं यथामंत्रजपेनदेवताआराध्यंतेननतथाद्रव्ययज्ञादिनेतितस्यप्राधान्यं यतःफ
लानभिसंधानेनजपयज्ञनिष्ठस्ययत्फलंप्राप्यंतदपेक्षयातन्महलोकांतरप्राप्तिरपिनिरयगतित्वेनमोक्षधर्मेषुप्रतिपादि
ता तथाचनशोक्तं चतुर्णांलोकपालानांशक्रस्यापिबृहस्पतेः मरुतांविश्वदेवानांसाध्यानामश्विनोरपि रुद्रादित्यवसू
नांचतथान्येषांदिवौकसां एतेवैनिरयास्तातस्थानस्यपरमात्मनः मुख्यजापकप्राप्यस्येत्यर्थः तथास्थावरा
णांजंगमत्वव्यतिरिक्तलक्षणानांमध्येहिमालयः प्रालेयशैलोऽहं तस्यसमस्तस्थावरभूतमध्येनानारत्नौषधीप्रभवत्वा
दिनायज्ञयोनिभूतत्वेनयज्ञांगत्वाच्चप्राधान्यं गिरीणांमध्येमेरोर्विशिष्टत्वमुक्तं सर्वस्थावराणांतुहिमालयस्येतिनपौन
रुक्त्यं २५ किंच ॥ अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षीणांचनारदः गंधर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः २६ उच्चैःश्रवसम
श्वानांविद्धिमाममृतोद्भवं ऐरावतंगजेंद्राणांनराणांचनराधिपं २७ आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक् प्रजनश्चास्मि
कंदर्पःसर्पाणामस्मिवासुकिः २८ अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहं पितॄणामर्यमाचास्मियमःसंयमतामहं २९

गी·टा·
टी·
१०

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं मृगाणां च मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणां ३० पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम्
अक्षराणामकारोस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ३३ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्य
तां कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहं मासानां मार्गशीर्षोहमृतूनां
कुसुमाकरः द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्वं सत्ववतामहं ३६ वृष्णीनां वासुदेवोस्मि
पांडवानां धनंजयः मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ३७ दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां मौनं चैवास्मि
गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ३८ ॥ श्लोकत्रयोदशकनिष्ठानां वृत्रादीनां पदार्थसर्गाणामस्मत्यादीनां तत्तद्विशेषणानां याज्ञिपत्वा
दिनातेन तेन विशेषेण प्राधान्यं प्रसिद्धमिति प्रतिपद्येत सर्वं न व्याख्यातं किंतु क्वचित्किंचित्पदं व्याख्यायते तत्र प्रजनः प्रजनकि
याकर्ता न स्यज्जातावेकवचनं तेन प्रजनयितॄणां मध्ये प्रजनक्रियायां मुख्यहेतुत्वात्कंदर्पः कामोहं सति हि तस्मिन्नन्येषां प्रज
नकत्वप्रसिद्धिः यादः शब्देनाब्देवता आहुः तासां मध्ये वरुणः प्रधानं तथा यमो वैवस्वतो देवताविशेषो यतस्ततो योनेर्यंत्रतत्र
योग्यं तरे सर्वं तत्र ज्ञात्वा नियच्छति तस्य संयमतां नियमक्रियासमर्थानां सर्वेषां मध्ये प्राधान्यं संयमतामिति च्छांदसो यच्छादे
शाभावः केचिन्निगुणाः संयच्छतामिति पठंति कालः कलयतामित्यत्र इहतावत्सर्वात्मना निरवच्छिन्नमहिम्नो निमेषक १०

स्येश्वराख्यस्य तत्त्वस्य परमार्थसत्त्वात्कालो नाम तद्व्यतिरिक्तः पदार्थो न कश्चिद्वक्तुमर्हति किंतु तन्मायावभासितजडाजडभावा
त्मके जगत्यजडैः तैस्तैः लक्षणो यो भावस्तस्य परस्परविभिन्नार्थप्रमातृतायां सत्याम् अनित्यवस्तुविषयत्वेन कलनामात्रनिमित्तकः
कालः समुन्मिषति अनित्या हि भावा उत्पत्तिस्थितिनिरोधधर्माणो भूतवर्तमानभविष्यद्दशायोगित्वात्कलनीयतां तेन तेन रूपे
णावच्छेद्यतां प्रतिपद्यंते तेषां च मायीया एव प्रमातारः कलयितारः ततः कलनक्रियैव कालः ततः कलनीयविषयव्यवहा
रमुख्यसाधनभूतकलनक्रियायामेकस्य कालस्य कलयितॄणां मध्ये मुख्यत्वमिति क्रियात्वेन परिकल्पितस्य कालस्येह प्र
तिपादितस्वरूपं द्रव्यत्वेनापि तस्यैवस्वकलनाव्यवस्थाप्यते तामयैवदर्शति अक्षराणां पदावयवभूतानां मातृकावर्णाना
सर्वप्राणभूतत्वादकारस्य प्राधान्यं स हि जीवस्वशरीराणां तेषां वर्णानां व्यापकत्वेनैको व्यवस्थितः तस्माद्धि अनासादितदी
र्घककारादिरूपविकारत्वे सति यद्रूपं तत्तादात्म्यकं परं शब्दतत्त्वमिति तत्त्वविदो वदंति तथा सामासिकस्य तत्पुरुषबहुव्रीह्या
देः समाससमूहस्य मध्ये सकलपदार्थप्राधान्यादिना युगपदधिकरणवचनत्वादिना च द्वंद्वस्य प्राधान्यं तथाक्षयः कालइ
तियदा द्रव्यत्वेन कालः कल्प्यते तदा सर्गादीनां नित्यप्रवृत्तानां नित्यत्ववत्तस्यापि नित्यत्वे सति क्षणिकादिकल्पस्थायिपर्यंतभा
वभेदप्रदर्शयातिनाम निमानां स्वावयवानां निमेषादिकल्पानां मध्ये तयत्वमनंतत्वमिति स्वावयवापेक्षयैवेतस्य प्राधान्यं
अवयवनिर्देशस्त्वत्रार्थात्कल्पनीयः कलनात्मकालस्य क्रियात्वेन द्रव्यत्वेन चोभयथापि प्रतिपत्तिसहिष्णुत्वात्संभवत्येव सं

गी॰रा॰ भवायेत्यैवचभगवतापुनःकालनिर्देशःकृतः यद्विवायोऽहमक्षयः परमार्थोनित्यत्वादविनश्वरःसएवकालोऽहमेवस्वमात्मानं
टी॰ कालत्वेनावभासयामि इतिपूर्वोक्तकालस्यमदिच्छामात्रकल्पितस्वरूपप्रतिपादनार्थंपुनर्वचनमिति यदिवादर्शनभेदेनक्व
१०२ चित्क्रियात्वंक्वचिद्द्रव्यत्वंकालस्यपश्यताभगवताद्विर्निर्देशःकृतःतथायःसततंजीवितेन्द्रियशरीरविषयादिकंयुगपदेवह
रति तस्यमृत्योस्तत्कालभाविनोमरणहेतोर्वस्तुनोन्येषांहर्तॄणांमध्येप्राधान्यं तथाछलयतांवंचयतांमध्येद्यूतस्यछलयि
तृत्वेपिधर्मादनपेतत्वात्प्राधान्यं धर्मद्यूतयनंश्राद्धादिक्रियासुप्रशस्यते परवंचनाभिसंधिमूलत्वात्तस्यछलयितृत्वंस्थितं
102 तथासत्त्ववतांगुणानांसत्त्वरजस्तमोलक्षणानांसत्त्वगुणस्यप्रकाशात्मकत्वात्प्राधान्यं तथायेनराजानोऽविनीतान्दमय
न्तिसदण्डः शास्त्रनियमितोनिग्रहविशेषोऽभ्युदयसाधनमितिसएवदमयिता तेनदमयतांमध्येदण्डस्यप्राधान्यम् तथा
जिगीषतांप्रतिद्वन्द्विनःजेतुमिच्छतांनीतिःकर्मारंभोपायादिकार्यसिद्धिपर्यंतोगपंचकमयोनयएवाभ्युदयसाधनमिति
नीतेरेवजिगीषतांमध्येप्राधान्यं तथागुह्यानांरहस्योपायानांमध्येमौनंवाङ्नियमरूपंमुनित्वमहं नानार्थविषयस्यसंकल्प
स्याप्युन्मेषोयत्रसद्धिपरमःसमाधिस्तस्मिंश्चसतिसंकल्पमूलायावाचो नियमरूपस्यमौनस्यसिद्धिः इतितदेवपरमं
गुह्यमित्युक्तंतथाज्ञानवद्ग्रहणेननानार्थविषयानिभिन्नानिज्ञानानिगृह्यंते तेषांमध्येपरमार्थैकलक्षणैकतत्त्वविषय
स्याभिन्नस्यज्ञानस्यप्राधान्यं ततोनानाज्ञानानांमध्येएकस्यज्ञानस्ययथोक्तस्यप्राधान्यमनेनप्रतिपादितं ३८ ॥ विभू १०२

त्तिप्रतिपादनमुपसंहरन्नाह यच्चापि सर्वभूतानां तद्बीजमहमर्जुन न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरं ३९ ॥ किं बहुना
विभूतिविस्तरकथनेन संक्षेपादियं मम परा विभूतिः यतः सर्वभूतानां प्राक्प्रतिपादितपरापरप्रकृतिभेदेन प्रसृतानां यद्बी
जमुत्पत्तिकारणं सोऽहमेव न हि बाह्यकारणं जगतः किंचित्संभवति मन्मायाशक्तिमात्रमेकं वर्जयित्वेत्यर्थः यतस्तदिह वस्तु
चेतनमचेतनं वा नास्ति न सत्तां भजते यन्मया विनोत्पद्यते चराचरं अतः सकलकारणाभासव्यतिरेकेण पारमार्थिकमह
मेव कारणं सर्वभूतानामिति मया च परमकारणेन सता स्वमायामहिम्नोद्भावितनानाभावभेदाश्रिता या विभूतयो मम सं
भवंति ३९ ॥ तासां नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४० मम संबंधिनी
नां दिव्यानां महदाद्याकाशोद्भूतानां अपर्यंतसर्वपदार्थव्यवस्थितानां विभूतीनां निजशक्तिविजृंभमाणानामंतोऽवधिर्न विद्यते
एष त्विह प्रकरणोद्देशतः कस्यचिद्धर्मस्य कीर्तनात् विभूतेः स्वविभवस्य विस्तरः कस्यचिदेव भागस्य प्रसरः कथितः ४० ॥ सं
ग्रहेण त्विदं स्वविभूतिविज्ञानाय ब्रवीमि यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवं ४१ ॥
इह सर्वलोकेषु यद्यत्सत्त्वं यत्किंचिद्वस्तुजातं चेतनमचेतनं वा विभूतिमद्विभूतिप्रकर्षमत एव श्रीमत् शोभातिशयसंपन्नं ऊ
र्जितं तत्तदर्थक्रियासामर्थ्ययुक्तं तत्तत्सर्वं मम संबंधिनस्तेजसः परस्य प्रकाशस्य योंऽशो लेशमात्रं तत्संभवं तत्समुद्भू
तं त्वमवगच्छेरवजानीयाः ४१ ॥ प्रकारांतरायेतेन विभूतिनिर्दिष्टांशप्रतिपादयिन्नमाह अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तव

र्जुन विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२ ॥ अथैतेन तत्र तत्र वर्गे तत्तद्वस्तु मद्विभूतिमत्त्वेन स्थितमवगच्छेरिति पूर्वो
क्तेन बहुना प्रभूतग्रन्थप्रतिपादितेन ज्ञानेन तथा प्रतिपन्नेन सता किं ते प्रयोजनं न किंचित्तेन कृत्यं यत इदमनवधिविचित्रं ते
चित्रभावमयं कृत्स्नं समस्तं जगत्सप्तलोकीमिति विश्वमेकेन सर्वदा सर्वथा सर्वज्ञाविचित्रसामान्यसंविदात्मना वेद्यांशव्यति
रेकिणांशेन भागेनावष्टभ्याक्रम्य व्याप्याहं स्थितः तदिदमनेनोक्तं भवति तत्र तत्र दर्शनेन तत्तत्प्रकारभेदेन प्रतिपादितस्यास्य
जगतो ह्यावेशांशौ स्तेपुनः स्वरूपं एको वेदकैकस्वभावः सर्वदा सर्वात्मना निर्विकारचिन्मात्रस्वरूपः अपरो नानारूपत्वेपि वे
द्यैकस्वभावः तत्र वेद्यांशपरिहारेण तदाभासैककारणभूतवेदकांशविश्रान्तसंविदाभियुक्तेन भवितव्यं येन मद्विभूतिः पर
माधिगम्यत इत्यो ४२ ॥ विभूतीराविश्योरिह सकलसर्गातिशयगाः परब्रह्मैश्वर्यावधिसमधिगन्तुं व्यवसितैः इयं सा
ताद्भक्तिर्भवतितु विष्णुर्देव विबुधैर्नियतनव्यानित्यमनसि दशमाध्यायविहृतिः ॥ इति श्रीमद्राजानकरामकण्ठविरचिते वा
क्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे दशमोध्यायः १० ॥ ॐ अथाध्यायदशकेन भगवदुपदिष्टज्ञान
विज्ञानपूर्वं समस्ताभिधेयवस्तुश्रवणमात्रादेव भगवतः परमेश्वरत्वावगमात्तस्य परमकारणत्वेन तदुक्तेवचसि यथोक्तफला
विसंवादकतया प्रकृष्टोपायत्वे निवृत्तसंदेहमात्मानमावेदयन् श्रुतिमात्रप्रतिपन्नं तस्मात्तादृशं नेच्छा प्रचोदितोर्जुन उवा
च ॥ ॐ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोयं विगतो मम १ ॥ मदनुग्रहाय मामनुगृहीतुमिति १०३

103

नयापरशङ्काप्रबोधयितुं त्वयापरमेश्वरेणस्वयंप्रतिपादितस्वभावेन यद्वचनमध्यायषट्कात्मकंवाक्यमध्यात्मसंज्ञितमात्म
विषयज्ञानमयममनएवपरमंगुह्यंप्रकृष्टंरहस्यमुक्तमुपदिष्टं तेनहेतुभूतेनायंसर्वजनक्रोडीकारेणस्थितोमोहइतिप्रतिपा
दितपरमार्थप्रतिपन्नत्वयाप्रतीतिलक्षणमज्ञानंममनिवृत्तोव्यपगतः १॥ अत्रहेतुमाह भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौवि
स्तरशोमया त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययं २॥ यस्मात्त्वत्तःपरमकारणादेकस्मात्समस्तानांस्थावरजंगमानां
भूतानां प्रभवाप्ययावुत्पत्तिलयौविस्तरशोवैतमेन मयाश्रुतौ श्रुतिमात्रेणप्रतिपादितौनत्ववधारितावपिचाव्ययंनि
त्यमाहात्म्यंनिरतिशयैश्वर्यलक्षणंमहत्त्वंश्रुतं अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्ती
त्यादेरविसंवादिनोभगवद्वचनादेव भगवानेवसकलभूतभावाभावैककारणं तथाभावेपिविशुद्धचिन्मात्रस्वभावा
प्रच्युतेरद्भुतस्यैश्वर्यस्यैकास्पदमितिचमयाप्रतिपन्नमित्यर्थः २॥ श्रुतिमात्रेणैतन्मयाप्रतिपन्नंनतुसाक्षादनुभूतमिति
तदर्थमाह एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वरं द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ३॥ यथायेनप्रकारेणपूर्वोक्ते
नत्वयात्मानंस्वरूपं परमेश्वरंब्रह्मादीनामपीश्वराणामीशात्त्वामीश्वरंप्रभुमात्थकथयस्येतदस्त्येवमनेनप्रकारेणस्थितंना
त्रमेभ्रान्तिरित्यर्थः ततएवतेरूपंदिव्यंवपुरैश्वरमीश्वरस्यतवसंबन्धिद्रष्टुंसाक्षान्निरूपयितुमिच्छाम्यभिकांक्षामि अनेन
ह्यधुनादृश्यमानेनपुरुषाकृतिनारूपेणतत्परंरूपंवाङ्मात्रेणममकेवलंकथितं यत्रेदमेकस्मिन्सर्वमेवस्थितं तदिदानीं

गी॰ा॰ टी॰ १०४ भगवद्वचनश्रवणान्मयासम्यतस्तथाविद्यमानतयाप्रतिपन्नमतः पुरुषोत्तमपरमपुरुषत्वत्प्रसादात्प्रत्यक्षतः प्रेक्षितुमभि
कांक्षामि ३ ॥ किन्तु मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो योगीश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ४ ॥ हे प्रभो परमे
श्वर तत्तथाविधं तावकं रूपं परमयोगिभिरपि प्रार्थ्यमानदर्शनं मया मनुष्यमात्रेण द्रष्टुं सातात्स्येदितुं शक्यं मन्यसे इति य
दि मन्यसे जानासि यदि मम एतद्योग्यतां संभावयसि ततस्त्वं योगीश्वर सहजसिद्धनिरतिशययोगत्वात्सर्वयत्नसाध्ययो
गानां सर्वेषां योग्यतराणां प्रभो मे मह्यमव्ययमनादिनिधनमात्मानं स्वरूपं दर्शय प्रत्यक्षीकुर्विति प्रार्थितः ४ ॥ प्रसादा
भिमुखो भगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५
पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि पाण्डव ६ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्या
द्य सचराचरं मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ७ ॥ हे पार्थ मम एकस्यैव परमार्थसतः परमात्मनः स्वैश्वर्यातिशयात्स्वश
क्तित्वेन संवृद्धानि असंख्यातानि रूपाणि आकृतिविशेषात्मकानि पश्य अवलोकय कीदृशानि नानाविधानि विचित्राणि एतत् एव
नानावर्णाकृतीनि विविधावभाससंस्थानानि तथा दिव्यान्यमानुषीयाणीति सामान्येनोपक्रम्य विशिष्टान्युद्दिष्टुमाह आ
दित्यान्द्वादशसंख्यान्देवविशेषांस्तथा वसूनष्टसंख्यान्रुद्रांश्चैकादशसंख्यान् अश्विनौ दस्रौ मरुतश्चैकोनपंचाशतं देववि
शेषान्पश्येति भाषा मा ह्येव ता रूपाणि उद्देशमात्रेणोक्तान्संतेपनस्याह एतानि नावन्नयासुरलोकनिवासिनामदृष्टानि १०४

यान्यपिवहून्यपरमेयानिअदृष्टपूर्वाणिनकदाचिदालोकितानि आश्चर्याण्यद्भुतानितान्यपिसर्वाणिपश्य किंबहुनेहममसम्व
स्थितिदेहे एकस्मिन्नेवरूपेणैकत्रस्थितंकृत्स्नमखिलंचराचररूपत्वात्संक्षेपेणद्विप्रकारं यच्चान्यत्किंचिद्विषयाभिलषितंद्रष्टुम
भिवाञ्छसि तदप्येकस्थमेवपश्यैकस्यैवपरमार्थमतःपरमकारणस्यस्वमायाशक्त्यावभासितानंतानामन्यभिन्नभावात्मकत्व
मिदमत्यद्भुतंपश्येत्यत्रतात्पर्यं ७ ॥ अतएवात्यद्भुतत्वादस्यार्थस्य नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा दिव्यंददामितेचक्षुः
पश्यमेयोगमैश्वरं ८ ॥ अनेनैवमर्त्यभावात्परिमितदर्शिनैवचक्षुषा गोलकाधिष्ठानयाहंकृत्याउनमींप्रदर्शयिष्यमाणाश्च
र्यरूपंद्रष्टुमालोकयितुंनशक्यसिनतमामविष्यस्यतोदिव्यंसर्वदर्शितशक्तियोगात्परमात्मरूपपरमाकाशभवंप्रकृष्टज्ञाना
त्मकंचक्षुर्नेत्रंतेददामिपारमैश्वर्यास्वशक्त्यानिष्पाद्यत्वस्यैवाविर्भावयेयं तेनममैश्वरमीश्वरस्यसंबन्धिप्रदर्शयिष्यमाणंरू
पंपश्यसाक्षात्तन्निरूपयेति अथभगवतापरमेणसमाधिनानिरतिशयनिजरूपयोग्यतादानायार्जुनोयथानुगृहीतस्तथैव
पूर्वंभगवद्व्यासमुनिप्रसादादासादितदिव्यचक्षुर्नराज्ञायप्रतिपादयितुंसंजयउवाच एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगीश्वरो
हरिः दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरं ९ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेकोद्यतायुधं १०
दिव्यमाल्याम्बरधरंदिव्यगंधानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखं ११ ॥ गतार्थमेतच्छ्लोकत्रयम् किन्त्वेकमेवेश्वरं
भगवन्तस्वान्यविशुद्धसंविन्मात्रंपरमार्थतोयद्रूपंतदेवसकलजीवलोकविचित्राकृतिभेदेनतन्मायाशक्त्यैवावभासते ततो

विश्वमेव भगवद्रूपमित्येतावन्मात्रतात्पर्याणि रूपविशेषणान्येवं गंतव्यानि येन रूपसामानाधिकरण्येनानन्तं विश्वतोमुखं दे
वमिति ग्रन्थः सर्वमेवेति ११ ॥ अत एवैकस्य परमार्थाद्वैतचित्प्रकाशात्मनो वैश्वरूप्येणावभासमानस्य स्वरूपं प्रतिपादयितुमा
ह दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२ यद्यन्तरिते समुदितस्य भास्करस
हस्रस्य समकालमेव समुत्थिता प्रसृता भा दीप्तिः कदाचिद्भवेत् तान स्यैकस्य परप्रकाशस्वभावस्य महात्मनः परमपुरुषस्य स
दृशी स्यान्नस्याभवेदिति काक्वा व्याख्येयं येन सदृशी स्यादित्येवं पर्यवस्येत् न ह्यप्रकाश्यसकलवस्तुप्रकाशकनिरतिशय
प्रकाशात्मनस्तस्य कोटिशोऽपि युगपदुदितानां दिनकराणां दीप्तिः तत्प्रकाशसादृश्यलेशमप्यासादयितुमर्हति १२ ॥ ए
वमद्भुतप्रकाशात्मनि तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा १३ ॥ तदा तादृग्भगव
द्वैश्वरूप्यदर्शनकारणभूतदिव्यज्ञानात्मकचक्षुर्दानलक्षणपरानुग्रहरूपे काले तत्र तादृशि परप्रकाशात्मनि देवदेवस्य स
र्वेश्वरस्य शरीररूपे एकस्थमेकत्रैवाश्रये स्थितमथ चानेकधा प्रविभक्तं विश्वभावरूपैर्भेदैर्विप्रकीर्णं कृत्स्नमखिलं जगदर्जुनोऽप
श्यत् साक्षात्कृतवानिति संजयो दिव्येन चक्षुषा पारमेश्वरमनुग्रहमर्जुनस्य दृष्ट्वा उक्तवान् १३ ॥ अथ दृष्टपरमेश्वरवैश्वरूप्यो
र्जुनः किं चकारेत्याह ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत १४ ॥ ततस्तादृगत्यद्भुत
भगवद्रूपसाक्षात्कारणादनंतरं स्वमानुषभावाविर्भावेऽप्यनुभूतपरतत्त्वस्मरणजनितेन विस्मयेनाविष्टः आक्रान्तचित्तो हृष्टरत १०५

एवंहृष्टरोमासंजातपुलकोथनंजयोदेवकीपुत्रंपुरोवर्तिनंसाक्षात्कृतनिरतिशयप्रभावत्वात्संजाततद्विषयबहुमानातिशयोमू
र्ध्नाप्रणामंकृत्वाकृतांजलिःसन्निर्दंवसमाणमभाषतोवाच १४॥ किमित्याह पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वांस्तथाभूतविशे
षसंघान् ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् १५॥ हेदेवपरमेश्वरतवदेहेसकलजगद्भावैकाश्रयभूते॰
त्स्मिन्वपुषिदेवान्दिवौकसस्तथास्थानपिचराचराणांभूतविशेषाणांप्राण्यंतराणांसहस्राणिपश्यामीतिदेवादिशब्दार्थमेवविवृ
णोतिसमस्तविश्वदर्शनंभगवद्वपुषिपूर्वंप्रतिपाद्यक्रमेणतद्विशेषदर्शनंप्रतिपादयितुमाह ब्रह्माणंप्रजापतिमीशंप्रबे
कमलासनस्थंपुंडरीकविष्टरसन्निविष्टंपश्यामीत्यनेनब्रह्मलोकांतमूर्ध्वभुवनदर्शनमुक्तवान् ऋषींश्चसर्वान्पश्यामीत्य
नेनप्राधान्यापेक्षयाऋषिजनोपलक्षितमध्यमलोकदर्शनमुक्तवान् उरगांश्चदीप्तान्पश्यामीत्यनेनानंतवासुकिप्रमुखभु
जगेंद्रोपलक्षितपातालदर्शनमुक्तवान् एवंत्वद्वपुषिभुवनत्रयंलीनंपश्यामीतिस्वानुभवंप्रतिपादितवान् १५॥ एवंदेवादिवि
विधभूताधिष्ठितभुवनत्रयदर्शनेपित्वामेवैकंसर्वाश्रयंपश्यामीत्याह अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोनंतरूपं नांतंनम
ध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूपं १६॥ स्पष्टार्थःश्लोकः किंतुभुवनत्रयगतानांभूतानांयेनानाविधाजठरवदनलो
चनादयोवयवास्तेतवैवसर्वतोनवच्छिन्नमहात्म्यस्यैकस्यावयवत्वेनपश्यामीत्यत्रतात्पर्यं १६॥इदमेवचतेपुरःस्थितंरूपंत्व
दनुग्रहात्परमेश्वरतेजोमयंपश्यामीत्याह किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचतेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतं पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यंसमं

106

ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं १७ ॥ अवतरणिकयैवव्याख्यातमेतत् १७ ॥ अतएवपरमेश्वरप्रतिपादकानिविशेषणानित
त्स्वरूपस्यप्रतिपादयितुमाह त्वमक्षरंपरमंवेदितव्यंत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानं त्वमव्ययःशाश्वतधर्मगोप्तासनातनस्त्वंपुरुषोमतो
मे १८ ॥ अक्षरंस्वरूपप्रच्युतिलक्षणनाशरहितंयत्परमंनिरुत्तरंवेद्यंज्ञेयंतत्त्वंतद्भवान् तथास्यानंतप्रपंचस्यजगतःप्रकृष्टंनिधा
नं लयेतत्सर्वंजगन्निविशते नत्वस्तिजगतोनिधानंप्रधानंयत्रतत्सर्वलयेनिधीयते सत्यमस्तितत् प्रधानंतदपिपरमकारणेभग
वतिनिलीयते ततएवचप्रभवतीतिप्रधानस्यापिनिधानत्वात्त्वंपरमंनिधानंजगतइत्युक्तं तथाकालावच्छेदाविषयत्वादव्ययो
त्ययः शाश्वतधर्मगोप्तात्वं सदितिब्रह्मनाम यद्वक्ष्यति ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृत इतितद्विद्यतेयस्यसत्त्वा
त्परमेश्वरःपरंब्रह्म सदेवतायेषांतेसात्वताब्रह्मविदस्तेषांधर्मोयथाप्रतिपादितज्ञानक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपःसदा
चारस्तस्यगोप्ताकालापचयवशात्तिरोभवतःपुनःपुनःप्रणयनात्तद्बाधकविघ्नविद्रावणाच्चरक्षितात्वमेव १८ ॥ अतएव
अनादिमध्यान्तमनंतवीर्यमनंतबाहुंशशिसूर्यनेत्रं पश्यामित्वांदीप्तहुताशवक्त्रंस्वतेजसाविश्वमिदंतपंतं १९ ॥ अनंतत्वादा
द्यंतमध्यरहितं अवच्छेद्यस्यहिवस्तुनआद्यादिविभागवत्त्वं इत्थंजगत्प्रपंचविरचनसामर्थ्यंवीर्यम् अनंतंनकदाचिन्निहतंयस्य
तं तथासर्वत्रैवज्ञानिनांतत्क्रियासाधनभूतायेअनंताबाहवस्ते पारमार्थिकस्यैवकर्तुःपरमेश्वरस्यसंवत्यितइत्यनंतबाहुत्वं
तथातेचक्षुःशरीरेवत्सर्व्वानियतविषयप्रकाशनंक्रियतइतिशशिसूर्यनेत्रत्वं तथाक्रियाविड्भिर्विविधैर्यत्नक्रियाविशेषैर्वैश्वान १०६

रोविश्वमूर्तिःपरमेश्वरएवैकस्तर्प्यते इतितत्त्वैवदीप्तोहुताशोग्निर्वक्त्रमित्युक्तं तथास्वेनतेजसासंविद्रूपेणज्योतिषासर्वमिदं
तपतियोतयतीत्येवंविधंविश्वात्मानंत्वांपश्यामीतिसंबंधः ॥ अथसर्वशक्तेःपरमेश्वरस्यकुरुसैन्यसंहारप्रसक्तकालाख्यशक्ति
युक्तत्वाद्घोरत्वविशिष्टंरूपंवर्णयितुमाह द्यावापृथिव्योरिदमंतरंहिव्याप्तंत्वयैकेनदिशश्चसर्वाः दृष्ट्वाद्भुतंरूपमिदंतवेदंलो
कत्रयंप्रव्यथितंमहात्मन् २० ॥ यस्मान्महताद्रूपेणगगनभूम्योरंतरालंसर्वाश्चककुभस्त्वयैकेनव्याप्ताःमूर्तिनातस्तदिदमीदृग्वि
धंतवघोररूपंदृष्ट्वालोकत्रयंत्रैलोक्यनिवासिनदृश्यनयोग्यदेवादिरूपंप्रव्यथितंप्रकर्षेणभीतमेवंमहात्मन्निति रूपमहत्ता
पेक्षमामंत्रणं २० ॥ तेषांदेवादीनांतथाविधरूपदर्शनभयोत्पन्नाश्चेष्टाःप्रतिपादयितुमाह अमीहित्वासुरसंघाविशं
तिकेचिद्भीताःप्रांजलयोगृणंति स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाःस्तुवंतित्वांस्तुतिभिःपुष्कलाभिः २१ ॥ अमीयस्मात्त्वां
दृष्ट्वातथाविधंतदारुणाकारंशक्रादिदेवसमूहाविशंतित्वय्येवलीयंते केचिच्चभीताःसंत्रस्तास्सन्तोविरचितकरपुटा
गृणंतिस्तुतीःपठंति अतश्चमहर्षिसंघामुनिप्रवरसार्थाजगत्क्षेमायस्वस्तिशब्दमुच्चार्यपुष्कलाभिर्व्याप्यार्थत्वात्सम्बद्धा
भिःस्तुतिभिस्तत्त्वचरितोदीरणैस्त्वांस्तुवंतिप्रशंसंति २१ ॥ किंच रुद्रादित्यावसवोयेचसाध्याविश्वेश्विनौमरुतश्चोष्म
पाश्च गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे २२ ॥ रुद्रादयोदेवविशेषाव्याख्याताःऊष्मपाख्याःपि
तरःगंधर्वादयःप्रसिद्धाः एतेसर्वेदेवयोनित्वाज्ज्ञानविशेषसंभवेसति त्वांवीक्षंतेपश्यंति घोरत्वादपूर्वस्वरूपस्यवि

गी॰ टी॰ १०७

स्मयाविष्टायादृशंरूपंदृष्ट्वांतएवंविधाःसंवृत्ताः २२ ॥ तद्वर्णयितुमाह रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रंमहाबाहोबहुबाहूरुपादं
बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाःप्रव्यथितास्तथाहम् २३ ॥ स्पष्टार्थःश्लोकः तद्रूपदर्शनेनविशेषतःस्वामवस्थांदर्श
यितुमाह नभःस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितान्तरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो
२४ ॥ अयमपिश्लोकोगतार्थएव किंतुदिव्यचक्षुर्दानलक्षणाभगवदनुग्रहेणदृष्टादिव्येनज्ञानेनानुभूयाप्युनामन्यथर्मा
वेशमतितन्नद्रूपंस्मरन्भीतचित्तःसन्धैर्यंनिराकुलचित्तत्वंनप्राप्नोमीत्यतोदर्शनकालएवनभयादीनांसम्भवोवेदितव्यः अ
न्यत्रापिवर्तमानात्व्यानप्रयोगेपूर्वदृष्टस्मरणंकारणत्वेनबोद्धव्यं २४ ॥ किंच दंष्ट्राकरालानिचतेमुखानिदृष्ट्वैवकालान
लसन्निभानि दिशोनजानेनलभेचशर्मप्रसीददेवेशजगन्निवास २५ ॥ स्फुटार्थमेतद्वाक्यं किंतुभगवतोदंष्ट्राक
रालवक्त्रमुखत्वंसंहारप्रवृत्तवक्त्रविकृतत्वंतत्पुरुषवेशादनयवक्त्रांतानंतपुरुषाक्रांतानांकौरवादीनांचेष्टितंवर्णयितुमाह
अमीसर्वेधृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेसहैवावनिपालसंघैः भीष्मोद्रोणःसूतपुत्रस्तथासौसहास्मदीयैरपियोधमुख्यैः २६ व
क्त्राणितेत्वरमाणाविशंतिदंष्ट्राकरालानिभयानकानि केचिद्विलग्नादशनांतरेषुसंदृश्यंतेचूर्णितैरुत्तमांगैः २७ नानारूपैः
पुरुषैर्वध्यमानाविशंतितेवक्त्रमचिंत्यरूपं यौधिष्ठिरायार्तराष्ट्राश्चयोधाःशस्त्रैःकृत्ताविविधैःसर्वएव त्वत्तेजसानिहता १०७
नूनमेवंतथाहीमेत्वच्छरीरंप्रविष्टाः यथानदीनांबहवोम्बुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्रवंति तथातवामीनरलोकवीरा

ते व्रजन्ति

107

राविशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति २८ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशन्ति
लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः २९ एतच्छ्लोकपञ्चकं निगदितव्याख्यातप्रायं किन्तु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवच
नेन दंष्ट्राकरालानीत्यादिविशेषणविशिष्टानि वक्त्राणि उपक्रम्य अचिन्त्यरूपं वक्त्रं तव विशन्ति इति यदुक्तं तत्र कालपुरुष
सम्बन्धिन्यो ऽघोराकृतिविशेषरूपा नानाविधाः शक्तय एकस्यां तदीयायां परस्यां सामान्यशक्तौ परिणमन्तीति भगवतः सर्व
शक्त्याश्रयत्वप्रतिपादनपरं बोद्धव्यम् यत एकवक्त्रशब्देन प्रतिपादितायाः सामान्यशक्तेर्व्यपदेशत्वाद् ऽचिन्त्यरूपत्वेन विशे
षणमुक्तम् तथा हि इमे त्वच्छरीर इत्यनेन तदेव स्फुटीकृतम् अत्र श्लोकपञ्चके सार्धे नानारूपैरित्यादि त्वच्छरीरे प्रविष्टा इत्यन्त
श्लोकसार्धकं श्लोकसामान्यार्थं केचिन्न पठन्ति कश्चित्तु तेजसा निर्दहता नूनमित्यादिश्लोकार्धमनेनाभिप्रायेण न पठन्तीह तु बहु
पुस्तकदर्शनाद्भारते च तत्र सार्धश्लोकप्रणयनाद्व्यासमुनेः श्लोकपञ्चकं सार्धमेव पठितम् ३० अथ तथाविधं घोररूपं भग
वतः शक्तिं दृष्ट्वा तत्तत्त्वजिज्ञासार्थमिदमाह लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्य ज
गत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ३१ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद विज्ञातुमिच्छामि भवन्त
माद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ३२ इमान्समग्रान्समस्ताँल्लोकान्समन्तात्सर्वतो ज्वलद्भिर्वदनैः साऽनलैर्मुखैर्ग्रसमानः क
वलयंल्लेलिह्यसेऽभीक्ष्णं लीढ्वा आस्वादयसि अत एव तवोग्रा भासो घोरा दीप्तयः समस्तं विश्वं तेजोभिर्व्याप्य प्रतपन्ति देदीप्यन्ते य
त एवं परमप्रशान्तचिन्मात्रस्वभावस्य तव घोररूपं पश्यामि ततो देववर सकलसुरोत्तम तुभ्यं नमः प्रसादं कुरु को भवानुग्ररूपः सं

गी॰टी
का
१०८
(द्वद)
108

वृत्तइतिमह्यमाचक्ष्व यस्मात्त्वमेवंविधघोररूपग्रहणेप्रवृत्तिंप्रसरंनजानामितत्त्वतोनावगच्छाम्यऽतस्त्वामाद्यंपरमकारणंभव
न्तंविज्ञातुंविशेषेणबोद्धुमिच्छामि केनहेतुनाकस्मात्त्वमेवंघोररूपांशक्तिमाविष्करोषि इतिविज्ञप्तोभगवानुवाच कालोऽस्मि
लोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः ऋतेपित्वांनभविष्यन्तिसर्वेयेऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः ३२॥ कालो
ऽस्मिनिरुपद्रवस्वरूपात्प्रच्युतस्यैवविजृम्भमाणाशान्ताघोररूपसमग्रशक्तेःकालाख्याघोराममेयंशक्तिरित्यर्थः शक्तेश्चप्रश
क्तिमदभेदाद्यदहमेवकालइत्युक्तम् कीदृशःकालःसकललोकसंहारैकव्यापकोऽधुनातिवृद्धःपृथिव्यांप्रवृद्धान्मदोद्रिक्तान्पृथि
वीभारभूतांल्लोकानिमान्समाहर्तुंक्षयंनेतुंप्रवृत्तःप्रसृतोऽतस्त्वदृतेपित्वांविनापिपरिहरणपापात्मकत्वात्सर्वएतेनभविष्यन्ति
त्वय्यऽयोत्स्यमानेपिविनङ्क्ष्यन्त्येव केतेयोधाःसंप्रहारिणः प्रत्यनीकेषुप्रतिपक्षसैन्येषुयेस्थिताः ३२ यतएवमेतेसम्प्रवन्त्येवा
ऽवश्यंभावविनाशेनाघ्राताः॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रून्भुङ्क्ष्वराज्यंसमृद्धम् मयैवैतेनिहताःपूर्वमेवनिमित्तमा
त्रंभवसव्यसाचिन् ३४॥ कालात्मिकयामच्छक्त्याप्रागेवग्रस्तान्नेतान्निघ्नंस्त्वंकारणमात्रंसंपद्यस्वेतिव्यक्तार्थएवैषश्लोकः ३४॥
च द्रोणादयश्चाऽप्रतिमपराक्रमत्वाद्दुर्जयाइतिमावमंस्थाइत्याह॥ द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंचकर्णंतथान्यानपिलोकवीरान् मया
हतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुद्ध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान् ३५॥ द्रोणादयोपिसकललोकवीराःकालस्यदुर्जयत्वान्मयाव्यापादिताइ
तितान्हजयान्मत्वामाभैषीरितितात्पर्यम् ३५॥ एवंभगवतोक्तेर्जुनावस्थांधृतराष्ट्रायसञ्जयउवाच एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानःकिरीटी नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य ३६॥ स्पष्टार्थःश्लोकः ३६॥ कृष्णंकिमऽ १०८

कै ३

र्जुनः प्राहेत्याह ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ३७ ॥
इत्थं सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्य तव प्रकीर्त्या प्रशंसया सर्वं जगत्प्रहर्षं भजते ऽत एव च त्वय्य ऽनुरक्तं भवति तदा तद्भुत्यापकानि रक्षांसि यातु
धानानि भयाद्यतस्ततः पलायन्ते सिद्धसङ्घा देवविशेषसमूहाः समन्तात्प्रणमन्ति च तत्सर्वं स्थाने युक्तं त्वदनुग्रहादेव साक्षात्कृतं परं
भगवत्स्वरूपं परामृशन्नर्जुनस्त्वयाह ॥ कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदस
त्तत्परं यत् ३८ ॥ अथवा कस्मात्कुतश्च हेतोरेते सिद्धादयस्तुभ्यं न नमेयुः महात्मन्परमपुरुष कीदृशाय ते तुभ्यं ब्रह्मणोऽपि प्रजाप
तेऽपि गरीयसे परमगुरवे यत आदिकर्त्रे आद्याय स्रष्ट्रे तस्यापि जन्महेतवे हे अनन्त ऽपरिच्छिन्नमाहात्म्य देवेश सकलसुरनाथ जग
न्निवास समस्तभुवनैकनिधान यतस्त्वं सत इन्द्रियगोचरादिदन्तावधारणीयाद्वस्तुनो यद्भवतीति किंच तथा ऽसत अभावरूपादपि यत्परमक्ष त्परं
रमविकारं निरन्तरं परमार्थसत्तत्त्वम ऽतो वेदैकैकस्वभावम ऽनन्यवेद्यं परमकारणं त्वां कथं ते सिद्धा विदितवेद्याः सन्तो न नमेयुरिति ता स
त्पर्यम् ३८ ॥ अथ यथानुभूतभगवद्धर्मानुदीरयति ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् वेत्तासि वेद्यं च परं च धा
म त्वया ततं विश्वम ऽनन्तरूपम् ३९ ॥ बहुशो व्याख्यातार्था एते भगवद्विषयाः शब्दाः ३९ ॥ किंच वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजा
पतिस्त्वं प्रपितामहश्च अनादिमान ऽप्रतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ४० ॥ सर्वेभ्य ऐश्वर्यगुणयुक्तेभ्यो महती प्रकृष्टा विभूतिः शक्ति
विजृम्भा यस्य तथाविधो हे तादृश भगवन् सर्वेश्वरो ऽत एवाप्रतिमप्रभावो ऽनन्यसामान्यमाहात्म्यस्तथा ऽनादिमान् आदिर्विद्यते यस्य स आ
दिमान्नादिमान्न ऽनादिमान् सर्वप्रथम इत्यर्थः यथा च वाय्वादीनामीश्वरस्वरूपादभिन्नत्वं तथा सर्वमादौ व्याख्यातमेव ४० ॥ परमेश्वरस्य स

एवंविधस्त्वमेव वाय्वादयो दैवतविशेषाः ४१

गी॰टी
प
१०९

109

वीकारत्वंपरामृशन्नाह ॥ नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोपिनमोनमस्ते नमःपुरस्तादथपृष्ठतस्तेनमोस्तुतेसर्वतए
वसर्व ४१॥ सर्वस्पष्टार्थमेतत् ४१॥ किञ्च नहित्वदन्यःकश्चिदपीहदेवलोकत्रयेदृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा अनन्तवीर्यामितविक्र
मस्त्वंसर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वः ४२॥ अत्रापिनकिञ्चिद्व्याख्यातमस्ति सर्वंस्वशक्त्यासम्यग्व्याप्नोषियतस्ततःसर्वात्मकस्त्वमे
व वीर्यमुत्साहशक्तिःपराक्रमःक्रियाशक्तिरर्थविज्ञातभगवत्परस्वभावत्वात्पूर्वंपुरुषत्वप्रतिपत्त्याभगवतिविहितमतिक्रमंमन्यमा
नास्तत्क्षान्त्यर्थंश्लोकचतुष्टयमाह ॥ सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तोहेकृष्णहेयादवहेसखेच अजानतामहिमानंतवेमंमयाप्रमादात्प्र
णयेनवापि ४३ यच्चावहासार्थमसत्कृतोसिविहारशय्यासनभोजनेषु एकोथवाप्यच्युततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयम् ४४
पितासिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्योलोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभावः ४५ तस्मात्प्रण
म्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीड्यम् पितेवपुत्रस्यसखेवसख्युःप्रियःप्रियस्यार्हसिदेवसोढुम् ४६॥ स्वबोधमेतत् कि
न्तुसखात्वंममेतिमत्वायद्यादवादिशब्देनाऽमन्त्रितोसि योप्यन्योव्यतिक्रमःकृतस्तत्सर्वमजानतोभगवन्माहात्म्यंतदानीमज्ञानवतो
मेत्क्षन्तव्यमितिसम्बन्धः तत्समक्षमितिसभायांवासतांसन्निधौ लोकत्रयेपित्वत्समोनास्तिकुतोन्योभ्यधिकोभविष्यति ४६ ॥
अथविज्ञातमहिमानमावेदयितुंश्लोकत्रयमाह ॥ दिव्यानिकर्माणितवाद्भुतानिपूर्वाणिपूर्वेप्यृषयःस्मरन्ति नान्योस्तिकर्ताजग
तस्त्वमेकोधाताविधाताचविभुर्भवश्च ४७ तवाद्भुतंकिंनुभवेदसह्यंकिंवाशक्यंपरितःकीर्तयिष्ये कर्तासिसर्वस्ययतःस्वयंवैविभातनःस १०९
र्वमिदंत्वमेव ४८ अत्यद्भुतंकर्मनदुष्करंतेकर्मोपमानंनहिविद्यतेते नतेगुणानांपरिमाणमस्तिनतेजसोनापिबलस्यनर्द्धेः ४९॥

पूर्वेपुरातनाअपिसर्वज्ञाऋषयस्तवकर्माणिस्मरन्त्यऽतएवतेषामृषीणामपितानिदुर्वीणि इतिजगत्सर्गप्रलयादीनांभगवत्कर्मणा
मऽनादिप्रबन्धप्रवृत्तत्वप्रतिपादनपरमेतत् पूर्वव्याख्यातप्रायमन्यत्सुबोधम् किन्तुधाताधारयिताविधातास्रष्टातवस्रष्टव्यः
संसारः किमद्भुतमाश्चर्यमद्रूपंकर्म स्वेच्छामात्रोपकरणस्यैकस्यकर्त्तुस्तवासद्भमऽतएवसहकार्यादिनिरपेक्षत्वात्परतः स्वात्म
व्यतिरिक्तात्कुतश्चिच्छक्यंसाध्यं किंवातेकथयिष्यामि इत्थंचानन्यापेक्षतयायतस्त्वंसर्वस्यवस्तुजातस्यकर्ता ततोद्वैतवन्नाभावा निर्मी
त्वमेवेदंसर्वं त्वच्छक्तिरेवेत्थंचकास्तीत्यर्थः ततआऽत्याश्चर्यरूपमपिकर्मनतेदुष्करमित्यादिस्पष्टम् ४९ ॥ अथानुग्रहतस्तृणानुभू
त तभगवत्स्वरूपाव्यतिरेकसमाधेर्निष्क्रान्तस्तथाविधमऽत्युग्रंभगवत्स्वरूपमनुष्याधर्मप्रत्यापन्नस्थिरंद्रष्टुमशक्तः प्राक्तनमेवदिदृक्षमा
णइदमाह ॥ अदृष्टपूर्वंहृषितोऽस्मिदृष्ट्वाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे तदेवमेदर्शयदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास ५० किरीटिनंग
दिनंचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथैव तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्त्ते ५१ ॥ स्पष्टार्थमेतत् ५१ ॥ अथैवंविध
मुक्तोभगवानुवाच मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् तेजोमयंविश्वमनन्तमाद्यंयन्मेत्वदन्येननदृष्टपूर्वम् ५२ ॥
सुबोधमेतत् किन्त्वात्मयोगाद्दर्शितमित्येतदेवंबोद्धव्यं यदानुग्रहरूपेणमयात्वमात्मनिपरस्मिन्स्वभावेयोगंसमाधिंप्रापितस्तदै
तद्रूपंतवप्रत्यक्षीकृतं व्यतिरिक्तत्वेनास्यपारमेश्वरस्यरूपस्यद्रष्टुमशक्यत्वात् अतएवाह ॥ नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रिया
भिर्नतपोभिरुग्रैः एवंरूपंशक्यमहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ५३ मातेव्यथामाचविमूढताभूद्दृष्ट्वारूपंघोरमुग्रंममेदम् व्य
पेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ५४ ॥ वेदानांयज्ञानांबहुत्वादधिगमबहुत्वम् अधिगमशब्देनचाऽध्ययनश्रवणा

ख

द्यो गुणाः प्रतिपादिताः दानक्रियातपःशब्दैस्तदनुष्ठाने क्रियाशब्देनाऽनुष्ठीयमानब्रह्मचर्यादिकर्मविशेषवाचको यतस्त्वेवंवि
गी॰टी धसदाचारव्यवस्थितैरपि परज्ञानशून्यत्वादशक्यदर्शनमेतत्परमं मम रूपं मदनुग्रहाद्देवोन्मीलितदिव्यचक्षुषा त्वया दृष्टं ततो
रा भयमोहादीनां कोऽवसरः प्रस्तुतमस्मत्स्वरूपं नित्यानुसन्धानावहितात्मना त्वया तदेव सततं ध्येयमित्यभिप्रायः घोरं कालपुरुषाद्या
११ कृति योगाङ्गं संहारादिकर्मणा विशिष्टम् ५४ ॥ अथैतद्धृतराष्ट्राय सञ्जय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्श
यामास भूयः आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५५ ॥ स्पष्टार्थमेतत् किन्तु महात्मा विश्वरूपः स
न्सौम्यवपुः पुनः प्राकृतपुरुषविग्रहात्मदर्शनाकृतिर्भूत्वा भगवानेनमर्जुनं तथाविधाद्भुतदर्शनसन्त्रस्तचित्तं वक्ष्यमाणेन प्रत्या
110 श्वासयदिति तात्पर्यम् ५५ ॥ एवं प्रत्यागतप्रकृतिरर्जुन उवाच दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः पं
प्रकृतिं गतः ५६ ॥ स्पष्टमेतत् ५६ ॥ अर्जुनाश्वासनाय भगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य रूपस्य
नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ५७ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ५८ ॥ निगदव्याख्यातप्राय
मेतत् यतः सर्गादितत्तत्त्वाधिकारव्यग्रचित्तत्वादपरामृष्टस्वभावा ब्रह्मादयो देवा अप्यस्य रूपस्य सदा साक्षात्कारमभिकाङ्क्षन्ति न
तु लभन्ते ततः सुतरां सर्वैराणकेनचिद्दुष्करदर्शनमेतद्यत्त्वया मत्प्रसादाविर्भूतपरज्ञानचक्षुषा दृष्टमतो यथा मां तत्त्वतः साक्षा
त्कृतवांस्तथा दानादिक्रियासहस्रैर्द्रष्टुमशक्यः ५८ केन तर्हुपायेन शक्योऽस्मीत्याह भक्त्या त्वनन्यया शक्योऽहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञा ११
तुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ५९ ॥ भक्त्या मदेकविषयया परदेवसर्गाभिजातजनसुलभया परिचर्यया तत्प्रभावादेवाविर्भूतसम्य

ज्ञानत्वादविद्यमानमद्व्यतिरिक्तभजनीयविषयत्वे सत्यऽनन्ययाज्ञातुमविसंवादिनावगमेन बोद्धुं तथा सम्यग्ज्ञानलक्षणेनो
पायेन द्रष्टुं गोचरीकर्तुं तथा तादृशेणोपायपरिशीलनाभ्यासातिशयात्प्रवेष्टुमात्मतयावगाढुं एवंविधो यथा त्वयानुभूतः
ई शक्यो नान्यैरुपायैस्तत्त्वं च परस्यास्य रूपस्य साक्षात्तादर्शनात्प्रवेशपर्यन्तां परां भूमिमधिरूढस्तेनेदृक्त्वरहे तमोहस्यागाराज्ञानीरोगः
समाश्वसिहि कृतस्त्वेदानीमऽदृष्टपरमार्थजनोचितैर्भयादिभिर्दोषैः सम्बन्धश्चत्यर्थः ५४ ॥ एतमेवार्थं सिद्धान्तीकुर्वन्नध्या
यमुपसंहरति ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ५५ ॥ य एवंगुणविशि
ष्टोऽन्योऽपि कश्चिदभियुक्तः स मामेति मदभेदलक्षणां सिद्धिमधिगच्छति कीदृशो मत्कर्मकृच्छास्त्रचोदितानि तानि तानि वर्णाश्रम
क्रमागतानि कर्माणि करोति किन्तु मदर्थं यथोपपन्नान्यमत्प्राप्तये न तु फलान्तरसिद्धयेऽत एव मत्परमोऽहमेवोपादेयतया प्रकृ
ष्टो यस्य ततश्च मद्व्यतिरिक्तसमस्तहेयोपादेयवस्तुविरक्तचित्तत्वान्ममैव भक्तः सर्वास्वऽवस्थासु मय्येव समर्पितान्तःकरणस्तथा
सहि सर्वभूतेषु चराचरेषु निःसङ्गो रागरहितो निर्वैरो द्वेषवर्जितः योऽसौ तत्त्वतया रागद्वेषविषयत्वेन सर्वसंसारिभिः परिगृहीतेषु वस्तु
षु निरतिशयानन्दनिर्भरं मत्स्वरूपमेव सततमनुभवति स मामेवैति सिद्धो मुक्तश्चोच्यते इति तात्पर्यमित्योम् ॥ ५५ ॥ मुञ्चन्त्येष स्वभा
वं न वत बहुविधैरेकमेकान्तशुद्धं प्रेङ्खद्भिर्भावभेदैरिति विहितपरामर्षमुक्तभ्रमाणाम् स्वात्मन्येवेश्वरं वो मणिमुकुरवद्व्यज्यतां
वैश्वरूप्यं स्वाध्यायस्याऽस्य नीतं स्फुटमभिमुखतां व्याख्ययैकादशस्य ॥ ॥ इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थाऽ
न्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि श्रीभगवद्गीताविवरणे एकादशोऽध्यायः ११ ॥ ॥

गी॰टी
रा॰
१११

ओम्॥ एवंपरमात्मभगवद्वचनलक्षणात्समस्तप्रमाणप्रामाण्यहेतोःप्रमाणोत्तमात्सम्यगवगतेऽध्यायेकादशकेप्रतिपादि
तेप्रत्यध्यायसमुच्चयानुष्ठानपर्यवसिततात्पर्यज्ञानविज्ञानादौप्रकरणाभिधेयवस्तुन्युपपन्नतमत्वेनोत्पन्ननिष्कंपप्रतिपत्तिः
अतएवतथापात्रीभूतप्रत्यक्षत्वदर्शनप्रसन्नाद्भगवतएवपरज्ञानरूपंदिव्यचक्षुरन्येषकारणंपरममऽनुग्रहमवाप्तवान्स्वयत्नं
विनैवपारमेश्वरपरानुग्रहप्रभावमात्रादेवक्षणमात्रंसाक्षात्कृतस्यपरस्यतत्त्वस्येदानींस्वातन्त्र्यरणानुस्मरणोत्सुकमनाः कः पन्थाम
यास्येयोऽथवामद्वचनासादितपरानुग्रहेणाभियोगिनाजनेनकेनमार्गेणातत्तत्त्वमुपासादितव्यं इतिस्वपरार्थ(ज्ञनप्रत्तो)गुणप्रसारणोपा
यंजिज्ञासुरर्जुनउवाच॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः १॥ यथाविश्वा
तीतस्वरूपएवविश्वात्मकतयासाक्षात्कृतोस्येवमनेनप्रकारेणयेसततयुक्ताः सततंसर्वदाजागरादिषुसर्वास्ववस्थासुयुक्ताः
समाहिताः सन्तोभक्ताः प्रणयिनस्त्वांपर्युपासतेसेवन्ते येचकेचनाक्षरंचिन्मात्रैकस्वरूपाः सञ्चरणशीलमक्षतएवाव्यक्तंव्य ल
क्तादस्मात्सर्वेन्द्रियगोचरान्नानाभावलक्षणाद्वस्तुनोऽन्यं सर्वार्थनिषेधसमाधिनिष्ठानधिषणास्त्वांपर्युपासते तेषामुभयेषां
योगविदां योगिनांमध्येकेयोगवित्तमाः अतिशयेनतत्त्वरूपोपलब्धिफलसमाधिज्ञाः १॥ एवंविज्ञप्तएकतरपक्षप्राधान्यप्रतिपादनार्थंश्री
भगवानुवाच॥ मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः २॥ तएवंविधायोगिनोयु
क्ततमानिरतिशयसमाधिभाजोममताअभिप्रेताः तानहंपरमयोगिनोमन्येनान्यानित्यर्थः केते येमयिसकलवस्तुप्रकाशका १११
ऽनन्यप्रकाश्यपचित्प्रकाशैकस्वभावेमनोऽन्तःकरणमावेश्यतत्समापन्नंकृत्वा परमयासमस्तसंशयादिविकल्पविच्छेदादत्युत्क

ष्ट्या श्रद्धया यथोक्तफलसम्भावनयोपेताः समन्विताः सन्तो नित्ययुक्ताः नित्यं स्थूलसूक्ष्मसर्वभावाऽनुभवमयीषु तासु तास्व
ऽवस्थासु यथोक्तसमाध्यवस्थिताः सन्नुपासते स्वरूपप्रत्यवमर्षलक्षणया निरन्तरया भक्त्या सेवन्ते तदेवं कर्मयोगिनामे
व योगवित्त्वऽतिशयोनेन प्रतिपादितः अतो योगपत्त्योपायानामायासाऽभ्युपगमपूर्वं उत्कृष्टत्वादिप्रतिपादनेनावश्य
मेव प्रतिपादयितुमाह ॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ३ सन्नियम्येन्द्रिय
ग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४ ॥ ये तु ये पुनर्योगिन इन्द्रियग्रामं बाह्यानामाभ्यन्तराणां
चेन्द्रियाणां समूहं सन्नियम्य सम्यगप्रमत्ततया नियम्य सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रतिषिध्य मामुपासते कीदृशं माम्ऽक्षरमव्यक्तं च प्रा
ग्व्याख्यातस्वरूपमऽतएवाऽनिर्देश्यमिदन्तावमेयसमस्तसंवेद्यभावविलक्षणत्वान्निर्देष्टुमशक्यं वाक्पथातीतं तथा सर्वत्रगं सर्व
व्याप्यावतिष्ठन्तमप्यचिन्त्यं बुद्ध्यगोचरमिति तथा परमार्थनित्यत्वात्कूटस्थं निरुपद्रवाविनश्वरैकस्वभावनिष्ठम् अतएवाऽचलं ध्रु
वं नह्यऽपप्लवनादि कूटस्थपदार्थवच्चलनलक्षणेनोपप्लवेनाऽन्यत्वाभावलक्षणेन वा नाशेन कदाचित्संयुज्यते कीदृशाः सन्त ए
मा वंविधमुपासते सर्वत्र समबुद्धयः सर्वस्मिन्वस्तुनि मत्त्वरूपैकदर्शित्वात्समा निर्विशेषा बुद्धिर्येषां ते तथोक्ताः समबुद्धित्वादेव सर्व
भूतानामेव हिते रताः सर्वस्यात्मत्वेनाप्रतिपन्नैर्न क्वचिद्द्वेषदोषकालुष्यमनुभवन्तोऽनेन विशेषणद्वयेन विनाऽस्य समाधेरऽ
सर्व निष्पत्तिः प्रतिपादिता नहि साम्यदशाऽनधिरूढो योगी निष्पन्न इत्युच्यते ॥ एवंविधा योगिनो ये मामुपासते ते सत्यं मामेव प्राप्नुवन्ति
यथोक्तयेतिकर्त्तव्यतया निष्पन्नसमाधीनां मत्स्वरूपसमापत्तिरेव समाधिफलं तेषां नान्यत् ४ ॥ किन्तु ॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्य

गी॰टी॰
बा॰
११२
112

क्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ५ ॥ तेषां सर्वभावनिषेधसमाधिनिष्ठानां योगिनां सर्वभावनिष्ठत्वेन मदु
पासनपरेभ्यो युक्ततमत्वेन प्राक्प्रतिपादितेभ्यो योगिभ्योऽधिकतरः सातिशयः क्लेशः कीदृशानां सताम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् अ
व्यक्ते वाङ्मनसागोचराक्रान्तस्वभावे मयि आसक्तमालम्बनीयत्वेन तत्रैव निषक्तं चेतोऽन्तःकरणं येषां तथाविधानां कथम
व्यक्तासक्तचित्तत्वमधिकतरक्लेशकारणमित्युपपादयितुमाह यस्माद् देहभृद्भिर्देहे नियतजात्यभिमानावच्छिन्नैः शरीरमहम्
इति प्रतिपत्त्या धारयद्भिस्तैस्तादृशैर्योगिभिरव्यक्ता सर्वात्मना निराभासा गतिः समाधिप्राप्तिर्दुःखमऽतिक्लेशेनाऽवाप्यतेऽधिग
म्यते अयमभिप्रायः शरीरेऽहन्तया प्रतिपद्यमाने सर्वभावव्यतिरिक्तमतत्त्वरूपसमापत्तिरनुपपन्नैव तदभिनिवेशश्च सुमहान्
क्लेशप्रवाऽयास्ति काचिद्युक्तिर्यया देह एवमद्भावेन प्रतिपत्तुं शक्यः सर्वात्मना सर्वक्रियोपरमस्याऽसम्भावितत्वेन प्राक्प्रतिपादि
तत्वात् तस्माच्छास्त्रचोदितासु क्रियास्वेव वर्त्तमानः पारमार्थिकमतत्त्वरूपमसौ यथा सुखमवाप्नोति न तथा दुष्करसकलक्रियानिषे
धाभिनिविष्टो न च तादृशो योगिनः सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपद्यते सर्वार्थेषु निषेध्यतया हेयादिविकल्पैः यस्तु मत्प्रबुद्धत्वात् सर्वदा स
र्वथा मत्स्वरूपैकविश्रान्तसंवित्तेस्य सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपन्नम् सेषा सुखा भगवत्स्वरूपोपासा च तदर्थी भक्त्यवस्था या तु नि
त्यक्रियान्तःपातिनी नानादर्शनप्रसिद्धेतिकर्त्तव्यताविशिष्टा साप्यनयैव दृष्ट्योपपन्ना इति प्रतिपादयितुमाह ॥ ये तु सर्वाणि
कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ६ तेषामहं समुद्धर्त्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामि न चिरा ११२
त्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ७ ॥ ये तु ये पुनरव्यक्तोपासकेभ्यो योगिभ्यो व्यतिरिक्ता योगिनः सर्वकर्माणि शारीरीर्मानसीर्वाचकीः

सर्वत्रनिवृत्तेहेयो
पादेयविकल्पस्य=

णास्त्रीया लौकिकीश्च सकलाः क्रिया मयि सकलकर्तृत्वेन प्रतिपादितस्वरूपे संन्यस्य कार्यतया समर्प्य देहाद्यहङ्कारात्मकत्वे
ऽन्तःकर्तृत्वविनिहताभिमाना मत्पराः अहमेव परः कर्तृत्वादिना प्रकृष्टो येषां ते तथाविधाः अनन्येनाऽविद्यमानमद्व्यतिरिक्ततत्त्वा
न्तरेण योगेन विहितकर्मानुष्ठानरूपेण समाधिना मां यथोक्तस्वरूपं ध्यायन्तोऽनुस्मरन्त उपासते मुख्ययोगेणपावाभक्त्यासेव
न्ते तेषां तथाविधानां कर्मयोगिनां नचिरादव्यक्तोपासकापेक्षयाऽल्पीयसा कालेनाहं मृत्युसंसारसागरात्पुनःपुनर्नाशोत्पाद
प्रबन्धपयोधेः समुद्धर्ता सम्यगुद्धारको भवामि कीदृशानां मयि परमकारणे परमेश्वरे आवेशितचेतसां मदभेदभावनया समर्पिता
न्तःकरणानाम् ७ ॥ अथ कथमिदमत्याश्चर्यमुपपद्यते यल्लोकवत्सर्वासु क्रियासु क्रियमाणास्वऽप्यद्वैतपरब्रह्मस्वरूपाप्रच्युतिरूप
परमसमाधिनिष्पत्तिरित्यत्र प्राक्प्रतिपादितामपि भक्तिं सूक्ष्मत्वाद्दुर्ग्रहामुपदेशप्रतिपत्तिस्थैर्याय पुनराह ॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि
बुद्धिं निवेशय निवर्त्स्यसि त्वं मय्येव योगमुत्तममास्थितः ८ ॥ इह सर्वदेहवतां नाम मनोबुद्धिनिबन्धनाः सर्वार्थसंविदः तथाहि मनोऽ
वस्था द्विप्रकारा स्वतन्त्रविकल्पात्मिका पूर्वानुभूतस्मरणादिरूपविकल्पात्मिका च सा च द्विविधा जाग्रत्स्वप्नभेदादेवं सर्वत्रैव बुद्धिवृत्ति
स्तु निश्चयात्मिकत्वान्निर्विकल्पास्त्वेवं स्थिते मय्येवैकस्मिन्परमार्थसति नित्योदितनिर्मलचित्प्रकाशस्वरूपे परमात्मनि यथोक्तस्वरू
पं मन आधत्स्व सन्निवेशय यद्यन्मनसा विकल्पयसि तत्तन्मदात्मकत्वेन जानीति तथा बुद्धिं यथोक्तस्वरूपां मय्येव यथोक्तस्वरूपे नि
वेशय समर्पय यद्यद्बुद्ध्या निश्चिनुषे तत्तन्मदात्मकत्वेनैव जानीहि अयमत्र तात्पर्यार्थः योयोऽर्थो विकल्प्यमानो निश्चीयमानो वा
तेन तेन रूपेण संवेद्यते स संवेद्यमानत्वादेव संवित्प्रकाशादभिन्नः संविदात्मकश्च प्रकाशो ममेव पारमार्थिकस्यैकरसंवेदि

ही

त्वरव्यभिचारीधर्मः इति वास्तवेन रूपेण सर्वे भावाः सर्वास्ववस्थासु मदात्मका एव केवलं मायाव्यामोहितो लोकस्तानिदन्तयाव्यवच्छि
गी॰टी॰ न्नत्ति त्वंतु सम्यग्ज्ञानोपदेशेन प्रथमं प्रसारितबुद्धिस्ततो योगपत्त्यातिशयात्साक्षान्मत्स्वरूपमनुभावितः सन्सर्वास्ववस्थासु सर्वभा
रा॰ वान्परमार्थतो मत्प्रकाशकत्वेनैव परिम्रक्षेत्ति एवंविधमिममुत्तमं योगान्तरापेक्षया प्रकृष्टं योगं समाधिमास्थितः समाश्रि
११३ तः सन्मय्येव परमात्मनि निवत्स्यसि स्थितिं लप्स्यसे मदभेदभेदमाप्स्यसीत्यर्थः अस्य हि कर्मयोगस्य यथोक्तज्ञानसंस्कृतविहित
कर्मानुष्ठानमात्रसाधनत्वात्सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सुसम्पूर्णानुरूपत्वेनानुभूयमानत्वाद्दीर्घकालेनैरन्तर्यादासेव्यमानक्रमसत्त्वस्य बहुवि
धानुष्ठाननिष्णाततयांशिक[illegible]याकदाचित्कथंचिदनुभवनीयस्वरूपादभ्यासयोगादुत्तमत्वम् एवंमुख्यभगवत्स्वरूपोपासाक्रमं
प्रतिपाद्यसर्वस्यकस्यचित्तत्रपात्रतामर्जुनवदसम्भावयन्नर्जुनेनोपदेशेनैवोपायान्तराण्यनुज्ञातमाह ॥ अथावेशयितुंचित्तंन
113 शक्नोषि मयि स्थिरम् अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ९ अभ्यासेप्यसमर्थः सन्मत्कर्मपरमो भव मदर्थमपि कर्माणि कु
र्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ११ ॥ अथेति प्रका
रोपन्यासार्थम् यदि यथा प्रतिपादितेन प्रकारेण यथोक्तस्वरूपे मयि चित्तं मनोबुद्धिरूपात्मकमन्तःकरणं स्थिरं सर्वास्ववस्था
५८ स्वऽविचलं धानेनतया दृढमावेशयितुं समर्पयितुं मत्स्वरूपाभेदेन भावयितुं न शक्नोषि न प्रभवसि ततोभ्यासयोगेन कर्मयोगं गे
ऽशनतया वक्ष्याध्यायसंसूचितसंविधानेन तत्तद्योगशास्त्रप्रणीतेतिकर्तव्यताविशिष्टेन वा चित्तवृत्तिनिरोधप्रयत्नात्मकाभ्यास ११३
प्रधानेन समाधिना मां यथोक्तस्वरूपमाप्तुमभेदेन प्रतिपत्तुमिच्छाभिवाञ्छस्व मत्स्वरूपप्राप्त्यभिसन्ध्यापरिमार्गेणाभ्यासयोगमः

पिकर्मयोगयोग्यताहेतुभूतमनुतिष्ठेत्यर्थः एवंविधेप्यभ्यासेऽभ्यासयोगेऽसमर्थोऽशक्तः मत्कर्मपरमो मदर्थकर्माणि मत्कर्माणि
तान्येव परमान्यभीष्टसाधनतया प्रकृष्टानि यस्य स तथाविधो भव कर्मयोगाङ्गतयाऽभ्युपगतेश्वरप्रणिधानाख्यस्य क्रिया
योगस्यानुष्ठानमाचरेत्यर्थः ततोऽपि हि मत्स्वरूपावाप्तिलक्षणसमाधिफलसिद्धिर्भवति अत एवाह मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्
सिद्धिमवाप्स्यसीति अथैतदपि यथोक्तं कर्तुं निष्पादयितुमशक्तोऽसि असमर्थस्त्वं भवसि तदा मद्योगं मद्विषयं समाधिमाश्रि
तः फलत्वेन समाश्रितः सन् सर्वेषां पूर्वोक्तानां कर्मणामनुष्ठीयमानानां यत्फलं तत्तल्लोकान्तरोपभोग्यनानाभोगात्मकसिद्धिरूपं
तस्य त्यागमऽनभिसन्धिना संन्यासे यतात्मवान् स्यात् सर्वस्माद्विषयान्निगृहीतान्तःकरणो नयुक्तः सन् कुरु निष्पादय मयि मनः समा
धाय शास्त्रविहितानि सर्वाणि कर्माणि यथोक्तध्यानप्रसाधनोपायतया फलान्तराभिसन्धानं विनानुतिष्ठेत्यर्थः ११ ॥ एवमु
पदिष्टानां भगवदुपासाभेदानां क्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्यानुष्ठानासामर्थ्ये सत्युत्तरस्योत्तरस्याऽनुष्ठानं यदुपदिष्टं तन्नावरत्वापेक्षया
तर किन्त्वऽधिकारिविषयस्य त्यागस्य सुकरत्वमेव बोद्धव्यमिति प्रतिपादयितुमाह ॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् १२ ॥ हि शब्दो हेतौ यस्मादेवंविधो व्याख्यातक्रमः इह विवक्षितस्तस्मात्त्वमाश्रयेय सर्वक नं
र्मफलत्यागं योग्यतातिशयवशात्सुकरतरं त्वं कुर्विति पूर्वापरयोर्वाक्ययोः सम्बन्धः कीदृशः क्रमः इह ज्ञाने यथोक्तयोपपत्त्या स
र्वभावानां परब्रह्मरूपतावगमः तदभ्यासादभ्यासयोगात्पूर्वोक्ताच्छ्रेयः सुकरत्वात्प्रशस्यतरम् अभ्यासयोगो हि सर्वविषयप्रतिषेधक्र
मेणाचित्तवृत्तीनां निरोधे यत्नः स च यथोक्तज्ञानलब्धप्रतिष्ठबुद्ध्यधिकारिविषयस्ततः प्रतिष्ठितबुद्ध्यधिकारिविषयं ज्ञानं तदपे

त्यासुकरत्वात् श्रेय उक्तम् अत एवाभ्यासयोगिनामव्यक्तासक्तचेतसामधिकतरः क्लेश इति प्रागुक्तं एवंविधाच्च ज्ञानाद्ध्यानं ज्ञान
निश्चितोपेयवस्तुचिन्तनं विशिष्यते सुकरत्वादिति विच्यते तस्य हि ज्ञानापेक्षया तत्त्वसाक्षात्कारप्रवृत्तेर्विशिष्टोधिकारीति तद्विषयत्वेने
वतस्य सुकरत्वं एवंविधाच्च ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यते यतो ह्युत्तमानावस्थायोसौ नाहंध्यानलक्षणो हि कर्मणि व्यतिरेकबुद्धिः
स्फुरत्येव तदधिकार्यपेक्षया त्यागः सिद्धावस्थाधिकारिविषयत्वादीदृशस्यैव सुकर इति ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्युक्तं यस्मा
न्नेदृशंविधस्त्यागो विवक्षितः यस्मिन्नाहं कर्ता न मे कर्मफलेन सम्बन्ध इति प्रलापमात्रेणा निष्पत्तिः किन्तु व्यतिक्रान्ताभ्यासादिसर्वावस्था
सिद्धयोगिविषयं सर्वभावानां परं ब्रह्मस्वरूपेण नित्यमनुभवाद्व्यतिरिक्तस्य फलस्याऽदर्शनमेव त्याग उच्यते अत एवाह त्यागाच्छान्तिरः
नन्तरेति शान्तिः संकल्पविकल्पक्षोभप्रलयादद्वयचिन्मात्रस्वरूपे परमात्मन्येव भगवत्यहमित्यभेदेन निरुपप्लवा संविदो विश्रान्तिः
तस्मात्त्यागस्य च नास्त्यनन्तरं व्यवधानं य एव त्यागः सैव शान्तिरीश्वरसमापत्तिलक्षणा सिद्धिरिति त्यागाच्छान्तिरनन्तरेत्युक्तम् अनन्त
रमिति पाठे क्रियाविशेषणत्वेनैष एवार्थो बोद्धव्यः १२ ॥ अथेदृशस्य त्यागिनः परसाम्यसमापन्नसंविदात्मभूतस्य भक्तस्य लक्षणमा
ह ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी १३ सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनि
श्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४ ॥ परब्रह्मात्मकमत्स्वरूपसमापत्तिसूचकैरेवंविधगुणविशिष्टो यः समद्भक्तः
स एव च मे प्रिय आत्मभूतत्वाद्दयितः कीदृशः सर्वसाम्यसमापन्नत्वाच्चराचरेष्वखिलेषु भूतेष्वद्वेष्टा द्वेषलक्षणदोषरहितः स्वात्म ११४
तया सर्वभावजातं पश्यतस्तस्य द्वेष्याभावाद्द्वेषाभाव इत्यर्थः अनेन भावनिषेधात्मके समाधौ द्वेषदोषानुबन्धानुच्छेदः प्रायक्तोनूदितः।

अतएव मैत्रः सर्वसौहार्दवान् तथाकरुणोदयावान् यतोनिर्ममः ममेदमेतदर्थक्रियाकारितया स्वमितिपरिग्रहबुद्धेर्निष्क्रा
न्तः तथादेहाद्यनित्यवस्तुनिष्ठादहङ्कारप्रत्ययान्निष्क्रान्तोनिरहङ्कारस्तथासमेवेद्यत्वमात्रेणप्रतिभासमानत्वादऽनन्तरा
विष्कृतद्वेषरागात्मकविकारत्वात्तुल्येसुखदुःखेयस्य तथाक्षमीक्रोधादिविकारहेतुषुतितिक्षावान् तथास्वीकृततत्त्वज्ञानपरामृ
तत्वान्नित्यतुष्टः सदाऽतिनिरभिकाङ्क्षः तथायतात्मायतः स्वात्मन्येवावस्थापितआत्मायेनसतथा सर्वेहाऽप्रबुद्धाश्चनात्मनि
धनादौनियमितात्मप्रत्ययाः तथा दृढनिश्चयः केनचिद्विकल्पेनप्रकंपयितुमशक्यत्वाद्दृढः सुस्थिरोध्यवसायोयस्यसतथाद
शः तथापूर्वव्याख्यातक्रमेणमयिपरमात्मन्यर्पितेनिवेशितेमनोबुद्धीयेन सएवंविधगुणविशिष्टोमद्भक्तउच्यते एवंविधसामम
श्रीमदाराधनोपकरणसम्पादित्वमत्रतात्पर्यम् १४ ॥ इदानीमुत्तरेषुश्लोकेषुप्रकृष्टभक्तविशेषणत्वेनोपात्तानिपदानिबहुशो
ढ५ व्याख्यातप्रायार्थत्वाद्व्याख्येन्तएव ॥ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः हर्षामर्षभयक्रोधैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः १५ ।योद्वेगै।
अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगतव्यथः सर्वारम्भफलत्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः १६ योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकाङ्क्षति।
शुभाशुभफलत्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः १७ समःशत्रौचमित्रेचतथामानावमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसङ्गविव
र्जितः १८ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनीसन्तुष्टोयेनकेनचित् अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः १९ ॥ गतार्थान्येतानिवि
शेषणानि किन्तुकृतकृत्यताव्यक्तिहेतुभिःपरमयोगिसम्बन्धैरेवंविधैर्गुणैर्युक्तोयःसमद्भक्तोभवतीति एतावदत्रतात्पर्यंप्रागेवोक्तम् ॥ १९ ॥
अथाध्यायमुपसंहरन्नाह ॥ येतुधर्मामृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेऽतीवमेप्रियाः २० ॥ येभक्तामत्स

गी॰टी॰ पर्यापरामस्मरयणाः इदंयथाप्रतिपादितंधर्म्यामृतंमत्स्वरूपोपासनात्मकसदाचाररूपममृतममविनाशित्वकारणंवस्तूपा
रा॰ सतेनित्यानुशीलनेनोपसेवन्ते तेऽतीवसुतरांममप्रियावल्लभानतेमत्तोव्यतिरिक्ताइत्यर्थः कीदृशाःसन्तउपासतेश्रद्दधानाः
११५ समस्तसिद्धिबीजभूतांश्रद्धांभजन्तः अतएवचमत्परमाःअहमेवयथोक्तस्वरूपःपरमेश्वरःपरमात्मासर्वोपायेरूपेयतया
परमःप्रकृष्टोयेषांतेतथा श्रद्धामूलमत्समापत्तिफलापरांसिद्धिमुपगताइत्योम् २०॥ सर्वार्थप्रार्थनेहारहितमपिसन्तंमान
सलोभयन्तीलक्ष्म्यायत्रस्वयेषाविकसतिभगवद्भक्तिकल्पद्रुमश्रीः तांनित्यमनन्दनोवीविहरणाविरमाःकौतुकात्कामपीमाम
कांविश्रान्तभूमिंश्रयतकृतधियोद्वादशाध्यायदृष्टिम्॥ ॥ इतिश्रीमद्राजानकरामविरचितेवाक्यार्थान्वयमात्रेसर्वतोभ
द्रनाम्निभगवद्गीताविवरणेद्वादशोऽध्यायः १२॥ ॥ ओम् अध्यायद्वादशकेनप्रक्रान्तप्रयोजनविषयमशेषमभिधेय
तत्त्वमभिहितंप्रायशेनकश्चिद्वक्तव्यशेषोविद्यतेकेवलंतुरूपवार्थोविशिष्टेनाध्यायपञ्चकेननिर्मलीकरणायेदानींप्रवक्ष्यते त 'पंच'
थाचप्रस्तावनाप्रदर्शितप्रक्रियाक्रमेणपारमार्थिकयथोक्तैकस्वरूपव्यवस्थितोपिपरमेश्वरोनिरुपमनिजक्रीडामात्रप्रयोजनत
यैकमेवस्वस्वभावंवेद्यवेदकविभागपरिकल्पनया शास्त्राद्वयेनप्रसृतमवभासयन्यामिमांमायामपीमहावाउरामःअथयत्सा
विषयविषयिविभागेनशरीरशरीरिभावेनचावभासमाना समस्तंसंसारिचक्रंपर्यवरुध्यावस्थितातस्याःस्वेच्छयानुग्राह्यत्वेन
परिदृष्टीतंजनंप्रत्युद्धरणेनोपायभूतेसकलेप्रकरणेतत्रतत्रप्रतिपादितस्वरूपंज्ञानलक्षणमर्थंपरमेश्वरएवोपदिष्टवान् तत्रविषय
विषयिविभागेनावस्थितायास्तस्याउद्देष्टेनाय सप्तमज्ञानलक्षणोर्थःप्रपञ्चितः तथाहितत्रपरमेश्वतत्त्वस्यजडचेतनविभा ११५

गेनस्थूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रपञ्चविवेकपुरस्सरतया तस्यार्थस्याहं कृत्स्नस्यजगतः प्रलयः प्रभवस्तथेत्यादिना प्रतिपादिततयाब्रह्म
तत्त्वलक्षणायापरतयाप्रकृत्यापरापरयोः प्रकृत्योरभेदपरमार्थताप्रतिपादनेननिर्णयः कृतः इदानींशरीरशरीरिभावेनव्यव
स्थितायास्तस्याउद्दिष्टनोपायभूतत्वेनज्ञानस्यनिर्णयार्थंसमनन्तरमध्यायमारभते तत्रतावत्तयोः शरीरशरीरिणोर्वितत्यव्याख्या
स्यमानप्रतिपादकसञ्ज्ञानिर्देशेनसामान्यलक्षणंप्रतिपादयन्सङ्क्षेपतोविवक्षितस्यज्ञानस्यस्वरूपमपि श्रीभगवानुवाच ॥ इदं
शरीरंकौन्तेयक्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्योवेत्तितंप्राहुः क्षेत्रज्ञमितितद्विदः १॥ इदंसर्वप्रमातृप्रसिद्धतयाव्यवस्थितं शरीरंदेहः
क्षेत्रसाधर्म्यात्क्षेत्रमित्युच्यतेक्षेत्रसञ्ज्ञयाकथ्यते यथाऊस्थलादिगतानांधान्यादिबीजानांमूलस्तम्भशाखाशिलादिविशेषप्रसवाऽ संभृतानां =
भिव्यक्त्यधिकरणः पृथिवीप्रदेशः क्षेत्रमित्युच्यते तथाकर्माशयसम्भृतानांकर्मणांजात्यायुर्भोगलक्षणविपाकविशेषाऽभिव्यक्त्य
ऽधिकरणभूतंशरीरमपीदंक्षेत्रमित्युच्यते तेनतत्कर्मविपाकास्यैवनयदनुभूयतेतच्छरीरमितिवेदितव्यम् एतच्चैवंविधक्षेत्रंयोवेद द
जानाति तंतद्विदः क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञाः क्षेत्रज्ञमितिविदुर्जानते किमनेनोक्तंभवति अस्मिञ्छरीरेद्विप्रकाराप्रतिपत्तिरेवस्थितासर्वदेहिनां।
सर्वदेहिनः
अहन्तयेदन्तयाच तथाचाहंब्राह्मणोयक्ष्यतइत्यादिनादेहमहन्तयाव्यवस्यन्ति कदाचिन्ममेदंशरीरमितीदन्तयाव्यवस्यन्त्यऽतोव्य
वसायिताप्रमातातावत्कश्चिदत्रविद्यतएव यस्स्वांशः प्रमातृतयाप्रतीयतेसक्षेत्रज्ञोजीवश्चेतनइतिप्रतिपत्तव्यः एवमस्मिञ्छरीरे
यद्यद्वेद्यतयावेदकसम्बन्धमात्रात्प्रतीयते तत्क्षेत्रांशतयावेदितव्यम् योऽसौवेदकतयाप्रतीयते सक्षेत्रज्ञश्चात्मेत्यवगन्तव्यः एताव
त्येवनित्यावहितत्वंशरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानकारणं तच्चवेद्यवेदकसम्बन्धमात्रनिबन्धनसकलपरापरव्यवहाराणामपिसर्वदे

गी॰टी॰ हिनांमायानिमीलिततत्त्वदृशांस्वप्नेऽपिनोन्मिषति यावदीश्वरानुग्रहशक्त्यैवसातत्त्वदृक्चेषांनोन्मिलिता तेनानुगृहीतएवविषयो
रा ऽस्यज्ञानस्येतितात्पर्यम् यतउक्तं तद्विदः केचनैवयोगिनस्तंविदुरिति १॥ ननुपरमार्थतएकएवप्रमाताप्रतिपादितः प्रतिक्षेत्रं
११६ चपृथक्पृथक्वेदकप्रतीतिरबाधिताव्यवस्थितेतिस्वसिद्धान्तविरोधभ्रान्तिंपरिहर्तुमाह ॥ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम २॥ इहवेदकत्वमात्रमेकमव्यभिचार्यसाधारणमात्मनोलक्षणमक्रमः ततः परस्परभिन्ना
नांक्षणिकनानावस्थाजुषांवेद्यानांशरीराणामेवभिन्नरूपत्वंव्यवस्थितं नतुवेदकत्वमात्रतयैवतदधिष्ठायकत्वेनव्यवस्थितस्य
पारमार्थिकस्यैकस्यवेदकस्यात्मनोनानात्वमस्ति सर्वदेहगतत्वेऽपिवेदकैकलक्षणाव्यभिचारात् यात्तुप्रतिशरीरंज्ञातृवच्छेदेन
116 पृथक्प्रतिपत्तिस्तद्विचित्रेश्वरमायाशक्तिविलसितमेव अतस्तद्बुद्ध्यासार्थमेवचायमुपदेशः प्रबुद्धान्प्रत्यर्जुनमुखेनोच्यते।
सर्वक्षेत्रेषुचतुर्दशविधभूतसर्गभेदेनावस्थितेषुपविसंख्येषुशरीरेष्वेकमेवमांक्षेत्रज्ञंपरमात्मानंजानीहि यथैकक्षेत्रगतना
नावयववेदकत्वेनैवक्षेत्रज्ञप्रतीतिर्मायादशायामवस्थिता तथासमस्तशरीरवेदकत्वेनैकः पारमार्थिकोऽहमेवक्षेत्रज्ञः ततश्चैवंवि
नत्वे धयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानंसम्यक्प्रतिपत्तिस्तदेवममज्ञानाभिप्रेतं नतुसाङ्ख्यादिप्रतिपादितयोःशरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानमात्रं
ना तात्त्विकंज्ञानमितितात्पर्यम् २॥ इदानींनार्द्दर्शनभेदेनव्यवस्थापितनानारूपस्थापितक्षेत्रस्यवेद्यत्वमात्रसामान्यलक्षणाभेदात्काश्चिद्भे
वदर्शनक्रियामाश्रित्यतत्स्वरूपेप्रतिपादयितव्येवेदाद्यागमप्रसिद्धसाङ्ख्यप्रक्रियासमाश्रयेणप्रतिपादयिष्यमाणक्षेत्रस्यस्वरूपमुप ११६
क्षेप्तुमाह॥ तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ३ ऋषिभिर्बहुधागीतंछन्दोभिर्विवि

धेः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितम् ४ ॥ तत्क्षेत्रं क्षेत्रयत तयोपक्रान्तं क्षेत्रं यद्यदभिधानमित्यर्थः तथा यादृग्या
दृशेन प्रकारभेदेन स्थितं तत्स्वरूपेणावधारय तस्मिंश्च क्षेत्रे यद्वस्तु विकारि विशिष्टकार्यकारणतादिकारवद्विकारसंयुक्तं तदपि शृ
णु तथा यतश्च विकारिरोणायद्धिकारभूतं वस्तूपपद्यते तदपि शृणु तथा स च क्षेत्रज्ञ एवमेव यो यत्पर्यायो यत्स्वभावो यादृशश्च तत्सर्वं
सङ्क्षेपेणोच्यमानमवधारय । अस्य वस्तुनः स्मृतिश्रुतिप्रसिद्धत्वप्रतिपादनार्थमाह ऋषिभिः स्मृतिभिर्बहुधा बहुप्रकारं
तत्र तत्र स्मृतिशास्त्रेषु गीतं तथा छन्दोभिर्विविधैर्वेदशाखाभेदेन नानारूपैः तत एव पृथक् पृथक्प्रकारभेदेन गीतम् ब्रह्मसूत्रशब्दे
न ब्रह्मस्य भागो वेदस्य वेदान्तसञ्ज्ञ उच्यते तस्य यानि पदान्यवान्तरवाक्यानि तैर्हेतुमद्भिरुपपत्तिसंयुक्तैर्विनिश्चितं विशेषणाकृत निश्च
यं एवं वेदवेदान्तस्मृतिप्रसिद्धत्वमनेन वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रादिप्रतिपादकस्यार्थस्य श्लोकम् ^ तत्र क्षेत्रं शरीरं यश्च तज्ज्ञः स क्षेत्रज्ञ इति प्रागे तत्र यत्क्षेत्रं यश्च क्षेत्रज्ञ इति यदुक्तं ^
वोक्तं स्वरूपं तयोर्मन्यमानो यादृगित्यादिनाशिष्टं वक्तुमाह ॥ महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रि
यगोचराः ५ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ६ ॥ एतन्महाभूतादिवस्तुसमुदा
यात्मकं क्षेत्रं विकारसंयुक्तं विकारग्रहणाद्विकृतिभूतसंयुक्तमपि सङ्क्षेपेणाकथितम् तत्र महाभूतशब्देन व्यापकत्वादिमहत्त्वे सति तन्मा
त्राण्येवोक्तानि वेदितव्यानि यतः स्थोकार्धनकारणभूतं पदार्थचतुष्टयं सङ्गृहीतम् तत्राहङ्कारोऽस्मीति प्रत्ययोऽस्मिताशब्देन कथि
उक्ता बुद्धिर्निश्चयात्मकं ज्ञानं महत्तत्त्वमिति प्रसिद्धम् तथाऽव्यक्तं गुणत्रयात्मिका प्रकृतिरेतानि चत्वारि कारणभूतानि स्थूलादिक्रमेणानिर्दि
ष्टानि तानि च पृथिव्यादीनां भूतानां तन्मात्राणि कारणम् अहङ्कारस्तैजसवैकारिकभूतादिभेदेन त्रिविधः तत्र तैजससत्त्वेन मनसः कारणं वै

गी॰ टी॰ रा॰ ११८ कारिकत्वेनेन्द्रियाणां भूतात्मत्वेन तन्मात्राणामित्यहङ्कारस्य त्रिविधगुणात्मकस्य कारणत्वम् केचित्त्वऽहङ्कारतन्मात्रलक्षणस्य
षट्कस्य महत्तत्त्वकारणमाहुः केचिदहङ्कारस्यैवेति बुद्धेः कारणत्वाहुद्देश्च गुणत्रयरूपा प्रकृतिरव्यक्तशब्देनोक्ता कारणमिति कार
णभूतवस्तुचतुष्टयप्रतिपादनेन यद्विकारीति प्रक्रान्तोऽर्थो निर्णीतः अत्र हि अव्यक्तं स्वाधिकारापेक्षया मूलकारणम ऽहङ्कारस्य
बुद्धिकार्यः सन्निन्द्रियादिकारणं तन्मात्राण्यऽहङ्कारकार्याणि बुद्धिकार्याणि वा पृथिव्यादिकारणमिति चतुर्णामपि कारणत्वाद्विका
रित्वम् अथ कार्यवर्गं प्रतिपादयितुमाह इन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रसिद्धानि पञ्च वागादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि तत्र
117 मनश्चैकादशं सङ्कल्पविकल्पात्मकं पञ्चेन्द्रियगोचरा इति इन्द्रियगोचरशब्देन यद्यपि शब्दादयो भूतगुणा उच्यन्ते तथापि महाभूता
नां स्वगुणोपलब्धिद्वारेण स्वरूपोपलब्धेरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलान्येव भूतान्युक्तानि यतः षोडशको ऽसौ विकारवर्गः एष च कार्य एव न
कारणम् एवं साङ्ख्यदर्शनप्रसिद्धा तत्त्वचतुर्विंशतिरेषा शरीरभावेन व्यवस्थिता क्षेत्रं ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमित्युक्ता इदानीं तु दर्शनान्तरेषु त
त्तत्क्रियाविशेषसमाश्रयेण न यथापदार्थसङ्ग्रहः कृतो भवति तस्य सर्वस्य प्रमेयत्वानतिक्रमादस्मत्पक्षे क्षेत्रत्वमेवेति प्रतिपादयितु
माह इच्छेत्यादि कैश्चिदिच्छाद्वेषसुखदुःखादय आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगताः ते वेद्यत्वात्क्षेत्रमेव तथा शरीरेन्द्रियादिसमुदायसङ्घातः चे रा
धृतिः तना चेतयतेः नयेति कृत्वा ज्ञानं बुद्धिः धृतिः प्राणादिधारणनिबन्धनमहंप्रत्ययः एतत्सर्वं वेद्यत्वानतिक्रमात्क्षेत्रमेवेत्यस्य श्लोका
धस्य तात्पर्यम् ॥ अत्र तु प्रमात्रैकस्वभावस्यात्मनः कथं प्रमेयत्वं कथं वा सर्वव्यवहारानुपपत्तिसिद्धानुसन्धातृत्वलक्षणस्वरूपस्य त ११८
स्याः सम्भवः कथं वा देशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्नो यावज्जीवभावित्वमित्यादिनानाप्रवादप्रतिक्षेपाय बहवो विपश्चितः कृतपरिश्रमाः।

सा च तत्त्वस्य साध्यमानावस्थासन्दिग्धबुद्धित्वदशाऽनुत्तीर्णापुरुषविशेषविषयतयाऽस्यां सिद्धान्तकथायामीश्वरानुग्रहाविर्भू
तविशुद्धश्रद्धादिगुणापि श्रुतिनतसंशयादिदोषाभावनिर्मलप्रज्ञोपदेश्यपुरुषविशेषविषयायामुपन्यस्तायां मतिकालुष्यादृते न
किञ्चित्प्रयोजनं न हि स्वसिद्धं स्तुरसमाहारविशेषमास्वादयन्तं पुरुषं प्रति तत्साधनावस्थाप्रतिपादनेन प्रस्तुताहारवैरस्यजन
नमात्रातिरिक्तः कश्चिदुपकारः सम्भवतीत्य॰ काण्डपाण्डित्यप्रकटनताण्डवाडम्बरविडम्बितात्मनां मार्गो न गन्तव्यः ६ ॥
तदेवं यथोपक्रान्तं क्षेत्रलक्षणं तावन्निर्णीतमिदानीं मच्चेयो यत्प्रभावश्चेत्युपक्रान्तक्षेत्रज्ञलक्षणं निर्णेतव्यतयावशिष्यते स च क्षेत्रज्ञं
चापि मां विद्धि इति मुख्य एवैकः क्षेत्रज्ञो विवक्षितः तस्य ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना वितत्य लक्षणं वक्ष्यति सम्प्रति तु तादृशस्य क्षेत्रज्ञ
स्याक्रस्य च क्षेत्रज्ञस्य यज्ज्ञानं सम्यक्संवेदनं मुख्यज्ञानतया प्राक्प्रतिपादितं यादृग्गुणद्वारेणाभिव्यज्यते सोऽभिव्यक्तिहेतुगुणगणोऽपि
ज्ञानमिति प्रतिपादयितुमाह ॥ अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ८ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च
समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १० अध्यात्मज्ञान
नित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ११ ॥ सङ्घर्षादिदोषप्रसक्तस्य प्रसिद्धपुरुषान्तरानुष्ठीयमा
नसदाचारानुकरणे सङ्कल्पो मान इत्युच्यते स चानुष्ठितस्यापि सदाचारमात्रस्य संसारश्वभ्रपातफलतामावहन्नासुरसर्गभाग्जन
विषयो महान्दोषः तथा चोक्तम् मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः चत्वार्येतान्यभयङ्कराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथा

कृतानीति चत्वार्यग्निहोत्रादीनिवस्तून्याश्रमधर्मरूपाणिशास्त्रचोदितत्वादऽनुष्ठीयमानान्यभयंतावत्कुर्वन्ति मानादिदोषदूषितचि
त्तत्वेनकृतानिप्रत्युतमहद्भयमनुष्ठातुःफलन्तीत्यपिश्लोकस्यार्थः एवंविधोमानोविद्यतेयस्यसमानीतस्यभावोमानित्वम्
तदभावोऽमानित्वंशुद्धसङ्कल्पत्वंनामगुणोज्ञानाभिव्यक्तिहेतुत्वाज्ज्ञानमित्युक्तम् एवमेवाऽदम्भित्वं दम्भोहिमानादिदोषदूषितसङ्क
ल्पत्वेसतिदृष्टमात्रफलतयासदाचारानुष्ठाने व्याजेनधर्माचरणमित्यर्थः सविद्यतेयस्यासौसदम्भीमिथ्याचारस्तस्यभावोदम्भित्वं त
दभावोऽदम्भित्वंसम्यक्क्रियानुष्ठानमित्यर्थः तदपिपूर्ववज्ज्ञानमेव तथाहिंसाहिंसाशास्त्रीयनियमनैरपेक्ष्येणद्वेषलौल्यादिप्रयुक्तस्यप्रा
णिनांजिघांसा तदभावोऽहिंसा निसर्गतस्सर्वभूतेषुकल्याणार्द्रचित्तत्वादनभिद्रोहस्तदपिज्ञानम् तथाक्षान्तिःपरैरभिद्रुह्यमानस्यसत्य
पिप्रतीकारसामर्थ्येस्वभावतःप्रशान्तचित्तत्वाद्वाङ्मनःकर्मभिरऽविकारित्वं सापिहिज्ञानम् नन्वऽहिंसाक्षान्त्यार्जवादिज्ञानत्वंतत्क
थंतत्त्वज्ञानोपदेशविषयत्वेनपरिगृहीतस्यार्जुनस्ययुद्धसङ्ग्रामादिक्रियानुष्ठानेनियुज्यमानस्यतद्युक्ताहिंसाऽक्षान्तिश्चानुष्ठेयत्वेनो
पदिष्टोच्यते यथोक्तज्ञाननिष्ठस्यावश्यानुष्ठेयस्वकर्मभावेनावस्थिताहिंसाऽक्षान्तिश्चहिंसैवनभवति नचोक्ताक्षान्तिरित्युक्तमेवप्राक्।
आर्जवमृजुत्वं यथाहृदयंवाङ्मनःप्रवृत्तिहेतुरकुटिलता यदेवंप्रशंसन्ति सर्वजिह्मंमृत्युपदमार्जवंब्रह्मणःपदमिति तदपि
ज्ञानम् एवंपञ्चैतेधर्माःपरमेश्वरानुग्रहसूचकदैवसर्गभाजोनान्यस्य प्रतीयमाणासदसत्कर्मसन्तानस्यसंसारस्वरूपप्रत्यवे
तायोगप्रवृत्तस्यसहसैवजायन्ते तेचतद्धृदयकृतप्रतिष्ठस्यज्ञानतरोर्मूलसन्ततिस्थानीयाः तद्युक्तस्यपुरुषऽनुग्रहशक्त्याकल्या ११८
णमित्रसंस्तवादिनाप्रेर्यमाणस्याचार्योपासनेसद्गुर्वाराधनेनामधर्मोपउत्पद्यते सज्ज्ञाने ज्ञानतरोःकिलासौस्कन्दस्थानीयोधर्मः।

स्मा

षडन्तरीकाः शाखां प्रतानकल्पाश्चमी धर्माः प्रादुर्भवन्ति तद्यथा शास्त्राधिगमपुरस्सरः संस्कारविशेषस्तथा हेयोपादेयवस्तुविषयो
विवेकः विज्ञाततत्त्वरूपस्य हेयापवर्जनपूर्वमुपादेयानुष्ठानोन्मुखत्वं आचार्योपासनादेवंविधधर्मोदये सति पल्लवपुष्पस्थानीयाः
शौचादयो जन्मादिदोषदर्शनपर्यन्ता धर्मविशेषाः समुन्मिषन्ति तत्र विशिष्टक्रियानुष्ठाने प्राप्ताधिकारस्य कल्याणहेतुभूतास्वतासु क्रि
यास्वासक्तचित्तस्य तद्गुणोत्सम्बध्यमानस्य प्रथमः शौचं नाम गुणः सर्वक्रियाणां तत्पूर्वकत्वाच्च तच्च द्विप्रकारं बाह्यमाभ्यन्तरं च तत्र बा
ह्यमधिकारिदेशकालाद्यवस्थापेक्षया नियतेति कर्तव्यतया मृज्जलादिना दुष्टद्रव्यगन्धलेपाद्यपासनपर्यन्ता मृजा आभ्यन्तरं
वाह्यनिवृत्तौ सत्याम् शुद्धोस्मीति निर्विघ्नवाप्रतिपत्तिः यां भावशुद्धिमित्याहुः एतच्च शौचं कायवाङ्मनोनिर्वर्त्यानां तपःस्वाध्यायध्याना
दीनां गुणान्तराणामुपलक्षणं वेदितव्यम् अथ स्थैर्यं संशयादिदोषनिवृत्त्यानुष्ठेयेष्वर्थेष्वचञ्चलता तस्मिंश्च सत्यात्मविनिग्रहः
आत्मनोऽन्तःकरणस्य निषिद्धाद्विषयादिनिग्रहो नियमनम् ततश्चेन्द्रियार्थेषु विषयेषु दृष्टानुश्रविकेषु क्षयातिशयादिदोषदर्शि
नो वैराग्यं रागद्वेषरहितत्वं तत्प्रकर्षसमासादनात्तत्त्वान्तरेषु गुणदोषविपर्ययस्याति तस्मिंश्च तादृशे गुणोसत्यनहङ्कारः दृष्टोऽस्मी
तिद्दरभिमानाभावो यदि वा शरीरादावहमस्मीति प्रत्ययनिवृत्तिः ततश्च जन्मादिदोषप्रभवस्यैव दुःखस्य महादोषस्यानुदर्श
नं एष्टतो निरूपणम् तद्यथा गर्भवासादि निरतिशयक्लेशानुभवादिकं जन्मनो दुःखं प्राप्तशरीरग्रहस्यावश्यंभाविमरणादुः
खं तथा सति शरीरे वार्द्धक्यरोगादि दुःखमिति शरीरित्वेनामादिमध्यान्तावस्थासु दुःखमयमेवेति विवेकदृष्ट्यादि रूढः स्वपरवि
षयत्वेन विवक्षितः नमः यथोक्तं प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचते जनान् भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यतीति तथा वि

वि

धर्म्मस्य च स्वर्गादिफलेषु क्रियाविशेषेष्वसक्तिरसङ्गः औदासीन्यम् तथा दृष्टस्वपरेषु पुत्रकलत्रभवनादिष्वनभिषङ्गः सर्व
गी॰टी॰ स्वग्रहपरित्यागः एतां च दशां प्राप्तस्येष्टानिष्टोपपत्तिषु प्रियाप्रियपदार्थप्राप्तिषु सततं समचित्तत्वं हर्षशोकादिविकाररहितत्वम् । न्तःकरणत्व
अ॰ एवमेतस्या ज्ञानतरोर्नानाविधपल्लवपुष्पस्थानीयायां गुणसामग्र्यां निर्दिष्टायां फलस्थानीयामयि भक्तिरूपा सा कीदृशी अ
११९ व्यभिचारिणी निरपाया केन हेतुना अनन्येन योगेनाऽन्येन यथा प्रतिपादितमत्स्वरूपव्यतिरिक्तेन वस्तुना योगः सम्बन्धोऽन्ययो
गस्तदभावोऽनन्ययोगस्तेन किमुक्तं भवति सर्वभावानां मत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वदर्शनं ज्ञानतरोः फलभूता मुख्या मद्भक्तिः सा हि
चतुर्थी ज्ञानित्वरूपा भक्त्यवस्था यथोक्तं प्राक् ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् इति तस्यां च सत्यां विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तदेशस्य तादृशनि
रुत्तरभक्तिरसास्तत्स्वादविघ्नकारिचेतनाचेतनवस्तुरहितस्य गिरिगुहापुण्यसरित्पुलिनगुप्तगृहादिदेशस्य सेवित्वं भजनशील
ता तद्विपरीततायां जनसंसदि चित्तव्युत्थानहेतुलोकसभायामरतिरुद्वेगस्तत्परिहरणमित्यर्थः तथाऽध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् अ
त्वमा ध्यात्मनि यज्ज्ञानं परमात्मस्वभावसंवेदनं तन्नित्यमव्यभिचारी यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मिंश्च सति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्व
स्य परमात्मस्वरूपलक्षणस्य परस्वभावस्य ज्ञानं बोधः स्वसंवेदनानुभवः पूर्वेणापदेन ज्ञानस्य सिद्धिं कल्पयता उत्तरेणासिद्धत्वमेव
प्रतिपादितम् स एवाऽर्थः प्रयोजनं फलं यस्येति तस्य दर्शनं साक्षात्कारो निरुत्तरासिद्धिरित्यर्थः एते विविक्तदेशसेवित्वादयस्तत्त्वज्ञा
नार्थदर्शनान्ता धर्माः फलभूताया भक्तेरसस्थानीयाः इत्येतावती गुणसामग्री ज्ञानमिति प्रोक्तं स्पष्टोऽर्थः अत उक्ताद्गुणसमूहाद ११९
न्यथाऽन्येन विपरीतेन प्रकारेण मानित्वदम्भित्वादिना यत्स्थितं तत्सर्वमज्ञानं ज्ञानविपरीतं वेदितव्यम् एतच्च पुरस्ताद्दैवासुरसर्गकथनप्रसङ्गेन पुन
रपि ज्ञानाज्ञानलक्षणं वक्ष्यति ११॥

119

एवंविधेनचज्ञानेन ॥ ज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामियज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ ज्ञेयंज्ञातव्यंयथोक्तेनज्ञानेनफलतयावस्थितंपरमात्मलक्षणं
वस्तु तदिदानींप्रवक्ष्यामितत्स्वरूपंप्रकर्षेणकथयिष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमविनाशिस्वरूपमश्नुतेप्राप्नोति नन्वऽनन्यसंवेद्यस्यसर्व
संवेदकस्वभावस्य कथमिदन्तावसेयवस्त्वन्तरवज्ज्ञेयत्वेनव्यपदेशः कृतः सत्यं नतस्यवस्तुनः परमार्थतोज्ञेयतासम्भवति कि
ज्ञान न्त्वारुरुक्ष्ववस्थायांज्ञातृज्ञेयविभागात्मकत्वाडुपचारेणज्ञेयशब्दस्तत्रप्रवर्त्तते नतुवास्तवेनरूपेणतस्यज्ञेयताविवक्षिता ।
यतःसोयमहमितिस्वात्मत्वेनप्रत्यवमर्शएवतस्यज्ञानं तद्वदहमिदंवेद्मीतिव्यतिरेकेणतस्यैकस्यानुभवितृत्वमात्रलक्षणस्यतत्त्व
स्यावगमः सम्भवति ॥ तथाविधान्येवतद्विशेषणान्याह ॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्तन्नासदुच्यते १२ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्व त
तोक्षिशिरोमुखम् सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति १३ सर्वेन्द्रियगुणाभासंसर्वेन्द्रियविवर्जितम् असक्तंसर्वभृच्चैव
निर्गुणंगुणभोक्तृच १४ बहिरन्तश्चभूतानामचरंचरमेवच सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयंदूरस्थंचान्तिकेचयत् १५ अविभक्तंविभक्तेषु
विभक्तमिवचस्थितम् भूतभर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच १६ ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदि
सर्वस्यविष्ठितम् १७ ॥ किंतज्ज्ञेयमितिसमस्तंनिर्दिशति परंब्रह्मेति परमार्थसर्वस्यवस्तुनोब्रह्मरूपत्वेस्थिते यज्ज्ञेयतयासम्प्रत्या त
त भासेतेतदपरं यज्ज्ञातृमात्रस्वरूपंतत्परंब्रह्मेत्युक्तम् कीदृशंतद् अनादिमत् इदंवेद्यंवस्तुसर्वक्षेत्रज्ञसाधारणंपृथिव्यादिरूपंविष
यतयाव्यवस्थितं तथाप्रतिक्षेत्रज्ञंशरीरतयाव्यवस्थितमुभयरूपतयाप्राक्प्रतिपादितंकारणापेक्षतयासर्वमादिमदागमापायिधर्म
कत्वाद्यादिकोट्यवच्छिन्नं तच्चानन्तकोट्यवच्छिन्नमपि तद्विपरीततुकारणान्तरसद्भावनिरपेक्षमनादिमत्परंब्रह्मेत्युक्तम् अन्यच्चकी

न

दृशाम्। न सदिह हि यदिन्द्रियैर्बाह्याभ्यन्तरैरिदमितीदं गृह्यते तन्मायीयैः प्रमातृभिः सदिति प्रतिपद्यते ब्रह्म तु प्रमात्रेकस्वभावत्वा
गी॰टी॰ त्सर्वेन्द्रियागोचरभूतं तथा सन्न भवति। नैवमसत्तदुच्यते यत एवमपि सत्त्वेन प्रतिपन्नस्य सर्ववस्तुनस्तथावभासकत्वात्तदेव सद्भावका
अ॰ रणं कथमसदिति वक्तुं शक्यम्। अत एव तस्य परमार्थसदेकप्रमातृरूपस्य विश्वरूपत्वं प्रतिपादयितुमाह सर्वतःपाणिपादं तदि
१३॰ ना। सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां यानि पादादीनि कर्मेन्द्रियाणि यानि च चक्षुःश्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि तत्र क्रियाज्ञानसाधनत्वेन व्यवस्थितानि
तान्यसाधारणकर्तृज्ञातृशक्तेरेकस्यैव तस्यैव विश्वात्मनः शक्तिभेद इति ना तात्पर्यम्। यत आह सर्वमावृत्य तिष्ठतीति एकमेव तत्त्व
सर्वमिदं जगत्कर्तृतया ज्ञातृतया च व्याप्य वर्तत इति। अत एवाह सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति यानि नानादेहजसम्बद्धत्वेनावभा
समानानि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि तेषां शब्दादिविषयावभासकत्वादयो ये गुणा धर्मास्तानवभासयति प्रकाश
यतीति यत्तत्तथोक्तं स्वयं तु सर्वेन्द्रियवर्जितं न हि तस्य मायावभासितावच्छिन्नस्वरूपक्षेत्रज्ञवन्नियतेन्द्रियाधीनं ज्ञानमित्यर्थः।
व तथाऽसक्तं विशुद्धचिन्मात्रैकस्वभावव्यवस्थितत्वाद्देहरूपेण प्राकृतेन प्रपञ्चेनाऽमिश्रीभूतम्। अथ च सर्वभृत्सर्वं बिभर्ति धारयति
यत्तद्रहितत्वे वेद्यव्यतिरिक्तस्वभावेऽपि सर्वमिदमवस्थितं तद्विना कस्यचिदपि स्वरूपलाभाऽभावात्। अत एव निर्गुणं गुणेभ्यः सत्त्वादि
भ्यः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकेभ्यः सुखदुःखमोहवृत्तिभ्यो निष्क्रान्तं तेभ्योऽत्यन्तव्यतिरिक्तस्वरूपं न हि ब्रह्मणोऽनित्यसुखात्मकं भ श्री
वति केवलमाकाशमिव सूर्यातपरजस्तिमिरादिभिस्तैस्तैर्गुणैरत्यन्ताऽस्पृष्टस्वरूपमपि तत्त्वविचारशून्यैः प्रमातृभिस्तद्गुणतया
गृह्यते वस्तुतस्तु गुणभोक्तृत्वाद्गुणानऽनुभवितृतया भुंक्ते न तु तैस्तत्स्वरूपमाव्रियते अत एवानवच्छिन्ननिजमाहात्म्यविश्वरूपत्वा १२०

सं

120

न

दाकाशमिवघटादीनांसर्वभूतानांचराचराणांबहिर्ज्ञेयभावेनाऽन्तर्ज्ञातृभावेनचावभासमानमपिपरमार्थतःसामान्यसंवित्स्वभावमेवैकं
तत्त्वंव्यवस्थितं देहादिप्रत्ययव्यवधानमात्रकृतोबाह्याभ्यन्तरव्यपदेशः अतएवाह नित्यनिश्चलस्वभावमात्रप्रतिष्ठितत्वादचरंगति
धर्मविवर्जितं सर्ववस्तुवेदकतयानित्यप्रसृतशक्तित्वाच्चरंगमनशीलमिव तथेदन्तावसेयसर्ववस्तुविलक्षणस्वरूपत्वात्परमसू
क्ष्मंतत्तस्माच्चसौक्ष्म्यात्कारणादऽविज्ञेयमिदमित्यनवधार्यस्वरूपमऽतएवसर्वप्रमातृणांज्ञेयताभावाद्दूरस्थमतिविप्रकृष्टम् अथ वा
चतद्विनाकस्यचिदपिज्ञानस्यकर्मणश्चऽनुपपत्तेः सर्वेषामन्तिकेऽभ्याशेस्थितम् तथाविभक्तेषुदेवमनुष्यतिर्यगादित्वात्परस्पर
ऽभिन्नेष्ववस्तुषुसामान्यसंविदात्मकत्वेनाऽविभक्तमभिन्नैकस्वरूपम् अथचविभक्तवच्चस्थितंभेदेनावभासमानत्वात् तथातत्त
त्त्वंभूतभर्तृ सर्वभूतानांतस्यतस्यरूपस्यावस्थितेरेकहेतुत्वाद्धारकम् तथाग्रसिष्णुसंहारशक्तियुक्तत्वाद्ग्रसनशीलम् तथाप्रभविष्णु
उत्पादनहेतुत्वात् स्थितिप्रलयसर्गकारणमित्यर्थः तथाज्योतिषांसोरादीनांप्रकाशकानांप्रकाशहेतुत्वाज्ज्योतिःप्रकाशकम् ता
निहिजगद्भावप्रकाशकान्यपिसंवित्प्रकाशप्रकाश्यानि अतएवतमसःपरमुच्यते यत्परप्रकाश्यंपतत्तत्त्वयमप्रकाशात्मकत्वात्तमोरू यत्
पं तस्मात्तत्त्वेपरंसर्वप्रकाशैकरूपत्वात्प्रकृष्टंव्यतिरिक्तंवा तथाज्ञानंज्ञेयंज्ञानेनयथाप्रतिपादितस्वरूपेणोपायेनज्ञेयमात्मतयाप्रत्य
भिज्ञेयमित्यर्थः यतोज्ञानगम्यंज्ञानंविनातथाविषयीकर्तुमशक्यम् परमार्थतस्तुसर्वस्यकस्यचित्प्रमातुर्हृदि हृदयेसंवेद्यतया
विशेषेणस्थितं सिद्धावस्थायांतथास्वसंवेदनसंवेद्यत्वात् १७ ॥ उपसंहरति ॥ इतिदेवितथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः मद्भक्तएत
द्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते १८ ॥ इत्येतावताग्रन्थेनदेविमहाभूतानीत्यादिनाप्राकृतभावमयंशरीरं तथाऽमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्श

गी॰टी॰ रा॰ १२१

नात्मधर्मरूपंज्ञानं तथाक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेष्वित्यादिनामुख्यक्षेत्रज्ञरूपंज्ञेयंतत्त्वमिति प्रधानंपदार्थत्रयमेतदुक्तं यतोम
द्भक्तोमदनुग्रहादेवमत्सपर्यापरएतत्त्रितयंज्ञात्वामद्भावायमत्स्वरूपसमापत्तये उपपद्यते उपपन्नःसमर्थोभवति १८ ॥ अथयदे
तदत्रज्ञानमुपदिष्टंतेनप्रकृतिक्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणंपदार्थत्रयंनिर्णीतमितिसङ्क्षेपेणाक्रमेणप्रदर्शयितुमाह ॥ प्रकृतिं
पुरुषंचैवविद्ध्यनादीउभावपि विकारांश्चगुणांश्चैवविद्धिप्रकृतिसम्भवान् १९ ॥ येषाप्रकृतिःसप्तमेविषयभावेनसम्प्रतिशा
रीरभावेनविभज्यप्रतिपादितस्वरूपा तथैवयःपुरुषोविषयित्वेनशरीरित्वेनप्रतिपादितः एतावेवान्योन्यसम्बद्धत्वेनानादी
विद्धिजानीहि नह्येतयोरेकतासम्बन्धस्यपूर्वकोटिरुपलभ्यते ज्ञानात्तुयथोक्तस्वरूपादन्तकोटिरस्त्येवानयोरेवमनादित्वंसम्ब
न्धस्यैवात्रतात्पर्यम् नतुसमसशीर्षिकयानित्यत्वप्रतिपादनं यतःप्रकृतेर्वेद्यत्वादुदयव्ययधर्मयोगित्वेसतिप्रवाहनित्यत्वम् पुरु
षस्यतुपरमार्थतःसंविद्रूपत्वात्कूटस्थनित्यत्वं अतएवाह विकारान्महदादीन्गुणांश्चसत्त्वादीन्वेद्यैकस्वभावान्प्रकृतिसम्भवान्प्रधा
नकारणान्जानीहि १९ ॥ एवंसामान्येनप्रकृतिपुरुषयोःस्वरूपंप्रतिपाद्येदानींयथाप्रकृतिःप्रतिपुरुषंनानाशरीरभावेनसम्बद्धा
पुरुषश्चप्रतिशरीरंनानाक्षेत्रज्ञभावेनयथासम्बद्धस्तथाप्रतिपादयितुमाह ॥ कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते पुरुषस्तु
सुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते २० ॥ कार्यंमहाभूताद्यात्मकंकारणानिबाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि इतिशरीराद्यात्मकःसमूहः
कार्यकारणशब्देनोच्यते तस्यकर्तृत्वेतावन्मात्रनिविष्टाहंप्रत्ययरूपेप्रकृतिरव्यक्तंहेतुःकारणम् साहिशरीरात्मनाव्यवस्थितासती १२१
तन्निविष्टाहंप्रत्ययनिमित्तं तथासुखादीनांवेद्यत्वाद्वेद्यानामात्मनोयोभोक्तृत्वाभिमानस्तत्रैववेदकस्वभावत्वात्पुरुषएवकारणं

121

सति पुरुषप्रत्यये सुखदुःखात्मनो भोग्यस्य विषयत्वं पुरुषस्य च विषयित्वव्यपदेशः २० ॥ कुतः ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्र
कृतिजान्गुणान् कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु २१ ॥ यस्मात्प्रकृतौ नानाकार्यकारणात्मकशरीरभावेन परिणते प्रधा
ता ने स्थितो मायावशात्तन्मात्राहङ्कारावष्टम्भेन वर्तमानः प्रकृतेः सम्भूतान्गुणान्सत्वादीन्सुखाद्यात्मना परिणतान्भुङ्क्ते वेदक
त्वेन विषयीकरोति यतो महाभूतगुणाः शब्दादयः सुखाद्यात्मना वेद्यत्वमापन्नाः पुरुषस्य विषयित्वव्यपदेशहेतवः एवं शरीरश
रीरिभावेन विषयविषयिभावेन च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकजः सम्बन्धः ततश्चास्य पुरुषस्य गुणेषु शरीरात्मना विषयात्मना च यस्स
ङ्गोऽहङ्कारममकारात्मको दृढः सम्बन्धस्तस्मिन्सतीषु सत्वगुणप्रधानास्वसतीषु च रजस्तमः प्रधानासु योनिषूत्पत्तिकारणमू
र्त्तिषु यानि जन्मानि पुरुषादिरूपतया सम्भवास्तेषु गुणसङ्ग एव कारणं हेतुः प्रकृतिपुरुषविवेकाभावमात्रनिमित्ता संसारिता पुरु
षस्येत्यर्थः २१ ॥ यतः परस्य तत्त्वस्य देहेऽस्मिन्नानापुरुषसम्बन्धिनि द्विधा स्थितिरित्याह ॥ उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महे
श्वरः परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः २२ ॥ महेश्वरः सर्वपुरुषैश्वर्योपेततया महानत्युत्कृष्ट ईश्वरः प्रभुः परब्रह्मश
ब्दापरपर्यायः स्वमायोद्भावितपुरुषव्यपेततया देहेऽस्मिन्नुपद्रष्टा भर्तानुमन्ता भोक्ता चेति व्यवस्थितः यतः प्रकृत्यादिमहदहङ्का
रात्मना दृश्यत्वेनोपस्थापितमर्थं पुरुषः पश्यतीत्युपद्रष्टासावित्युच्यते तथा दृश्यमेव शरीराद्यहन्तया परामृशन्भर्ता कार्यकारण
स्याहन्तया धारकः स एव व्यपदिश्यते तथा प्रकृत्या मतं ज्ञातं वेद्यत्वेन प्रतिपन्नं सुखादिविषयभूतं वस्तु दृष्टतः पुरुषो मन्यतश्चायमनुम
न्ता स उच्यते ततश्च तस्यैव भोक्तृत्वव्यपदेशः इत्थं सांख्यप्रक्रियया पुरुषस्य शरीरित्वविषयित्वारोपोऽयमुच्यते तत्र विवेकाभावेः कार

गी॰टी॰ णां स च मायानिबन्धनः यदा तु विद्योदयविवेकजज्ञानाविर्भावस्तदासावेव पुरुषः परमात्मेत्यभिधीयते प्रबन्धतो यथा प्रतिपादि
ता॰ तो ह्ययं चिदेकस्वभावब्रह्मस्वरूपतयोच्यते २२॥ एवं प्रकृतिपुरुषेश्वरविवेकलक्षणस्य ज्ञानस्य फलमाह॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्र
१२२ कृतिं च गुणैः सह सर्वथा वर्त्तमानोपि न स भूयोभिजायते २३॥ यो य एवमुक्तेन प्रकारेण पुरुषं नानादेहक्षेत्रज्ञरूपतयावस्थितम्।
प्रकृतिं च गुणैः सुखदुःखाद्यात्मकविषयभावेनावस्थितैः सह वेत्ति स तत्त्वत्रयपरमार्थवेदित्वात् सर्वथापि प्रकारेण तत्तद्वर्णधर्मात्मकेन
तत्तदाश्रमधर्मात्मकेन च वर्तमानस्तदनुष्ठानात् तत्यातिष्ठन्नपि भूयः पुनर्नाभिजायते न संसारी भवति यथोक्तेन ज्ञानाग्निना संसारप्र
सवहेतूनां बीजस्थानीयानां कर्मणां दाहात् यथोक्तम् बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संप
122 द्यते पुनरिति स्पष्टार्थः २३॥ अत्र चात्मनो दर्शने यथोक्तं ज्ञानमेव यद्यपि मुख्यतयोपायस्तथापु पायान्तरैर्गौणैरप्यसौ कश्चिद्विज्ञ
मतः इत्याह॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे २४ अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्ये
भ्य उपासते तेपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २५॥ केचित्सहजसिद्धतत्त्वज्ञाना निरन्तरपरमेश्वरानुग्रहभाजो ध्यानेनात्मानं प
श्यन्ति यथोक्तब्रह्मस्वरूपतानुस्मरणेन साक्षात्कुर्वन्ति अत एव केनक्वापश्यन्तीत्यभेदप्रतिपादनार्थमाह आत्मनात्मानमात्मनि पश्य
न्तीति किमुक्तं भवति यत्राधिकरणे हृदयादौ ध्यानं कुर्वन्ति येन चान्तःकरणेन कुर्वन्ति यच्च तेन ध्यानेनोपलभन्ते तत्सर्वं ब्रह्मरूपतयैव प्र
त्यवमृषन्तीति तात्पर्यम् तथा च पराकाष्ठात्मज्ञानस्य सम्प्रत्येतावती योग्यतां प्राप्ताः अन्ये साङ्ख्येन प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण ज्ञानेनात्मानं प १२२
श्यन्ति अन्ये योगेन पातञ्जलादिप्रणीतविधिना समाधिना अन्ये तु कर्मयोगेन यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानरूपेण समाधिनात्मानं

पश्यन्तीत्यात्मज्ञानस्यपरापरभेदेनप्रकारद्वयमुपन्यस्तं तत्रध्यानेनेत्यादिनाशुद्धज्ञानमात्रस्वरूपतयायउक्तः साचकर्मयोगेनामा
रूढावस्था यथोक्तं योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यतइति कर्मयोगेनेतिसमुच्चयात्मकत्वेपिकर्मप्रधानाःकर्मयोगिन
मारुरुक्षावस्था आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमित्यादिनाप्राक्प्रतिपादितेति द्विप्रकारःपरउपायः सांख्येनयोगेनचेत्यपरःस्थूलभेदप्र
तिपत्तेरनुमानात् अन्येपुनर्द्विप्रकारेष्वप्युपायेसम्प्रतिपत्त्यौचिताभावादेवंयथोक्तेनप्रकारेणात्मानमजानन्तस्तावन्मात्रश्रद्धादिगुणयो
गादन्येभ्योदृष्टानुष्ठितं ततश्चान्येभ्यःश्रुत्वावधार्यागममात्रशरणास्तमुपासतेभजन्ते तेपितथाविधांश्रद्धालक्षणास्यसिद्धिबीजस्य
द्वेषीभूताःसन्तोमृत्युमतितरन्त्येवाऽविनाशिनमात्मानंक्रमेणप्रतिपद्यन्ते सत्यार्थाभिनिवेशित्वात् यतःसत्यमसत्यंचद्वयमपिसम्भव
ति विद्यानुगृहीताःसत्यमभिनिविशन्ति मायामोहितास्त्वसत्यं तेचतादृशमेवफलमाप्नुवन्ति तथाचोक्तम् अमृतंचैवमृत्युश्चद्वयं
देहेप्रतिष्ठितम् मृत्युमापद्यतेमोहात्सत्यत्वेऽमृतमाहितमिति २५ ॥ उक्तमेवार्थंस्फुटतरंप्रतिपादयितुमध्यायपरिसमाप्तेराह ॥
यावत्सम्भवतिकिञ्चित्सत्त्वंस्थावरजङ्गमम् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ २६ ॥ यावद्यत्परिमाणमःपरिसङ्ख्यायं किञ्चित्स
त्त्वंकेनचिद्भेदेनयुक्तंप्राणिजातंसम्भवतिविद्यते तत्सर्वंक्षेत्रस्यशरीरभावेनपरिणतायाःप्रकृतेस्तथाक्षेत्रज्ञस्यनानाशरीरित्वाभिमानेनव्य
वस्थितस्यात्मनःसंयोगादनादिप्रवन्धप्रवृत्तादन्योन्यसम्बन्धाद्धेतोर्विजानीहि किमुक्तंभवति अस्याःपर्यवसानस्यनानाचराचरभावरूप
स्यप्रपञ्चस्याविवेचितस्वरूपतयाप्रकृतिपुरुषयोःशरीरशरीरिभावेनैकतयासम्बन्धोनिमित्तम् अतःशरीरशरीरिणोर्विवेकआद्यःप्रका
रोयथाप्रतिपादितस्यज्ञानस्य तेनशरीरभावपरिणतप्रकृतिविविक्तस्वरूपेसुविज्ञाते आत्मनिवेदकत्वमात्रैकलक्षणाव्यभिचारात्सर्वत्र
॥

ज्ञप्रतिपत्तिभ्रमनिवृत्तेर्योगी परमात्मनः स्वाभाविकैक्यदर्शनात्सम्यग्दर्शी भवतीत्याह ॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् वि
गी॰टी नश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति २७ ॥ सर्वेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु च द्विप्रकारेष्ववान्तरभेदादनन्तविशेषेष्वपि भूतेषु समं
१३ जन्मादिविकाररहितत्वान्निर्विशेषं कृत्वा तिष्ठन्तं परमं नित्यत्वात्सदा वर्तमानमीश्वरं स्वतन्त्रं परमात्मानं यो योगी पश्यति आत्मत्वेन
१२३ प्रत्यवमर्शनात्सात्मीकुरुते स पश्यति तस्यैव सत्यार्थदर्शित्वात्पारमार्थिकं द्रष्टृत्वं तद्व्यतिरिक्तात्मनानात्वदर्शिनः सर्वे मिथ्यादर्शिन इत्य
र्थः कीदृशेषु भूतेषु कीदृशं पश्यति विनश्यत्सु विनाशान्तजन्मादिविकारभागिषु विनश्यन्तं वेदकत्वमात्रादेकस्मात्स्वभावादप्रच्यवमा
नं सहितया विधया योगी समुन्मिषते न यथापवर्गिते न ज्ञानमयेन च तत्र प्रादुर्भावतिरोभावधर्मकसकलवेद्यांशविविक्तस्वरूपं वेदकैक

कलक्षणं परमात्मानं सर्वावस्थास्वेकतत्त्वमात्मत्वेन सात्मीकुर्वन्सम्यग्दर्शन उच्यते अन्यस्तु विपरीतदर्शनादित्यर्थः स एव चात्मवानिति ।
तत्र हेतुमाह ॥ समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् २८ ॥ यस्माद्यथोक्तेन प्रकारेण
सर्वत्र प्राकृतभावमयवेद्यवर्गे समं सामान्यं संविद्रूपतया तुल्यं कृत्वा समवस्थितं स्वभावत एव सम्यक्कृतप्रतिष्ठमीश्वरं प्रभुं परमात्मानं पश्य
न्प्रत्यभिजानन्कश्चिदेवात्मना स्वयमेवात्मानं सत्यस्वभावं न हिनस्ति अप्रत्यभिज्ञानेन सन्तमेवाभावं न प्रापयति किमुक्तं भवति य एवं प्रतिपा
न दितेन ज्ञानवर्त्मना क्षेत्रक्षेत्रज्ञविविक्तं परमात्मानं न पश्यति स आत्मघातकृत्ता मुख्यया हन्ता, यथोक्तं, योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्य
ते किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणेति २८ कश्चैवंविधं परमात्मस्वरूपं पश्यतीत्याह ॥ प्रकृत्यैव हि कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । १२३
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति २९ ॥ प्रकृतिश्चेतनाचेतनविभागेन परापररूपा प्राक्प्रतिपादिता द्विप्रकारा परमेश्वरेच्छावशादेव

ना

क्षेत्रक्षेत्रज्ञभावेनानादिसम्बन्धेन सम्बद्धा सती सर्वमिदं जगच्चित्रं विरचयति यथा च सप्तमे द्विप्रकारायाः प्रकृतेः स्वरूपं प्रतिपाद्यो
क्तम् एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारयेति अस्मिन्नप्यध्याये यावत्किञ्चित्सम्भवतीत्यादिना श्लोकेनैष एवार्थोऽभिहितः तदेवं
रूपया प्रकृत्यैव केवलया क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि नानाशरीरसम्बद्धत्वेनावभासमानानि कृत्स्नानि कर्माणि विविधाः क्रियाः ।
यश्चात्मतत्त्वदर्शी पश्यति सम्यग्निरूपयति स तादृशो योगी तथा तेन प्रकारेणात्मानं ब्रह्मस्वरूपं सत्यस्वभावं सर्वदा विशुद्धचिन्मात्रस्वरूपे स्वा
त्मन्येव स्वप्रतिष्ठं सन्तं अकर्तारं परमार्थतः सर्वक्रियास्वव्यापृतत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तकार्यनिर्वृत्तिप्रयत्नरहितं पश्यति किमुक्तं भवति यथा
क्षेत्रज्ञस्य प्रकृत्यभेदाभिमानेन कर्तृत्वं न तथा परमात्मनस्तस्य हि स्वरूपप्रत्यवमर्षमात्रे मुख्या कर्तृता क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वोद्भावनेन गौणीति यो
यं कर्तृकार्यव्यपदेशः सर्वो भेदनिबन्धनो भेदश्च मायामात्रविलसितो न वस्तुसत्तामवलम्बते तत एकस्य तत्त्वस्य व्यतिरिक्तकार्यनिबन्ध
च नं कर्तृत्वं न वास्तवमिति तात्पर्यम् २९ ॥ इत्थं स्थिते प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादनन्तरं वास्तवब्रह्मलक्षणैकतत्त्वविषयं परं ज्ञानमावि
र्भवतीति प्रतिपादयितुमाह ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ३० ॥ तदा तस्मिन्काले
योगी ब्रह्म संपद्यते यथोक्ते परमात्मनि परमार्थसत्ये एकस्मिंस्तत्त्वे समापत्तिमाप्नोति कदा यदा यस्मिन्काले विवेकज्ञाननैर्मल्यात्सम्यक्प्र
काशमानसर्वगतैकक्षेत्रज्ञस्वरूपो योगी भूतानां चराचराणामनन्तभेदानां पृथग्भावमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वमेकस्थं पश्यत्येकस्मिन्परमात्म
न्यभिन्नसंवित्प्रकाशमात्रे स्थितं तदात्मकत्वेनैव वर्तमानं साक्षात्करोति किमनेनोक्तं भवति प्रकाशपदवीजुषां सर्वभावानां प्रकाशमानतन्मा
त्राधीनात्मलाभानां वास्तवीं परप्रकाशैकरूपतां यदानुभवति योगी यथा च सर्वमेकस्थं पश्यति तथैव यदा तत एवैकस्मात्तत्त्वाद्विस्तारं ना

नाभावमयं विभूतिवैतत्यं पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते अनेनापि किमुक्तं भवति विवेकजज्ञाननिस्नातनिर्मलमतिर्योगी यथैकस्मिंस्त
गी॰टी॰ त्वैलीनं सर्वभेदजातं तदभिन्नं पश्यतीत्यर्थः तथैव तदेवैकं तत्त्वं विश्वभावभेदात्मना प्रसृतं तस्य सर्वात्मना भावनानात्वप्रतिपत्तिभ्रमो
रा विगलतीत्यर्थः तथा चाऽयमेवार्थः केनापि विपश्चिताऽनूदितः यदा तत्पृथक्त्वसन्दिग्धं तत्पृथक्त्वान्नभिद्यत इति ३० ॥ तदेवंविध
१२८ स्य परमात्मनो बहुशोप्युक्तं लक्षणं प्रसङ्गात्पुनराह ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोपि कौन्तेय न करो
तिन लिप्यते ३१ ॥ अयं भगवान्परमात्मा परं तत्त्वं स्वभावत एव सर्वज्ञः सर्वदा चाऽव्याहतसद्भावः ततश्च सर्वस्मिञ्छरीरे स्थितिरबाधि
तैव तथापि च तत्रस्थोपि प्रतिपादितैकस्वरूपमात्रे स्थितत्वान्न करोति न भिन्नकार्यनिबन्धनं कर्तृत्वमनुभवति ततश्च का कथा कर्म
फलानुभवस्येति न लिप्यते यस्मादनादित्वात्सर्वकारणत्वात्तत एव निर्गुणत्वाद्गुणेभ्य उदयव्ययधर्मकेभ्यो निष्क्रान्तत्वाद्धि विकृत
स्वभावत्वादऽव्ययो गुणवद्व्ययेन विनाशरहितः यद्यप्यनादित्वमव्ययत्वं च क्षेत्रज्ञस्याप्युक्तं तथापि तस्य गुणमय्या प्रकृत्या सम्बद्धस्य त रा
त्स्वरूपानुविधायित्वात्तत्तदुदयव्ययधर्मकत्वमुपचर्यत आविद्योदयात् परमात्मनस्तूपचारोपि नास्त्यऽतः क्षेत्रज्ञवन्न तस्य कर्तृत्वं न
कर्मफलसंयोगः ३१ ॥ यथा चैतस्य सर्वशरीरस्थत्वेपि कर्मफलसंयोगलक्षणकलङ्कसंपर्काभावस्तथोपमानेन दर्शयितुमाह ॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ३२ ॥ यथा सौक्ष्म्यादणीयस्त्वात्सर्वगतं समस्त
वस्तुव्यापकं देशकालाद्यनवच्छिन्नमाहात्म्यमाकाशमऽवच्छिन्नैर्व्याप्यैर्भावैर्न लिप्यते स्वधर्मेण न संरज्यते तथैव सर्वत्र सर्वस्मिन्सुरन १२८
रतिर्यगाद्यनन्तभेदेपि देहे शरीरे व्यापकतयाव्यवस्थितो नित्यसन्निहितोप्ययं परमात्मा तद्धर्मैः सुखदुःखादिभिरुत्पादविनाशादिभिर्वीक

र्मफलसम्बन्धित्वाभिमानजन्मभिर्नोपलिप्यतेनसंस्पृश्यते तथाचोक्तंब्रह्मविदाकेनचित् यथैकस्मिन्घटाकाशेरजोधूमादिभिर्युतेसं
युज्यन्तेनसर्वाणितथाजीवाःसुखादिभिरिति ३२ ॥ एवंसर्वात्मनाकर्मफलसम्पर्काभावेप्यनन्यसाधारणप्रकाशकत्वधर्मयोगात्स
एवैकःक्षेत्रक्षेत्रज्ञत्वव्यवहारप्रकाशकश्चेत्युपमानान्तरेणदर्शयितुमाह ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नं
प्रकाशयतिभारत ३३ ॥ यथायेनप्रकारेणायंसकललोकप्रत्यक्षपरिदृश्यस्वभावोभगवान्भास्करः कृत्स्नमखिलंलोकंनाना
भावमयंविश्वमेकएवासहायःप्रकाशयति स्वस्वरूपंलम्भयति तेनैवप्रकारेणायंक्षेत्रीसर्वक्षेत्रज्ञव्यापकएकःपरमात्माक्षेत्रंप्र
काशयतीति किमुक्तंभवति प्रकाश्यवस्तुनानात्वात्प्रकाशस्यपरमात्मधर्मस्ययदिपरंनानात्वोपचारःपरमार्थतस्त्वेकएवसकल
प्रकाश्यवस्तुप्रकाशकःप्रकाशकत्वमात्रेचोपमानोपमेयभावोरविक्षेत्रिणोर्यथाहिरविर्भावानांप्रकाशकोनतथाचक्षेत्री तथाहिक्ष
तश्चित्कारणाल्लब्धात्मनांघटगवादीनामर्थानामभिव्यञ्जकत्वमात्रेणरविःप्रकाशकोनजनकत्वेन क्षेत्रीतुप्रकाश्यत्वापादनेनैव
ताञ्जनयत्यतोजनकत्वंतस्येतिप्राक्प्रतिपादितमेव ३३ ॥ तदित्थंरूपमध्यायेनक्षेत्रक्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणतत्त्वत्रयनिर्णयमुपसंहर
न्नाह ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरंज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यान्तितेपरम् ३४ ॥ येयोगिनएवमुक्तेनप्रकारेणक्षेत्रस्यशरी
रभावेनपरिणतायाअपरायाःप्रकृतेः तथाक्षेत्रज्ञस्यनानाक्षेत्राहङ्कारावष्टम्भेनावस्थितायाजीवरूपायाःपरायाःप्रकृतेरन्तरंवि
शेषंपरस्परविविक्तस्वरूपंविदुर्जानते केन अमानित्वादिनातत्त्वदर्शनपर्यन्तेनज्ञानेनैवचक्षुषा नकेवलंतयोरन्तरंजानते यावद्भूत
प्रकृतिमोक्षंचयेजानते भूतात्मिकायेयंप्रकृतिःस्थूलानिर्दिष्टा ततोमोक्षं पुनस्तत्प्रवेशाभावादात्यन्तिकबन्धत्यागंयेविदन्ति किन्तु

क्तं भवति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः परस्परविविक्तस्वरूपावगममात्रमागमोपपत्तिपरिशीलनद्वारेण कदाचित्सम्भवति न तु तावता प्रकृ
तेर्मोक्षः प्रभवति सहितद्विभक्तात्मस्वरूपनित्यावहितत्वेनैव भवति ततः पृथगुक्तं भूतप्रकृतिमोक्षं चेति तदेवंविधाः परं निरु
त्तरं तत्त्वं सततमेव परतरप्रकृतित्वेन प्रतिपादितं परमात्मानं यान्ति प्रतिपद्यन्ते तदभेदलक्षणां परां सिद्धिमधिगच्छन्त्योम् ३४ ॥ ॥
भविभिरखिलैर्नित्यतापत्रयीपरिशोषितात्मरसाविरसात्क्षेत्रज्ञयोगो यतः किल भुज्यते चिदमृतघनात्त्रयोदशाध्यायात्त्रयोदशतः स्तुते
र्वचनषट्पदैः सिक्तं सूक्तं विमुक्तिफलश्रियम् ॥ ॥ इति श्रीराजानकरामकण्ठविरचिते सर्वतोभद्रनाम्नि श्रीभगवद्गीताविव
वरणे त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥ ❁ ॥ ॥ ओम् त्रयोदशाध्यायपरिसमाप्तौ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुरिति यदुक्तं तत्र भूतादिविका
रभावमापन्ना प्रकृतिः किल भूतप्रकृतिशब्देनोक्ता ततश्च तस्याः कारणभूतं प्रकृत्यात्मकं तत्त्वमस्तीत्युपगतं भवति तदभ्युपगमे च प
रब्रह्माद्वैतसिद्धान्तता शास्त्रस्यास्य विरुध्यते इह हि नित्यैकचित्प्रकाशात्मकस्वभावपरामर्शप्रभवपरानन्दलक्षणं सत्ताहन्त्वभावस्व
व्यवस्थितमात्मतत्त्वं परब्रह्मशब्दाभिधेयमेकमेव परमार्थसत्त्वेनागमोपपत्त्युपलब्धिविसंवादिसिद्धं प्रबन्धतः प्रतिपादितम् यस्मानादि
मत्परं ब्रह्मेत्यादिना लक्षणं कृते ततश्च प्रकृतिर्नाम द्वितीयं तत्त्वमस्तित्वेन कथं सिध्यति किं वा तस्य स्वरूपं कीदृशेन वा परब्रह्मस्वरूपेण तत्त्वे
न तस्य सम्बन्ध इति येन ज्ञायते तथाभूतप्रकृतिर्हि द्विधोक्ता शरीरात्मना विषयात्मना च परिणामात् ततः कथमात्मनो मोक्षः किमत्य
न्तपरिहारेण ऽन्यथा वा तत्राद्यपरिहारस्तावद्देहनाभ्युपगतः तथा चोक्तम् ऽनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोऽ १२५
पि कौन्तेय न करोति न लिप्यते तथा इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मन इत्यादि अनेन शरीरभावपरिणतायाः प्रकृतेरत्यन्तपरि

125

द्वारेणमोक्षोनाभ्युपगतः तथाविषयभावेनपरिणतायाअपिनात्यन्तपरिहारोभिमतः तदुक्तं रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिन्द्रि
यैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति तथा सक्ताःकर्मण्यविद्वांसोयथाकुर्वन्तिभारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्त
श्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहमित्यादि च एवंकथंविषयरूपायाःप्रकृतेर्मोक्षइतियेनज्ञायते तदुभयार्थविषयज्ञानंसूक्ष्मत्वात्प्रकृष्टं।
तत्रतत्रप्रागुक्तमपिपुनर्वक्तुंप्रतिजानंस्तत्प्रशंसापूर्वंश्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमम् यज्ज्ञात्वा
मुनयस्सर्वेपरांसिद्धिमितोगताः १ ॥ उक्तेनरूपेणपरंप्रकृष्टंभूयःपुनर्बहुतरंवाज्ञानानांदेहज्ञादिविषयाणांमध्येउत्तमंप्रधानंज्ञा
नंप्रकर्षेणकथयिष्यामि वक्ष्यमाणेनज्ञानेनसर्वेषांज्ञानानांसम्यक्प्रतिपत्तिर्भविष्यतीतितेषांमध्येतस्योत्तमत्वम् अतएवाह
यद्विदित्वासर्वेमुनयःसंयमिनः परांसिद्धिंपरसमापत्तिलक्षणांप्रकृष्टांफलनिष्पत्तिमितःसंप्राप्ताः १ ॥ यतोस्यज्ञानस्यायंप्रभावः ॥ सारात्
इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः सर्गेपिनोपजायन्तेप्रलयेनव्यथन्तिच २ ॥ इदंवक्ष्यमाणंज्ञानमाश्रित्यस्वरूपगृहीतंकृत्वा
न्येपियोगिनोममसाधर्म्यंमद्भावाभेदंप्राप्ताःसन्तः एतज्ज्ञानमूल्येद्भूतान्तरवत्सर्गप्रलययोरपिनोत्पादविनाशव्यपदेशभाजोभवन्ति।पा
रमार्थिकनित्यत्वाभिव्यक्तेः २ ॥ अथैतज्ज्ञानंवक्तुमाह ॥ ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहम् सम्भवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत ३ ॥
यदेतद्भूतप्रकृतिकारणभावेनव्यवस्थितंतत्वंपरब्रह्मणोभिन्नत्वेनाशङ्क्यते तस्मात्परमार्थतोनभिन्नंब्रह्मैवतत् किन्तु महत्तदपेक्ष
यास्थूलं यतोवेद्यत्वापरामृश्यमाणे ममपरब्रह्मस्वरूपस्यजगद्भावक्रीडनेकोत्पादनादिकारणत्वाद्योनिस्तस्मिन्परमार्थतोहियोनिभू
तेमहतिब्रह्मण्यहंगर्भंदधामि संविल्लक्षणस्ववीर्यसङ्क्रान्तिंकरोमीत्यर्थः किमनेनोक्तंभवति यथोक्तलक्षणपरब्रह्मस्वरूपपरामर्शमात्र

कृतिलक्षणं तत्त्वमवभासयामि तस्यदन्तायामपि चित्प्रकाशानुप्रवेशं विना प्रकाशमानत्वाभावाद्ब्रह्मस्वरूपत्वं व्यवच्छिन्नवेद्यस्वरूपता
त्तत्स्थूलत्वमिति सकलजगद्भावभेदैकहेतुभूतेदन्तात्मकं महद्ब्रह्म मम जगत्सिसृक्षात्मिकस्य योनिस्थानीयं अत एवाह सर्वभूतानां
चराचराणां समस्तानां प्राणभृतां ततस्तस्मादिदन्तयापरामृश्यमानात्स्वभावादेव सम्भव उत्पत्तिः तदेतदत्यद्भुतरूपत्वं पारमेश्वर्या माया
शक्तेः सुप्रबुद्धावसेयपरमार्थमनेन प्रतिपादितं यन्मनागपि स्वरूपप्रच्युत्यभावे सतीत्थं नानाजगद्भावप्रपञ्चरूपतयावभासमानत्व एत
च्चैवंविधमाश्चर्यरूपत्वं गर्भीकृत्य स्वरूपं प्राक्प्रतिपादितम् दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति ॥
नि ३ ॥ अथ लौकिकार्थरूपणागर्भीकारेण योन्यादिशब्दप्रयोगोत्र यः कृतस्तमेव स्फुटीकर्तुमाह ॥ सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति
याः तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ४ ॥ सर्वयोनिषु समस्तेषु भावाभिव्यक्त्यधिकरणभूतेषु क्षेत्रेषु स्त्र्याद्याश्रितेषु या मू
र्तयो जरायुजत्वादिचतुरुत्पत्तिप्रकारैश्चतुर्विधसंस्थानभेदेनाकृतयो भूतानां सम्भवन्त्युत्पद्यन्ते तासां सर्वासां यथाप्रतिपादितस्व
रूपं महद्ब्रह्मेदन्तासामान्यलक्षणं प्रकृत्यात्मकं योनिर्मुख्यमभिव्यक्त्यधिकरणं तस्यां च योनौ संविल्लक्षणस्य बीजस्य वीर्यस्य प्रदानादहं पि स्प
ता यथा कश्चिद्ब्राह्मणादिः पुरुषो भार्यात्वेन परिगृहीते वनिताक्षेत्रे सन्तानोत्पादनाय वीर्यमवसृजन्नाभमादत्ते न च रूपान्तरमासादयति।
एवमहं स्वरूपादप्रच्युत एव यथोक्ते महति ब्रह्मणि जगद्भावहेतुं संविल्लक्षणं बीजमवसृजामीति स्वरूपाप्रच्युतिमात्रे पितृत्वेनात्मनोधि
करणमात्रत्वेन योनित्वेन स्थूलस्य ब्रह्मणो रूपणं नानाभावहेतुत्वे बीजेन चिदंशस्य निरूपणमिति यथा ह्यधिकरणभूतां योनिमन्तरेण स १२६
न्तानाभिव्यक्त्यभावः पुरुषवीर्यस्यैव एवमिदन्तापरामर्शमात्रस्वरूपस्थूलब्रह्मात्मकप्रकृतिमन्तरेण सिसृक्षोः परमेश्वरस्य जगद्भावक्रीडन

126

कोद्भवांमावश्चिल्लक्षणस्यवीर्यस्येत्यर्थः एवमिदमितिपरामृष्यमाणंस्वरूपमेवप्रकृतिर्नवस्त्वन्तरंकिञ्चित् तस्यापरस्यब्रह्मणः
प्रकाश्यप्रकाशलक्षणःसम्बन्धः सचप्रकाशाद्वैतंविनानघटते प्रकाश्यस्यप्रकाशरूपतामन्तरेणतथास्वरूपलाभाभावादिति
प्रकृतिविषयंतावज्ज्ञानमुक्तं इदानीमेवंलब्धजन्मनस्तस्याःशरीरादिभावेनव्यवस्थितमहदादिविकाररूपायाःकथंनिर्मोक्षइत्यः
र्य भेदंविषयंनिर्णीयते यत्रैषाप्रतिपादितस्वरूपाप्रकृतिःसाशरीरविषयभावेनाभासमानैःस्वविकारैःप्रकृत्यादिभिर्बद्धेदेहिनंबध्नाति।
येनतत्परिहारादेवततोनिर्मोक्षःस्यात् किन्तुयैःप्रकारैस्तेसंवेद्यतामापद्यन्तेतेप्रकारादेहिनमहङ्कारममकाराभ्यांनिबध्नन्ति ततस्ते
भ्योनिर्मोक्षोभवतप्रकृतिनिर्मोक्षोभवतीतिक्रमेणप्रतिपादयितुमाह ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसम्भवाः निबध्नन्तिमहाबा
होदेहेदेहिनमव्ययम् ५ ॥ परमार्थतोनित्यत्वादव्ययंविनाशरहितमतश्चजन्मरहितमपिदेहिनमात्मानंयथोक्तप्रकृतिसमुत्थागु
णाःसत्त्वाद्यभिधानावक्ष्यमाणस्वरूपावक्ष्यमाणेनप्रकारेणनिबध्नन्ति विनाशोत्पादकदेहाहङ्कारारोपणेनतद्धर्मानुविधायित्वादस्व
तन्त्रीकुर्वन्ति ५ ॥ कथमितितेषांबन्धकत्वेनविभागमाह ॥ तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् सुखसङ्गेनबध्नातिज्ञानसङ्गे
नचानघ ६ ॥ तत्रतेषांमध्येसत्त्वंनामगुणोज्ञानसङ्गेनबध्नातिनियतविषयंनियतकरणाधीनंयज्ज्ञानंतत्रयःसङ्गःइदमहंजानामीत्य
भिमानेनासक्तिस्तल्लीनत्वं तेनपरतन्त्रीकरोति तथासुखसङ्गेनबध्नाति सुखंतत्रदभीष्टविषयप्राप्त्याविषयान्तराकाङ्क्षानिवृत्तिपर्यवसा
ति यिनीवृत्तिः तत्रसङ्गःसुखितोहंसुखंममास्तीतिवाहङ्कारममकारावष्टम्भेनतल्लीनत्वं तेनपरतन्त्रीकरोति कुतोय तएवंस्वभावंसत्त्वं
तन्निर्मलत्वादावरकतमोलक्षणमलविविक्तस्वरूपत्वात्प्रकाशकंविषयप्रथाकारणमतोज्ञानसङ्गेनबध्नाति अनामयंरुजाविविक्तत्वा

त्मकत्वाद्दुःखात्मकेनामयेनरहितमतःसुखसङ्गेनबध्नाति सूक्ष्मत्वाज्ज्ञानसङ्गः पूर्ववद्व्याख्यातः ६ ॥ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णा
गी॰टी॰ सङ्गसमुद्भवम् तन्निबध्नातिकौन्तेयकर्मसङ्गेनदेहिनम् ७ ॥ रजःसञ्ज्ञंगुणंरागात्मकंसुँभिलाषरूपंजानीहि तएवत्तृष्णास
टी॰ ङ्गसमुद्भवमनादिप्रवधप्रवृत्तत्वात् तृष्णाविषयरसपिपासा तत्रसङ्गस्तदेकलीनत्वं ततः समुद्भवोजन्मयस्यतत्तादृशंजानीहि।
१२८ तदेवंस्वभावंरजःकर्मसङ्गेनदेहिनंबध्नाति कर्मरागप्रयुक्तस्येष्टविषयादरणानिष्टविषयपरिहारणप्रवृत्तिस्तत्रसङ्गस्तत्परत्वं
तेननियतकार्यकर्तृताऽभिमानरूपेणपरवशीकरोति ७ ॥ तथा ॥ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनाम् प्रमादालस्य
निद्राभिस्तन्निबध्नातिभारत ८ ॥ तमोलक्षणंपुनर्गुणमज्ञानजं प्रकाशस्वभावसत्त्वगुणप्रविविक्तत्वाज्ज्ञानाभावप्रभवं यतस्तत्स
127 र्वशरीरिणांमोहनं ज्ञेयविषयाप्रतिपत्तिजननंजानीहि तत्तथाविधंतमः प्रमादेनोपायोपेयविवेकनिरपेक्षत्वेन तथालस्येनप्रवृत्त्या
त्मकरजोविविक्तरूपत्वात्कार्येष्वनुद्वेगेन तथानिद्रयामोहनरूपेणसर्वेन्द्रियशक्तिविरामेण देहिनंबध्नातिनियच्छति इतिगुणत्रयस्य ३
स्वरूपंबन्धप्रकारश्चप्रतिपादितः इदानींयस्मिन्स्वकार्येसतियस्यगुणस्योत्कर्षोभवतितद्यातत्स्वरूपंप्रतिपादयितुमाह ॥ सत्त्वं
सुखेसञ्जयतिरजःकर्मणिभारत ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसञ्जयत्युत ९ ॥ सुखलक्षणेसत्त्वगुणकार्येसतिसत्त्वंसञ्जय
तिसम्यगतिशयंलभते एवंरजोगुणकार्येकर्मणिरजःसञ्जयति तथाप्रमादेएवंविधलक्षणेसतितमःसञ्जयति किंकृत्वाज्ञानं
विषयावगममावृत्यतिरस्कृत्य ९ ॥ अथैषामन्योन्याभिभवप्रवृत्तित्वंप्रतिपादयितुमाह ॥ रजस्तमश्चाभिभूयसत्त्वंभारतवर्द्धते॥ १२८
रजःसत्त्वंतमश्चैवतमःसत्त्वंरजस्तथा १० ॥ रजस्तमसीअभिभूयतिरस्कृत्यसत्त्वगुणोवर्द्धते किमुक्तंभवति यदासत्त्वंविवृद्धंबलवद्

वति नतदोतरेगुणाः स्वकार्यमारभते एवंतमः सत्वे अभिभूय रजोगुणोवर्धते तथारजः सत्वे अभिभूयतमोगुणोवर्धते १० ॥
अथैषांगुणानांविवृद्धत्वव्यञ्जनानि लिङ्गान्याह ॥ सर्वद्वारेषुदेहेस्मिन्प्रकाशउपजायते ज्ञानंयदातदाविद्याद्विवृद्धंसत्वमित्युत ११
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमस्पृहा रजस्येतानिजायन्तेविवृद्धेभरतर्षभ १२ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चप्रमादोमोहएव
च तमस्येतानिजायन्तेविवृद्धेकुरुनन्दन १३ ॥ अस्मिञ्शरीरेयदायस्मिन्क्षणेसर्वद्वारेषुश्रोत्रादिषुप्रकाशः स्फुटमसन्दिग्धं
कृत्वा ज्ञानंशब्दादिविषयसंवेदनमुत्पद्यते तदासत्वगुणमभिभूतरजस्तमस्कत्वाद्विवृद्धमुपचितमितिजानीयात् तथारजसिप्रवृ
द्धेऽभिभूतसत्वतमस्कत्वादुपचितेसति एतानिलिङ्गान्युत्पद्यन्ते तद्यथा लोभः स्पृहविषयेप्राप्तेपिनैवनिवृत्तिः तदाहरणार्थंप्रवृत्ति
तदा रुन्मुखीभावः ततश्चानन्तरमारम्भः क्रियाहरणव्यापारइत्यर्थः तथाप्राप्तेपिकस्मिंश्चिद्विषयेविषयान्तरविषयाणांक्रिया
णामशमः शान्तभावस्तथादृष्टतत्साभिलाषोरागइत्यर्थः तथातमसिविवृद्धेसत्वरजोभिभवाल्लब्धबलेसत्येतानिलिङ्गानि
जायन्ते तद्यथा अप्रकाशः सत्वगुणाभिभवात्प्रकाशाभावोविषयाऽसंवेदनं तथारजोगुणाभिभवादप्रवृत्तिः क्रियाभावः त
तश्चस्वयंविवृद्धत्वात्प्रमादमोहावुक्तलक्षणाविति १३ ॥ अथैषांवृद्धौसत्यांप्राणप्रयाणेसतिविशिष्टलोकान्तरप्राप्तिनिर्देशेन
बन्धहेतुत्वमेवप्रतिपादयितुमाह ॥ यदासत्वेविवृद्धेतुप्रलयंयातिदेहभृत् तदोत्तमविदांलोकानमलान्प्रतिपद्यते १४ रज
सिप्रलयंगत्वाकर्मसङ्गिषुजायते तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते १५ ॥ यदायस्मिन्कालेसत्वगुणेविवृद्धेबलवतिसति
देहभृच्छरीरीप्रलयंयातिविनाशव्यपदेशंलभते तदोत्तमविदांप्रकृष्टज्ञानानांदेवादीनांसम्बन्धिनोलोकान्भुवनानि सत्वगुणम

यत्वादःमलान्विशुद्धान्प्राप्नोति तत्रजातव्यपदेशंलभते तथारजसिप्रवृद्धेसतिप्रलीनःसन्कर्मसङ्गिषुरजोगुणप्रधानत्वात्त
त्क्रियाविशेषपरेषुमर्त्येषुजायते तथैवतमसिप्रवृद्धेप्रलीनःसन्मूढयोनिषुतिर्यक्स्थावरादिषुतमःप्रधानेषुजायते इतिप्रया
णसमयेसत्वादिगुणवृद्धौफलनिर्देशार्थमाह ॥ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलम् रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानं
तमसःफलम् १६ ॥ सुकृतस्यसत्वविवृद्धौसत्तांयथाशास्त्रंसम्यगनुष्ठितस्यकर्मणोयज्ञादेःक्रियाविशेषस्यसात्विकंस
त्वगुणारागतंनिर्मलंविशुद्धंविशिष्टज्ञानसुखस्वरूपंफलंभवतीतिशेषः रजसस्तुरजोविवृद्धौसत्यांयथाशास्त्रंकर्मणइत्य
र्थः दुःखंफलंसंशयादिदुष्टचित्तत्वात् प्रज्ञादिगुणविशुद्ध्यभावेयत्कर्मक्रियेत तत्प्रवृत्तिलक्षणंदुःखमेवफलतीत्यर्थः एवमे
वतमसोविवृद्धौसत्यांकृतस्यकर्मणोरागमोहादिदुष्टचित्तत्वाच्छास्त्रविधिवैपरीत्येनप्रयुक्तस्याज्ञानंमोहएवफलम् १६ ॥ सद्गुरे
रौतदेवाह ॥ सत्वात्सञ्जायतेज्ञानंरजसोलोभएवच प्रमादमोहौजायेतेतमसोज्ञानमेवच १७ ॥ स्पष्टार्थःश्लोकः एतस्यस
त्वादीनांगुणानांपृथक्स्वरूपसमुदायाचारफलादिभेदप्रपञ्चप्रतिपादनस्यसर्वास्ववस्थासुतेषांवेद्यैकस्वरूपताप्रतिपादनतात्पर्यं
वेदितव्यम् १७ ॥ अस्यचप्रयोजनमाह ॥ ऊर्ध्वंगच्छन्तिसत्वस्थामध्येतिष्ठन्तिराजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छन्तितामसाः
१८ नान्यंगुणेभ्यःकर्तारंयदाद्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोधिगच्छति १९ ॥ स्पष्टार्थौश्लोकौ १९ ॥ गुणानेतानतीत्य
त्रीन्देहीदेहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोमृतमश्नुते २० ॥ शरीरविषयादिभावेनपरिणताःसर्वेप्रकृतिविकाररूपाभावा
देहसमुद्भवाः सतिहिदेहेशरीरविषयात्मकत्वेनसमुद्भवन्तीति तथात्मनेवोपलभ्यतामभिप्रपद्यन्ते तानेतान्प्रतिपादितस्वरूपान्त्रीनन्त्वा

दीन्गुणानतीत्य वेदैकस्वभावात्स्वात्मनो व्यतिरेचनेन निस्तीर्य देहीत्येतत्तस्तद्व्यतिरेचनादेव शरीरादितो निवृत्ताहङ्कारमम
काराभिमानित्वाच्छुद्धचिन्मात्रस्वभाव एव प्रतिष्ठितत्वान्निरहङ्कारो गुणमयशरीरादिभावप्रतिबद्धैर्जन्ममृत्युजराद्युःखैर्विरु
त्पादविनाशपरिणाममलैर्दोषैर्विमुक्तो विवर्जितः सन्नमृतं परं ब्रह्म परमात्मानमश्नुते प्राप्नोति तद्भेदं गच्छतीत्यर्थः किमः
नेनोक्तं भवति गुणैः प्रतिपादितस्वरूपेभ्य आत्मनः स्वाभाविकविविक्तत्वभावनाभूतप्रकृतेर्मोक्षो न तु शरीरविषयादिरूपा
यास्तस्याः परिहारमात्रं मोक्ष इति २० ॥ अथ गुणातीतस्वरूपं विशेषतो जिज्ञासुरर्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानः
तीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१ ॥ कैर्लिङ्गैरभिव्यञ्जकैर्लक्षणैरेतानुक्तरूपान्गुणानतीतो भव
ति तेभ्यो विमुक्तः सम्पद्यते यश्च गुणातीतः स किमाचारः किं तस्य चेष्टितमित्यर्थः केन च प्रकारेणैतानतिवर्तते व्यतिक्रामति गुणा
तीतत्वप्राप्तिहेतुः को विधिरिति प्रश्नत्रयनिर्णयार्थमुत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव न द्वेष्टि संप्रवृ
त्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति २२ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते २३ समदुःखसु
खस्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २४ मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः
ल सर्वारम्भप त्यागी गुणातीतः स उच्यते २५ ॥ स एवंविधः श्लोकचतुष्टयप्रतिपाद्यविशेषणविशिष्टो गुणातीत उच्यते इति स
म्बन्धः कोऽसौ य एतानि वस्तूनि संप्रवृत्तानि सम्यगभिव्यक्तानि सन्ति न द्वेष्टि समाधिविपर्ययत्वात्तेषु ऽप्रीतिं न भजत इत्यर्थः तथा नि
वृत्तानि लब्धवृत्तय एवैते भवन्त्विति न प्रार्थयत इत्यर्थः कानि तानीत्याह प्रकाशं सत्त्वगुणस्य विवृद्ध्याभिव्यञ्जकं ज्ञानादिरूपं लिङ्गं ।

तथा प्रवृत्तिं रजोगुणस्य तैविध्यं क्रियात्मकं लिङ्गं· तथा मोहं तमोगुणस्य तादृशमेवाऽज्ञानात्मकं लिङ्गं· अत्येतेषु सत्वादिगुणेषु चि
गी·टी· ह्नभूतेषु वस्तुषु प्रवृत्तिरेहेतुषु निवृत्तिरेहेतुषु वा नित्यनिर्विकारस्वरूपप्रतिष्ठत्वाद्यो रागद्वेषाभ्यां मनागपि नाद्रियते स गुणातीत
रा· उच्यते इत्येतन्मुख्यं गुणातीतसत्तालिङ्गं· एतच्च गुणातीतलक्षणमुक्तं वक्ष्यमाणं च द्वितीयेऽस्थितप्रज्ञत्वलक्षणकथनप्रसङ्गे·
१२९ न प्रतिपादितमिहाप्यनुवर्तनीयम् ननु प्रवृत्तिमोहौ प्रवृत्तौ सन्तौ रजस्तमोविवृद्धिलिङ्ग·भूतौ द्वेष्यौ भवतां नाम योगिनः प्रका अप्रकाशत्वात्
शस्तु सत्त्वविवृद्धिलिङ्ग·भूतः प्रवृत्तः सन्कस्य द्वेष्यो भवेत् येनोक्तं प्रकाशं प्रवृत्तिं यो न द्वेष्टि स गुणातीत इति अत्रोच्यते इहाभ्यासयो
गिनो रजस्तमोलिङ्ग·वत्सत्त्वलिङ्ग·मपि प्रकाशात्मकं प्रवृत्तं निषेध्यत्वाद्द्वेष्यं भवति तथा च पातञ्जले चितिशक्तिस्वरूपमुक्त्वा सत्त्वगु
वेकवि णात्मिका चेयमतो विपरीता ख्यातिरिति अतस्तस्यां विरक्तचित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धीत्युक्तम् कर्मयोगिनस्तु गुणातीतदशाधिरूढ
129 स्य विशेषोऽयमुक्तः यत्प्रकाशमपि प्रवृत्तं न द्वेष्टि न च तस्य निवृत्तिमभिकाङ्क्षति तथा सति द्वेषरागानुषङ्गाद्गुणातीतता न घटते तेन हि
विशुद्धस्वभावाप्रच्युतसंविदः प्रकाशादीनि प्रवृत्तानि निवृत्तानि वा द्वेष्यतयोपादेयतया वा यस्य प्रद्वेषरागौ नोद्भावयतः स गुणाती
त उच्यते तदेतद्गुणातीतलिङ्ग·मित्यर्थः तस्य लिङ्गान्तरमाह उदासीनवदासीन इत्यादि यो गुणैः प्रवृत्तैर्निवृत्तैर्वा न विचाल्यते स्व
रूपान्न प्रच्याव्यते स गुणातीत इति सम्बन्धः कुतो न विचाल्यत इति हेतुगर्भविशेषणमाह उदासीनवदासीन इति यः परस्य सुखं
दुःखं वा प्रवर्तमानं तेनामिश्रीभूतचित्तत्वात्तस्या निर्विकारस्तटस्थ एव पश्यति स उदासीन इत्युच्यते तेन तुल्यः स एव प्रकाशादि १२९
प्रवृत्तिनिवृत्त्योः परकीययोरिव निर्विकार एवासीनः स्वरूपविश्रान्तो· तएव ये गुणा वर्तन्ते प्रवृत्तिमनुभवन्तीति एतावति ज्ञाबा

ह्वासंस्तिष्ठति स्वस्थितिं भजते॰ तथैवनेङ्गते॰ तेन स्वरूपाच्चलति स गुणातीत उच्यते तदस्य लिङ्गमित्यर्थः एतेन कैर्लिङ्गैर्गुणातीतो
भवतीत्यस्योत्तरमुक्तम् किमाचार इत्यस्योत्तरमाह समदुःखसुख इत्यादि सुखदुःखे स्वस्वप्रकृतिरजःसत्त्वतमोवृत्तयउक्ताः समाअवि
शेषेण निरूप्यमाणत्वात्तुल्यास्ते यस्य स तथोक्तः न सुखेन प्रीयते न दुःखं द्वेष्टि न स्वप्रेमगुह्णातीत्येवंविधस्तस्य समाचारः तुल्योमि
त्रारिपक्षयोरित्येतदन्तमनयैव दिशा किमाचार इत्यस्योत्तरमेतत् कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तत इत्यस्योत्तरमाह सर्वेत्यादि सर्वेषामार
म्भाणां यज्ञतपोदानादिक्रियाविषयाणामनुद्यमानां निरतिशयनिजानन्दनिर्भरनिर्भयस्वात्मोपासाप्रवणत्वात्फलस्य स्वर्गादिभो
गप्राप्तिलक्षणस्य त्यागी निरभिसन्धानतया हर्जयिता ज्ञाननिष्ठत्वेन फलाभिसन्धिशून्यतया शास्त्रोक्तस्वकर्मानुष्ठानलक्षणो विधिः॥
गुणातीततत्त्वप्राप्तिरेतं परं विधिमाह ॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते २६ ॥
यश्च यथोक्तस्वरूपं मामव्यभिचारेण मद्व्यतिरिक्तविषयान्तरालम्बनव्यभिचाररहितेन भक्तियोगेन प्राक्प्रतिपादितचतुष्प्रकारेण भ
क्तिरूपेण समाधिना सेवते आर्तत्वादिज्ञानित्वपर्यन्तावस्थासमुचितविधिपूर्वमुपास्ते स परां काष्ठां प्राप्तः सन्नेतान्यथोक्तान्गुणा
नतीत्यातिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते यथोक्तस्वरूपं ब्रह्मैव सम्पद्यत इति इदानीमेवोपायान्तर उत्तराद्वैतमोहमहासा
गरादुत्तीर्णो भवतीत्यर्थः यतो यथोक्तेन क्रमेण प्रत्यभिज्ञाहृदयचिन्मात्रस्वरूपपरब्रह्मरूपे मयि परमात्मनि स्वविश्रान्तसंविदो यो
गिनो न तु गुणरूपं किञ्चिद्व्यतिरिक्तं पदार्थान्तरमवशिष्यते यस्माद्यथा प्रतिपादितं तात्त्विकं मत्स्वरूपमेवाचिन्त्यमनन्यया महिम्ने
वेदन्तया परामृश्यमाणं यथा प्रकृत्यात्मभावस्वरूपतामापद्यते तथैव तात्त्विकात् महद्धर्मीश्रमीश्रपरामृश्यमाणाः सत्त्वादिगुणाश्च

पदेशभाजो भवन्ति तथाच प्रकाशो नाम मद्धर्मो व्यतिरिक्तप्रकाश्यानपेक्षनित्योदितचिदात्मकज्योतीरूपः सव्यतिरिक्तपरि
गी॰टी॰ मितप्रकाश्यनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायित्वात्परिमितत्वमिवापन्नः सत्त्वगुणव्यपदेशं लभते एवं स्वरूपानुभवमात्रलक्ष
रा॰ णा क्रियात्मापि मद्धर्मः सव्यतिरिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया रजोगुणव्यपदेशं लभते तथा देशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्नि
१३० स्वाभाविकी नित्यायास्थितिः सैव भिन्नाश्रयनिष्ठतया नियमात्मकतमोगुणव्यपदेशं लभते एवं परामर्शवैचित्र्याद्भावनामात्र
व्यापारो मायाशक्तिः प्रकृतिगुणादिभावविकल्पात्मकमत्यद्भुतमिदं त्रैलोक्यालेख्यमुल्लिखन्ती सर्वदेहिनो मोहयति सैव यदा भ
क्तिरूपेण विजृम्भमाणया विद्याशक्त्या तिरस्कृता भवति तदा पारमार्थिकं ब्रह्मैवैकं तत्त्वमवशिष्यते ततउक्तं यो मां भक्तियोगेन मांसे
वते स ब्रह्मभूयाय कल्पत इति २६ ॥ अत्र हेतुमाह ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैका
न्तिकस्य च २७ ॥ यस्माद्ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा मयि तदव्यभिचारितया तत्स्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितम् य
तः क्षेत्रक्षेत्रज्ञादिभावेनावस्थितं ब्रह्मैव यद्यप्युक्तं तथापि तदवच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्स्वरूपानुविधायि सर्वत्र प्रतिष्ठितम् कीदृशस्य
ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा अमृतस्याव्ययस्य च न व्यय अपक्षयलक्षणो विकारस्तेन रहितस्य तथा अमृतस्य नित्यसद्भावस्य न केवलं ब्रह्म
णोऽहं प्रतिष्ठा यावत् धर्मस्य शाश्वतिकस्य चित्प्रकाशात्मनोऽहं प्रतिष्ठा न पेक्षितव्यतिरिक्तकारणः सहज आनन्द ऐकान्तिकं सुखं तस्या
हं प्रतिष्ठा किमुक्तं भवति प्रकाशानन्दात्मतत्त्वरूपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्तिलक्षणेनैवैकेनोपायेन प्राप्य इत्याम् २७ ॥ ॥ ये त्वेक्षेत्र १३०
पुंसी सतामतिमलिनैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्वैकैर्दौर्गत्यं भजते जनो व्यवहरन्संसारदीर्घापरो सिद्धेचास्य रसेच चतुर्दशमहाध्यायाभिधेयात्मकेनीता

स्तेपरमार्थतां दद्दातु वो लक्ष्मीनारायणादद्वयाम् ॥ ॥ इतिश्रीमद्राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि
श्रीभगवद्गीताविवरणे चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ ❁ ॥ ॥ ॐ एवं त्रयोदशाध्याये स्थूलदृश्याभूतप्रकृतेर्मोक्षःप
रप्राप्तिहेतुत्वेन प्रतिपादितः चतुर्दशेन तु सूक्ष्मया दृश्याऽगुणपरमार्थाया स्तस्यास्तदतिक्रमेण विशेषेता ब्रह्मभावप्राप्तिरु
पदिष्टा इदानीं भुवनसन्तानभावेन परिणतायास्तस्या निर्मोहप्रतिपादनक्रमेण पुनरावृत्तिपदप्राप्तिं प्रतिपादयितुं श्रीभग
वानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् १ ॥ प्रतिपाद्यमानविशेष
णासाधर्म्यादश्वत्थवृक्षाध्यवसायेन नानाभुवनसन्तानरूपः संसारप्रपञ्चो विवक्षितस्तमश्वत्थमेवंविधमाहुः परावरद्रष्टारः क
म्र थयन्ति कीदृशमूर्ध्वमूलं बहुलप्रपञ्चस्यापि भुवनसन्तानस्य केवलभोगभूमिकर्मभूमिभेदेन मङ्गुःखाद्द्विप्रकारत्वे सति भोगभूमि
रूपो भाग ऊर्ध्वशब्देनोक्तो भोगस्य फलत्वात्फलस्य प्राधान्यात्मूलशब्देन चाऽविद्यादिक्लेशजालमुक्तम् सति हि तस्मिन्भोगभूम्या
त्मना देवत्वात्प्रतिप्रकृतिर्विपरिणमति अन्यच्च कीदृशं तमऽधःशाखं अधःशब्देन कर्मभूम्यात्मको भाग उच्यते तेन पुनरागृह
त्याधिकरणत्वादधो विषयत्वेनोक्तः कर्मभूमय एव शाखाः इत्यमधःशाखा यस्यैतं तथाविधम् यदुक्तम् आब्रह्मभुवनाल्लोकाः
पुनरावर्तिनोऽर्जुनेति अन्यच्च कीदृशं अव्ययमऽनन्तत्वात्परमेश्वरमायावभासितानां देवत्वानां गमागमानिवृत्तेः तान्प्रति
तथ्यास्यपरिणामतः प्रवाहनित्यत्वेनाविद्यमानव्ययत्वम् अन्यच्च कीदृशं यस्य छन्दांसि वेदाः पर्णानि पत्राणि किमुक्तं भव
ति वेदसमुद्भवत्वान्नानितानि कर्माणि छन्दःशब्देनोक्तानि तान्येव तांकृपरिणामावधिभूतत्वात्पर्णत्वेनाध्यवसितानि, त
दृ

यतः सत्त्वक्लेशेषु शुभाशुभभोगाधिकरणभूतेभ्यो भुवनेभ्यः देवत्वानां पुनः क
र्मभूमौ निपतनमवश्यमेव स्थितम् ५४

मेवंविधमेनं क्लेशप्रभवं त्रयीनियमितकर्मफलभूतभोगाधिकरणात्मकं भुवनसन्तानरूपमूर्ध्वमूलत्वादिना सादृश्या
गी॰टी॰ दश्वत्थं तं यो वेद वेद्यत्वेन वेदकौ तद्रूपाद्व्यतिरिक्तं जानाति स वेदार्थवित् नतु यस्तस्मिन्ममत्वादिग्रहेन निमग्नमना इ
रा॰ त्यर्थः १॥ ननु किमयमश्वत्थ ऊर्ध्वमूल एवाधःशाख एव च स्यादुत रूपान्तरमप्यस्यास्तीत्याशङ्कायां प्रतिपादनार्थमा तत्
१३१ ह॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृता यस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके २॥
यस्य चाश्वत्थस्योक्तेन क्रमेणाधःशाखाः प्रसृता ऊर्ध्वं च प्रसृताः कुतः चशब्दो हेतौ यस्मादधो मर्त्यलोकशब्देनोक्तायां क
र्मभूमौ मूलान्यनुसन्ततानि क्लेशा एव प्रसृता इत्यर्थः कर्माण्यपि हि क्लेशमूलान्यतः एव तादृशि मूलानि कर्मानुबन्धीनि
कर्माणि शुभाशुभाः क्रियाः अनुबन्धं गमयितुं शीलं येषां तानि तथोक्तानि भोगभूमिषु भोगत्वेन क्लेशा एव यथा विजृम्भन्ते तथा हि
कर्मभूमिषु अत एव कर्मत्वेन विजृम्भन्ते ततश्च कर्मप्रभवा एव भोगभूमय ऊर्ध्वप्रसृतशाखात्वेनाध्यवसिताः तथा उभयरूपाप्य
स्य शाखाः कीदृश्य इत्याह गुणप्रवृद्धा इति गुणैः सत्वादिभिः स्वस्वाद्यात्मना परिणमद्भिः प्रवृद्धा उपचयं प्राप्ताः यावन्ति प्रसृ
तास्तासां सर्वासां गुणानुविद्ध एव भोगात्मना वा कर्मात्मना वा विजृम्भते तेन यथा सेचनेन शाखा वृक्षस्य प्रवर्द्धन्ते एवं गुणैः कर्मभूमयः
फलभूमयश्च प्रवर्धन्ते तदात्मका एव ता इत्यर्थः तथा विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयो बुद्धिप्रधानासु भूमिषु अध्यवसिताः प्र
वालस्थानीयाः पल्लवतुल्या यासां उपरितनीषु अधस्तनीषु सर्वास्वेव हि भूमिषु शुभाशुभविषयत्वेन परिणता गुणा एव पर्यायेणाग १३१
मागमहेतुत्वमापाद्यमानाः देहं तान्निबध्नन्तीति तात्पर्यम् २॥ तदेवंविधस्योक्तस्य भवस्य वक्ष्यमाणज्ञानाभावादाह॥ न रूपमः

131

स्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अस्य यथाप्रतिपादितस्याश्वत्थस्य तथा तेन प्रकारेण रूपं स्वभावो नोपलभ्य
ते तत्त्वतो नैव प्रतिपद्यते अन्यथैव ह्ययमचिन्त्येश्वरमायामात्रनिबन्धनतया तत्त्वनिःसाररूपत्वेन स्थितो ज्ञानशून्यत्वाच्चा
न्यथैव परमार्थसत्त्वेनावभासमानो ममकारग्रहेण प्राणिनो निबध्नाति यथास्य स्वरूपेनोपलभ्यते न च संप्रतिष्ठा आद्यन्तरा
लवर्त्तिनी सम्यक्स्थितस्तस्यापि न लभ्यते यतो येन येन रूपेणास्य स्थितिः तत्सर्वं परिणामित्वादस्थिरम् ॥ अत एवंविधस्यास्य
स्वभावाप्रकाशस्य व्यवधायकस्योच्छेदोपायमाह ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ३ ततः पदं त
त्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गतो न निवर्त्तते भूयः ॥ एनं यथाप्रतिपादितस्वरूपं दत्ते ज्ञानाक्लेशनिमित्तकर्मानुरूपपरिपाकानुभ
वाधिकरणभूतभुवनसन्तानात्मकमश्वत्थं तत्साधर्म्यादश्वत्थत्वेन निरूपितम् तमेवं सुविरूढमूलं सुदृढदार्ढ्येन विविधं कृत्वा रू
ढानि प्ररोहं प्राप्तानि क्लेशाख्यमूलानि यस्य तं तादृशं असङ्गशस्त्रेण ममताग्रहरूपगाढाश्लेषत्यागात्मना विवेकपाषाणक
षणवशाच्छितेन तीक्ष्णेन कुठारेण छित्वा मूलतो द्विधा कृत्वा ततोऽनन्तरं पुनः पुनः प्रतिपादितस्वरूपं पदं निरुत्तरं धाम मार्गमन्वे
षणीयं कीदृशं यस्मिन्प्राप्ते योगी भूयो न निवर्त्तेत पुनः संसारवर्त्मनि नाविर्भवेत् अकृत्रिमस्वभावविश्रान्तिलक्षणं मोक्षम
वाप्नुयाम् ॥ यस्मादेतस्मिन्नेव परप्रकाशावरणहेतौ महति विघ्ने यथोक्तेन रूपेण निकृत्ते सति योगी ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्र
पद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ४ ॥ यदेतदुक्तव्यवधानविच्छेदाद्योगी प्राप्नुयात्स एव परमः पुरुषः परमकारणं परमात्मा ।
ततस्तस्मिन्पदं प्राप्ते परं पुरुषं प्रपद्येत तत्समापन्नो भवेद्योगीत्यर्थः कं तं परं पुरुषं प्रपद्येत् यतो यस्मादेकस्मात्सर्वकारणभू

तात् पुराणी प्रवहमानत्वाच्चिरन्तनी प्रवृत्तिर्यया प्रतिपादितजगत्क्रीडनकनिर्माणात्मिका क्रिया प्रसृता इयमेव भासमानत्वा
गी॰टी॰ त्प्रकर्षेणासृता गता व्यापिनी संवृत्तेत्यर्थः किमुक्तं भवति यदेव परपदप्राप्तिलक्षणपरमात्मस्वभावविश्रान्तिरूपं जायते तदेव
रा॰ तदिच्छामात्रैककारणं जगदिदं विचित्राभासमस्य योगिनः प्रतिपद्यन्ते ४ ॥ अतएव ॥ निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्म
१३२ नित्या विनिवृत्तकामाः द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५ ॥ तदव्ययं नित्यत्वादपक्षयादिरहितं
पदं स्वाभाविकात्मलक्षणं स्थानममूढाः प्रसृदितविद्याशक्तित्वात्प्रबुद्धा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति तादात्म्यं लभन्त इत्यर्थः कीदृशाः
सन्तो निर्मानमोहाः अनात्मादिष्वात्मादिप्रत्ययलक्षणाभिमानमयान्मोहान्निष्क्रान्ताः यतो जितसङ्गदोषाः सङ्गः आसक्तिरना
त्मादौ वस्तुन्यात्माभिमानेन गाढनिमग्नचित्तत्वं स एव दोषः संसारहेतुत्वान्महदवद्यं जितस्तिरस्कृतो यैस्ते तथाविधाः कथं
भूतैः सज्जेय इति हेतुगर्भं विशेषणमाह अध्यात्मनित्या इति अध्यात्ममात्मनि पारमार्थिके स्वस्वभावे नित्याः सदा तदेकनिष्ठा इत्य
र्थः कथमध्यात्मनित्यत्वं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणं विनिवृत्तकामा इति काम्यन्त इति कामा ऐहिकामुष्मिका इष्टाः शब्दादयो भोगा
विनिवृत्ताः तत्त्वज्ञानाभ्यासाद्विच्छिन्ना येषां ते तथाविधाः कामा हि बाह्यविषयान्प्रति चित्तमाकर्षयन्तोऽध्यात्मनिष्ठतां विघ्नयन्त्यः
तो विनिवृत्तकामाः अध्यात्मनित्या इत्युक्तं विनिवृत्तकामत्वं च कथं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणमाह द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञैरिति।
द्वन्द्वैः द्वन्द्वरूपैः शीतोष्णजरामरणादिभिस्तथैतद्विपरीतैः स्निग्धादादिरनिष्टशरीराहङ्कारनिबन्धनैः क्लेशैः सर्वैरेव सुखदुः १३२
खात्मकत्वाद्यभिमानैर्विमुक्ताः परिवर्जिताः ये हि तथाविधा निवृत्तकामा भवन्ति तदयमत्र क्रमो विवक्षितः ये भगवदनुग्रहाद्विभूतवि

132

वेकजज्ञानत्वात्प्रबुद्धयोगिनोहेयोपादेयविवेकतत्त्वमबुद्धयोजानन्ते तेस्वबोधात्मकत्वेनसंवेद्यत्वमापन्नान्सर्वान्प्रकृतान्भावा
न्हेयत्वेनात्मतत्त्वंचयथाप्रतिपादितस्वरूपमुपादेयत्वेननिश्चिन्वन्तोद्वन्द्वात्मकैःक्लेशैर्विमुच्यन्ते तेभ्योनिवृत्ताश्चतद्विधधर्मि
णिसहजनितानन्दमयेस्वात्मन्येवनित्यावस्थिताभवन्ति ततश्चबाह्येषुभावेषुप्रतिपादितोपपत्त्याशास्त्रीयकर्मापरित्यागेस
तिस्पृश्यमानेष्वपिशरज्जलदपटलेष्विववायवोनिःसङ्गाभवन्ति ततश्चनिःसङ्गत्वान्निर्मलाविच्छिन्नाविपर्ययप्रत्ययाःसन्तः
मं परमात्मन्येवपरमार्थसत्येसुप्रतिष्ठाहंप्रतीतयः परंपदमाप्नुवन्ति ५ ॥ कीदृशंतत् ॥ नतद्भासयतेसूर्योनशशाङ्कोनपाव
कः यद्गत्वाननिवर्त्तन्तेतद्धामपरमंमम ६ ॥ तत्पदंसूर्यादयोनभासयन्ति तेषांहिप्रकाशंकारणान्तरलब्धजन्मकंचेत
नाचेतनभावाभिव्यञ्जकत्वेनप्रकाशकमनन्यप्रकाश्यसंवित्प्रकाशात्मनापरमशास्त्रप्रतिपादितेनस्वस्वभावेनपरमात्मेच्छा
मात्रेणभासयत्प्रकाशयतस्तःसूर्यादीनांकथंतत्तदप्रकाश्यंस्यात् अथतदेवमेमयथोक्तस्वरूपस्यपरमकारणस्य
परमेश्वरस्यधामस्थानं यत्प्राप्ययत्समाश्रित्ययोगिनोननिवर्त्तन्ते नपुनःसंसारभूमिमन्यजीववदवतरन्ति ६ ॥ ननुस्वेच्छा
मात्रेणसर्वभावप्रकाशकेनन्यप्रकाश्यसंवित्प्रकाशैकस्वभावेपरमात्मन्येवैकस्मिंस्तत्त्वेपरमार्थसत्त्वेनव्यवस्थितेप्रतिशरी
रंस्तात्वादिधर्मयोगिनोन्योन्यभिन्नाःकएवेमेजीवानामयथेच्छमिन्द्रियवर्गंस्वस्वविषयेप्रवृत्तिनिवृत्तीलम्भयन्तीतिसंशया
नाप्रतिजीवविवेकार्थमाह ॥ ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः मनःषष्ठानीन्द्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ७ ॥
यएषजीवोनामपदार्थःप्रकृतिस्थानिशब्दादिभावेनपरिणतायांयथोक्तस्वरूपायांप्रकृतौस्थितानि तदेकालम्बनत्वात्तदाश्रितानि

प्राधान्याच्छ्रोत्रादिबुद्धीन्द्रियविवक्षया पञ्चेन्द्रियाणि मनसा प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनभूतेनान्तःकरणेन षष्ठेन सहितानि कर्षति
गी॰टी॰ उपादेये स्वविषयेऽनुज्ञानो हेयाच्च ततो निवर्त्तयन्नादिपतिर्विक्षिपति च स जीवलोके जगति ममैवांशः स च प्रतिपादितस्वरूप
रा स्य परमकारणस्यांशो भाग इव सनातनो नित्यो जीवभूतो मदिच्छावशादन्योन्यभिन्नजीवरूपतां प्राप्तः किमुक्तं भवति ।
१३२ जीवपरमात्मनोर्नास्ति मनागपि वास्तवो भेदः एवकारेण जीवस्य चिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तवस्त्वन्तरसम्पर्कसम्भावनाभावोऽ
वधारितस्तेन परमार्थतः परमकारणादभिन्नस्यापि प्रतिदेहं विभक्तेन्द्रियवर्गोपकर्षणत्वादिना नानात्वप्रतीतिरचिन्त्यमन्मा
याशक्तिजनिता नास्य वास्तवी सा हि मायाशक्तिस्तत्त्वज्ञानावसरविभाव्यनिःसारस्वरूपा सम्प्रति सर्वभावभेदविभ्रमोद्भाव
नेनेत्थं व्यामोहयतीति दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेत्यादिना प्रागेव प्रतिपादिताद्भुतस्वरूपा ततश्चाकाशस्य नित्यनि
र्मलनिर्विभागानन्तमहिम्नोपि घटाद्यवच्छेदकवस्तुवशाद्यथांशवत्त्वपरिकल्पना तथा परमात्मनोपि शरीराद्यवच्छेदकवस्तु
वशाज्जीवरूपांशवत्त्वपरिकल्पनेयं न तु तस्योक्तस्वरूपस्य वस्तुतो भागाः सम्भवन्ति योपि प्रदीप्तहुताशराशिस्फुलिङ्गनिचयो
पमानप्रतिपादनव्यवहारः परमात्मजीवात्मनोरागमेषु श्रूयते सोप्यौपचारिक एव न वास्तवो यतो ब्रह्मविदपकर्मेव तत्त्वप
रमार्थसद्ब्रह्मसंज्ञायाऽनेकमिव चकास्तीत्यौह्यते तथा च कश्चिदीश्वरोऽव्याकृतप्राणविराड्भूतेन्द्रियोर्मिभिः यः प्रत्यन्नि
वाभाति तस्मै ब्रह्मणेऽव्ययेनम इत्याह ७ ॥ ननु ततस्ततः शरीरादुपात्तशुभाशुभकर्मणोपात्तवासनाऽधिवासित एव जीवः शरी १३२
रान्तरं प्रतिपद्यमानः संसारपरम्परापरिवर्त्तनमनुभवन्कथं वस्तुतोन्याभिन्नो भवेदिति भेदभ्रान्तिमपाकर्तुमाह ॥ शरीरं यद

वि

वाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ८ ॥ एवं मदंशत्वाद्वस्तुतो मदभिन्नो जीवपदा
र्थो यच्छरीरमवाप्नोति केनचित्त्वेन शरीरेण सम्बध्यमानत्वाज्जातव्यपदेशं लभतेऽयमर्थः तथा यच्चाप्युत्क्रामति तत्कर्म
विपाकप्रत्यये केनचिच्छरीरेण वियुज्यमानत्वात् उत्क्रामं तद्व्यपदेशं लभते तदयमीश्वरः स्वतन्त्रस्वरूपमात्रे तिष्ठः परमात्मे प्र
व सन्नेतानि सूक्ष्मरूपाणीन्द्रियाणि गृहीत्वाधिष्ठेयत्वेन स्वीकृत्य संयाति देहाद्देहान्तरं गन्तृत्वव्यपदेशभाग्भवति न पुनर्नित्य
निर्विभागव्यापकचिन्मात्रैकस्वरूपस्यास्य देहाद्देहान्तरगमनलक्षणं संयानं जन्ममरणशब्दवाच्यं वस्तुतः सम्भवति इद
मत्र तात्पर्यम् पारमार्थिकस्वरूपप्रत्यवमर्शाभावमात्राल्लब्धजन्मनो निजमायाशक्त्युद्भावितावच्छेदेहत्वविविधशरीरसम्ब
न्धाज्जीवनानात्वमिवावभासयत्ययमीश्वरस्तेन यथा घटकुसूलगृहाद्यवच्छेदकवस्तुसम्बन्धादेकमेव निर्विभागमा
काशं घटाकाशं कुसूलाकाशमित्यादिभेदव्यपदेशभाक् तत्त्वविदः प्रतिपद्यन्ते तथैवायमीश्वरः स्वरूपप्रतिष्ठ एव सन्नानाका
र्यकारणसम्बन्धान्नानात्वमिव प्रतिपद्यते तत्सम्बन्धेऽपि सति यथैव विभुः संविन्मयस्वरूपमात्रप्रतिष्ठ एव तथोपमानेन
प्रकटयति कुतश्चिदाशयात्कमलाकरादेर्यथा स्पर्शमात्रस्वभावो वायुर्गन्धान्कमलकुवलयादिमकरन्दामोदान्सूक्ष्मरूपा
न्स्वीकृत्य कुमुदादिकरादिकमाशयान्तरं संयाति तथैवायमिन्द्रियादीनि गृहीत्वा देहाद्देहान्तरं चिन्मात्रस्वरूपप्रतिष्ठ एव संया
तीव किमनेनोक्तं भवति यथा तत्तदाशयगतगन्धपरमाणुपरिग्रहेऽपि स्पर्शमात्रगुणात्स्वरूपादप्रच्यवमानो गन्धवत्तां नाव्यप
द्यते पवनः अथ च तत्सम्बन्धात्कमलसुरभिः कुमुदमकरन्दसुगन्धिरिति भिन्नव्यपदेशभाग्भवति तथायमात्मा निरावरण

ऽनन्तनिर्विभागचिदेकस्वभावोपिमायोद्भावितदेहादिपदार्थसम्बन्धान्नानाव्यपदेशंभजते नतुवस्तुतोस्यभेदः सम्भवति
गी॰टी॰ चायमुपमानोपमेयभावोविवक्षितः यद्वस्वन्तस्सम्बन्धेपिस्वरूपाप्रच्युतिरस्येति जात्मायुर्भोगलक्षणविपाकाभिव्यञ्ज
रा॰ कजन्ममरणधर्मयोगिशरीरादिसम्बन्धेपिवास्तवींस्वरूपमात्रप्रतिष्ठतामस्यात्मनः प्रतिपाद्येदानींतदन्तरालवर्त्ति
१३४ भोगलक्षणविपाकाभिव्यञ्जकदशासम्बन्धेप्यस्पृष्टतांप्रतिपादयितुमाह ॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच।
अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ९ ॥ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारतेत्यादिनाप्रदर्शितन्यायेनायमेकए
वात्मानानाक्षेत्रवर्त्तिविभिन्नविषयाधिष्ठातृत्वमात्रेणनानात्वमिवप्रतिपद्यमानोविषयाञ्छब्दादीन्सुखादिहेतूनुपसेवते।
तत उपलब्धृत्वमात्रैकस्वभावाव्यभिचारादेकएवसन्भजते भोक्तृत्वावस्थायामपिनैरनाहतस्वरूपएवासावित्यर्थः ९ ॥
वा तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तंवाभुञ्जानंगुणान्वितम् विमूढानानुपश्यन्तिपश्यन्तिज्ञानचक्षुषः १० ॥ तिष्ठन्तंलब्धव्यपदेशात्मक
स्मिंश्छरीरेतेनतेनजात्यादिनाव्यपदेशेनाऽवच्छिन्नतयास्थितिमनुभवन्तं तथोत्क्रामन्तंतस्मात्तादृशाच्छरीराच्छरीरान्त
राश्रयणायोत्क्रान्तंजन्ममरणयोगित्वव्यपदेशंभजन्तमित्यर्थः तथातदन्तरालेगुणान्वितंसत्त्वादिगुणसंयुक्तंशब्दादि
विषयजंसुखाद्यात्मकंभोगमुपभुञ्जानंवेदकत्वमात्रेणतद्भोक्तृत्वव्यपदेशभाजमितिजन्ममरणस्थित्येवस्थास्वप्येकस्मि
न्नेवस्वाभाविकेसर्वक्षेत्राधिष्ठातरिस्वरूपेप्रागुक्तेनरूपेणवर्तमानं विमूढामायाशक्तिमहिम्नामनागपिस्वरूपप्रत्यवमर्शाऽ १३४
नुन्मेषलक्षणेनविशेषेणमूढाविचेतसःसम्यग्ज्ञानरहितानानुपश्यन्तिपारमार्थिकेनरूपेणस्थितमपितथाप्रत्यवमर्शाभा

वान्साक्षात्कुर्वन्ति केतर्हितं पश्यन्तीत्याह ज्ञानचक्षुषः ज्ञानं यथावस्थितवस्तुसंवेदनमेव चक्षुर्लोचनं येषां ते पश्यन्ति
आत्मतया साक्षात्कुर्वन्ति नह्यसौ रूपात्मकविषयसाधनभूतेन चक्षुरात्मनेन्द्रियेण दृश्यते तद्दर्शने सम्यग्ज्ञानमेव साध
नमतस्तच्चक्षुष्ट्वेन निरूपितम् १० ॥ किञ्च ॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् यतन्तोप्यकृतात्मानो नैनं प
श्यन्त्यचेतसः ११ ॥ येपि ज्ञानचक्षुषो योगिनः समाहितास्तेप्येनं परमात्मानं यथोक्तेन क्रमेण यतमाना नित्यं विलक्षणा सा
हतया यत्नपराः सन्त आत्मन्यवस्थितं सदा स्वभावतएवाप्रोक्षतया वर्तमानमेव पश्यन्ति यथावत्प्रत्यभिजानन्तीत्यर्थः अकृता
त्मानस्तु यतमाना अप्येनं न पश्यन्ति किमुक्तं भवति परमेश्वरानुग्रहं विनानुन्मिषितसम्यग्ज्ञानत्वादकृतः तद्दर्शनायाऽसम्पा
दितआत्मान्तःकरणं यैस्ते तादृशाः आसुरसर्गभाजो यतमाना अपि ते न तेन केनचित्प्रकारेण द्युक्ता अपि न पश्यन्ति सम्य
ग्ज्ञानलक्षणस्य मुख्यस्य तद्दर्शनसाधनस्याभावात्" यस्मादयमेवमद्भुतशक्तिः परमात्मा सोहमेवेत्यात्मनिष्ठत्वेन तत्स्वरू
पं प्रतिपादयितुमाह ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेखिलम् यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् १२ ॥ यदे
तदादित्यान्तर्गतं सूर्ये सन्निविष्टं तेजो ज्योतिः समस्तभुवनमभिव्यञ्जकतया प्रकाशयति यच्चन्द्रमसि सोमे सन्निविष्टमखि
लं जगदाप्याययति यच्चाग्नौ जातवेदसि स्थितं पाकादिस्वकार्यं निर्वर्तयति तत्त्रिधावभासमानमपि ममैवैकस्य सत्त्वनिधेप
कमेव प्रकाशं संविदात्मकं जानीहि नह्यसंविदात्मकत्वे कस्यचित्स्वकार्यस्य सम्पादनपर्यवसायिता उपपद्यते संविच्चैकैवैक
स्य पारमार्थिकस्य संवेदितुर्ममैवासाधारणो धर्मः ततोहमेव सर्वमित्येतत्परमेतत्" अतएवाह ॥ गामाविश्य च भूतानि धा

१२

रयाम्यहमोजसा पुष्णामिचौषधीःसर्वाःसोमोभूत्वारसात्मकः १३ अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमास्थितः प्राणा
गी·टी पानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधम् १४ ॥ गांपृथिवीमाविश्यस्वशक्त्याव्याप्यभूतानिचराचरान्प्राणिनोहमोजसास्वब
रा· लेनधारयामिबिभर्मि पृथिवीगताधारणशक्तिर्ममैवस्वाभाविकंबलमित्यर्थः तथारसात्मकोमृतमयःसोमोभूत्वाचन्द्रा
१३५ त्मतयात्मानमेवावभास्यसर्वाओषधीःसमस्तप्राणिप्राणहेतुभूताद्रव्यजातीरहमेवपुष्णाम्युपचिताःसम्पादयामि आ
प्यायनरूपाममैवशक्तिरित्यर्थः तथैववैश्वानरोजातवेदाभूत्वातदात्मकःसन्नहमेवप्राणभृतांशरीरमाविष्टःप्राणापाना
भ्यांबहिःसूर्येनुभावेनव्यवस्थिताभ्यांस्वशक्तिभेदाभ्यांसमायुक्तःसहितः भक्ष्यादिभेदाच्चतुर्विधमन्नमभ्यवहार्यद्रव्यंपचा
मिपरिणाममप्रापयामि जाठरस्याग्नेःसकलशरीरविभक्तात्मतयावर्तमानस्यसमस्तान्नरसपाचिकासर्वप्राणिजीवनहेतुर्या
शक्तिःसाममैवैकस्यशक्तिमतःसम्बन्धिनीतिसप्तमाध्यायादावुक्तन्यायेनप्रतिपादितैवात्रोपपत्तिः १४ ॥ किञ्चबहु
स ना ॥ सर्वचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदान्तकृद्वेदविदेवचाहम् १५ ॥
सर्वस्यकस्यचित्प्राणभृतोऽहमेकःपरमात्माहृदिसर्ववस्तुसंवेदनाधिकरणभूतेशरीरैकदेशेसन्निविष्टःसर्वार्थसंवेदि
त्वतयाकृतस्थितिः अतोमत्तःमत्सकाशादेवनान्यतःकुतश्चित् सर्वदेहवृत्तानांस्मृतिर्ज्ञानापोहनलक्षणःशक्तिप्रसरः कि
मनेनोक्तंभवति इहसर्वदेहवृत्तानांक्षेत्रविषयादिविभागविभक्तभावसंवेदकस्वभावानांसंवेदनशक्तिस्तत्तत्पदार्थभावाभा १३५
वपरिच्छेदकत्वाद्द्विधाप्रवर्तते तथाहि कदाचित्कस्यचिदपोहनरूपतयाप्रसरति भावकत्वेनचप्रसरोहिप्रकारोज्ञानात्मकः

स्मृत्यात्मकस्य यदभूतपूर्वस्य प्रकाशनं तज्ज्ञानं यदनुभूतपूर्वस्य प्रत्यवमर्शनं सा स्मृतिः उभययापि प्रकाशनाभावस्त्वऽ
पोहनमिति त्रिप्रकारोप्ययं देवदत्तशक्तिप्रसरः संवेदकात्मकत्वात्परमार्थसंवेदितुरेकस्मान्मत्त एव प्रसरन्मायावशान्नाना
देवदत्तसम्बन्धतया प्रतीयत इत्यर्थः यथा चैवं प्रसरो मत्तः प्रसरति तथा सकलजगत्प्रक्रियाप्रपञ्चप्रथनप्रथमकारण
भूतः परापरतत्त्वरूपः शब्दराशिरपि मत्त एव तेन चानन्तप्रपञ्चप्रसृतेनाप्यहमेवैको वेद्य इत्याह वेदैश्च सर्वैरित्यादि वेदो
वर्णाश्रमविभागव्यवस्थितविविधक्रियानियामकः शब्दराशिस्तस्यान्तो निष्ठा वेदान्तः आत्मैव परमेश्वररूपकं तत्त्वमित्यादि
ज्ञानव्यवस्थापको वचनप्रपञ्चः तस्योभयरूपस्याप्यहमेवैकः कर्तेत्यनेन वेदवेदान्तात्मकशब्दस्य स्वतः सिद्धत्वं द्वैतवादिव्य
वस्थापितेश्वरप्रणीतत्वं च परा कर्तुमभिप्रेतम् यतोयमत्राशयः इहाद्वयचित्प्रकाशैकस्वभाव एकः पदार्थः परमार्थसन्नित्य
ऽयं तावत्सिद्धान्तो व्यवस्थापितः स चैवंविधोऽहं येनाव्यभिचारिणा प्रत्यवमर्शात्मकेन धर्मेण तथाविधं स्वरूपं व्यवस्थापया
मि तत्परं शब्दतत्त्वं तस्य परमार्थतो मत्स्वरूपाभिन्नस्यापि मदिच्छोज्जृम्भितेदन्ताभासमाननानाजगद्भावभेदव्यवस्थापकत्वेन
ऽन विजृम्भमानस्य तदिदन्ताविकल्पात्मकं स्वरूपमपरं शब्दतत्त्वं तस्य चैवंविधस्य ज्ञानधर्मस्यैव विकल्पात्मकस्य श्रोत्रग्राह्यध्वनि
विशेषात्मकतयाऽवभासितः पदार्थः सङ्केततया मयैव सत्यसङ्कल्पेन परमगुरुणा पूर्वेषामपि पूर्वेणापरेणापि रूपेण मुख्यका
र्ये ज्ञेयार्थविषयतया वेदवेदान्तरूपवाचकत्वेन प्रतिनियमितः तादृगर्थवाचकत्वेन चावभासमानमेव वेदवेदान्तयोर्मत्कार्यत्वं।
तदनेनानन्तप्रपञ्चेनापि वेदवेदान्तप्राधान्यप्रतिपादितेन शब्दात्मकेन स्वशक्तिप्रसरेण नानावाच्यनिष्ठतयाऽवस्थितेनापि पसा

र्थतस्मिंश्चिदात्मकमत्स्वरूपव्यतिरिक्तपदार्थान्तराभावादहमेवैकोबोद्धव्यइति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइत्यनेनोक्तम् १५ ॥ तदि
गी॰टी त्थंस्थितेत्रिप्रकारःप्रमातृव्यवहारोव्यवस्थितः तथाचयस्यभौतिकशरीरनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनोव्यवहारः सस्थूलःप्रमाता। २
रा॰ यस्यचतादृक्शरीरवेदकतद्व्यतिरिक्तजीवनिष्ठाहंप्रत्ययनिबन्धनोव्यवहारः ससूक्ष्मःप्रमाता द्वावेतौभेदस्फुरणान्मायी
१३६ योप्रमातारौ यस्यपुनरशेषक्षेत्रव्यापकपरमार्थसत्यसामान्य[illegible]संवित्प्रकाशैकस्वभावपरमात्मनिष्ठाहंप्रत्ययनिब
न्धनोभेदप्रतीतिकल्पनामात्रसंस्पर्शशून्यस्वरूपप्रत्यवमर्शमात्रात्मकोव्यवहारः सपरमार्थसत्यःपरमपुरुषस्तत्स्वरूपस रा
मापत्तिश्चपरासिद्धिरितिक्रमेणप्रतिपादयञ्छास्त्रसिद्धान्तसङ्ग्रहंदर्शयितुमाह ॥ द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएव
136 च क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते १६ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्यबिभ
र्त्यव्ययमीश्वरः १७ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरस्यापिचोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः १८ योमामेवमसम्मू
ढोजानातिपुरुषोत्तमम् ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत १९ ॥ यद्यप्यापातनिकयेवश्लोकचतुष्टयमेतद्व्याख्यात
प्रायं तथापिविस्पष्टार्थंव्याख्यायते इहहिलोकेपरमेश्वरमायाशक्त्युद्भावितक्रीडामात्रपरमार्थेसमस्तेजगतिद्वावेवपुरुषौ
द्विप्रकारैवभेदनिबन्धनव्यवहारापुरुषजातिरित्यर्थः अतएवतावन्योन्यभिन्नतयासर्वप्रमातृसंवेद्यस्वरूपत्वेसतीमावि
तिप्रत्यक्षनिर्देशविषयेणेदंशब्देननिर्दिष्टौ कौतौद्वावितितयोःसंज्ञामाह क्षरश्चाक्षरएवचेति एतयोर्लक्षणमाह एकस्ताव १३६
त्क्षरःप्रतिक्षणविनश्वरजन्मादिविकारयोगिभौतिकशरीरनिष्ठाहङ्कारात्मकत्वात्स्वरूपसञ्चलनशीलः तथाहिशरीरगता

जन्माद्यो विकारास्तद्धर्मानुविधायिनि तद्व्यतिरिक्तस्वभावेपि तस्मिन्नुपचर्य्यंते ततः सर्वाणिभूतानि क्षर इत्युक्तं तथानिर्वि
कारसंविन्मात्रनिष्ठत्वात् कूटवत्पर्वतशिखरादिवन्निष्प्रकम्पतयास्थितः कूटस्थोऽतएवक्षरस्वरूपविपरीतत्वाद
क्षर इत्युच्यते अनेनमध्यमासत्त्वमादशापुरुषस्य प्रतिपादिता यस्माज्ज्ञातृमात्रस्वरूपनिष्ठत्वात्क्षरस्वरूपंज्ञेयशरीरधर्मा
नुविधायित्वंचनास्ति परस्परभेदेनव्यवस्थितानानात्वेऽक्षरप्रतीतिश्चनतावदुच्छिन्ना एवंमायोद्भावितंपुरुषजातिद्वैवि
ध्यंप्रतिपाद्यपारमार्थिकंपरपुरुषस्वरूपंप्रतिपादयितुमाह उत्तमः पुरुषइत्यादि एताभ्यांक्षराक्षरशब्दप्रतिपादिता
भ्यांपुरुषाभ्यामन्यः सत्यस्वरूपमात्रप्रतिष्ठत्वाद्विलक्षणोऽतएवोत्तमः सर्वपुरुषातिशायिधर्माऽतएवपरमात्मा माया
हेतुकागमापायानित्यधर्मसामानाधिकरण्याभावात्परमोनिरुक्तः सत्यआत्माचेतनोसावित्युक्तः कोसौयोनिष्प्रती
घातस्वच्छन्देच्छापरिस्पन्दत्वादीश्वरः सन्निदंचराचरमनन्तभावजातंसन्ततंलोकत्रयंसकलंजीवलोकमाविश्य तथा
प्रकाशकतयाव्याप्यबिभर्त्तिधारयति शत्यंस्थितिमनुभावयति सामान्यसंवित्प्रकाशमात्रप्रकाशमानतामन्तरेणानक
श्चित्पदार्थानकेनचित्पदार्थेनावस्थातुमलमित्यसकृदुक्तमेवैतत्प्रकरणे लोकत्रयस्यचाव्ययमितिविशेषणं प्रवाहनित्यता
दक्षयत्वविवक्षयाबोद्धव्यं अतएवमायीयपुरुषवैलक्षण्यंप्रतिपादयितुमाह यस्मादित्यादि यतोहेतोर्यथाप्रतिपादितस्व
रूपंक्षरस्थूलंपुरुषमतिक्रान्तोऽक्षरस्यचयथाप्रतिपादितस्वरूपस्यसूक्ष्मस्यासत्यभेदप्रत्ययाभावादुत्तमः प्रकृष्टः ततोन्वर्थयास
ञ्ज्ञयालोकशास्त्रयोः पुरुषोत्तमइत्यहंप्रतीतः एवंचयथोक्तेनप्रकारेणायोयोगीमामसम्मूढः सन्देहादिमोहरहितः सन्पुरुषोत्त

गी॰टी॰
रा॰
१३८

मतयाजानात्यात्मत्वेनप्रत्यवमृषति सविशेषितज्ञेयतत्त्वात्सर्वभावेनसर्वात्मकत्वेनवास्तवेनभजतिसेवते सएकोमु
ख्ययाभक्त्यामद्भक्तइत्यर्थः सर्वभावसंवित्स्रोतसांसामान्यसंवित्प्रकाशसागरसामरस्यानुभवलक्षणंविज्ञानंमद्भक्तेः
परंरूपमुक्तम् यदुक्तंस्तोत्रेकेनचित् चित्प्रकाशपरामर्शशक्तिमूर्त्यावशिष्यते अप्यह्यदशान्मेषभव्यानांभक्तिरे
वेतेइति १९ ॥ यथोक्तज्ञानफलनिर्देशेनाध्यायमुपसंहरन्नाह ॥ इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ एतद्बुद्ध्वाबु
द्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत २० ॥ इतियथोक्तेनप्रकारेणगुह्यतमंसर्वरहस्यातिशायिशास्त्रमिदंभवताप्रपन्नानुभू
तफलंमयाभिहितं नातःपरंवक्तव्यमस्तीत्यर्थः अतएवाह एतद्बुद्ध्वायथावदवगम्यबुद्धिमान्पुरुषःस्यात् विज्ञातेत्वस्मि
न्सत्यामपिबुद्धावबुद्धिमन्तएवप्रमातारः शरीरादिदेहयवस्तुनिमग्नचित्तत्वात्तेषाम् तथैतदेवानुष्ठायकृतकृत्यःपुरुषः
स्यात्कृतनिरवशेषितंकृत्यंयथाकरणीयंयेनसतथा एतज्ज्ञानप्रतिपादितार्थानुष्ठानव्यतिरेकेणयाकाचित्क्रियानुष्ठीय
तेतयासम्यगनुष्ठितयापिनकृतार्थःस्यात् इतिसर्वज्ञानानांसर्वक्रियाणांचयथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेनानुष्ठितानांपरमात्मस्व
रूपसमापत्तिलक्षणपरसिद्धिसाधनत्वमित्योम् २० ॥ ऊर्ध्वाधःक्लृप्तमूलाश्रितफलपदवीकर्मभूर्भूरिशाखासन्तान
व्यक्तसत्त्वाद्युपचितविषयव्रातपत्रौघविघ्नम् अश्वत्थंछेत्तुमेनंभुवनचयमयंतत्त्वदृग्व्यक्तिहेतोःसन्ताध्यायेत्रशास्त्रंतपनत्रि
गुणितेबोधसूत्रेजयन्त ॥ इतिश्रीराजानकरामविरचितसर्वतोभद्रनाम्निभगवद्गीताविवरणेपञ्चदशोध्यायः १५ ॥ ॥ १३८

137

ओम् एवमस्यपञ्चदशाध्यायपर्यन्तशास्त्रोपनिबद्धस्यज्ञानस्य सर्वं महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीप्रकृतिमाश्रिताः भज
न्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमित्यादि तथा मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं
मोहिनीं श्रिताः इत्यादिना सर्गद्वयोपोद्घातेन विषयाविषयविवेचनादि यत्सूचितं तदिदानीमध्यायेनानेन वितत्य निर्णेतुं श्री
भगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् १ अहिंसा सत्यमक्रो
धस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् २ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानता भवन्ति सम्प
दं दैवीमभिजातस्य भारत ३ ॥ इह प्रथमाध्यायोपोद्घातप्रदर्शितविभागेन दैवस्यासुरस्य च सर्गस्यावान्तरभेदपरिकल्पनया।
यद्यपि बहवः प्रकारा उक्ताः तथाप्यधुना मोक्षैकनिष्ठताभिव्यञ्जकगुणसामग्रीसम्पन्नस्योत्तमस्य दैवस्य सर्गस्य परापरभेदेन
द्विप्रकारत्वं तावत्प्रतिपाद्यते तत्राभयादयो नातिमानितान्ताः सप्तविंशतिगुणाः सामान्येन दैवीं सम्पदं दैवसर्गसम्पत्तिमभि
तदाभिमुख्येन तां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमौ लब्धजन्मनः पुरुषस्य भवन्तीति यद्यप्युक्तास्तथाप्यभयादयः प्रथमे चत्वारो गु
णाः परां दैवीं सम्पदमभिजातस्य भवन्ति दानादयस्तु विशेषाश्च अपरामभिजातस्य भवन्तीति विशेषोऽत्र विवक्षितः स तथैव
व्याख्यायते तत्राभयं सर्वतः कुतश्चिच्चेतनाचेतनरूपाद्भावजाताद्यथोक्ताद्वयज्ञानप्रतिष्ठितबुद्धित्वे सत्यात्माभेदेन प्रतिपद्यमा
नाद्वयस्यात्मव्यतिरिक्तपदार्थाश्रयस्य प्रेप्सितविषयाप्राप्तिविघातादिहेतोः साध्वसस्याभावः तच्च परमात्मस्वरूपसमापन्नकल्प
स्य योगिनो भवति यदुक्तमुत्पलदेवपादैः योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य

गी॰टी॰ नित्यस्तुविनःकुतोभयमिति तथा तस्यकारणभूता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वगुणप्रधानत्वात्सत्त्वशब्दवाच्यस्यचित्तस्यशुद्धिर्भेदमलप्र
क्षालनाभ्यासान्नैर्मल्यम् तथा तस्या अपिकारणभूता ज्ञाने यथाप्रतिपादितशास्त्रार्थबोधे व्यवस्थितिर्निरूपणं वा प्रतिष्ठा त
रा॰ थातद्धेतौ योगे शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणे परस्मिन्समाधौ व्यवस्थितिस्तथैव निर्विघ्नं वा प्रतिष्ठेत्येते पञ्च दैवीसम्पदम
१३८ भिजातस्य योगिनो धर्माः सम्भवन्ति सह्याद्वृद्धदशां प्राप्तः अथ दानं स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनं तच्च द्विप्रकारं करुणामात्र
हेतुकं दीनाद्यर्थिजनविषयत्वेनाऽविशेषप्रवृत्तिकमेकम् शास्त्रचोदितविधिविशेषसम्पन्नये विशिष्टेतिकर्तव्यतासंस्कृतं पा
त्रदेशकालादिविशेषमपरम् तथा दमः शास्त्रविरुद्धेभ्योऽर्थेभ्य इन्द्रियाणां बाह्याभ्यन्तराणां निग्रहः तथा यज्ञो वर्णाश्रमक्रम
138 विभक्तो नित्यनैमित्तिकभेदेन द्विविधो विशिष्टदेवतायागः तथा स्वाध्यायो यथामध्येयत्वेनोपदिष्टस्य शास्त्रस्य मन्त्रादेर्वाध्ययनम स्व
भ्यासेन बोधः तथा तपस्तथैव नित्यनैमित्तिकभेदेन शास्त्रीयनियमपूर्वं द्वन्द्वक्लेशादिसहिष्णुतया शरीरतपनम् तथार्जवमृजुत्व
प्रकृतिसरलत्वसन्मार्गैकालम्बनत्वात्समस्तकायवाक्चित्तसाध्यक्रियाविशेषसाफल्यैककारणमकौटिल्यम् तथाहिंसा शास्त्र
निषिद्धायाः प्राणिवधादिक्रियायाः कामक्रोधलोभहेतुकायाः कृतकारितानुमोदितादिविशेषपरिस्पन्दपरिवर्जनम् तथा सत्य
मात्यन्तिकभूतहितसम्पादनाभिसन्धिपरिशुद्धे यथादृष्टानुमितार्थकथनम् अक्रोधो हिंसानिष्पत्तिहेतोर्विवेकहारिणः कोपा
ख्यस्य चित्तक्षोभस्याभावः त्यागो दानस्योक्तत्वात्तत्क्रियाफलाभिसन्धेः परिहारः असक्तिः शास्त्रविहितसेव्येषु विषयेष्वनिमग्न १३८
चित्तत्वम् अपैशुनं पिशुनः परदोषसूचकस्तस्य भावः पैशुनं तदभावो राजादिविषयद्वेषात्परस्य वधविक्षरणाभावः तथाद

ने

त्रि त

याभूतेषुसर्वप्राणिषुक्लेशापन्नेषुतदुज्जिहीर्षयाकरुणा तथा अलोलुप्त्वंनिषिद्धेषुविषयेषुलम्पटत्वंलोलुप्त्वं तदभावोऽ
लोलुप्त्वं तेषुप्रवृत्तिरित्यर्थः विहितेषुप्रवृत्तौनिषिद्धेषुविषयेषुप्रवृत्तावपिसत्यांरागद्वेषराहित्येनभाव्यम् तथामार्दवं
मृदुषुनिर्विलेषुभूतजातेषुस्वात्मरूपेष्वपरत्वभावनयाकोमलान्तःकरणस्तस्यभावोमार्दवम् तथाह्रीर्लज्जाऽस्मिन्निषेवि
वि मानेसाधुजनोमांगर्हेदित्याशङ्कयाउच्छ्रिन्नितदुर्वचनदुश्चेष्टितेषुजुगुप्सेतियावत् तथाऽचापलंचपलःसत्कार्येष्वस्थिरस्तस्या
भावश्चापलंतदभावोऽवश्यकरणीयेषुप्रमत्ततेत्यर्थः तेजः पराऽनभिभवनीयत्वकारणंस्वाभाविकमोजः तथाक्षमाते
जस्वित्वेसत्यपिपरापराधसहिष्णुता धृतिरवसादहेतौसन्निहितेपिस्वपरिस्पन्दाच्यवनलक्षणंधैर्यम् तथातुष्टिः सर्वथासर्व
दाविषाददोषानाक्रान्तचित्तत्वम् तथाऽद्रोहः प्राणिनांहननविषयायाइच्छायाअप्यभावः तथानातिमानोदेहादिष्वनित्येषु मानिता
म [redacted]हङ्कारस्तथापरतन्त्रेषुभोगेषुममकारस्तुसर्वदानिश्चलत्वादतिशयवानतिमानस्तदभिभावोनातिमानः सचमुमुक्षूणा
मेवसम्भवति तेह्ययथोक्तातिमानमहादोषोच्छेदेनित्योदिताभवन्ति अतएवचतस्मिन्सतिदानादयोधर्मादैवसम्पदऽभिव्य
क्तिहेतवःसम्पद्यन्ते इतिसर्वेषांसंस्कारकत्वेनतस्यपर्यन्तेनिर्देशःकृतः ॥ एवंमुमुक्षुजनाव्यभिचारिणींदैवसर्गाभिव्यञ्जिकां
परापराङ्गुणसामग्रींप्रतिपाद्येदानींतथैवद्विप्रकारस्यतद्विपरीतस्यासुरस्यसर्गस्यतांक्रमेणप्रतिपादयति दैवसर्गवत्पराऽपर
भेदेनासुरोपिसर्गोद्विप्रकारोविवक्षितः तत्रतमोगुणप्रधानोनरकतिर्यग्योनिपातहेतुकर्माधिकृतपुरुषात्मकोऽपरस्त
स्याग्रेविस्तरेणविशेषणानिवक्ष्यति सम्प्रतितुसामान्यगुणोद्देशद्वारेणासुरींसम्पदंप्रतिपादयितुमाह ॥ दम्भोदर्पोभिमान

ज

क्रोधः पारुष्यमेव च अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ४ ॥ एते धर्मा आसुरीस्तमःप्रधानत्वादासुरशब्देनोक्ता
गी॰टी॰ सम्पदं शरीरादिसम्पत्तिमभिमतां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमावुत्पन्नस्य पुरुषस्य भवन्ति तत्र दम्भो दृष्टमात्रपरतया श्रद्धादिरहित
रा॰ चित्तत्वेन नानाविधधर्मक्रियाचरणम् दर्पः स्वगुणसम्भावनया हर्षमोहात्मकः चित्तविकारः अभिमानात्माख्यातः क्रोधो
१३९ हिंसाहेतुर्विकारः पारुष्यं वाक्चित्तचेष्टानां रूक्षता अज्ञानं ज्ञानस्य पदार्थतत्त्वबोधस्याभावो दम्भादिसर्वदोषहेतुभूतत्वात्सर्वेषा
मन्ते निर्दिष्टः इमे ते रजस्तमःप्रभवा धर्मा आसुरं सर्गं सूचयन्ति ४ ॥ एतयोः सर्गयोः फलं निर्दिशन्नाह ॥ दैवी सम्पद्विमोक्षा
य निबन्धायासुरी मता मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोसि पाण्डव ५ ॥ एषा यथानिर्दिष्टा दैवी सम्पद् दैवसर्गनिवृत्तिविमोक्षाय
संसारदुर्गापक्रान्तये न हि यथोक्तगुणानुमितदैवसर्गभाग्विमोक्षमनवाप्य ततो निवर्तत इत्यर्थः आसुरी पुनस्तद्विपरीता बन्ध
लक्षणतद्विपरीतफलैव ततश्च त्वं दुस्तरात्संसारदुर्गात्कथमहमेवंविधो मुच्येयेत्यात्मन्यसामर्थ्यजनितं शोकं मा कार्षीः यतो
यथोक्तलक्षणसंवादो दैवीं सम्पदमभिजातोसि ५ ॥ अथ द्विविधमेव सर्गस्य कर्माधिकृतं जनं प्रतिनियमितुमाह ॥ द्वौ भूत त्व
सर्गौ लोकेस्मिन्दैव आसुर एव च दैवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ६ ॥ यथाप्रतिपादितेन विभागेन द्वौ द्वावेव न तृतीयः भू रु
तानां कर्मभूमिजन्मनां पुरुषाणां सर्गौ प्रादुर्भावौ कौ तौ दैव आसुर एव च तत्र सत्त्वगुणप्रधानत्वाद्देवसम्बन्धिसर्गसदृश उपचाराद्दै
वशब्देनोक्तः एकः तथा रजोगुणप्रधानत्वादासुरसम्बन्धिसर्गसदृशत्वेनैवोपचाराद्द्वितीयः तयोर्मध्याद्दैवः परापरगुणप्रतिपाद १३९
नक्रमेण विततः प्रतिपादितः आसुरस्तु सामान्यतः प्रतिपादितस्तमिदानीं कथ्यमानमवधारय ६ ॥ तत्रापरस्य तावदासुरस्यास

ती

139

गीस्यस्वरूपमाह ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचजनानविदुरासुराः नशौचंनापिचाचारोनसत्यंतेषुविद्यते ७ असत्यमप्रतिष्ठंतेजग
दाहुरनीश्वरम् अपरस्परसम्भूतमकिंचित्कामहैतुकम् ८ एतांदृष्टिमवष्टभ्यनष्टात्मानोल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रकर्मा
णः क्षयायजगतोऽशुभाः ९ ॥ आसुराउद्रिक्ततमसोजनाः प्रवृत्तिंसंसारप्रवर्तनहेतुभूतंशास्त्रचोदितंकर्मनविदुः नजानन्ति।
कर्म नचनिवृत्तिंसंसारनिवर्त्तनहेतुभूतंज्ञानादिसंस्कृतंतेस्वर्गापवर्गलक्षणफलनिरपेक्षतयादृष्टमात्रप्रयोजनंकर्मारभन्तेइत्य
र्थः अतएवप्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनानितेषांनसम्भवन्तीत्याह नशौचमिति शौचंशास्त्रनियमितेतिकर्तव्यतासम्पाद्यंशुचि
त्वंकायचित्तयोःशुद्धत्वंतेषांनास्ति नापिचाचारःशास्त्रनियमितवाङ्मनःकर्मभिर्विशिष्टमाचरणं नचसत्यमुक्तलक्षणं
यथादृष्टानुभूतार्थकथनं सर्वत्रयथेष्टचेष्टाएवेत्यर्थः अतएवंयतस्ततइदंजगज्जीवलोकंशास्त्रीयमर्यादयावर्तमानमस
त्यमवस्तुभूतमाहुः अतश्चतत्स्थित्यर्थंशास्त्रेणशौचादिमर्यादायास्थापितासामुग्धप्रतारणेतितेकथयन्तीत्यर्थः अतएवा
त ऽप्रतिष्ठंतत्पदाहुः नास्यनिसर्गासत्यरूपस्यशौचादिःप्रतिष्ठास्थितिःकर्तुंशक्येत्यर्थः अनीश्वरंचैतदाहुः नास्यकश्चिदीश्व
रोनियन्तासम्भवतियत्प्रणीतशास्त्रचोदिताःशौचादयोनुष्ठेयाभवेयुः अपरस्परसम्भूतंभावानामन्योन्यकार्यकारणभावोयं
प्रत्यक्षदृष्टःशास्त्रेणवाव्यवस्थापितःसंतेनास्तिकाःस्वभावमात्रवादिनोनेच्छन्ति सर्वःकश्चिद्भावःस्वयमुत्पद्यतेस्वयंचविनश्यति।
नकारणान्तरमपेक्षतइत्यपरस्परसम्भूतमिदंसर्वमाहुः तथाऽकिंचित्कमविद्यमानंकिञ्चित्सत्स्वरूपमंशमात्रमपियस्यतत्तादृश
माहुः अतएवाऽहेतुकंस्वकर्मादिकारणरहितम् तेषामेवंविधानांलोकायतिकादीनांतामसानांव्यापारमाह तेहिएतामेवंवि

धामीश्वरकर्मपरलोकाद्यभाववादमयीं दृष्टिं नास्तिकदर्शनमवष्टभ्य गाढमवलम्ब्य नष्टात्मानो नष्टआत्मा सत्त्ववादर्श
गी॰टी॰ नप्राप्तः परमार्थसत्यस्त्रिरूपः पदार्थो येषां ते तथा तएवाल्पबुद्धयोल्पमात्रविषयदर्शित्वात्परिमिता बुद्धिर्येषां ते तथाविधाः
रा सन्त उग्रैककर्माणो दारुणव्यापाराः जगतो जीवलोकस्य क्षयाय विनाशाय प्रवर्तन्ते तदर्थमेव कर्माणि कुर्वते किमुक्तं भव
१४० ति तएवविधा नास्तिका यानि कर्माणि कुर्वते तेषां नरकतिर्यक्स्थावरादिभावपरिणामः फलम् नते पुनः कर्मभूमौ पुरुषयो
निमासादयन्तीत्यर्थः अतएवाऽशुभाः पापात्मकाः ९ ॥ एवमुद्रिक्ततमस्कस्यावरस्यासुरसर्गस्य स्वरूपं प्रतिपाद्येदानीमु
द्रिक्तरजस्कस्यापरस्य तत्प्रतिपादयितुमाह ॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भलोभमदान्विताः असद्ग्राहाश्रिताः क्रूराः प्रचरन्त्य
शुचिव्रताः १० ॥ अन्येऽप्यासुरजना एवंविधाः प्रचरन्ति व्यवहरन्ति किंकृत्वा दुष्पूरं दुःखेन पूरयितुं कर्तुं न शक्यं कामं
विषयतृष्णात्मकं सङ्कल्पमाश्रित्यावलम्ब्य तएव दम्भेनोक्तलक्षणेन लोभेन गर्धेन मदेन चित्तोद्रेकेणान्विता अनुगतायाम्राः
तथाऽसद्ग्राहाश्रितास्तथाविधदुष्टाभिनिवेशावलम्बिनः ततश्च क्रूरा हिंसादिषु निरपेक्षाः तथाऽशुचिव्रता अशुचीनि शास्त्र
परिहृष्टनियमापवर्तनेनाशुद्धानि तानि तानि काम्यानि व्रतानि नियमविशेषा येषां ते तथोक्ताः किमुक्तं भवति रजःप्रधानत्वाद्भूता
दिरूपं काममनानिमित्तकं कर्मारभन्ते तमोनुगतत्वात्तेषामशुचि भवति दम्भादिदोषान्विताश्च ते भवन्ति १० ॥ किञ्च ॥ चिन्ता
मपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ११ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः। १४०
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् १२ ॥ तएवंविधा अर्थसञ्चयान्धनसमूहान् ईहन्ते चेष्टन्ते कीदृशान् कामभोगार्थान्वि

140

विना

षयास्वादप्रयोजनान् कथमीहन्ते अन्यायेन न्यायः शास्त्रीयाधिकारिदेशकालावस्थाद्यपेक्षनमुख्यैककल्पानुकल्पविहित
स्ववृत्तनियमस्तं कीदृशाः सन्त एवं कुर्वन्ति चिन्तामर्थार्जनविषयध्यानं अपरिमेयां तत्तत्सीमाया आनन्त्याद्दुर्विधां किन्तु
प्रलयान्तां प्रलयो विनाशः शरीराभावो न्तोवसानं यस्यास्तां तादृशीमुपाश्रिताः आलम्बितवन्तः तथा कामोपभोगपर
माः काम्यन्ते इति कामा विषयवस्तूनि तेषामुपभोगस्तत्तमनुभवनं परमः फलत्वेन प्रकृष्टो येषां अत एवैतावत्कामोपभोग
मात्रमिह सार इति निश्चिता निःसंशयबुद्धयः त एव तद्विषयाभिराशाभिर्मनोरथैरेव पाशशतैर्बन्धनरज्जुसमूहैर्बद्धाः संय
ता विघ्नितविषयान्तरस्वातन्त्र्याः ततश्च कामक्रोधौ रागद्वेषाविष्टानिष्टविषयौ परायणमाश्रयो येषां ते तथाविधाः १२ ॥
भ्र किञ्च ॥ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरा
नपि ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखी १४ आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदृशो मया यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इ
त्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहस्यैव वशं गताः प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति निरये ऽशुचौ १६ ॥ इत्येवंवि
प्र धेनाप्यज्ञानेन तत्त्वार्थबोधाभावेन विमोहिता वैचित्त्यमापादिताः सन्तो ऽशुचावत्यन्तामेध्ये तिर्यग्गर्भवासादौ निपतन्ति निम
ज्जन्ति पुनः पुनर्जायन्त इत्यर्थः कीदृशेनाज्ञानेन अद्यास्मिन्दिने तावदिदं धनादिवस्तु मया लब्धं स्वीकृतमिदं च मे चेतसि स्थि
तं मनोरथमभिलषितं वस्तु प्राप्स्ये इदानीमधिगमिष्यामि इदं तावद्धनं सुवर्णाद्यस्ति विद्यते इदं चान्यद्रत्नादि भविष्यति स्वव
मापत्स्यते तथासौ कश्चिद्द्विषुर्व्यापादितो ऽतः परानपि तैस्तैरुपायैर्व्यापादयिष्यामि तथाहमीश्वरो द्रव्यपुरुषादीनां स्वामी।

गी·टी
ग·
१५१

तथाहंभोगीविषयसुखानुभविता सिद्धोलब्धप्रतिष्ठोहम् तथाबलवान्सामर्थ्ययुक्तोहम् तथा सुखीस्वीकृताभिलषितविषयः।
तथाढ्योधनवान् अभिजनवान्कुलीनोहम् किंबहुना कःपरोमयातुल्योविद्यते तथायक्ष्येयज्ञानाचरिष्यामि तथामोदिष्ये
हर्षमनुभविष्यामि इत्येवंविधैर्भूतवर्त्तमानभविष्यत्कालभाविषुशरीरविषयादिषु नित्येषुभावेषुविकल्पैरनेकंप्रतित्क्षणंविद्यमान
त्वाद्बहुरूपंचित्तंयेषांतेतथाः तएवविभ्रान्तास्तत्त्वावगमाभावाद्विशेषेणभ्रान्ताःनवस्थिताः यतोमोहस्यैवतमोरूपस्याज्ञानस्यव
शंगतास्तत्पारतन्त्र्यंप्राप्ताः ततश्चकामानांशब्दादिसुखानांभोगेनुभवेप्रसक्ताअत्यन्तपरत्वरूपेणप्रकर्षेणसक्तानिमग्नचित्ताः १६ ॥
किञ्च ॥ आत्मसम्भावितास्तब्धाधनमानमदान्विताः यजन्तेनामयज्ञैस्तेदम्भेनाविधिपूर्वकम् १७ अहङ्कारंबलंदर्पंकामंक्रोधं
चसंश्रिताः मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः १८ ॥ तेपूर्वोक्तविशेषणारजस्तमःप्रधानासुरसर्गभाजोजनायजन्तेना
म नामशब्दोऽलीकपर्यायः तेनालीकमेवनिष्फलमेवयजन्तेयागक्रियामनुतिष्ठन्तीत्यर्थः कुतोनिष्फलमेव यतएवंविधाःसन्तो
दम्भेनोक्तलक्षणेनव्याजेनशास्त्रोक्तंविधिंपरित्यज्ययजन्ते किंविधाःसन्तआत्मसम्भाविताः आत्मनैवस्वयमेवसम्भाविताःवयमेवंवि
धगुणविशिष्टाइतिगृहीताभिमानाः नतुगुणदोषविचारनिपुणेनपरेणकेनचित्सम्भाविताः तथास्तब्धाःप्रणतिविषयेप्रह्वत्वरहि
ताः यतोधनात्समुत्पन्नाभ्यांमानमदाभ्यामहङ्कारात्मकाभ्यांयुक्ताः तथाऽहङ्कारादीन्संश्रिताइतिगतार्थम् तथाविधाःसन्तोमां
परमात्मानंसर्वगतमज्ञानमोहितत्वादप्रमवमर्षेणप्रद्विषन्तोऽप्रीतिहेतुनाध्यवस्यन्तोयतोऽभ्यसूयकाः नास्तिकत्वान्निन्दापराः १८ ॥ १५१
एवंविधान् ॥ तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभान्स्वासुरीष्वेवयोनिषु १९ ॥ तान्पुरुषापशदान्क्रूरा

न्दाकरणाचारान् नास्त्यात्मा नास्तीश्वर इत्यादिना मां द्विषतो मां प्रत्यक्प्रतीतिं चित्तवाक्चेष्टाभिः प्रथयतः सतोऽजस्रं नित्यमेव सं
सारेषु कर्मभूमिषु तास्तास्वदृष्टकर्माधिकारहेतुत्वादशुभास्तु पापात्मिकास्तु योनिषु गर्भवासेषु क्षिपामि त्यजामि तेनास्तिक
त्वदुष्टसङ्कल्पाः सन्त एवंविधाः पुनः पुनर्जायन्त इत्यर्थः १९ ॥ तेच ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि मामप्राप्यै
व कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् २० ॥ एवंविधा एते जना आसुरीं यथोक्तां योनिं जन्मभूमिं भूयो भूयः प्राप्ताः प्रतिजन्म पूर्वसंस्का
रदार्ढ्यान्मूढा ज्ञानरहिताः सन्तो मां परमात्मानमनधिगम्यैव ततो योनेरप्यामधमां निकृष्टां गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति २० ॥ कस्मात्ते
एवंविधास्त्वा न प्राप्नुवन्तीत्याह ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यज २१ ॥ आ त
त्मनः परस्य तत्त्वस्य नाशनमदर्शनकारणं येन हेतुभूतेनात्मानं पश्यति न दृश्यते तत्त्रिप्रकारं नरकस्य कर्मभूमिफलभेदेन द्विप्र
कारस्यानिरयस्येदं द्वारं प्रवेशकर्मकात् कामः स्वावानुशायी रागलक्षणः क्रोशस्तथा क्रोधो द्वेषलक्षणस्तथा लोभ उत्तरोत्तरं
विषयेषु गर्धः यत एते सर्वे आसुरजना एतैः कामादिभिर्युक्ताः सन्तो मामप्रपश्यन्त एव दुर्गतिं गच्छन्ति तस्माद्धेतोस्त्वमेतत्त्रयं
परिहर दैवसर्गसम्भवत्वादेतद्युक्तमात्मानमासंस्या इत्यर्थः २१ ॥ यस्मात् ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः आचर मु
त्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् २२ ॥ एतैः कामादिभिर्गुणात्मकैर्दोषैर्निर्गुणस्वभावेन निसर्गशुद्धेनात्मनात्यन्ताऽसम्बद्धैर
ज्ञानोपलक्षणातिमिराविर्भावमार्गैस्त्रिभिर्विमुक्तो हेयतया प्रतिपन्नैः सद्भिः पृथग्भूतैर्नरो मनुष्यत्वे दैवसर्गभाक् पुरुषो हितं यथोक्त
ज्ञानकर्मानुष्ठानरूपमाचरति ततः परां प्रकृष्टां परमात्मसमापत्तिरूपां गतिं सिद्धिमाप्नोति २२ ॥ एवंविधस्य च श्रेयसश्चरणं शा

'नो'

स्त्रोक्तविधानरूपमतस्तत्परेण भवितव्यमित्याह ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न
गी·टी परां गतिम् २३ ॥ यः पुरुषस्तत्तत्फलनिष्पत्तिहेतुं तत्तत्क्रियादिविषयं शास्त्रेण चोदितं विधिं तत्तदितिकर्तव्यतारूपं विधान
रा· मुत्सृज्य तदस्य कामकारतः स्वाच्छन्द्याद्वर्तते व्यवहरते स नारब्धक्रियानिष्पत्तिरूपां सिद्धिं लभते ततश्च तत्फलभूतं सु
१५२ खं स्वर्गादिभोग्यानिर्हृत्तिमपि न लभते न च परां गतिमपवर्गलक्षणां लभते २३ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यव
स्थितौ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४ ॥ तस्मादुक्तात्कारणादिदं कार्यमिदं न कार्यमिति व्यवस्थायां शास्त्रमे
वैकं ते प्रमाणं शास्त्रं हि नाम सदा साक्षात्कृतयथास्थितार्थतत्त्वस्य परमगुरोः परमात्मनः परस्याप्तस्य वचनमऽतस्तदेवावि
संवादत्वात्प्रमाणं ज्ञात्वा शास्त्रोक्तेन विधानेन चोदितं कर्म त्वमिह कर्मभूमौ कर्तुं स्वजातिविहितकर्मानुष्ठातुमर्हसि २४ ॥ ॥
श्लोकः पतितः
इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि श्रीभगवद्गीताविवरणे षोडशोऽध्यायः १६ ॥ ॥ ॥
८ ओं तदनेनैवमुक्तक्रमपर्यालोचितसकलशास्त्रपौर्वापर्येण शास्त्रैकदेशमात्रमाश्रित्य सुदुर्लक्षणस्वकर्मपरित्यागाय हि तीयेयदु
पन्यस्तं त्वया तच्छास्त्राभासत्वादशास्त्रमेव अतो यथाप्रतिपादितशास्त्रनिश्चयावहितत्वेन त्वया भवितव्यमिति सिद्धान्ते उक्ते संशया
नोऽर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १ ॥ ये केचित्कर्मणि शा १५२
स्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य श्रद्धया निर्विकल्पफलसम्भावनया व्याख्यातलक्षणयान्विताः सन्तो वर्तन्ते क्रियास्तु व्यवहरन्ति तेषां का निष्ठा का

सिद्धिः किं सत्त्वं किं सात्विकी सिद्धिस्तेषामित्यर्थः आहोस्विद्रजो राजसी अथ किं तमस्तामसी १ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥
त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २ ॥ यया श्रद्धयैव केवलयान्वितानां सिद्धौ
त्वसंशयमितः स त्रिविधा भवति तद्यथा सात्विकी राजसी तामसी चेति यतो देहिनां मायोद्भावितनानादेहाहंप्रत्ययनिबन्धन
भेदानां जीवानां स्वभावजा सा तेहि देवासुरसर्गभेदेन प्रतिपादितस्वरूपाः तत्र देवसर्गभाजां सात्विकः सत्त्वादागतः सत्त्वगुणहेतु
कः स्वभावः स्वरूपं येषां तेषां श्रद्धा तादृश्येव तथासुरसर्गभाजां रजस्तमोगुणप्राधान्यात्तद्धेतुको द्विप्रकारः स्वभावो राजसस्ता
मसश्च श्रद्धापि तेषां तादृश्येव तेनेदमुक्तं भवति सात्विकस्वभावानां सात्विकी श्रद्धा सा शास्त्रविध्युपपन्नैव भवति या तु राजस
स्वभावानां सा राजसी शास्त्रविध्याभासयुक्ता भवति न सम्यग्विधानोपपन्ना तामसी तु शास्त्रविधिहीनैवेति विभागस्य वक्ष्यमा
णत्वात् अतो या शास्त्रविधिहीना सा सात्विक्येव न भवति या तु शास्त्रविधियुक्ता सा न राजसी नापि तामसीत्येवं विभक्तस्वरूपास्ताः
श्रद्धामया विभज्योच्यमानास्त्वमवधारय इत्युपक्रम्य स्वभावश्रद्धयोरन्योन्यकारणत्वं तावदाह ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भव
ति भारत श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३ ॥ इह सर्वस्य देहिनः समस्तस्य जीववर्गस्य सत्त्वानुरूपा स्वभावानुसारिणी श्र
द्धा भवति तेन यस्य सत्त्वं स्वभावः चित्तं सत्त्वगुणप्रधानं भवति तस्य सात्विकी श्रद्धा भवति एवं रजोगुणप्रधानचित्तस्य राजसी तमोगु
णप्रधानचित्तस्य तामसी यानन्त्येऽपि जीवानामपि त्रैविध्येन संक्षेपेणोक्ता वस्तुतः सत्त्वादीनां गुणानामंशांशिकया तारतम्याद्यथा
जीवचित्तानामानन्त्यं तथा श्रद्धाया अप्यानन्त्यं तत्सर्वं कात्वेन चानुष्ठितानां कर्मणां फलस्याप्यानन्त्यम् इत्थं श्रद्धायाः सत्त्वादिरूपत्व

व्याख्यातमिदानींसत्त्वस्यस्वभावस्यश्रद्धानुरूपत्वंव्याचष्टे अयंपुरुषोनानाकार्यकारणसङ्घातमात्रनिबद्धात्मभावः श्रद्धाम
 यः श्रद्धाप्रकृतिकः ततश्चयः पुरुषोयच्छ्रद्धोयासात्विकादिकाश्रद्धायस्यसतादृशः सएवभवति यस्यसात्विकीश्रद्धासंसात्वि
 कोयस्यराजसीसराजसोयस्यतामसीश्रद्धासतामसइति किमनेनोक्तंभवति पूर्वंसत्त्वानुरूपाश्रद्धासर्वस्यभवतीत्युक्तं इदा
 नीन्तुश्रद्धानुरूपंसर्वस्यसत्त्वंभवतीतिप्रतिपादितम् अतः श्रद्धासत्त्वयोः पुरुषगतयोः सात्विकत्वादावन्योन्यकारणत्वमना
दिप्रबन्धप्रवृत्तमवस्थितमित्यत्रतात्पर्यम् ३ ॥ तदेवत्रिप्रकारायाः श्रद्धायाअभिव्यञ्जकंक्रियाविशेषमाह ॥ यजन्तेसात्वि
कादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः भूतप्रेतपिशाचांश्चयजन्तेतामसाजनाः ४ ॥ सात्विकाः सत्त्वगुणमयचित्ताः सत्त्वगुणमयान्दे
वांश्चेन्द्राग्निप्रजापतिप्रभृतीन्यजन्ते शास्त्रोक्तविधिपूर्वकंपूजयन्ते एवंराजसायक्षादीन्शास्त्राभासविधिपूर्वकंयजन्ते तामसा
अप्रीतादीनशास्त्रविहितेनैवविधानेनयजन्ते ४ ॥ एतेचराजसतामसाआसुराइतितेषांचेष्टितमाह ॥ अशास्त्रविहितंघोरं 'नं'
तपस्तप्यन्तियेजनाः दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ कर्षयन्तः शरीरस्थंभूतग्राममचेतनाः मांचैवान्तः
शरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६ ॥ तानेवंविधान्कर्मभूमिजन्मनः पुरुषानासुरनिश्चयान्विद्धि आसुरोरजस्तमः प्रधान
त्वादसुरसम्बन्धी तत्सदृशोनिश्चयोनिष्ठायेषांतांस्तथाविधान्जानीहि कांस्तान् येजनाघोरंदुःसहंचित्तशरीरक्लेशकारणत्वाद्दा
रुणंतपस्तप्यन्ते विशिष्टफलाभिसन्धानेननियमविशेषमाचरन्ति कुतोदारुणमितिहेतुगर्भविशेषणमाह अशास्त्रविहितमिति शा
स्त्रेणसर्वदासर्वविशिष्टजनविगीतानुष्ठानेनवेदादिनाविहितमनुष्ठितंशास्त्रविहितम् एवंहिशास्त्रीयोविधिर्यथाशरीरंनग्लाये

न्तेयान्मत्तुवशंयथा तथातपसिवर्त्ततनमूढव्रतमाचरेदिति एवंविधहेतुनियमनैरपेक्षेणफलप्राप्तिरस्मात्वरितेव
तसोराजसास्तामसाश्चस्वमनीषिकयैवदारुणंतपश्चरन्ति यतोदम्भाहङ्कारसंयुक्ताःदम्भेनोक्तलक्षणेनदृष्टमा
त्रफलेनकर्मणा तथाहङ्कारेणाहंशास्त्रोक्तंसम्यग्बुद्धे यद्वा अनुतिष्ठामिशास्त्रार्थमित्यात्मसम्भावनात्मकेनाभिमाने
नसंयुक्ताःसमन्विताः तथाकामरागबलान्विताः कामेषुविषयभोगेषुरागोभिलाषस्तस्यबलमशास्त्रविहितक्रियांप्रव नुष्ठाने
र्त्तनेसामर्थ्यंतेनान्विताःयुक्ताः तेनघोरेणतपसाकिंकुर्वाणाः अचेतनप्राकृतेजउंभूतग्रामंपृथिव्यादिसङ्घातं शरीरेदे
हेस्थितंतदधिष्ठातृभावेनवर्त्तमानंमामात्मानंकर्षयन्तः तात्विकस्वरूपानवबोधेनतापयन्तइव तेषांतथाविधानांदारुण
स्यतपसोदेहचित्तव्यथानमात्रमेवफलमित्यर्थः ६ ॥ नकेवलमेवंविधेनचेष्टितेनासुराणामेवस्वभावोनुमीयते यावेदेव
स्याहारस्यचसर्वस्यकस्यचिज्जन्तोराहारादिभिरपिक्रियाविशेषैरिष्टादृष्टफलविशेषैःस्वभावोनुमीयतेइत्याह ॥ आहारस्त्वपि
सर्वस्यत्रिविधोभवतिप्रियः यज्ञस्तपस्तथादानंतेषांभेदमिमंशृणु ७ ॥ आहारादीनांत्रिविधत्वंसात्विकत्वादित्रिविधपुरुषप्रि
यत्वात् स्पष्टंव्याख्यातप्रायम् ७ ॥ अथेषांभेदकथनार्थमाह ॥ आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याःस्निग्धाःस्थि
राहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः ८ ॥ सात्विकानांसत्वगुणोद्रिक्तश्रद्धानांप्रियाअभिमताएवंविधाआहाराः कीदृशाः आयुषो
सत्त्वस्य जीवितस्यवृद्धेर्बलस्यसामर्थ्यस्यारोग्यस्यव्याधिरहितत्वस्यसुखस्यनिर्वृत्तेः प्रीतेस्तत्कारणभूतायाविवर्धनाःपरिपोषकाः र
स्याआस्वादनीयाः स्निग्धावृंहणाः स्थिराःसाराहृद्याहृदयानुकूलाः ८ ॥ अथराजसप्रियानाह ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्ण

144

रूक्षविदाहिनः आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९ ॥ राजसस्य रजःप्रधानस्य इष्टा अभिमताः एवंविधा आ
हाराः कीदृशाः कट्वम्लेति कटुरसानिम्बादयः तिक्ते हि कटुशब्दव्यवहारो दृष्टो मुनिना यस्मान्निम्बपरमुनायश्चेनंमधुसर्पिषा य
श्चेनंगन्धमाल्याभ्यांसर्वस्यकटुरेवसःइति अम्लाः चुक्रालवणाः क्षाराः अत्युष्णा उत्कटोष्णाः तीक्ष्णा ऊषणमरिचादयः रूक्षाः
स्नेहशून्याः विदाहिनः सर्वीर्याः अतएवमनःशरीरक्लेशहेतुत्वाद्दुःखशोकयोर्वर्धनात् अनुशोचनयोरामयानां व्याधीनां दा
तारः ९ ॥ अथतामसप्रियमाहारमाह ॥ यातयामंगतरसंपूतिपर्युषितंचयत् उच्छिष्टमपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रिये
म् १० ॥ तामसस्यतमःप्रधानस्वभावस्य इष्टमेवमशनमभिमतं कीदृशं यातयामं अतिक्रान्तबहुकालंसङ्क्रतरसंविनष्टा
स्वादं तथापूतिदुर्गन्धि तथापर्युषितमतिक्रान्तरात्रिकं यदभक्ष्यत्वेनोक्तं उच्छिष्टंदम्पतिभुक्तशिष्टमःस्येनवाजुष्टमःमे
ध्यंस्वभावादेवाशुद्धमशुद्धसम्पर्काद्वा सात्त्विकस्याप्यवस्थावशात्कदाचिद्राजसाहारप्रियता सम्भवतीतिव्यवहारदर्शना
त्स्वभावमात्रविषयएवविभागनियमोवेदितव्यः १० ॥ इदानींयज्ञादीनांत्रैविध्यमाह तत्रयज्ञस्यतावत् ॥ अफलाकाङ्क्षि
भिर्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते यष्टव्यमित्येवमनःसमाधायससात्त्विकः ११ ॥ ससात्त्विकःसात्त्विकपुरुषानुष्ठेयत्वात्सत्त्वहेतु
कोयज्ञोयागविधिरुच्यते कोसौ फलेदृष्टादृष्टेसौभाग्येकाङ्क्षतिप्रार्थयतेयःसफलाकाङ्क्षी तद्विपरीतस्त्वफलाकाङ्क्षीते
नतथाविधेननिरभिसन्धिनाज्ञानवतामुमुक्षुणायइज्यते अनुष्ठीयते कीदृशो विधिदृष्टो विधीयतेनेनकार्यमितिविधिः शा १४४
स्त्रं तस्मिन्विधौशास्त्रेदृष्टोविभावितइतिकर्तव्यतास्वरूपः अफलाकाङ्क्षिणाचेज्यतेति विप्रतिषेधंनिराकर्तुमाह कथमिज्य
ते

स

ते यष्टव्यंवर्णाश्रमविभागेनशास्त्रचोदितंसहजंयागाख्यंकर्मावश्यकर्तव्यमेवेतिचित्तंसमाहितंकृत्वा नतुफललि
प्सया यद्यप्युच्यतेननिष्कामंक्रियासम्भवतीति तत्रब्रूमः नेहेच्छामात्रस्यप्रतिषेधोनिष्कामता किन्तुदृष्टानुश्रविकभो
गविषयसङ्कल्पाभावोनिष्कामतेहविवक्षिता ११ ॥ अथराजसंयज्ञमाह ॥ अभिसन्धायतुफलंदम्भार्थमपिचैवयः ।
इज्यतेविहितंयज्ञंराजसंचलमध्रुवम् १२ ॥ तमेवंविधंयज्ञंराजसंरजःप्रधानबुद्धिनारजःप्रधानाग्रहेणचकर्त्राकृतत्वा
द्राजोगुणात्मकफलमः तएवचलंनिष्प्रयाभावादव्यवस्थितं फलव्यभिचाराच्चाध्रुवमनावश्यकंकृतं यःफलंस्वर्गा
दिभोग्यमभिसन्धायसङ्कल्प्य तथादम्भार्थंदम्भोऽहंसुखेहृत्वादृष्टफलविषयाक्रियार्थःप्रयोजनंयत्रतथाइज्यतेऽनु
ष्ठीयते १२ ॥ अथतामसमाह ॥ विधिहीनमसृष्टान्नंमन्त्रहीनमदक्षिणम् श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते १३ ॥
विधिहीनंशास्त्रोक्तेतिकर्तव्यतारहितं तथाऽसृष्टान्नमसृष्टंपाकादिसंस्कारविरहाद्विरसमन्नादियत्र तथामन्त्रहीनं
तत्क्रियाविहितेनरहितं तथाऽदक्षिणंदक्षिणालक्षणेनप्रधानेनाङ्गेनशून्यं तथाश्रद्धयोक्तलक्षणयाविनाकृतं एवं
विधंयज्ञंतामसंपुरुषकर्तृकमाहुः १३ ॥ अथसात्त्विकत्वादिभेदेनतपसस्त्रैविध्यंप्रतिपाद्यते तत्रशारीरादिभेदेनतावत्त
स्त्रैविध्यमाह तत्रशारीरंतावत् ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवम् ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते १४ ॥
एतच्छारीरंशरीरसम्बन्धितपउच्यते किंतद्देवादीनांपूजनंशौचंमृज्जलादिनाशरीरशुद्धिः आर्जवंकायव्यापारविषय
मकौटिल्यं ब्रह्मचर्यंप्रसिद्धं अहिंसाहननक्रियाभावः पूजादीनांकायव्यापारनिर्वर्त्यत्वाच्छारीरमेतत्तपः १४ ॥

गी॰टी॰
रा॰
१४५

[illegible]
[illegible] अथवाचिकम् ॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत् स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते १५ ॥
वाङ्मिःवर्यत्वाद्वाङ्मयकृतिकेमतत्तपउच्यते किंतत्स्वभावतएवमाधुर्यादनुद्वेगकरंपरस्याखेदावहम् तथासत्यमवितथंयसत्
प्रियमनोज्ञंहितंच कल्याणपर्यवसायि वचनम् तथास्वाध्यायस्यस्वशास्त्रपाठस्याभीक्ष्णमावर्तनम् १५ ॥ अथमानसम् ॥
मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६ ॥ एतत्तपोमनोनिर्वर्त्यत्वान्मान
समुच्यते किंतत् स्वमनसःप्रसादःस्वभावतएवरागद्वेषादिदोषरहितत्वादकलुषचित्तत्वं सौम्यत्वंप्रशान्तता मौनंय
द्यपिमुनिभावोमुख्ययावृत्त्या तथापिवाङ्मिःयमेस्थं तच्चसङ्कःशुद्धिहेतुत्वान्मानसंतपः तथात्मविनिग्रहः आत्मनोऽ त्स
न्तःकरणस्यनिषिद्धेभ्योविषयेभ्योविनिग्रहोनियमनं तथाभावस्याशयस्यसंशुद्धिराजवादिः कलङ्काभावान्नैर्मल्यम् १६॥
अथत्रिविधमप्येतत्सात्त्विकादिभेदात्पुनस्त्रिविधमाह तत्रसात्त्विकंतावत् ॥ श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः अफलो
काङ्क्षिभिर्युक्तैःसात्त्विकंपरिचक्षते १७ ॥ शारीरादिभेदेनत्रिविधमप्येतत्तपएवंविधंसत्सात्त्विकंभवति कीदृशंश्रद्धयोक्तल
क्षणयाफलसम्भावनयापरयासात्त्विक्यापितंयुक्तं अतएवफलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैःसमाहितैराचरितम् १७ ॥ अथराजस
माह ॥ सत्कारमानपूजार्थंतपोदम्भेनचैवयत् क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम् १८ ॥ तद्धितपोराजसंप्रोक्तं किंत १४५
त् यत्सत्कारार्थ्यर्थंक्रियते तत्सत्कारादीनांमनोवाक्कायभेदात्ययाक्रमेवित्रित्वमवसेयम् तेनपरतःप्रसन्नचित्तात्सत्कारोबहु

त्रयाणां ह

145

मानोमेस्तु तथास्तुत्यादिनावाग्व्यापारेणमानं तथाकायव्यापारेणपूजनंममास्तु इत्येवमर्थंदम्भेनोक्तलक्षणेनयत्क्रि
यतेतदेवमुक्तंचलमध्रुवमितिव्याख्यातम् १८ ॥ अथतामसमाह ॥ मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः परस्यो
त्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतम् १९ ॥ तत्तामसंतपउक्तं किंतत् यन्मूढग्राहेण मूढस्यकार्याकार्यविचारहीन
ज्ञानस्यसतोयोग्रहोभिनिवेशस्तेनकृतम् तथास्वचित्तस्यशरीरस्यचपीडयाकदर्थनेन कर्कशंयन्निर्वर्तितम् तथाप 'यत्कृतं'
रस्यद्वेष्यस्योत्सादनार्थंस्यानच्यवनादिसम्पत्तयेयत्कृतं ॥ इतिशारीरादिभेदेनत्रिविधस्यतपसः प्रत्येकंसात्विकादि
भेदात्नवविधत्वंप्रतिपाद्येदानींदानेत्रिविधमाह तत्रतावत्सात्विकम् ॥ दातव्यमितियद्दानंदीयतेनुपकारिणे देशेकालेच
पात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतम् २० ॥ तत्सात्विकंदानंसात्विकचित्तेनसात्विकश्रद्धावतापुरुषेणनिर्वर्तितत्वात्सात्विकशब्देनो च
क्तम् किंतत् यद्देवविधेषुक्रियाविशेषेष्वधिकृतेनमया तत्तद्दितिकर्तव्यतोपसंस्कृतंदेयमेवेत्येतावदभिसन्धायदीयते।
अतएवकस्मैदीयते अनुपकारिणेयस्माद्दृष्टविषयोदृष्टविषयोवाकश्चिदुपकारोनापेक्ष्यते केवलेविध्यर्थानुष्ठानाङ्गत
यायःस्थितस्तस्मैयद्दीयते अतएवतस्यदानस्यविषयमाह पात्रइति जातिकुलविद्याकर्मपंक्तिपावनत्वादिशरीरगुणस
म्पन्नःपात्रमुच्यते तद्विषयत्वेनयद्दीयते तथादेशेपुण्येसरित्तीर्थायतनादौ तथाकालेविषुवद्ग्रहणोपरागादौयद्दीयतेतत्सात्वि
कंदानम् नित्यनैमित्तिकक्रियाङ्गत्वेनव्यवस्थितविशिष्टविधिपूर्वकस्यदानस्ययत्नेनाभावात्पृथग्दाननिर्देशः इत्यादिदानप
रिग्रहार्थंवेदितव्यः २० ॥ अथराजसम् ॥ यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्राजसमितिस्मृतम्
२१ ॥

तद्राजसंदानंस्मृतं किंतत् यत्प्रत्युपकारार्थंदीयते प्रतीपउपकारःप्रत्युपकारस्तदर्थंतत्प्रयोजनतया एतस्मादिहै
गी॰टी॰ वमेकस्मिन्प्रत्युपकारःसम्पत्स्यतेइत्यभिसन्धाययद्दीयते तथाफलंव्यापारंवापारलौकिकमुद्दिश्यसङ्कल्प्यदीय
रा॰ ते कीदृशंपरिक्लिष्टंस्वल्पंकृच्छ्रप्राप्यंवा २१ ॥ अथतामसमाह ॥ अदेशकालेयद्दानमपात्रेभ्यश्चदीयते असत्कृत
१४६ मवज्ञातंतत्तामसमुदाहृतम् २२ ॥ तत्तामसंदानम् किंतत् देशकालपात्रहीनतयाःसत्कारेणावज्ञयायद्दीयते
सात्त्विकविपरीतमित्यर्थः तदेवंसात्त्विकानियज्ञतपोदानानिदैवसर्गाभिव्यञ्जकानीत्यत्रतात्पर्यम् २२ ॥ ततश्च
यएतेब्रह्मप्राप्तिप्रसवमनसोदैवसर्गभाजोयेचैतेसंसारबन्धाभिमुखचेतसस्तद्विपरीतवृत्तयस्तयोभयेषांयज्ञादि
विषयंज्ञानाज्ञाननिबन्धनत्वाद्द्विप्रकारांस्थितिंक्रमेणप्रतिपादयितुमाह ॥ ॐतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधः
स्मृतः ब्राह्मणास्तेनवेदाश्चयज्ञाश्चविहिताःपुरा २३ ॥ इहब्रह्मणःपरमात्मलक्षणस्यपरस्यतत्त्वस्यविविधस्त्रिप्रकारोनि
र्देशःस्वरूपाभिधानंपरमार्थविद्भिःस्मर्यतेस्म केतेत्रयःप्रकाराः ॐतत्सदिति तत्रोमिति चित्प्रकाशमात्रस्यब्रह्मस्वरूप
स्यवाचकंपदं अनेनचपदेनतेनैवपरमगुरुणाव्यस्तसमस्तरूपवाचकतयानियमितेनयथातादृक्स्वरूपमभिधीयतेत
थामात्रात्रयार्धमात्राव्याप्तिप्रदर्शनक्रमेणतत्रतत्ररहस्यशास्त्रेव्याख्यातमेतत् तदित्यनेनतस्यब्रह्मणस्तादृक्स्वरूपप्रत्यव
मर्शकःसततात्व्यभिचारिस्वधर्मोऽभिधीयते नहितस्यस्वसंवेदनमात्रसंवेद्यस्यतदितिसर्वनामव्यतिरेकेनशब्दान्तरप्रतिपा १४६
द्यंरूपंभवितुमर्हति सदित्यनेनपदेनानन्यसाधारणताविद्यमानतांशेनानन्ततालक्षणंब्रह्मणःस्वरूपमभिधीयते तदेवंपद

त्रयप्रतिपाद्यसकलस्वरूपेणा तेन ब्रह्मणा परमेश्वरेण वेदाः समस्तक्रियाविषयविशिष्टेतिकर्तव्यताकलापवाचकाः
समस्तदेशकालपुरुषाव्यभिचारिस्वरूपाः शब्दराशयः तथा यज्ञवतामुपक्रमविभक्तानित्यादयो यागविशेषाः पुराति
त्पत्वात्सर्वं देवपूर्वकालं विहिता निर्मिताः ततः सदा निर्मीयमानत्वात्तेषां नित्यत्वम् २३ ॥ यतश्चैवंविधस्य ब्रह्मण ओमित्येवमा
दयः शब्दा वाचकाः ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् २४ ॥ तस्माद्धे
तोर्ब्रह्मवादिनां तत्त्वमसीत्येवं वदनशीलानां ज्ञानिनामोमित्येतन्मन्त्रपदं यथोक्तब्रह्मस्वरूपवाचकमुदाहृत्य विशिष्टेन समाधिनो
च्चार्य यज्ञक्रियाः सततं प्रवर्तन्ते प्रसरन्ति उदाहरणं क्रियायाश्च यज्ञदानादिक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यमिति न भिन्नकर्तृत्वमत्रावसे
यम् कीदृशाः क्रियाः विधानोक्ता विधीयन्तेऽस्मिन्निति विधायज्ञादयो भावा इति विधानं वेदादिशास्त्रं तेनोक्ताः प्रतिपादितस्वरूपाः।
किमनेनोक्तं भवति मुख्यैर्देवसर्गभाजां मुमुक्षूणां ब्रह्माद्वैतभावनया सर्वाः क्रियाः प्रवर्तन्त इति २४ ॥ किञ्च ॥ तदित्यनभि
सन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५ ॥ तदित्येतन्मन्त्रपदमविनश्वररूपप्रत्यव
३ मर्शार्थमुदाहृत्य पूर्ववदुच्चार्य अपवर्गार्थिभिः सात्त्विकैर्देवसर्गभाग्भिर्यज्ञादयः क्रियाः क्रियन्तेऽनुष्ठीयन्ते कथम् फलं स्वर्गादि
विनश्वरं भोगलक्षणां सिद्धिमनभिसन्धायासङ्कल्प्य तद्धि नित्यनिरुपमानन्दमयब्रह्मस्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकैकफलमभिका
ङ्क्षिणः २५ ॥ अपि च ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ गीयते २६ ॥ सतो विद्यमा
नस्य नित्यस्वभावः सत्त्वम् तस्मिंस्तथा साधुभावे साधोः शोभनस्वभावः सत्त्वं तस्मिन्नित्येतयोरर्थयोः सदित्येतन्मन्त्रपदं वाचकत्वेन

प्रयुज्यते तथाप्रशस्तेज्यायसिकर्मणिव्यापारविशेषेसच्छब्दोवाचकत्वेनगीयतेशब्द्यते २६ ॥ यतएवमतः ॥ यज्ञेत
गीटी पसिदानेचस्थितिःसदितिचोच्यते कर्मचैवतदर्थीयंसदित्येवाभिधीयते २७ ॥ यज्ञादिषुयथोक्तब्रह्मभावनामयीस्थितिः
रा॰ प्रतिष्ठेहपरमार्थसतीपरमशोभना सदित्यनेनशब्देनोच्यतेप्रतिपाद्यते तदर्थीयंयज्ञादिप्रयोजनंकर्मप्रशस्तोव्यापा
१४८ रविशेषः सदित्येतेनैवपदेनकथ्यते २७ ॥ एवंमोक्षकाङ्क्षिणांसात्त्विकानांयज्ञादिविषयांब्रह्मसमापत्तिहेतुंस्थितिंप्रति
पाद्येदानीमासुराणांसंसारबन्धहेतुंचैतद्विपरीतांस्थितिंप्रतिपादयितुमाह ॥ अश्रद्धयाहुतंदत्तंतपस्तप्तंकृतंचयत् असद
दित्युच्यतेपार्थनचतत्प्रेत्यनोइह २८ ॥ ज्ञानस्नानपजनाव्यभिचारिण्याःश्रद्धयापरमार्थसद्ब्रह्मसम्भावनयाहुतं यद्यज्ञविधिः
योविहितस्तथादत्तंतपश्चतप्तं दानतपसीअनुष्ठिते अन्यदपिसुकृतंकिञ्चनकृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते नतन्नित्यंनापिशोभ
न नंऊतोयतस्तदश्रद्धयानुष्ठितंवस्तुनप्रेत्यपरलोकेसदासाधुवानचेह यतस्तत्फलस्यपारलौकिकस्यैहिकस्यवाविनश्वर म
त्वादसत्त्वमःसद्याधिदोषयोगाच्चासाधुत्वमतः तथाविधैःकर्तृभिःकृतानांयज्ञादीनांसंसारबन्धलक्षणमसदेवफलंबोद्ध
व्यमितिदैवासुरसर्गाभिव्यञ्जकयज्ञादिक्रियाभेदप्रतिपादनस्यप्रयोजनंयथोक्तात्मज्ञानलक्षणपरमरहस्योपदेशविषया
विषयविभागविस्तारंवेदितव्यमित्योम् २८ ॥ ॥ स्फीतालोकांदिनकृतमिवद्योतयत्याशुदेवींद्योरोरात्रिमिवसुकुलयत्या
सुरीयश्चदृष्टिम् आत्मादित्यंतमुदितमितःषोडशाध्यायशैलाद्दृष्ट्वैवज्ञाभवतभविनोविद्रवन्मोहनिद्राः ॥ ॥ इतिश्रीम
द्राजानकरामविरचितेवाक्यार्थान्वयमात्रेसर्वतोभद्रनाम्निश्रीभगवद्गीताविवरणेसप्तदशोध्यायः १७ ॥ ॥ ॥ १५०

ॐ ॥ अथ मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोसि पाण्डवेति भगवतस्तदनुग्रहदत्तणासादात्कृतपरस्वरूपस्य परमगुरोः पर
मप्रमाणभूताद्वचनादात्मनो यथोक्तदैवसर्गगुणसामग्रीसम्पन्नत्वसम्भावनया यथोपदिष्टार्थानुष्ठानपात्रतां प्रतिपा
द्यावश्यकरणीयानां स्वकर्मणामनुष्ठाने सम्प्रजातोत्साहस्तेषामपवर्गफलत्वेन कारणभूतयोः सन्न्यासत्यागयोः।
ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी तथा यस्य सर्वे समारम्भा इत्यादिना च सङ्क्षेपतः पूर्वमवगतार्थयोरधुनाविस्तरतः परमार्थं जि
ज्ञासमानोऽर्जुन उवाच ॥ सन्न्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिसूदन १ ॥
सन्न्यासस्तावत्सम्यङ्न्यसनं तस्य स्वरूपपरिहार एवार्थः त्यागस्य च हानमेवार्थः इत्यनयोरेकार्थत्वात्किं परस्परपर्याय
त्वमुत भिन्नार्थता तत्कीदृशोऽर्थभेदोऽनयोरिति प्रश्नबीजं हृदि कृत्वा सन्न्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं परमार्थं पृथग्विवेके
न वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि ॥ इत्यर्जुनप्रश्नादनन्तरमनयोरेकार्थतां गभीकृत्योत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं र्म
सन्न्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २ ॥ कवयः परावरद्रष्टारः सन्न्यासं काम्यानां कर्मणां त्यागं वि
दुः काम्यन्त इति कामा विषयभोगास्तेभ्यो हितानि तत्साधनभूतत्वात्तदनुकूलानि यज्ञादीनि कर्माणि काम्यान्युच्यन्ते तेषां त्यागं
परिहारं भोगरूपफलतृष्णाभिसन्धिना नानुष्ठानस्य वर्जनं सन्न्यासं कथयन्ति तेन नित्यादीनि सर्वाणि कर्माणि कामाभिसन्धिना नानुष्ठी मा
यमानानि काम्यानि सम्पद्यन्ते तेषां तथानुष्ठानवर्जनं समुक्तोः सन्न्यासः एवं च व्याख्याने पूर्वापरग्रन्थविरोधो नापद्यते यतः प
ञ्चमेऽर्जुनसंशयच्छेदाय सन्न्यासकर्मयोगयोः केश्चित्प्रतिपन्नां भिन्नार्थतां सन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति सन्न्यासः कर्मयो

पया

गम्यतिः श्रेयस्करावुभौ इत्युपक्रम्य तयोस्तु कर्मयोगस्य नीरागद्वेषतया कर्मानुष्ठानलक्षणविशेषप्रतिपादनोपक्रमेण
गी॰टी॰ सन्न्यासस्य ज्ञेयः स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षतीत्यादिना लक्षणमुक्तम् तेन विशिष्टरूपतया विहितानां सर्वकर्म
अ॰ णामनुष्ठानमेव सन्न्यास इति स्थितम् अथ त्यागं व्याचष्टे विचक्षणाः परमार्थविदः सर्वेषां नित्यादिविभागेन व्यवस्थिता
१४८ नां यज्ञादीनां वर्णाश्रमविहितानां कर्मणां फलस्य स्वर्गादिभोगलक्षणस्य त्यागं परिहारं त्यागमाहुः न तु यज्ञादिस्वरूपस्य
कर्मण एव परिहारं त्यागमाहुः तथैव च पूर्वं यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धि
मानिति त्यागस्यापि लक्षणमुक्तम् एवं च कर्मफलस्यानभिसन्धानं त्यागो न तु कर्मणः परिहार इत्युक्तं भवति ततश्च सन्न्या
148 सत्यागयोरेकार्थतैव सिद्धान्तः अतस्तयोर्भिन्नार्थतावादिनां मतमुपन्यस्य तमेव सन्न्यासैकार्थं त्यागं सम्यक्प्रतिपादयितु
माह ॥ त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ३ ॥ इहैके केचन मनीषिणोऽम
तिमन्तः केवलज्ञानवादाभिनिविष्टाः सर्वं नाम कर्म त्याज्यं परिहार्यमिति कथयन्ति यतस्तत्सर्वं कर्माशुद्ध्यातिशयत्वयादि
भिर्दोषैर्युक्तम् अपरे पुनर्मनीषिणो यथोक्तकर्मयोगवादिनो यज्ञतपोरूपं शास्त्रविहितं कर्म न त्याज्यं न परिहार्यमित्याहुः ।
ग यथा च यज्ञादेर्नियतस्य कर्मणः परिहारानुपपत्तिस्तथा बहुशः प्रतिपादितमेव प्राक् ३ ॥ इत्थं च सन्न्यासत्यागयोः परमार्थ
तएकार्थयोस्तत्त्वरूपावगमसन्देहनिवृत्तये त्यागविषयमेव वक्तव्यमाह ॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो १४८
हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रदर्शितः ४ ॥ तत्र तथाविधे सन्न्यासादभिन्नार्थे त्यागे प्रोक्तलक्षणे विषये निश्चयं निर्णयं मत्तम

मा

वधारय व्याख्यातलक्षणस्य कस्तदानीं निश्चयो वशिष्यते यदेवमुच्यत इत्यत्राह हिशब्दो हेतौ यस्मात्सामान्येनोक्तलक्ष
णस्त्यागो विशेषतो वक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपेण विभागेन त्रिप्रकारः पुरस्तात्सम्यक्प्रकटीकृतः ४ ॥ इत्थं त्यागविषयनिश्च
ये वक्तव्ये सति कर्मणां त्यागस्य पराभिमतापवर्गलक्षणफलहेतुत्वादत्यागत्वमेव प्रतिपादयितुं प्रदर्शितागमोपपत्तिगर्भीका
रेण सर्वकर्मणामत्यागत्वमेव तावदाह ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ५ ॥
यज्ञादिरूपं कर्म सर्वैः शास्त्राधिकृतैः सर्वदा न त्याज्यं न तस्य त्यागउपपद्यते तस्मादवश्यं कर्तव्यमेव तत् कुतो यज्ञादीनि क
र्माणि मनीषिणां पावनानि मनीषिणः पुरुषाः प्रत्यक्षाद्देवसर्गभाजः शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृताउच्यन्ते ते च द्वये सम्भ
वन्ति प्रवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता रजोलेशानुगतसत्त्वप्रधानबुद्धयस्तथाविधश्रद्धाश्चैके यान्प्रति तृतीये
ध्याये सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वेत्यादिना घायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवतीत्यन्तेन ग्रन्थेनागमोपपत्तिप्रतिपादकेन सर्वक
र्मणामत्याज्यत्वं पावनत्वं चोक्तम् अपरे तु मनीषिणो निवृत्तिधर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता गुणीभूतरजस्तमस्क
त्वाउद्रिक्तसत्त्वात्मकबुद्धयस्तथाभूतश्रद्धाश्च यान्प्रति तत्रैव तच्छास्त्रप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया ज्ञानादिकर्मणां यथास्वं य यं
यास्वास्ववस्थाप्य यस्त्वात्मरतिरेव स्यादिना तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरु
षइत्यन्तेन ग्रन्थेनात्याज्यत्वमुक्तम् इत्युभयेषां मनीषिणां यज्ञादिकर्माणि पावनान्युक्तानि तानि ॥ एतान्यपि तु कर्माणि
सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ६ ॥ एतान्यत्याज्यत्वेनेह प्रतिपादितानि परैस्सदोषत्वात्त्या

ऽनु ४

ज्यत्वेनप्रतिपन्नान्यपिसर्वाणिकर्तव्यान्यवश्यानुष्ठेयानीत्युत्तमंप्रकृष्टंमदीयंचैतन्मतंनिश्चितं प्रदर्शितप्रकारेणापूर्व
गी॰टी मेवनिर्णीतम् कथंकर्तव्यानीतितुविशेषमाह सङ्गं त्यक्त्वाफलानिचेति सङ्गात्संजायतेकामइत्यत्रव्याख्यातस्व
रा॰ रूपःसङ्गःएकःकर्मसुदोषः तथातन्मूलरागद्वेषदोषप्रयोगादिष्टानिष्टविषयप्राप्तिपरिहाररूपाणिफलानिद्वितीयोदो
१४९ षः नत्वनुष्ठानं अतःसङ्गंफलानिचत्यक्त्वाकर्माणिकर्तव्यान्येव तेनकर्मसुसङ्गफलाभिसन्धित्यागस्त्यागउच्यते नत्व
ऽननुष्ठानमेवत्यागः तस्मादुक्तयोपपत्त्या ॥ नियतस्यचसन्न्यासःकर्मणोनोपपद्यते मोहात्तस्यपरित्यागस्तामसः
परिकीर्तिते ७ ॥ चशब्दोहेतौ यस्मान्नियतस्यवर्णाश्रमविभागेननित्याव्यभिचारिणःकर्मणोयज्ञादेः सन्न्यासस्त्यागो
149 ऽननुष्ठानंनोपपद्यते यथावन्नोपपद्यते तथा नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिना तथा नहिदेहभृता
शक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतइत्यादिनाचबहुशःप्रतिपादितमेव तस्यैवंविधस्यसर्वथैत्याज्यस्यकर्मणोमोहाद्विपर्ययलक्ष रा
णाद्धेतोर्यस्त्यागःपरिहारस्तामसस्तमोगुणसम्भवउच्यते तमसोहिकार्यंमोहः यदुक्तम् प्रमादमोहौजायेतेतमसोऽज्ञा
नमेवचेति एवमयंतामसस्त्यागोविपरीतफलपर्यवसायीयतोऽपवर्गबुद्ध्याप्रतिपन्नः संसारमेवफलत्यतोहेयएवाऽ
सौ ७ ॥ अथराजसंत्यागमाह ॥ दुःखमित्येवयःकर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेत् ८ ॥
यःपुरुषःशास्त्रचोदितकर्मस्नानाग्निहोत्रादिदुःखंदुःखप्रतिकूलमिदमित्येतावन्मात्राद्धेतोःशरीरकदर्थनात्रासात्त्यजति नानु १४९
तिष्ठति राजसंरजोगुणनिमित्तकंत्यागंनियतकर्मपरिहारंकृत्वा तस्यत्यागस्यापवर्गभोगसुखलक्षणमभिहितंफलंनैवप्रा

नुयात् रजोगुणयुक्तत्वात्तत्फलंदुःखमेवासौलभते ततोराजसोपित्यागोहेयएव ८ ॥ अथोपादेयंसात्विकंत्यागमाह ॥
कार्यमित्येवयत्कर्मनियतंक्रियतेर्ज्जुन सङ्गंत्यक्त्वाफलंचैवसत्यागःसात्विकोमतः ९ ॥ सःसात्विकोज्ञानफलसत्वगुणहे
तुकस्त्यागोभिमतः कोसौ यन्नियतंशास्त्रचोदितंकर्मक्रियतेनुष्ठीयते कर्मणःकरणमेवत्यागोनपरिहारइत्यर्थः कथंक्रिय
तेयेनक्रियैवत्यागःसम्पद्यतेइत्याह कार्यंपरमगुरोःपरमेश्वरस्यनिरुपप्लवप्रमाणभूतशास्त्ररूपवचनचोदितत्वादवश्यकर
णीयमित्येतेनहेतुनाक्रियते अतएवशब्दव्याख्यातंसङ्गंफलंचत्यक्त्वा किमनेनोक्तंभवति अनुपपन्नस्त्यागस्यापिकर्मणोरूपमाभि ज
भूतत्वादत्यागेपित्यागप्रतिपत्तिः सङ्गंफलाभिसन्ध्यनुच्छेदात्कर्मैवसंसारकारणंसम्पद्यते विशुद्धसत्वगुणोद्रेकात्तुयथोक्तत्वा
नेनैर्मल्येसतिसङ्गंफलाभिसन्धिशून्यत्वेननियतस्यकर्मणोनुष्ठानमेवसंसारोच्छेदकारणंत्यागःसम्पद्यते इतिसात्विकएवत्या
गउपादेयः ९ ॥ तस्यैवंविधस्यसात्विकस्यत्यागिनःस्वरूपंप्रतिपादयितुमाह ॥ नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकुशलेनानुषज्जते त्यागी
सत्वसमाविष्टोमेधावीछिन्नसंशयः १० ॥ योत्पन्नगुणीभूतरजस्तमस्कत्वेनविशुद्धेनसत्वमात्रेणसमाविष्टोव्याप्तान्तःकर
णःसत्यागी यथोक्तेनसङ्गंफलाभिसन्धिरहितनियतकर्मानुष्ठानरूपेणैवत्यागेन त्यागफलहेतुत्वात्त्यागत्वमापन्नेनयुक्तः
अतएवमेधावीप्रशस्यप्रज्ञस्ततश्चछिन्नसंशयोयथोक्तस्यपरब्रह्मस्वरूपस्यैकस्यतत्वस्यास्तित्वेत्रुटितसन्देहःससर्ववस्तुप्र
ख्यमानपरमात्मैकस्वरूपत्वादकुशलंसंसार्यभिमतस्यहरवस्यासाधनभूतंकर्माग्निहोत्रादिशरीरक्लेशावहंनद्वेष्टि ज्ञानवैश
द्वेषसतिहेयलक्षणदोषाभावात्ताप्रीत्याभावयति नापिकुशलेकर्मत्यागादेहत्सवसाधनभूतेनुषज्जतिसङ्गंबध्नाति तस्यैवंविध

गी॰टी॰ रा १५॰

स्य त्यागिनो नित्योदितानन्तनिजानन्दनिर्भरस्यात्मभूतसर्वभावस्य न कश्चिद्द्वेषो नापि रागः शास्त्रचोदितत्वादवश्यकरणीयमि
त्येवं सर्वं नियतं कर्मानुतिष्ठन्नेवासौ सर्वत्यागीत्यर्थः १० ॥ एतदेव पूर्वोक्तमपि स्मारयन्द्रढयितुमाह ॥ न हि देहभृता शक्यं
त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११ ॥ पूर्वमेव बहुशो व्याख्यातत्वात्स्पष्टार्थमेवैतत् ११ ॥ यथो
क्तत्यागिविपरीतवृत्तीनामनुष्ठातॄणां फलमाह ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्या
सिनां क्वचित् १२ ॥ ये यथाप्रतिपादितपारमार्थिकत्यागरहितास्तेषामत्यागिनां प्रेत्य परलोके त्रिविधं फलमनिष्टमित्यादि त
त्रानिष्टमनभिप्रेतं दुःखात्मकं यत्तामसचित्तैस्तामसश्रद्धैः कर्तृभिरनुष्ठितात्तामसात्कर्मण उपजातं सन्नरकतिर्यग्योन्यादौ तद्योग्या
पपत्तिभिस्तैर्भुज्यते इष्टमभिप्रेतं सुखात्मकं यद्रजोलेशानुगतं सत्त्वप्रधानचित्तैः स्वर्गादिफलभूमिषु तादृक्श्रद्धैर्यथाविधिवि
हितात्कर्मण उद्भूतं पुरुषैरुपभुज्यते॰ तथा मिश्रं सुखदुःखात्मकं यद्रजःप्रधानचित्तैस्तादृक्श्रद्धैश्च कर्तृभिरनुष्ठितात्कर्मण उप
जातं यत्कर्मभूमौ मनुष्ययोनिगतैस्तैस्तैरुपभुज्यते इत्येवं त्रिविधं कर्मणः फलं ज्ञानशून्यसंसारिपुरुषविषयं सन्न्यासिनां यथो
क्ततात्त्विकत्यागवतां ज्ञानविज्ञाननिष्णातमतीनां कर्मयोगिनां न भवति नोपपद्यते ततस्त्यागिनः कुशलाकुशले कर्मणी राग
द्वेषतयानुतिष्ठन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः १२ ॥ अथात्यागिनस्त्रिविधेन कर्मफलेन युज्यन्ते न तु त्यागिन इत्यत्र हेतुं क्रमेण प्रतिपाद
यितुमाह ॥ पञ्चैमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३ ॥ इहेमानि वक्ष्यमाना १५०
णि कारणानि निमित्तानि सर्वकर्मणां सकलशरीरसम्बन्धिनां मनोवाक्कायनिर्वर्त्यानामशेषक्रियाविशेषाणां कृतान्ते कृतनि

यं त्सात्त्विकान्तःकरणैस्तथावि
धश्रद्धैश्च कर्तृभिर्निर्वाहिता
त्कर्मण उद्भूतं सत्त्वातिशययु
क्ताधिकरणैः स्वर्गादावधिग
तदिव्यशरीरैस्तैर्भुज्यते॰ ॥

हेतुसांख्ये निश्चयशास्त्रे प्रोक्तानि प्रतिपादितानि निबोध निबुध्यस्व १३ ॥ कानितानीत्याह ॥ अधिष्ठानंतथाकर्त्ताकरणंच
पृथग्विधम् विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवमेवात्रपञ्चमम् १४ ॥ अधिष्ठानंतत्क्रियाश्रयणमधिकरणंशरीरादि यदधिष्ठाय
कर्त्तुंतत्तत्कर्मकर्तुंशक्यम् तथाकर्त्तातत्तद्देहादिनिबद्धाहंप्रत्ययःपुरुषः करणंतत्तत्क्रियाश्रयणंशरीरेन्द्रियव्याप्तिभिरः =
श्री त्रचतुष्टये नुकूल्यानुकूलाभ्यांसिद्ध्यसिद्धिकारणंदैवंपञ्चमं दैवापरपर्यायंप्राक्तनंकर्मेत्यर्थः अत्रह्यनुकूलेऽधिष्ठा
नादीनांसाधनानांसाफल्यम् ननुकूलेतुसन्निहितानामपिवैफल्यम् तस्मात्तत्प्राधान्यात्पृथक्पश्चादुक्तम् १४ ॥ एवंप
ञ्चानांसर्वकर्मसिद्धिहेतुत्वंनिगमयति ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेऽर्जुन न्याय्यंवाविपरीतंवापञ्चैतेतस्यहेतवः १५ ॥
यःकश्चित्कर्त्ताकायेनवचसाचेतसावायत्कर्मकर्तुंप्रक्रमते तस्यैतेपूर्वोक्ताःपञ्चहेतवःकारणानि एतेषामन्यतमाभावेपि
चिकीर्षितकर्मासिद्धेः कीदृशंकर्मारभते न्याय्यंशास्त्रप्रोक्तान्नियतत्रूपायादनपेतंवाविपरीतंवा यथाशास्त्रत्वादन्याय्यम् १५ ॥ श्री
किञ्च ॥ तत्रैवंसतिकर्त्तारमात्मानंकेवलंतुयः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः १६ ॥ तत्रपञ्चकेएवमुक्तेनक्रमे
णासमशीर्षिकयाकारणभूतेसति विद्यमाने यःकर्त्तास्तेवत्तविशेषःकेवलमेकमेवात्मानंमोहवशादनात्मभूतदेहादिनिवि
ष्टाहंप्रत्ययंकर्त्तारंकर्मसम्पादकंपश्यतिबुध्यते सनपश्यति विपरीतंतस्यज्ञानमित्यर्थः कुतोनपश्यति अकृतबुद्धित्वात्कृता
यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वान्निष्पन्नाबुद्धिःप्रज्ञायस्यसतथोक्तः नकृतबुद्धिरकृतबुद्धिःसम्यग्ज्ञानशून्यमतिरः नएवंमूढधीः कि
मुक्तंभवति एकःपरमेश्वरःस्वशक्तिप्रसरभूतस्यसकलजगद्भावक्रीडनकचक्रस्यार्कइवस्वप्रभापुञ्जस्यावभासयितापरमा

र्थिकः कर्त्तेति सम्यग्ज्ञानाभावादकृतबुद्धिः जात्याद्यभिमानावच्छिन्नंदेहेन्द्रियरूपमात्रमात्मानंकर्त्तारंमन्यमानोयत्करोतितेस्य
तदधिष्ठानादिविभागेनत्रिविधंकर्मफलं नतुयथोक्तस्यत्यागिनः परमात्ममयंसर्वंज्ञानचक्षुषापश्यतः १६ ॥ अतएवतस्य
तादृशींहन्तिंप्रतिपादयितुमाह ॥ यस्यनाहङ्कृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसइमांल्लोकान्नहन्तिननिबध्यते १७ ॥
यस्यात्ममयसमस्तवस्तुनोभावश्चित्तवृत्तिर्नाहङ्कृतोदेहादावनित्येऽहंप्रत्ययग्रहणेनसम्पादिताः तएवयस्यबुद्धिः संविन्नलि
प्यते रागद्वेषादिभिर्मलैर्मायोपहतसमस्तजीवनिबद्धैर्नकलुषीक्रियते सपरमेश्वरभावसमाविष्टः कर्त्ता इमान्योद्भुमव
स्थितांल्लोकान्हत्वाव्यापाद्यापिननिबध्यते नतद्वधसाधनेनक्रियाफलेनयुज्यते पारमार्थिकस्यनित्यस्यब्रह्मस्वरूपस्या
त्मनोनानाभावाच्छरीरादेश्चानित्यविनश्वरस्वभावत्वादत्रनायं–हन्तिनहन्यते इत्यादिनाप्रतिपादितएवहेतुः प्राक् अत
स्त्वंयथोक्तत्यागवान्कार्यंकर्मेदमाचरेत्यर्थः १७ ॥ अथत्यागपत्यागिशब्दप्रतिपादितयोगिसंसारिपुरुषविषयतयाज्ञानकर्म
कर्तृणांगुणनिमित्तकंभेदंप्रतिपिपादयिषुः सर्वदेहसाधारणयोर्ज्ञानकर्मणोः फलसम्पत्तिहेतुंतावत्प्रतिपादयितुमाह ॥
ज्ञानंज्ञेयंपरिज्ञातात्रिविधाकर्मचोदना करणंकर्मकर्तेतित्रिविधःकर्मसङ्ग्रहः १८ ॥ अत्रप्रथमेकर्मशब्देनज्ञानात्मिका न
याः क्रियायाः ज्ञप्तिलक्षणंफलमुच्यते कारणेनकार्योपचारात् तेनतादृशेक्रियाफलेविषयेऽधीनत्वात्त्रिप्रकाराचोदनाप्रवर्त
ना त्रीण्येतानिज्ञप्तिलक्षणेज्ञानात्मकक्रियाफलेचोदयन्तिप्रवर्तयन्तीत्यर्थः कानित्रीणि ज्ञानंयेनज्ञायतेतदिन्द्रियादि ज्ञेयंचयज्ज्ञा १५१
यतेसुखदुःखनीलपीतादि परिज्ञाताफलमिदंयोऽहमिदंसुखदुःखादिजानामीत्यध्यवस्यति त्रयाणामेषांसामग्रीज्ञप्तिलक्षणे

फलेचोदयतीत्यर्थः एवमेवकर्मणिकर्मफलेतत्तत्कार्यनिर्वृत्तिलक्षणेसङ्गःहेयायेनसङ्गःस्यातेस्वीक्रियते सोपित्रिविध
स्त्रीरूपतानिसङ्गःहयन्ति कानि करणंहस्तादिकर्मघटादिकार्यविषयाचेष्टा कर्ताघटादिव्यापृतकुम्भकारादि एतत्त्रि
तयसामग्रीवशाद्घटादेःकार्यस्यस्वरूपनिर्वृत्तिलक्षणंफलंभवतीतिस्थिते कीदृग्रूपतानिज्ञानादीनियोगविषयाणीति
प्रक्रान्तंप्रतिपादयितुमाह ॥ ज्ञानंकर्मचकर्ताचत्रिधैवगुणभेदतः प्रोच्यतेगुणसङ्ख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि १९ ॥
प्रतिपादितस्वरूपंज्ञानादित्रितयंचतद्गुणसङ्ख्यानेगुणानांस्वरूपभेदकथनेप्रत्येकंत्रिधात्रिभिःप्रकारैःसत्त्वादिगुणविभागात्प्रो
च्यतेकथ्यतेतद्विद्भिः तानिज्ञानादीनिमत्तोपियथावत्सम्यगुच्यमानानिसात्त्विकराजसतामसभेदेनप्रत्येकंत्रिप्रकाराण्य
वधारय येनतानिप्रहत्नानिप्रत्यभिज्ञास्यसि॥ तत्रज्ञानंत्रिविधमाह तत्रसात्त्विकंतावत् ॥ सर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमी
क्षते अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्त्विकम् २० ॥ तत्सात्त्विकंत्यगस्पृतरजस्तमस्कंविशुद्धसत्त्वमात्रहेतुकंज्ञानंसंवे
दनंविद्धिजानीहि किंतत् येनसाधनभूतेनदेशकालाकारादिभेदेनविभक्तेषुपरस्परपृथग्भावेनव्यवस्थितेष्वपिसर्वेष्व
शेषेषुभूतेषुचेतनाचेतनेषुसत्त्वेष्वविभक्तमभिन्नरूपंचिदात्मकंभावंसत्तामीक्षतेपश्यतिबुद्ध्यतइत्यर्थः इहविशुद्धचिन्मा
त्रस्वभावआत्मैवैकंतत्त्वंपरमार्थसत्तद्व्यतिरिक्तंकिञ्चनपदार्थान्तरंतत्त्वतःसम्भवति केवलंतदीयनिरतिशयैश्वर्याज्ञा
वितमायामलमुषितस्वप्रकाशेज्ञानमयेचक्षुषितदेकमवतत्त्वेनानात्वेनप्रतिपद्यन्तेदेहज्ञाः तदेवयदाज्ञानमयंचक्षुः
परमेश्वरानुग्रहशक्तिशलाकापरिमृष्टमलत्वान्निर्मलीभवति तदासर्वमेवेदमेकत्वेनयोगिनःपश्यन्तीत्यर्थः २० ॥

अथ राजसमाह ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्राजसमिति स्मृतम् २१ ॥ तद्धत्स
गी॰टी र्वेषु भूतेषु समस्तेषु मायीयेषु प्राणिषु वर्तमानं ज्ञानं राजसं रजोगुणहेतुकं स्मृतं तत्त्वं विद्धि ॥ किं तद्यत्पृथक्त्वेनात्मनो व्य
रा॰ तिरेकेणावस्थितं नानाभावानपि वेद्यान्नानारूपान्विचित्रान्पृथग्विधान्परस्परतो व्यतिरिक्तस्वरूपाञ्जानाति ज्ञानस्य
१५२ वेद्यप्रथाहेतुत्वादुपचारेण वेदनक्रियाकर्तृत्वं वेदितव्यम् एतच्च विषयसुखगर्धलक्षणलोभकारणभूताद्रजसः समु
म द्भूतं सम्यग्दर्शनहेतुत्वात्संसारिपुरुषनियमितं हेयमेव २१ ॥ अथ तामसमाह ॥ यत्तु ऽकृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तम
हैतुकम् अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् २२ ॥ तत्तामसं तमोगुणहेतुकं ज्ञानमुदाहृतं तच्छास्त्रेषूदीरितम् किं तत् ।
152 तच्छब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेक एव यदकृत्स्नवद्विद्विषयीभूतं ज्ञेयमर्थं कृत्स्नं सकलं सर्वविशेषसंपूर्णं वेत्तीति कृत्स्नवित्सात्त्विका
दि तद्विपरीतमकृत्स्नवित्तामसं तथैकस्मिन्विषयसुखसाधनभूते कस्मिंश्चिदेव कार्ये साध्ये वस्तुनि सक्तं लीनं यदेव किं
चिद्दृष्टं सुखसाधनतामासादयति तत्रैव सज्जतीत्यर्थः तथाऽहैतुकं विषयेन्द्रियसंयोगादिज्ञानकारणभूतं तदभावेप्यक
स्मादुद्भूतं ज्ञानं तामसं भूतग्रहाद्याविष्टानां प्रमत्तोन्मत्तादीनां ज्ञानमिव तथाऽतत्त्वार्थवत्तत्त्वमात्मादिपरमार्थः स एवार्थो
स्तु वेतत्त्वार्थः स विद्यते यस्य तत्तत्त्वार्थवत्सात्त्विकादि तद्विपरीतं विदमतत्त्वार्थवच्छरीराद्यवस्तुनिष्ठमित्यर्थः अल्पमव्याप
कं तदेतदज्ञानादिकारणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वात्सदसद्विपरीतप्रत्ययहेतुत्वेनिकृष्टसंसारविषयत्वात्सुतरां हेयम् १५२
२२ ॥ अथ कर्म त्रिविधमाह तत्र सात्त्विकम् ॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते
२३ ॥

तत्कर्म सात्त्विकं पूर्ववद्विशुद्धसत्त्वगुणहेतुकमभिधीयते किं तत् अफलप्रेप्सुनादृष्टादृष्टविषयसुखेच्छुःखलिप्सारहितेनक
र्त्रा निर्वर्त्यते कीदृशं नियतं वर्णाश्रमविभागेनावश्यकरणीयम् तथा सङ्गेनोक्तलक्षणेन शून्यमः तत एव सङ्गाभावात्तन्मू
लरागद्वेषाभावेन कृतं सम्पादितं तदेतज्ज्ञानकारणभूतसत्त्वगुणोद्भूतत्वादपवर्गलक्षणोत्तमपुरुषार्थसाधनैर्यातिविषय
मुपादेयम् २३ ॥ अथ राजसं कर्माह ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः क्रियते क्लेशबहुलं तद्राजसमिति स्मृतम्
२४ ॥ तद्राजसं रजोगुणहेतुकं किं तत् यदैहिकामुष्मिकभोगलिप्सुना तथा साहङ्कारेणानात्मनि शरीरादावहंप्रत्ययवता
क्रियते कर्त्रा क्लेशबहुलं वित्तशरीराद्यायासभूयिष्ठं तदेतत्प्रवृत्तिहेतोर्दुःखबहुलाद्रजसः सम्भूतं तत्संसारविषयत्वाद्धेयम् २४ ॥
अथ तामसम् ॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते २५ ॥ तत्तामसं तमोगुणहेतुकं ८।
कर्म किं तत् यन्मोहादज्ञानादारभ्यते कर्तुं प्रक्रम्यते कथमिदं क्रियमाणं कमर्थमनुबध्नाति पुष्णाति किं वास्तपयत्यस्मिन्क्रि
यमाणे कस्य हिंसोपघातः सम्पद्यते इत्यनुबन्धक्षयहिंसा अनवेक्ष्याविचार्यैवैतदपि मोहाज्ज्ञानप्रमादकारणभूततमःसमु
द्भूतत्वान्निकृष्टतमसंसारविषयत्वात्तराां हेयमेव २५ ॥ अथ त्रिविधः कर्तोच्यते तत्र सात्त्विकस्तावत् ॥ मुक्तसङ्गोऽनहंवादी
धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६ ॥ ईदृशः कर्ता कर्मणामनुष्ठाता सात्त्विक उच्यते सात्त्वि
कचित्तत्वात्कर्ता सात्त्विक इति व्यपदिष्टः स कीदृशः मुक्तसङ्गो मुक्तः परिहृतः सङ्गः संसारतरुबीजभूतो व्याख्यातरूपो दोषो
येन यतोऽनहंवादी देहद्वयरूपमनित्यमर्थमात्मत्वेन प्रतिपद्याहं यजामीत्यादि यो वदति सोऽहंवादी सर्वः संसारीजनः तद्विपरीतोऽ

गी॰टी॰ नहंवादी शरीरादिष्वनात्मभूतेष्वर्थेष्वनिरहंकारः तथा धृत्यावक्ष्यमाणयानुष्ठेयवस्तुदृढावष्टम्भशक्त्या तथोत्साहेनो
पा॰ द्योगेन समन्वितः अतएव सिद्धौफलनिष्पत्तावसिद्धौ तदनिष्पत्तौ च हर्षशोकलक्षणविकाररहितः ईदृशं कर्तृत्वज्ञानहे
१५३ तोः पूर्ववद्विशुद्धात्मत्वगुणोद्भवत्वं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वादुपादेयम् २६॥ अथ राजसः॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिं
सात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७॥ ईदृशः कर्ता राजसः पूर्ववद्रजोगुणात्मकः कथ्यते।
कीदृशः रागी विषयस्वविशेषाभिलाषवांस्तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाणस्य कर्मणो यज्ञादेः फलमनित्यं स्वर्गभोगादि
रूपं लिप्सुः तथा लुब्धो गर्धवांस्तथा हिंसात्मकः प्राणिद्रोहपरायणः तथाऽशुचिर्बाह्यान्तरशौचरहितस्तथा फले का
लम्बनविचित्रत्वान्न तस्मिन्सिद्ध्यसिद्धिसम्भवाभ्यां परितोषविषादाभ्यां युक्तः एतादृशकर्तृत्वं लोभादिदोषकारणभूतरजोगुण
समुद्भूतत्वात्संसारविषयं हेयम् २७॥ अथ तामसः॥ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः विषादी दीर्घसूत्र
श्च कर्ता तामस उच्यते २८॥ एवंविधः कर्ता पूर्ववत्तामस उच्यते किंविधः अयुक्तः समाधिरहितो यतः प्राकृतः प्रकृति
मेवात्मत्वेन प्रतिपन्नः स्तब्धो मिथ्याभिमानाभिनिवेशान्न कस्मैचित्प्रणमति शठो मायावी तथा नैष्कृतिको निष्कृतिः परोप
तापनं प्रयोजनं यस्माऽलसो दाक्ष्यरहितोऽतएव विषादी अवसादवान्दीर्घसूत्र आशुकार्येऽपि वर्तुति चिरकारी एवंविधक
र्तृत्वं प्रमादमोहादिदोषकारणभूततमोगुणसमुद्भूतत्वादत्यन्तहेयमेवेति कर्तृकर्मणोः पृथक्त्रैविध्यप्रतिपादनं स्पष्टार्थम्। १५३
यतः प्रायपक्ततरत्रैवैत्रैविध्यं भवस्तुक्रमम् २८॥ अथ बुद्धिधृत्योरेवमेव त्रैविध्यं वक्तुमुपक्रमते॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रि

वि

153

च

विधंशृणु प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वेनधनञ्जय २९ ॥ बुद्धिर्बोध्यवस्तुसाधनंकरणं धृतिरवष्टम्भः कार्येत्तैयेवार्थ
सिद्धिपर्यन्तंस्थैर्यं तयोर्बुद्धिधृत्योः सत्त्वादिगुणापेक्षतयात्रिविधंभेदंसाकल्येनविविक्ततयाचाभिधीयमानंशृणु २९ ॥ तत्रो
द्देशक्रमेणाबुद्धेस्त्रैविध्येप्रतिपाद्येसात्त्विकंभेदंतावदाह ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये बन्धंमोक्षंचयाबुद्धि
र्वेदसासात्त्विकीमता ३० ॥ सासात्त्विकीसत्त्वगुणसमुद्भूताबुद्धिर्मता कामा, ययाप्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचवेदजानाति स्वर्गापव
र्गफलेषुशास्त्रचोदितेकर्मणीप्रवृत्तिनिवृत्तिशब्देनोच्यते यदुक्तम् प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोगृहस्थेष्वभिधीयते निवृत्तिलक्षणस्त्व
न्योधर्मोमार्गिकैदेशिकइति अन्यत्रापि प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचद्विविधंकर्मदैशिकम् इहचामुत्रचकाम्यंप्रवृत्तंकर्मकीर्त्यते निष्का
मंज्ञानपूर्वंचनिवृत्तमुपन्यस्तमिति (कर्म) तथाकार्याकार्येशास्त्रीयविधिनिषेधवशादनुष्ठीयपरिहार्येवस्तुनीयाजानाति त
याभयाभये भयंसंसारदुःखजंसाध्वसमऽभयंमऽपवर्गसमुद्भवंसर्वतस्त्रासविरहं तयाबन्धंसंसारंमोक्षमपवर्गंहेयतयो
पादेयतयाचस्वरूपतोजानाति सासात्त्विकीबुद्धिरिति ननुज्ञानंबुद्धिरित्यनर्थान्तरं सर्वभूतेषुयेनैकमित्यादिनासात्त्विक न
ज्ञानलक्षणेनैवसात्त्विकबुद्धिलक्षणमुक्तं तदधुनाकिमितिपुनरुच्यतइति अत्रोच्यते सत्यंज्ञानबुद्ध्योर्नास्तिकश्चिद्विशेषः
किन्तुपूर्वंज्ञानज्ञेयज्ञातृलक्षणस्यत्रितयस्यैकप्रयोजनविषयत्वेनप्रतिपादनप्रसङ्गात्सङ्क्षेपेणसात्त्विकज्ञानलक्षणमु
क्तम् अधुनातुधृतिसाहित्येनतस्यैवबुद्धिशब्दप्रतिपादितस्यविस्तरतोलक्षणमुक्तम् नहिपूर्वंधृत्यादिवेदनंज्ञानसम्बन्धि
त्वेनप्रतिपादितमऽधुनातुप्रतिपादितमितिपौनरुक्तिदोषश्चोदनीयः यद्वापूर्वमारुरुक्षयोगिसम्बद्धस्यज्ञानस्यलक्ष

न

दशमुक्तं अधुनात्वाकरुत्वसम्बन्धस्यैवमपिनपौनरुक्त्यम् ३० ॥ अथराजसी ॥ ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच।
गी०टी० अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ३१॥ राजसीरजोगुणसमुद्भवाबुद्धिर्ययाहेतुभूतया ज्ञातादेवज्ञः पुरुषोध
रा० र्माधर्मादीनुपादेयान्हेयांश्चपदार्थानयथावन्निश्चयाभावादसम्यग्वेत्ति धर्माधर्मावदृष्टविषयौसदाचारदुराचारौ कार्या
१५४ कार्येतुदृष्टविषयेइतिनपौनरुक्त्यम् अथवाधर्माधर्मशब्दौलक्षणयाफलविषयावुक्तौ कार्याकार्यशब्दौतुतन्निमि
त्तकर्मविवक्षयोक्तावेवमपिनपौनरुक्त्यम् एषापिसंशयात्मकरजोगुणप्रभवत्वात्संसारविषया ३१ ॥ अथतामसी ॥
अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसातामसीमता ३२॥ तामसीतमोगुणहेतुकाबु
153 द्धिर्याधर्माधर्मादीनदृष्टविषयान्सर्वार्थांश्चदृष्टविषयांस्तमसाहेतुनावृतासतीविपर्ययेणजानाति सैषामिथ्याज्ञान
हेतुतमोगुणत्वान्निकृष्टासंसारविषयेतिहेया ३२॥ अथधृतिस्त्रिविधा तत्रसात्विकीतावत् ॥ धृत्याययाधारयतेमनः
प्राणेन्द्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसासात्विकीमता ३३॥ सासात्विकीपूर्ववद्विशुद्धसत्वगुणात्मिकाधृतिःका
सौ ययायोगीमनःप्रभृतीन्धारयति कीदृश्या परमात्मविषयेनयोगेनसमाधिनासहाव्यभिचारिण्यानित्यमव्यतिरिक्त
या योगीहि मनोन्तःकरणंप्राणमाभ्यन्तरंमारुतं तत्क्रियाभेदान्नानासंज्ञमिन्द्रियाणिचक्षुर्वागादीनियोगार्थमेवधारय
ति तत्रात्मसमाधिविषयोऽवष्टम्भःस्थैर्यमेवकारणमित्यर्थः एषातत्वज्ञानहेतुविशुद्धसत्वगुणसमुद्भूतत्वादपवर्गफलत्वे १५४
सतुपादेया ३३॥ अथराजसी ॥ ययातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेर्जुन प्रसङ्गेनफलाकाङ्क्षीधृतिःसापार्थराजसी ३४॥

रजोगुणजाधृतिर्यया साधनभूतया संसारी पुरुषः प्रसङ्गेनोक्तलक्षणेन फलाकाङ्क्षी स्वर्गादिसुखात्मकफललिप्सु
धर्मादीन्धारयते उद्वहति नत्वपवर्गम् धर्मः शास्त्रचोदितसमाचारस्तत्फलसुखं कामोर्थो धनं त्रिवर्गमात्रनिबद्धधृतयो
हि संसारिणः पुरुषाः तदेषा धृतिर्हेयैव ३४ ॥ अथतामसी ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च नविमुञ्चति दुर्मेधा
धृतिः सा तामसी स्मृता ३५ ॥ सा तामसी तमोगुणजा धृतिः यया हेतुभूतया दुर्मेधा विपर्ययप्रत्ययरूपत्वाद्दुष्टा मेधा प्रज्ञा यस्य
स तादृशः सन्पुरुषः स्वप्नादीन्दोषान्नविमुञ्चति तन्मय एव नित्यमास्त इत्यर्थः स्वप्नो निद्रा तमः कार्यं भयमिष्टविषयविना
शाशङ्कया त्रासः शोको नष्टानुशोचनं विषादमनुत्साहं मदं चित्तोद्रेकम् मूढः किल तानेव नित्यमुद्वहन्नास्ते ततएषा
निकृष्टा पषा धृतिस्त्याज्यैव ३५ ॥ अथ कर्मफलभूतस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयितुमुपक्रमते ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं
शृणु मे भरतर्षभ ॥ गतार्थमेतत् ॥ अथ त्रैविध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकं तावत्सुखस्य प्रतिपादयितुमाह ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र
दुःखान्तं च नियच्छति ३६ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् तत्सुखं सात्त्विकं विद्यादात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ ॥
तत्सात्त्विकं विशुद्धसत्त्वहेतुकं सुखमानन्दं विद्धि जानीहि कीदृशम् आत्मबुद्धिप्रसादजं आत्मा ब्रह्मस्वरूपं परं तत्त्वं तदाल
म्बना बुद्धिः परा प्रज्ञा तस्याः प्रसादो नैर्मल्यं यद्यपेन्द्रया विशुद्धमपि सत्त्वं मलिनत्वात्परिहार्यमेव ततस्तथाविधाद्बुद्धिप्रसादाज्जा
तमुद्भूतम् किं तत् यत्र यस्मिन्सुखेऽभ्यासान्नित्यानुशीलनाद्योगी रमते रतिं भावयति न तूद्विजते विषयभोगात्मकस्पृहि स्व
स्वस्याभासो विशेषाकाङ्क्षया तत्रोद्वेगं जनयति समाधिजन्तु सुखं रतिमेवावहति यत्र च सुखेनानुभूयमाने सर्वदुःखानामन्तं समा

न्निमभावं नियच्छति नितरां प्राप्नोति अत्यस्मिन्निह सुखेऽनुभूयमाने क्षणान्तरे तदेव दुःखं सम्पद्यते कुतः सर्वदुःखानाम
गी॰टी॰ न्तो यत्तत्सुखं तदात्वे साध्यमानावस्थायां चित्ताः समाधानलक्षणक्लेशरूपत्वाद्विषतुल्यं परिणामे तु सिद्धावस्थायामम सि
प्र॰ मृतोपमं निरुपमास्वादमित्यर्थः बाह्यसुखस्यैतदेव विपरीतं वक्ष्यति तदेतद्विशुद्धनिरतिशयनिरन्तरास्वादरूपं समा
१५५ धिप्रज्ञाभवं योगी विषयं सुखमुपादेयम् ३७॥ अथ राजसम्॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् परिणामे
विषमिव तद्राजसं स्मृतम् ३८॥ तद्राजसं रजोगुणसम्भवं सुखं किं तत् यदिष्टेन विषयेनानित्येन शब्दादिनेन्द्रि
यस्य श्रोत्रादेः संयोगात्सम्बन्धात्तदात्वे साध्यमानावस्थायाममृतोपमं क्षणमात्रमास्वादविशेषहेतुत्वात्सुधारसतुल्य
म् परिणामे सिद्धावस्थायां विषोपमं तत्कालमेव हेयत्वात् यदिवाऽनुभूयमानावस्था तदात्वं तदा विषयेन्द्रियसंयोग
जं सुखं सर्वमधुरमेव परिणामस्तु तद्विपाकावस्था तस्मिन्सर्वमेव विषयसुखपरिणामं किञ्चिन्न भवितुमर्हति एतद्दुःखका
रणं रजोगुणत्वाद्दुःखैकफलं सुखं हेयमेव ३८॥ अथ तामसम्॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः निद्रालस्यप्र
मादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९॥ तत्तामसं तमोगुणनिमित्तकं सुखम् किं तत् यदग्रेऽनुभूयमानावस्थायां चा
नुबन्धपरिणामवेलायां सुखं बुद्ध्यावहीतं मोहनं वैचित्त्यकारि यतो निद्राप्रभवं तमसो हि निद्राप्रमादालस्यादिकार्यम्।
तत्र निद्रा सर्वेन्द्रियव्यापारोपरमो मोहावस्था आलस्यमदात्यं प्रमादः कार्येष्वनवहितत्वम् एतानि ह्यनुभूयमानान्यपि १५५
मोहात्मकानि परिणामदशाप्राप्तान्यपि मोहात्मकान्येव नैतेषां ज्ञानादिफलं भवत्यज्ञानहेतुकत्तमोगुणत्वात् एतद्

155

ज्ञानफलंसुखमत्यन्तहेयमेव ३९ ॥ एवंज्ञानादीनांसुखान्तानांकेषांचिदेवभावानांप्राधान्यविवक्षयात्रैविध्यमुक्त्वासर्व
त्रसर्वप्रमातृविषयाणांसर्वभावानांसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यंव्यवस्थितमितिसङ्क्षेपेणप्रतिपादयितुमाह ॥ नतदस्तिपृ
थिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिः स्यात्रिभिर्गुणैः ४० ॥ व्यक्तार्थः श्लोकः किन्तु दिवीत्यादिफ
लभूम्युपलक्षणार्थं पृथिव्यामितिकर्मभूम्युपलक्षणार्थंवेदितव्यम् ४० ॥ इदानींषोडशभिरध्यायैर्यथोक्तज्ञाननिष्ठतया
कर्मस्वरूपानुष्ठेयत्वेनावगतेषुतेषामपवर्गफलत्वकारणभूतयोस्त्यागसन्न्यासयोः प्रागुक्तयोः सम्यक्स्वरूपज्ञाने जातस
न्देहमर्जुनप्रतितयोस्तत्वप्रतिपादनप्रसङ्गेनत्यागिनामत्यागिनांचविविक्तस्वरूपाभिव्यञ्जकंज्ञानादीनांगुणभेदकृतंत्रैवि
ध्यमभिधायाध्यायप्रक्रान्तंप्रकृतमर्थमनुबध्नाति एवंकर्मणांफलत्यागपूर्वकत्वेनानुष्ठितानामपवर्गफलत्वमुक्तं तानिक त्रा
र्मशब्दमात्रेणसामान्यतः प्रोक्तानिविशेषतः पुनः कानीत्याकाङ्क्षानिरासार्थंतत्स्वरूपप्रतिपादनंप्रस्तौति ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय
विशांशूद्राणांचपरन्तप कर्माणिप्रविभक्तानिस्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१ ॥ इहचतुर्णांवर्णानामुक्तवक्ष्यमाणार्थसमन्वया
न्वितप्रकारस्वभावसमुत्थैर्गुणैर्धर्मैः कर्माणिशास्त्रचोदिताः क्रियाविशेषाः समनन्तरवक्ष्यमाणभेदेनप्रविभक्तानिप्र
तिवर्णंसाधारणासाधारणविभागेनपृथक्कृतानिपरमेश्वरेणैवैकेनकर्त्रायेनस्वेच्छामात्रोपकरणेनपरमार्थतोविशुद्धस्व
भावमात्राव्यतिरिक्तस्वरूपमपिनानाभावभेदाभासरचितंजगत्क्रीडनकनिर्माणमिदमारचयतावर्णविभागः परिकल्पि
तः तथाचभगवतैवप्राग्दर्शितं चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशः तस्यकर्तारमपिमांविद्ध्यकर्तारमव्ययम्, तथा।

गी॰टी
रा
१५६

156

महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वारोमनवस्तथा मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजेति अत्रपूर्वश्लोकेपरमेश्वरेच्छामात्रहे
तुकत्ववर्णविभागस्यप्रतिपादितम् अपरश्लोकेचत्वारोमनवश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तकाःप्रजापतयोयेउक्तास्तेषामीश्वरसर्गवि
वृत्तयामहाकल्पप्रारम्भेपरमेश्वरेच्छामात्रेणतद्भावाभिन्नस्वरूपाणामेवचतुर्धासर्गोविभासितः यतश्चातुर्वर्ण्यरूपा
प्रजेयमुदपादीतिदशमेव्याख्यातप्रायम् इहतुवर्णविभागोपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावेनोदितम् तदयमत्रापरविभागोवि
वक्षितः यदीश्वरेणस्वसर्गारम्भेचत्वारःपुरुषाःसपत्नीकाःप्रविभक्तकर्माणोब्राह्मणादिव्यपदेशभाजःसृष्टाः ते
षामेकेनपुरुषेणब्राह्मणःसर्गउत्पादितः अन्यैःक्षत्रियादिसर्गाः एवंक्रमेणब्राह्मणादिवर्णविभागेस्थितेयोवि
च्छिन्नसन्तानतयाब्राह्मणेनब्राह्मण्यांजातःसब्राह्मणः एवंक्षत्रियादयः तदित्थमेभिःप्रजापतिभिर्यासृष्टिःकृतासा
नुलोम्येनप्रातिलोम्येनचसङ्कीर्यमाणानन्त्यंभजते तत्रब्राह्मणेनक्षत्रियायांवैश्यायांशूद्रायांवाजाताअनुलोमजाउ
च्यन्ते एवंक्षत्रियेणवैश्यायांशूद्रायांचोत्पन्नाः वैश्येनशूद्रायामुत्पन्नाः सर्वएवानुलोमजाधर्म्याः येतुविपर्ययेणक्ष
त्रियेणब्राह्मण्यांवैश्येनक्षत्रियाब्राह्मण्योः शूद्रेणवैश्यक्षत्रियब्राह्मणीषूत्पादितास्तेप्रतिलोमजाअधर्म्याः एवमऽ
नुलोमप्रतिलोमजानामपिसाङ्कर्येसत्यानन्त्यंप्रजायाः येत्वविच्छिन्नसन्तानतयाब्राह्मणेनब्राह्मण्यांक्षत्रियेणक्षत्रिया
यांवैश्येनवैश्यायांशूद्रेणशूद्रायामसङ्कीर्णतयाजातास्तेविशुद्धाश्चत्वारोवर्णाः इतिवर्णविभागव्यवस्थितेवर्णानांस्व
विभागजंकर्मविभागंप्रदर्शयितुमाह ॥ शमोदमस्तपःशौचंक्षान्तिरार्जवमेवच ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्राह्मंकर्मस्वभा १५६

श्र

द्विप्रकारेभूतसर्गेसुरनरतिर्यग्भेदेनत्रिप्रकारस्थेतन ४२

वजम् ४२ ॥ शमादयोव्याख्यातस्वरूपाब्रह्मणोब्राह्मणवर्णस्यसम्बन्धिस्वभावजंप्रकृतिसमुत्थंकर्मशास्त्रचोदि
ताक्रियेतिप्रायेणस्पष्टार्थःश्लोकः किन्त्विदमत्रविचार्यम् इहचेतनाचेतनविभागेनसर्गोव्यवस्थितः तत्रनराख्यस
त्रिर्मितं
र्गमध्येशास्त्रीयक्रियाधिकृताःकर्मभूमिजन्मानोयेपुरुषास्तेषांकर्मविभागेनगुणविभागेनचपरमेश्वरेच्छाव
शादेवब्राह्मणादिभेदेनचतुर्विधत्वंयन्त्रियमितं तत्रकर्मविभागएवप्रथमंवक्तव्यः वर्णानांहिकर्माणिसाधारणा
साधारणरूपाणिनियमितानिच तथाब्राह्मणस्यषट्कर्माण्यध्ययनादीनिसाधारणानि वर्णत्रयस्यापितेषांवि
हितत्वात् क्षत्रियवैश्ययोस्तावत्तानिप्रसिद्धान्येव शूद्रस्यापिशास्त्रचोदितशौचस्नानवैश्वदेवश्राद्धादिक्रियाणामनुष्ठा
नेविहिताधिकारस्यतदनुष्ठानोपयोगिनीतिकर्तव्यताविज्ञानहेतुशास्त्रैकदेशाध्ययनेदत्तएवावकाशः तद्विनावि
हितकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः दानंचतद्वत्सर्वसाधारणमेव एवंचसाधारणकर्मानुष्ठानेशूद्रस्यभगवतापरमर्षिणा
परमप्रमाणभूतेनस्ववचसैवकृतोवकाशः यच्चतुर्वर्गोपदेशमयंस्वेतिहासंमहाभारताख्यमुद्दिश्यैवाकृतवान् श्रा
वयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतइति एवमेतानिसाधारणान्यध्ययनादीनित्रीणिकर्माणि ब्राह्मणस्याध्या
पनयाजनप्रतिग्रहाख्यानित्रीण्यसाधारणानि तान्येवकर्माणितद्वर्णात्मकस्वभावजानि एवमेवदेवसर्गसम्ब
न्धित्वेननिर्दिष्टानिशमादीन्यसाधारणान्यपिब्रह्मसम्बन्धित्वेनकिमनेनोक्तानि देवासुरसर्गभेदोहिचतुर्वर्णसाधा
रणस्तत्स्वभावजाश्चगुणास्तथैवसाधारणाः एवमेवचगुणविभागोविवक्षितइत्यत्रोच्यते सर्वमेतद्यथाक्रममुपपन्नं।

किन्तुप्रसिद्धत्वाद्गुणात्मकस्वभावजानिसात्त्विकानिशमादीनिप्राधान्यादुक्तानि प्रकरणेस्मिन्वर्णकर्मणामपवर्ग
गी॰टी॰ साधनत्वेनविवक्षितत्वात् उत्तरेषांक्षत्रियादीनांवर्णात्मकस्वभावजान्येवप्रायेणकर्माणिनिर्देक्ष्यति दैवसर्गात्मक
ग स्वभावजानांसाधारणानांशमादीनांब्राह्मणसम्बन्धत्वेनप्रदर्शितप्रयोजनानामुपलक्षणमात्रत्वेनेहकतिपयाना
१५८ मेवनिर्देशःकृतः साकल्येनत्वऽमानित्वमदम्भित्वमित्यादिना तथाऽभयंसत्त्वसंशुद्धिरित्यत्रपूर्वमेवप्रतिपादितानि ४२ ॥
त्र अथक्षत्रियाणांवर्णात्मकस्वभावजानिकर्माण्याह ॥ शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनम् दानमीश्वरभाव
श्चक्षात्रंकर्मस्वभावजम् ४३ ॥ क्षात्रंक्षत्रियवर्णस्येदंस्वभावजंपरमेश्वरनियमिततादृक्प्रकृतिसमुत्थंकर्मव्यापा
रः किंतत् शौर्यंशूरभावःपराक्रमः तेजःस्वभावतएवपराभिभवनसमर्थमोजः धृतिःस्वभावकर्मणिदृढोवष्टम्भः
दाक्ष्यंदक्षताचातुर्यं तथासङ्ग्रामेपराङ्मुखत्वाभावोनिर्भयत्वमित्यर्थः दानमर्थिनांत्यागोऽप्रत्याख्यानहेतुः ईश्वरभा
वै वःप्रभुत्वंपराधीनत्वासहिष्णुतेति ४३ ॥ अथैवंविधंवैश्यशूद्रयोःकर्माह ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंवैश्यकर्मस्वभा
वजम् पर्युपस्थानात्मकंकर्मशूद्रस्यापिस्वभावजम् ४४ ॥ कृषिर्व्रीह्यादिवापनहेतोर्हलादिविलेखनम् गोरक्षंगा
रक्षतीतिगोरक्षस्तस्यभावोगोरक्ष्यम् पाशुपाल्यम् गोशब्देनपश्वन्तराणामपिपरिग्रहात् द्रव्याणिद्रव्यान्तरेणक्रीणातिक्रीणं
प्रयोजीवतिसवणिक् तस्यभावोवाणिज्यम् एतद्धर्मात्मकस्वभावजंवैश्यकर्म पर्युपस्थानंवर्णत्रयस्यपूर्वस्यशुश्रूषारू १५८
पंकर्म पूर्ववच्छूद्रस्यस्वभावसमुत्थंकर्म ४४ ॥ इतिचातुर्वर्ण्यस्यकर्मप्रविभागंप्रतिपाद्यस्वकर्मानुष्ठानस्यप्रकरणविवक्षि

यथा

तफलप्रतिपादनार्थमाह ॥ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति त
च्छृणु ४५ ॥ यथाप्रतिपादितविभागेन स्वे स्वे निजे निजे शास्त्रचोदिते कर्मण्यभिरतः आभिमुख्येन सक्तो नरः
पुरुषश्चातुर्वर्णिकः परमात्मसमापत्तिरूपामपवर्गलक्षणां सिद्धिं सम्यक्फलनिष्पत्तिं लभते ऽधिगच्छति न स्वभा
वकर्मानुष्ठानमात्रेणैव संसिद्धिमधिगच्छति किन्तु येन प्रकारेण विशिष्टेन स्वकर्मनिरतः संसिद्धिमेतां लभते त
दभिधीयमानं वस्तु त्वऽवधारय । ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति
मानवः ४६ ॥ यतो यस्मात्प्रतिपादिताद्भुतस्वभावादेकस्मात्परमकारणाद्भूतानां चराचराणां प्रवृत्तिर्यथास्वंप्र
विभक्तो व्यापारः येन च तथा प्रविभक्तव्यापारं विश्वं समस्तं जगदिदं ततं विस्तारितमिच्छामात्रेणोत्थमवभासि
तम् तमेव परमेश्वरं परमात्मानं तदिच्छानियमितेनैव स्वेन प्रतिवर्णं निजेन कर्मणाभ्यर्च्य आसमन्तादर्चयित्वा
परितोष्य मानवः कर्मभूमिजन्मा क्रियास्वधिकृतश्चातुर्वर्णिको मनुष्यः सिद्धिं साध्यलक्षणां फलनिष्पत्तिं लभ
ते किमुक्तं भवति यथोक्तपरमात्मस्वरूपानुस्मरणानित्यनिर्विघ्नवावहितबुद्धितया चतुर्णामपि वर्णा [illegible]
ऽभयत्वा नाममातित्वादिगुणाभिव्यञ्जितदेवसर्गजन्मनामसङ्कुरेण स्वस्वकर्मानुतिष्ठतां परसिद्धिप्राप्तिरिति ४६ ॥
अत्रोपपत्तिं पूर्वोक्तां स्मारयितुमाह ॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोद्या
दपि ४७ ॥ योयस्य वर्णस्य शास्त्रचोदितः स्वआत्मीयो धर्मः स्वाध्यायाद्याचारः सविगुणोपि मुख्यकल्पानुष्ठानसा

मर्य्यादिनानुकल्पादिनानुष्ठितः सन्विगतस्वगुणोऽसम्पूर्णास्वाङ्गेनापि श्रेयान्प्रशस्यतरः कस्य सकाशात्परधर्माद्वर्णा
न्तराचारात् कीदृशात्स्वनुष्ठितात्सुष्टु सर्वाङ्गः सम्पूर्णतयानुष्ठितादाचरितात् अत एवं यतः स्वधर्मे आत्मीयाचारे युद्धा
दावनुष्ठीयमानेऽवश्यंनिधनंविनाशोपि प्रशस्यम् कस्य सकाशात्परधर्मोदयात्क्षत्रियादेरध्ययनाध्यापनात्मकब्राह्म
णादिवर्णान्तराचारानुष्ठानाद्य उदयः स्वर्गादिलक्षणप्राप्तिस्तस्मात्तादृशात् किमनेनोक्तं भवति इहद्वये शास्त्रकर्मा
नुष्ठानेधिकृताः एके रजःसङ्कीर्णसत्त्वप्रधानचित्ताः स्वर्गादिफलप्रवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः अपरेतु विशुद्धसत्त्वप्र
धाना यथोक्तापवर्गफलनिवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः तेषामुभयेषामपि देवसर्गभाजां स्वधर्मानुष्ठानादेवोभय
रूपतयास्ति सिद्धिरुपपन्ना नतु परधर्मानुष्ठानात् यतः परेषां स्वधर्मस्थानां स्वर्गादिफलप्राप्तिलक्षणासिद्धिः श्रूयते परधर्म
स्थानां तु प्रत्यवायः श्रूयते अपरेषां स्वधर्मनिष्ठत्वे सम्यग्ज्ञाननैर्मल्यसम्पत्तिः परधर्मनिष्ठत्वे तु ज्ञानकालुष्यमेव सम्प
द्यते यतः शास्त्रचोदितस्य प्रबन्धप्रवृत्तस्य स्वस्य कर्मणस्त्यागः परकर्मणश्चोपादानं द्वेषं रागं च विना न सम्भवति तत्सन्नि
धौ च कीदृशं सम्यग्ज्ञाननैर्मल्यम् इयं देवसर्गयोगित्वादपवर्गार्थिभिरपि सर्ववर्णैर्यथास्वमसङ्गेनानुष्ठातव्यं स्व
कर्म कथं त्वनेन त्याज्यम् नहि कर्मत्यागमात्रसाध्याऽपवर्गप्राप्तिः साहि ज्ञानादेव सिद्ध्यति ज्ञानं च दैवसर्गाद्यव्यभिचा
रितयोक्तं तच्चामानित्वमदम्भित्वमित्यादिना त्रयोदशे साकल्येन प्रतिपाद्य षोडशारम्भे अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यव १५८
स्थितिरित्यादौ दैवगुणसामग्रीकथने प्रथममेवानूदितम् तच्च सर्ववर्णसाधारणम् दैवसर्गादिभेदस्य तथारूपत्वात्।

वर्णानां कर्मविभागस्य सर्गयोश्च गुणविभागस्य प्रबन्धेन पृथग्निर्देशात् यदि हि द्विजातय एव वर्णा दैवसर्गः
शूद्रवर्णश्चासुर इति स्यात्तद्गुणमुखेन सर्गभेदमुखेन वा कर्मविभागाद्यभिधीयेत नैवैतदुपपद्यते सर्गभे
दस्य सर्ववर्णसाधारण्ये सति गुणानां व्यभिचारदर्शनात् तथा च ब्राह्मणादयोऽपि दम्भदर्पाद्यासुरसर्गगुणयोगि
नो दृश्यन्ते शूद्राश्चाप्यदम्भित्वादि दैवसर्गयोगिनो दृश्यन्ते तस्माद्दैवसर्गभाजां सर्ववर्णानां यथोक्तापवर्गफलसा
धनभूतं ज्ञानं साधारणमेव कर्म तु प्रविभक्तम् तच्च ज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानमपवर्गहेतु सम्पद्यत इति न तस्य
कस्याचिदवस्थायां त्याग उपपद्यत इति प्रतिपादयितुमाह ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् सहजं कर्म
कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ४८ ॥ वर्णात्मकस्वभावप्रतिबद्धं स्वाध्याययजनदानादिकर्म कुर्वाणो ज्ञाननिष्ठतयानुति
ष्ठन् किल्बिषं संसारबन्धनलक्षणं पापं न लभते त्यजंस्तु सर्वं कर्म दुर्वाररागद्वेषात्तत्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यु॰ सहोक्तप्रतिपा
दितम् अतः पूर्वोक्तोपपत्त्या परमेश्वरेच्छावशात्सहैव जातं वर्णात्मकस्वभावजातं विगुणमपि न कर्म त्याज्यमेव ४८ ॥
अत्र हेतुमाह ॥ सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८ ॥ यस्मात्सर्वारम्भाः समस्तकर्माणि धूमेनाग्निरिवा
व्यभिचारिणा दोषेण मलेनावृताः ततश्च प्रबन्धप्रवृत्तशास्त्रचोदितकर्मत्यागलक्षणोप्यारम्भो दोषेणाज्ञानरूपेण
वृत एव अज्ञानविविक्तं तु तद्यथोक्तफलसाधनं स्यात् यावता तस्य त्याग एवाज्ञानम् ॥ यथा त्वत्यजन्नेव कर्म ज्ञानफले
भाग्भवति तथा प्रतिपादयितुमाह ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९ ॥

गी॰टी॰ सर्वत्रसर्वस्मिन्विहितेवर्णस्वभावजेकर्मण्यनुष्ठीयमानेप्यसक्तबुद्धिः पूर्वव्याख्यातसङ्गदोषरहितमतिः तथा
द्य॰ निषिद्धाकर्मणोजितात्मानिगृहीतान्तःकरणः तथाविगतस्पृहः सर्वत्रसततसमपूर्णस्वात्ममयत्वदर्शित्वादनि
१५९ त्यात्स्वर्गसुखादेर्विगताव्यावृत्तास्पृहाभिलाषोयस्यसतादृशः परमांप्रकृष्टांदोषरहितांनैष्कर्म्यसिद्धिंसमधिगच्छति
सम्यग्लभते सर्वकर्मत्यागित्वफलंपरमात्मसमापत्तिलक्षणंप्राप्नोति केनसन्न्यासेनव्याख्यातस्वरूपेणफलाभि
सन्धित्यागात्मना नतुकर्मत्यागात्मना इत्थंयेनक्तानेनसंस्कृतंक्रियमाणमेवव्यर्थंभवति तस्यक्रमेणपरंप्रकर्षंप्रति
पादयितुमुपक्रमते ॥ सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतदाप्नोतिनिबोधमे समासेनैवकौन्तेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा ५० ॥
159 उपायभूतस्यज्ञानस्यपरानिरुत्तरानिष्ठाप्राप्त्यन्तभूमिः यतःपरंज्ञेयंनभवतीत्यर्थः तदुभयमपिकथ्यमानमवधत्स्व ५० ॥ सं
एवंविधोब्रह्मप्राप्नोतीतिएवंतावत्प्रकारमाह ॥ बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तोधृत्यात्मानंनियम्यच शब्दादीन्विषयांस्त्य
क्त्वारागद्वेषौव्युदस्यच ५१ विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः ध्यानयोगपरोनित्यंवैराग्यंसमुपाश्रितः ५२ अ
हङ्कारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहम् विमुच्यनिर्ममःशान्तोब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ॥ एवंविधोभवद्योगीब्रह्मभूयायब्र
स ह्मभावायपरमात्मसमापत्तयेकल्पतेसमर्थोभवतीति कीदृशः प्रथमंतावद्देवसर्गयोगित्वात्सहजयाशुद्धयाप्रली वि
नरजस्तमस्कत्वाद्विशुद्धसत्त्वैकमय्यानिर्मलतयाबुद्ध्याप्रज्ञयायुक्तः साहिपरमसिद्धिसाधनभूतधर्मग्रामाग्रणीःसह १५९
जोगुणोयोगिनोःतएवतस्मिन्सति धृत्यासर्वोक्तलक्षणयासात्विक्यादृढावष्टम्भलक्षणयोत्साहशक्त्यात्मानमन्तःक

रणंनियम्यवशीव्यवस्थाप्यतहशाब्दादीनिष्टान्विषयान्छास्त्रनिषिद्धांस्त्यक्त्वासर्वात्मनापरिहृत्यशास्त्रविहिते
षुचविषयेषुःत्याज्येषुसङ्गःमूलोरागद्वेषौतदुपादानत्यागहेतूमहान्तौशत्रूव्युदस्यफलाभिसन्धानाभावाद्विहि
ष्यतिरस्कृत्य एवंपूर्वमुख्यंपरिकरबन्धंकृत्वा विविक्तसेवीसमाधिव्युत्थानहेतुचेतनाचेतनभावरहितोदेशोवि
विक्तःतंसेवितुंशीलंयस्यसतथाविधः तथालघ्वाशीलघुप्रमाणमन्नंवृत्तिसमवस्थाकारणभूतमात्रंकालाव
हितत्वादिगुणपरिशुद्धमल्पमशितुंशीलंयस्यसतथा यतानिगृहीतान्यन्यविषयेभ्यःप्रत्याहृतानिवाक्कायमान
सानिवचनशरीरान्तःकरणानियेनसतथाविधः इत्थंभूतश्चसततंनित्यंध्यानयोगपरःध्यानेनयतेत्वात्मकोपेय २
वस्तुचिन्तनेनयोयोगःसम्बन्धस्तन्निष्ठः एवंविधगुणसामग्र्यावैराग्यंदृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णत्वंसत्त्वगुण
विषयंवितृष्णत्वंचसमुपाश्रितःसम्यगास्थितः तथासत्येतान्दोषान्विमुच्य कम् अहङ्कारंतावदहंनात्मनिशरी
रादावात्मप्रत्ययंसर्वदोषाधिराजम् तथाबलंशक्याशक्यविवेकपरिहारेणाकार्येष्वहठम् तथादर्पंस्वल्पस्या
पिसिद्धिलेशस्योपलब्ध्याक्षिप्तोद्रेकम् तथाकामंरागनिमित्तकमिष्टेषुविषयेषुसङ्कल्पम् तथाक्रोधंद्वेषनिमि
त्तकंचित्तेन्द्रियक्षोभम् तथापरिग्रहंदेहदारदारकद्रविणादिषुसर्वस्वबुद्ध्यास्वीकारम् अतएवपरिग्रहत्यागान्नि
र्ममोममकारलक्षणाहङ्काराद्विनिष्क्रान्तः ततश्चनित्यनिर्विकारपरमोपादेयस्वरूपमात्रपरायणत्वाच्छान्तोविगतसक
लविकल्पक्षोभः इत्थंभूतोब्रह्मभूयायकल्पतेनानेवंविधः ५३ ॥ ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकाङ्क्षति समःसर्वे

ता५ स्म

षुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम् ५४ ॥ एवमनेनक्रमेणब्रह्मभूतोब्रह्मैकपरायणत्वात्तद्भावमापन्नः निर्विशेषत
गी·टी यैवप्रसन्नात्माविगतद्वैतप्रत्ययसङ्कत्वात्प्रसन्नः स्वाभाविकशुद्धियुक्तआत्मास्वभावोयस्यसतथाविधःसन्नशो
का चति नित्याविनश्वरस्वात्ममयविश्वत्वात्कस्यचिदपिभावस्यस्वत्वेनापरिग्रहात्तदभावेनपरिदेव्यते नाप्यनेनैवन्या
१६० येनकस्मिंश्चित्प्राप्तेहृष्यतिहर्षमनुभवति एतेहिसर्वेभावामायापहृतदृशांभावाभावभ्रान्तिमुद्भावयन्तोहर्षशोका
त्मकविकारहेतुत्वमापद्यन्ते नतुसर्वसाम्यदर्शिनोयोगिनइत्यर्थः तथा ज्ञानस्यपरांनिष्ठांनिरतिशयांचतुर्थीकाष्ठां
ज्ञानलक्षणांमद्भक्तिंमत्स्वरूपोपासांलभतेप्राप्नोति किमुक्तंभवति परमात्माद्वैतप्रतिपत्तिलक्षणायाज्ञानस्यपरांनि
160 ष्ठामेवपरांमद्भक्तिंविन्दति तथाचैनास्तुवन्तिभक्तिमन्तः मुक्तौबहुविधावादाविद्वांसस्तुतत्त्ववित् यस्त्वद्भक्तेःपरा
काष्ठामुक्तिरित्यत्रनिश्चयइति ५४ ॥ तथाच ॥ भक्त्यामामभिजानातियोहंयश्चास्मितत्त्वतः ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविश
तेतदनन्तरम् ५५ ॥ एवंविधयानिरुत्तरयाज्ञानरूपयाभक्त्यामांपरमात्मानमेकंतत्त्वमभिजानाति आत्मत्वेनाभिमुख्येन
स्मा वेत्ति कंजानाति तत्त्वतःपरमार्थतोहृदयचित्प्रकाशात्मकोयोहमत्स्वरूपःयश्चास्मियोभवामितांपरांसत्तांभजन् ता
दृक्स्वभावप्रत्यवमर्शरूपयास्ववशक्त्यानित्यमविमुक्तस्तिष्ठामि अतत्त्वविदोहिनैवंविधमात्मत्वेनप्रत्यभिजानते कि
न्तुतेव्यतिरिक्तंपरमेवेद्यंचमायावशाद्विपर्यस्तज्ञानत्वाज्जानन्ति यथोक्तभक्तियुक्तस्त्वेवंविधंमांसम्यग्ज्ञानरूपेणज्ञानचक्षुषाप्र १६०
त्यभिज्ञाय ततःपरंमय्येवविशति अहमेवसम्पद्यते एवंविधेहिमय्युपास्योपासकोपासाविकल्पहानाद्ब्रह्मैवपरंभूत्वासि

ह्मार्थीभवतीत्यर्थः पश्चाचपरांसिद्धिंकाष्ठाक्रमप्राप्या ततश्चैवंविधज्ञाननिष्ठोपियोनियतशरीरसम्बन्धंतावदन
तिक्रान्तोयोगीभवति तस्यप्रवृत्तिंप्रतिपादयितुमाह ॥ सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्व्यपाश्रयः मत्प्रसादाद
वाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययम् ५६ ॥ सर्वाणियज्ञदानादीनिसदानित्यंकुर्वन्ननुतिष्ठन्नपिमद्व्यपाश्रयः अहंसर्वकर्तृ
त्वेनप्रतिपन्नआश्रयोवलम्बनंयस्यसतादृशः सन्मत्प्रसादान्ममपरमात्मनःस्वाभाविकात्प्रसादादानुकूल्यात्त्वमभि
न्नेयतामापन्नात्सतोहेतोःशाश्वतंनित्यमतएवाव्ययमक्षयंपदंपरब्रह्मस्वरूपस्थानंप्राप्नोत्यधिगच्छति यत्प्राप्यैवैवस्व
रूपेणात्मानमधिगच्छन्नियतदेहसम्बन्धलक्षणबन्धात्यन्तविनाशरूपांपरांसिद्धिंप्राप्नोतीत्यर्थः ५६ ॥ एवंयथोक्तमुप
देशसर्वस्वसम्यगवधार्यत्वमप्येवंसमाचरेत्यर्जुनायोपदेष्टुमाह ॥ चेतसासर्वकर्माणिमयिसन्न्यस्यभारत बुद्धियोगसमा
श्रित्यमच्चित्तःसततंभव ५७ ॥ सततंनित्यमेवसर्वास्ववस्थासुमच्चित्तोमय्येकस्मिंस्तत्त्वेपरब्रह्मणिचित्तमन्तःकरणंयस्यस
तथाविधोभव परमार्थतोमद्व्यतिरिक्तपदार्थान्तरंनसम्भवत्येव तेनाव्यवहारभूमौयदपीदन्तयाप्रतिपद्यसे तत्तत्सर्वंप्र
तिपादितापपन्नापरप्रकाशचित्स्वरूपतयाभावयेत्यर्थः किंकृत्वामच्चित्तोभव सर्वाणिस्वकर्माणिक्रियमाणान्येवचेतसा
मनसैवतत्फलनिस्पृहेण मयियथोक्तस्वरूपेपरमात्मनिसन्न्यस्यतत्कर्तृताभिमानत्यागेननिक्षिप्य कथंचैतत्सम्पद्यतइत्याह।
बुद्धियोगंसमाश्रित्य बुद्धिर्यथाप्रतिपादितज्ञानंतद्योगःसततमव्युत्थानःसमाधिस्तंसमाश्रित्यालम्ब्यतन्निष्ठोभूत्वाम
च्चित्तोभवेतिवाक्यार्थः ५७ ॥ ततश्च ॥ मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसि अथचेत्त्वमहङ्कारान्नमोक्ष्यसिविनङ्क्ष्यसि ५८ ॥

गी॰टी॰ मत्प्रसादान्मदनुग्रहान्मूलकारणभूतान्मच्चित्तो मदेकालम्बनमानसः सर्वदुर्गाणि सर्वकृच्छ्राणि हर्षशोकमोहमूलानि
रा बन्धकारणानि तरिष्यसि लङ्घयिष्यसि अथैवमप्युपदिष्टस्त्वं यद्यहंकाराज्जात्याद्यभिमानावच्छिन्नशरीराद्यात्मप्रत्ययं
१६१ नमोक्ष्यसि तद्विनङ्क्ष्यसि पारमार्थिकस्वरूपाप्रतिपत्तेर्विनाशमभावमेव प्राप्स्यसि नचेत्त्वाधीनं तवेत्याह ॥ यदहंका
रमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९ ॥ एवंविधमवस्तुविषयमहंकारं कर्तृत्वाऽ
भिमानमाश्रित्य धर्म्यमवश्यकरणीयं युद्धं न करिष्यामीति यन्मन्यसे एष एवंविधस्ते व्यवसायो बुद्धिनिश्चयो मिथ्या निष्फल कुध्यसे
एव यतः प्रकृतिः स्वभावः परमेश्वरेच्छानियमितयुद्धादिकर्तृकस्त्वां नियोक्ष्यते वर्णस्वभावे कर्मणि प्रवर्तयिष्यते ५९ ॥ एतदे
161 व स्फुटयितुमाह ॥ स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ६० ॥ आख्यात
मेवैतत् ६० ॥ किं बहुनोक्तेन समुपदेशसर्वस्वसिद्धान्तं तथा प्रतिपद्यस्वेत्याह ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे वसतेऽर्जुन भ्राम
ढव यन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ६१ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत तत्प्रसादात्परां सिद्धिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वत
म् ६२ ॥ एष प्रबन्धतः पुनः पुनः प्रतिपादित ईश्वरः परमात्मा सर्वभूतानां समस्तप्राणिनां हृदि हृदये सर्वसंविदधिकरण
भूते देशे वसति नित्यं तिष्ठति किं कुर्वन् यत्किञ्चिदेषां सर्वभूतानां ज्ञानात्मकं क्रियात्मकं वा परिस्पन्दितं तत्सर्वमेवैकः परमा
स्थितः कुर्वन्नपि मायाशक्त्यावभासितपरस्परविभिन्ननामरूपाणि तानि सर्वभूतानि प्रत्येकमहंकरोमीति मिथ्याभिमाननि १६१
वेशेन भ्रामयन् व्यामोहयन् कथं भ्रामयन् यन्त्रारूढानि यन्त्रसूत्रसञ्चारादियुक्तिसम्पाद्या अचेतनवस्तुचेतनक्रिया

भिमन्त्रकंकाष्ठादिसन्निवेशविशेषमेवारूढानि यथाकेनापियुक्तिमताविशिष्टसन्निवेशविरचितेयन्त्रेधिरूढेष्व
चेतनेष्वपिभावेषुचेतनक्रियावेशःक्रियते तथापरमेश्वरेणशरीरयन्त्रमारोप्याकर्तृभूतान्यपिभूतानिकर्त्रभिमाना
वेशभाञ्जिक्रियन्ते इत्यर्थः एतद्यन्त्रारूढेवेतिच्छान्दसानपुंसकबहुवचनविवक्षयापाठंपठन्ति तेचशरीरारूढत्वेनव्या
वर्त्तते तत्रवस्तुनिनकश्चिद्विशेषः यतएवंतत्ततएवसर्वकर्तापरमेश्वरस्ततःसर्वथानिरस्तमिथ्याभिमानस्तमेवैकं
शरणंगच्छेति आत्मत्वेनप्रतिपद्यस्वमिथ्याभिमानजेभ्योहर्षशोकादिबन्धनेभ्योविमुक्तः ममैवैकस्येश्वरस्यप्रसादा
दनुग्रहाद्भिमन्त्रकाद्वास्वाभाविकात्त्रैमल्यात्परांसिद्धिंनिरन्तरांज्ञाननिष्ठां तत्फलेचपरस्यानंतंनिरन्तरंधामब्रह्मरूपप्रा
प्स्यस्यऽधिगमिष्यसि इतिनिरवशेषमनुक्तज्ञानसर्वस्वमुपसंहरन्नाह ॥ इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया ।
विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसितथाकुरु ६३ ॥ स्पष्टार्थःश्लोकः केवलेनार्जुनंप्रतिभगवतएवमभ्यावना नातःपरंर
हस्यंवक्तव्यमस्तीत्येतावत्तात्पर्यमेतत् अर्जुनःसाक्षात्परस्वरूपदर्शितेनानुगृहीतः कथमेवंविधोक्तिविषयःस्यात्'
तथासर्वोपदिष्टानामुपदिष्टपरमरहस्यज्ञानविषयेश्रद्धाविशेषापोहलनार्थंभगवतेतदादिष्टम् तथाचानुगृहीता
न्प्रतिप्रसादेवात्यन्तपरमेश्वरःपुनःपुनःप्रतिपादितमर्थमुपसंहारसमयेसिद्धान्ततयाहृदिनिवेशायन्सविशेषप्रश
साद्धर्वंपुनरप्याह ॥ सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः इष्टोसिमेदृढमतिस्ततोवक्ष्यामितेहितम् ६४ ॥ इदंमेप
रंनिरन्तरोपादेयार्थप्रतिपादकत्वात्प्रकृष्टंवचोवचनमतएवसर्वगुह्यतमंसर्वेषांगुह्यानांरहस्यभूतानामर्थानामुत्तरोत्त

गातिशयसम्भवादिदंनिरतिशयार्थप्रतिपादकंगुह्यतमंसर्वगुह्यानांनिष्ठारूपंश्रुत्वावधारय यतइष्टस्त्वंमेप्रियोदृढ
गी·टी मतिश्चास्थिरबुद्धिरेतोहेतोस्तेहितमनुत्तरमनुकूलंवस्तुवक्ष्यामिकथयिष्यामि प्रियायार्थिनेस्थिरचित्तायचशिष्या
या· यरहस्यपरमपिवक्तव्यमित्यनेनोपदिष्टम् तंवक्तुंप्रतिज्ञातमर्थमाह ॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कु
१६२ रु मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे ६५ ॥ मामेवैष्यसीत्येतदन्तंनवमेविततव्याख्यातम् किन्तु एतावन्मा
त्रेणज्ञानंसर्वस्वमितिप्रतिपादयितुंभगवान्प्रतिज्ञांबध्नाति यतःस्वभावतएवप्रियोसिमे ततःसत्यमशपथातवप्रतिजा
नेप्रतिज्ञांकरोमि यथानेनभक्तिलक्षणेनपरेणसमाधिनामांयथोक्तस्वरूपमेष्यसिप्राप्स्यसिमदेकभावमा[illegible]स्य
162 सीति ६५ ॥ किन्तु ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रज अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ६६ ॥ इति
प्रतिपादितज्ञानसहभावोपदिष्टस्वकर्मानुष्ठानरूपान्त्वा सर्वानशेषान्धर्मान्नाचारान्परित्यज्यपरिहृत्य मामेवासकृत्प्र
तिपादितस्वरूपमेकमद्वितीयंपरमात्मलक्षणंपरंतत्त्वंशरणमाश्रयंपरांगतिंव्रजगच्छ मत्समापन्नोभवेत्यर्थः य
दिवानुष्ठेयत्वेनोपदिष्टानांसर्वधर्माणांसङ्गादिदोषरहितत्वेसतिफलानभिसन्धानमेवपरित्यागः तच्चयथोक्तस्वभा
वपरमात्मसमापत्तिमात्रैकफलालम्बनमनस्तयाभवतीतिसर्वधर्मान्कुर्वन्नपिमदेकशरणमान[illegible]सोभवेत्युक्त
या म् तंचानन्यशरणतयाहमाश्रितःसंस्त्वासर्वपापेभ्यःसम्प्रतिपापबुद्ध्यागृहीतेभ्योज्ञातिगुरुवधादिभ्योनिःशेषे १६२
भ्यःपापेभ्योमोक्षयिष्यामिव्यतिरेचयिष्यामि अतोयथोक्तज्ञानशिथिलमतित्वान्माशोकंकार्षीः इदमत्रतात्पर्यम्।

एकस्मिन्परमार्थे सति मत्स्वरूपे परस्मिंस्तत्त्वे यदा पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नित्यादिना प्रतिपादितक्रमेण निविडा
वधानलीनचित्तत्वान्मदेकभावमापन्नो भविष्यसि तदा सर्वास्वक्रियासु ज्ञानेषु वचनेषु च पुण्यपापविकल्पोपप्ल
वः स्वयं विगलिष्यतीति निःशेषं परं रहस्यमुपदिश्य पात्रानुपदेश्यपुरुषपरिहारद्वारेण सङ्क्षेपतः उपदेश्यलक्षणं प्रति त
पादयितुमाह ॥ इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७ ॥ यदि हू
चैतद्गुह्योपदिष्टं सर्वमवधारितं भवता स्वगृहीतं च कृतं यदि नित्यानुशीलनात्परं प्रत्यवमृश्य प्रवचनयोग्यतां प्रति
पत्स्यसे तदिदं वस्तु तव तपस्काय त्रिप्रकारतया व्याख्यातेन तपसा रहिताय न वक्तव्यम् तपस्विनेऽप्यभक्ताय प्र
तिपादितचतुर्विधस्य भक्तिलक्षणयोगशून्याय तथा शुश्रूषवे श्रवणेच्छारहिताय न वक्तव्यम् शुश्रूषवेऽपि मद
भ्यसूयापराय न वक्तव्यम् सन्निहितेन तेन तुच्छेन देहेन तु नाशुश्रूषवो यथोक्तस्वरूपाय मह्यं पुनः पुनः परमेश्वराय म
दनुग्रहाभावाच्छालक्षणप्रकृष्टगुणाविनाकृता सन्तोऽभ्यसूयन्ति नास्त्येवैवंलक्षणः कश्चिदेकः परमेश्वर इ
ति तत्सद्भावं वादिभिः सह विवदमाना गर्हामेवारभन्ते तदिदमत्र सङ्क्षेपत उपदेशलक्षणमुक्तम् यो यथा प्रतिपा
दितस्वरूपाभ्यां परमेश्वरानुग्रहैकनिमित्ताभ्यां दैवसर्गाव्यभिचारिणीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यां युक्तः स एव चतुर्थ्यापि निर्दि
ष्टे तज्ज्ञानविषयः यतो भगवता वर्णानां कर्माणि पृथक्प्रविभक्तत्वेन प्रतिपादितानि ज्ञानं तु साधारणेन यतस्तेषां स्व

ब्रह्मैवपरमंसंपत्स्यतइत्यर्थः किंकृत्वाऽभिधास्यति ९

कर्मविभागंप्रतिपद्याह यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनविश्वमिदंततम् स्वकर्मणातमेवार्च्यसिद्धिंविन्दतिमानवइत्य
गी॰टी॰ ऽनेनस्वकर्मानुष्ठाननिरतानांसर्ववर्णानांपरसिद्धिप्राप्तिःसाधारणत्वेननिर्दिष्टा नचस्वकर्मणांयथोक्तज्ञा
३ नमूर्त्यानांपरसिद्धिप्राप्तिहेतुत्वमस्तीतिज्ञानस्यसर्ववर्णसाधारणंस्फुटमेवभगवतादिष्टम् एवंविधश्चोप
१६३ देशःपुरुषेणयथावदधीतावगतानुष्ठितार्थगीताशास्त्ररूपम् ॥ यइदंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति भ
क्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंशयम् ६८ ॥ यःकश्चिदिदंयथोक्तंपरमंगुह्यंसर्वज्ञानोपनिषद्भूतं मद्भक्तेष्वान्नी
ध्रुवस्यावर्तिष्वऽभिधास्यत्युपदेक्ष्यति सोऽन्तेमामेवैष्यति मयिपरमेश्वरेपरांयथोक्तज्ञाननिष्ठात्मिकांभक्तिंसंप
र्यांकृत्वानिष्पाद्य किमुक्तंभवति स्वयंपरभक्तदशाधिरोहपर्यन्तंज्ञानमिदमात्मीकृत्ययःपरस्मैभक्तायप्रयच्छ
163 तिसमांमुख्यंफलमाप्नोतीति ६८ ॥ एवंविधाज्ञानिनः ॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः भवितानचमे
तस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ६९ ॥ तस्मात्परमगुह्यज्ञानोपदेशेनमदनुगृहीतभक्तजननिरुपमोपकारकारिणः
पुरुषोत्तमात्सर्वमनुष्येषुमध्येकश्चिदन्यःप्रियकृत्तमइष्टवस्तुसम्पादनेसातिशयोभविताभविष्यति एतदेवहि
ममप्रियंयद्भक्तजनानुग्रहः तमेवयःपुष्णातितेनमेसातिशयंप्रियंकृतंस्यात् किञ्चनतस्मात्तथाविधादन्यः १६३
कश्चिन्मेप्रियतरइष्टतरोभविता तस्यैवाहंप्रियकारीत्यर्थः ६९ ॥ एवंनिष्पन्नस्ययोगिनोज्ञानस्योपदेशफल

व

मुक्ताश्रद्दधानस्याकुर्वतोः पाठफलंप्रदर्शयितुमाह ॥ अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यंसंवादमावयोः ज्ञानयज्ञेनते
नाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ७० ॥ यश्चदेवसर्गभाक्कश्चिद्भक्तिश्रद्धासंस्कृतचित्तोपिप्रथमकल्पितत्वात्तस्मात्यः
नुष्ठानप्रावीण्यमसमापन्नःसन्नध्येष्यते वस्तुभावनापरतया इममावयोस्तवचममचसंवादसङ्कृयनंधर्म्यंज्ञान
लक्षणात्परस्माद्धर्मादनपेतंपठिष्यति तेनाहंयथोक्तज्ञानात्मकेनप्रकृष्टेनयागेनेष्टःसन्तर्पितःस्यामितिमेम
तिर्निश्चिताप्रतिपत्तिः ७० ॥ इदानीमध्ययनासमर्थस्यापिश्रद्दधानस्यश्रवणफलमाह ॥ श्रद्धावाननः
सूयश्चशृणुयादपियोनरः सोपिमुक्तःशुभांल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१ ॥ योप्येतच्छ्रवणमात्रंश्रद्धा
भक्त्यादिगुणयुक्तोस्यशास्त्रस्यकुर्यात् सयज्ञदानादिपुण्यकर्मकृतांसम्बन्धिनोलोकान्भोगभुवनानिप्राप्नुया
त् इत्यस्यात्मज्ञानार्थस्यशास्त्रस्योपदेशाऽध्ययनश्रवणभेदेनपरसूक्ष्मस्थूलविभागेनश्रद्धादिगुणविशि
ष्टमनुष्यमात्रसामान्येनत्रिविधंफलमादिशताभगवतासर्वेषांयथोक्तगुणविशिष्टानांज्ञानाधिकारवतामु
पदेशादिष्वधिकारोनुज्ञातः ७१ ॥ एवंपरब्रह्मसमावेशलक्षणपरमसमाधिनिष्ठमात्मानंकृत्वा भगवताय
दुकुलावतीर्णेनपरमेश्वरेण इयताग्रन्थसन्दर्भेणपरमरहस्यभूतंज्ञानयत्प्रतिपादितंतस्यसम्यग्बोधाऽबोध
जिज्ञासयाऽर्जुनमाह ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा कच्चिदज्ञानसम्मोहःप्रणष्टस्तेधनञ्जय ७२ ॥

अपिनामैतद्यथोक्तमेकाग्रेण ः नन्वविषयेनमनसात्वयाश्रुतंश्रुतिमात्रेणपरिगृहीतम् ततश्चवस्तुभावनाव
गी॰टी॰ शात्सञ्जातनिश्चयस्य कच्चित्तयाऽज्ञानसम्मोहोऽज्ञानात्तत्वाप्रतिपत्तेर्यःसम्मोहः सहजवशाद्धेयकर्मविचि
रा कित्सालक्षणंवैचित्त्यं सविनष्टःप्रध्वंसमापन्नोनवेत्युच्यतामितिशेषः ७२ ॥ अत्रप्रश्नोत्तरमर्जुनउवाच ॥
१९४ नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोस्मिगतसन्देहःकरिष्येवचनंतव ७३ ॥ हेभगवन्नच्युतपर
ब्रह्मस्वरूपस्यात्मैकनिष्ठेतिविज्ञातैश्वर्यभगवन्नस्युचितेनाभिधानेनामन्त्र्याह त्वत्प्रसादात्परस्वरूपदर्शनल
क्षणान्ममेमोहोविनष्टः अनात्मन्यात्मप्रत्ययादिरूपमज्ञानंप्रध्वस्तम् यतःस्मृतिर्लब्धासत्यात्मानुस्मरणंप्रा
164 प्तम् अतश्चगतसन्देहोनिवृत्तसंशयःस्थितोस्मि यद्वशाद्धर्ममप्यधर्मत्वेनप्रबुद्धंप्रतिपाद्यमानोनिवृत्तोत्साहमा
सम् ससंशयोविगलितः ततस्तववचनंयथोक्तज्ञाननिष्ठतयास्वकर्मानुष्ठानोपदेशात्मकपरब्रह्मसमापत्ति
फलंवाक्यंकरिष्येक्रिययासम्पादयिष्यामीति ७३ ॥ धृतराष्ट्रपरिदृष्टसैन्यसन्निवेशाकथनप्रसङ्गेनकृष्णार्जु
नसंवादद्वारेणपरमरहस्यज्ञानमर्थंप्रकरणमिदंयेनैवप्रक्रान्तंतत्परिसमाप्तसङ्गउपसंहरंस्तमेवसञ्जयउवाच ॥
इत्यहंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनः संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणम् ७४ ॥ स्पष्टार्थःश्लोकः ७४ ॥ इत्य १९४
माश्चर्यभूतपरमरहस्यश्रवणात्कृतस्वाधिकारइत्याह ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यतरंमहत् योगंयोगेश्वरात्कृष्णा

साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५ ॥ एतदत्यन्तरहस्यं भगवतो यदुकुलावतीर्णात्कृष्णाभिधानात्परमेश्वरात्कथयतो ऽ
हितयोगानां योगिनामीशितुः सहजसिद्धनिरतिशयसमाधेः स्वयमात्मनैव साक्षादव्यवधानेन योगं यथाप्र
तिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानलक्षणं निरतिशयं समाधिमर्जुनायोपदिशतो ऽहमशृणवम् अतो हेतोः
व्यासप्रसादाद्भगवत्कृष्णद्वैपायनानुग्रहात्तेन हितस्यैतादृग्गुह्ययोगश्रवणपरमेश्वररूपदर्शनादियोग्यताधा
नाय दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुर्वितीर्णम् अत्रैतदित्यादिपदानां सामान्योपक्रमविवक्षया नपुंसकत्वम् वाक्यस्य विशे
षाभिधानपर्यवसितत्वाद्योगशब्दः पुंस्येव बोद्धव्यः योगं कर्मयोगाख्यं समाधिं कथयतो भगवत एतत्प्रकरणं गु
ह्यतरमहं श्रुतवानिति व्याख्येयम् ७५ ॥ अत एवाह ॥ राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिदमद्भुतम् केशवा ऽ
र्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६ तच्च संस्मृत्य परमं रूपमत्यद्भुतं हरेः विस्मयो मे महाराज प्रहृष्ये च पुनः
पुनः ७७ ॥ निगदव्याख्यातौ श्लोकौ ७७ ॥ अथ येनाभिप्रायेण कुरुपाण्डवसैन्ययोर्जयपराजयजिज्ञा
सारूपेण धृतराष्ट्रः पृष्टवांस्तत्र निश्चयमाह ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः तत्र श्रीर्विजयो भूति
र्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ७८ ॥ यत्र पक्षे वैश्वरूप्यदर्शनादिना प्रकटितानन्यसाधारणयोगैश्वर्यमहिमा भगवान्हरि
स्तिष्ठति यत्र चाप्रतिमनिजपराक्रमपरितोषितपशुपतिः पार्थः पृथासुतः कार्मुकभृत्तिष्ठति तत्र पक्षे श्रीर्लक्ष्मी वि

गी॰टी जयः सकलविपक्षपराभवात्सर्वातिशायित्वम् भूतिर्भावः सत्ता च तेस्थिराइति प्रत्यक्षदृष्टकृष्णार्जुनप्रभावा
रा॰ तिशयस्यमेममबुद्धिरित्योम् ७८ ॥ ॥ अध्यायश्लनगेनुकः कविवरस्यायंप्रयोगेनवेत्तिर्वूरुढः फलितं
१६५ बिभर्ति स्वजनोयस्मिन्वराभ्युक्तं मम श्रद्धाभक्तिसर्वीसमर्पितनवांकल्पक्रियोद्भासिनी मेवैश्वसमागमाभ्युदय
दामासाद्य संविहध्वम् १ शब्दार्थाभिनवप्रकर्षसरसा सैषाकवीन्द्रस्य वाग्विस्तब्धैः परिचर्यतां सहृदयैस्त्यक्त्वा
165 त्वरामादरात् दिव्यामोदरसाद्भूरिजस्रमस्फीतानवोद्यानभूर्भृंगानेवयतस्ततोनयतिवानैषाप्रुनस्तादृशान् ॥
२॥ दधतिवरवः श्लाध्येकर्मण्यपंवरूपमहानवंक्वचिदपिगुनस्तन्निर्वाहः कथांप्रतिपद्यते नि वियतिनियतंते
'शांति' जोभाजः स्फुरन्ति सहस्रशः तिमिरविचलं धातः सर्गविधातमलंरविः ३ भावः क्वापिविजृम्भतेनिजगुरोगा
चित्तेन जित्वा जगद्वीरः स्वमनोविशेषविदुषां वीतव्यपेतान्तरः प्रत्यक्षेविविधोषधीरसगुणास्वादैकहेवाकि
नोधावन्त्विमवद्विपक्कजेमधुलिहोलुब्धान्यपुष्पस्पृहाः ४ आमोदोमलयद्रुमस्यपवनैर्विस्तार्यतेदक्षिणैराघ्रा
याप्यलयेयमन्यविषयेमाद्यन्तिमन्दादराः स्फीतोपिस्वगुणः स्वयंगुणवतावक्तुंकथंशक्यते तेनावर्जयितुं
जयन्तु स्वजनाः केचित्कृताभ्युद्यमाः ५ योनारायणइत्यभूत्कुलनिधिः श्रीकाम्यकुब्जेद्विजस्तस्यांशेस्वगुणप्रक १६५
र्षवचितोमुकुन्दः करुणाक्षोभवत् तेनेषासहृदयानुजेनरचितारामेणविद्वज्जनश्लाध्यत्वात्सफलश्रमेणभगवद्गीता

पदार्थप्रथा ६ येसत्यपीन्दुतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशे सन्त्यप्यत्यन्तसौक्ष्म्यात्कचन विनिर्भंता
गी॰टी॰ यान्तिनाशंनिशायाम् तन्मकारप्रगल्भस्वगुणविलसितेनाशुविद्योतयंस्तान्सर्वान्सम्यक्पदार्थाञ्जय
प॰ तिदिनपतेर्ज्योतिरित्यूर्जितंतत् ७ ॥ ॥ इतिश्रीराजानकरामविरचितेवाक्यार्थान्वयमात्रसर्वतोभद्रना
१६६ म्निश्रीभगवद्गीताविवरणेऽष्टादशोध्यायः १८ ॥ ॥ समाप्तेयंश्रीभगवद्गीताटीका मनसारामाय ॥
श्रीविक्रमार्कसंवत् १९०७ चैत्रकृष्णसप्तम्याम् सोमे ॥

